

Динтұхалег
ҚОНАЕВ

**ӨТТІ
ДӘУРЕН
ОСЫЛАЙ**

Динмұхамед
ҚОНАЕВ

**ӨТТІ
ДӘУРЕН
ОСЫЛАЙ**

/естелік-эссе/

Орыс тілінен еркін аударған және автордың
ықласымен қазақша нұсқасын кеңейтіп, әдеби
редакциясын жасаған журналист
Серік ӘБДІРАЙЫМҰЛЫ

РГЖИ «Дәуір», МП «Ынтымақ»
Алматы, 1992 жыл

I

Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем деген осы. Республика Жоғарғы Кеңесінің 1987 жылғы қараша айының аяғын ала өткен сессиясында — үзіліс кезінде бір топ депутат қоғадай жапырылып келіп, сәлем берді. Ішінде жұмысшы, шопан, механизатор, партия және кеңес қызметкерлері, ғылым мен мәдениет қайраткерлері бар. Мен олардың бәрін білетін едім, біразымен тонның ішкі бауындай араласып, өндіріс орындарында, Ғылым академиясында, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінде, сондай-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде ұзақ жылдар бойы бірге қызмет істегенбіз. Әлбетте, жұмыстың аты — жұмыс, барлық уақытта майдан қыл суырғандай, мінсіз тірлік кештік дей алмаймын. Бәрі өзің ойлағандай бола берсе, онда өмір өмір ме?! Әйтсе де біз алға қойған мақсатымыздың айқындығына, позициямыздың беріктігіне еш күмәніміз жоқ еді, партия аманатын адал атқардық. Былайша айтқанда, бар күш-жігерімізбен еңбек еттік, жауапкершіліктен қашпадық.

Әңгіме аяғында әлгі кісілер менің немен айналысып жүргенімді сұрады. Тосыннан қойылған сұраққа:

— Зейнеткер адамның жан баққаннан басқа не шаруасы болуы мүмкін? — дедім күліп. — Кітапты айнымас серікке айналдырдым, ара-тұра өткенді ой елегінен өткеріп, бүгінгі өмірді таразылап қоям, көз көріп, көңіл жеткендерді еске аламын, өкінішке орай, олардың да қатары сиреп қалды ғой.

Депутаттар бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай шетінен суырыла сөйлеп, қолқа сала бастады. Оларды тұжырымдап айтқанда: «Партия және мемлекеттік қызметіңізде жинақтанған мол тәжірибеңіз бар, өз өмір жолыңыз жайында неге кітап жазбасқа. Тегінде, сіздің өміріңіз республикамыздың тұтас бір

кезеңіндегі экономикалық және мәдени өрлеу тарихымен тікелей байланысты» дегенге саятын еді. Ал, бір депутат тіпті бар кенші, металлург, байытушылар мен Балқаш еңбеккерлерінің атынан: «Сіздің жасаған күллі баяндамаларыңыз, сөйлеген сөздеріңіз, жазған мақалаларыңыз республиканың, бүкіл еліміздің, сондай-ақ кейбір шет елдердің басылымдарында жарияланып тұрды. Соның бәрінде де өзіңіздің өмірбаяныңыз айтылған емес. Естелік жазсаңыз, соны ескерсеңіз және еңбектес болған кісілер назардан тыс қалмас», — деді. Бұл пікірді қазақтың белгілі ақыны, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов кездескен сайын айтатын. Сонымен бірге олардың мына сөзі де көкейге қонатын. Солардың бірі:

— Бұл дәл қазір республика тарихына, басқаша көзбен қарап жатқан сындарлы шақта ауадай қажет. Оның өсіп, өркендеуіне тиянақты да терең талдау — аса маңызды, — деп пікірін шегелеп жеткізді. Сайып келгенде, мен ұзақ жылдар басқарған Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын саралап қана қоймай, оны сан-салалы қызметінің ең басты мәселесі ретінде қарап, жүзеге асырып келгені кімге де болса күпия емес.

Біздер ұлан-ғайыр республикамызда бұған дейін жасалған және бүгінгі таңда жасалып жатқан ерлікке толы көптеген елеулі-елеулі істердің куәсі ғана емес, алақандарымыздың ыстық табы қалған көне көз адамдармыз. Өкініштісі сол — соңғы уақытта мерзімді баспасөз беттерінде Қазақстанның откені туралы тек теріс жағын қазбалап, сүмірейтіп көрсетуге ұмтылған мақалалар ара-тұра шаң беріп қалады. Және сол мақаласымақтардың авторлары кешегі «тоқырау» деп, айдар тағып жүрген жылдарда жоқты бардай, асқақты дыңдай ғып, жарыса жазғандарын қалай ұмыта қоярсың. Оларға, сірә да, аққа күйе жағу да, қараны ақ дей салу да түкке тұрмағаны ғой; заманың түлкі болса, тазы болудан тайынбайтыны ғой.

Бұл арада көсемсіп сөйлеген шешендердің сөздері мен аттанға ұран қосқан мақалалардың жұртты көпе-көрінеу шағастырып, ойын ойран еткенін айтпай кетіп-ақиқатты айналып өтумен бірдей. Үлкен-кіші де, жақсы-жаман да әділеттің құлы. Сондықтан біздің тарихымыздың тағлымдарынан азды-көпті тұжырымдар жасауды, қайта құрудың стратегиясы мен такти-

касын әл-қадірінше таразылап, саралауды жөн көрдім. Ұсынылып отырған еңбекте республика тарихындағы аса маңызды оқиғаларды мейлінше әділ, бұра сөйлемей, тура сөйлсуге, басқаша айтқанда, барын бардай, жоғын жоқтай әңгімелеуге ұмтылдым. Шүу дегеннен басын ашып алайын: республика партия және кеңес органдары халық шаруашылығын жаңа жолға салуда ауқымды жұмыстар жүргізіп жатқандарына қарамастан, әлі де уақыт үдесінен шықпай отыр. Қайта құру, қайталап айтайын, ол — аянбай жұмыс істеу, ал ондай жауапты міндеттерді тәжірибеге сүйенбей, бұрыннан жинақталған және қазір қол жеткізін отырған игілігімізді түгел пайдаланбай шешу мүмкін емес. Бүгінгі күн кешегі күннің шәкірті екенін естен шығармасак еді.

Өздеріңізге белгілі, 1986 жылы 16-желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумы болып өтті. Пленумда зейнет демалысына шығуыма байланысты мен Орталық Комитеттің бірінші хатшылығынан босадым. Осылай беймаза жылдар артта қалды, осылай жарты ғасырдан астам уақыт беделіндегі қызмет бір күнгідей болмай өте шықты. Жыл дегеннің жылғадан аққан су деген осы. Демек, қиындығы мен қызығы, қуанышы мен реніші қат-қабат жылдардың қорытындысын шығаратын күн жеткен-ді.

Өмір де ай сияқты гой. Бірде толып, бірде тұтқадай ғана болатын. Қартайғанда кешегі істеген қызметімді міндет етейін деп те отырғаным жоқ. Қолда билік барда асып-тасымағаным өздеріңізге қалай аян болса, көрі қойдың жасындай жас қалған тұста мақтанып жатқаным келіспес. Егер қырық жыл қатарынан ел ағалығына жарасам, ол өзім елу жылдан астам уақыттан бері мүшесі болып келе жатқан Коммунистік партияның, оның Орталық Комитетінің зор сенімі, қазақ деген халықтың өз перзентіне деген сенімі еді. Бұл сенім өмір жолын қарапайым жұмысшылықтан бастап, қыстың қақаған аязына маңдай сүйгізіп, жаздың аптап ыстығына жүзін күйдірген маған ең әуелі еліміздің ең ірі мыс өндіріс ошағын ұйымдастырып, түсті металлургияның аса ірі кәсіпорнын басқарудан басталған-ды. Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі және оның президенті болып сайлану аз абырой ма? Мен 1927 жылы комсомол қатарына өттім, комсомол ұйымы жоғары оқу орнына ғана емес, 1939 жылы партия қатарына қабылдануыма да кептілдік берді,

мен өзіме асыл азаматтардың, қарапайым адамдардың көміл сеніміне ие болғанымды, соны абыроймен ардақтай білгенімді мақтаныш етем, олар — КОКП мүшелігіне өтерде сенім көрсеткен Қоңырат кенішінің партком хатшысы Ильин мен озат жұмысшы Әбжанов. Міне менің өмірімдегі ең ұмытылмас осы бір жылдан бастап партияның ең жоғары органдарына сайланып келдім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен республика Министрлер Кеңесіндегі жылдар, анығырақ айтқанда, қырық екі жылғы қызмет сол сенімнің дәлелі емес пе! Сол қырық екі жылдың ширек ғасыры (рас, арасында аз гана үзіліс болды, оның анық-қанығын алдағы тарауларда ашып айтамын) Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне бағышталыпты. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына екі мәрте тағайындалыппын. Мұның өзі біреу-міреуге бақ қана болып көрінуі мүмкін. Шынымды айтсам, еншім — еңбек болды, оны көре де білген, әділ бағасын бере де білген демеушім — партия болды. Ол жабыққанда сағымды сындырмай сүйеп те, қолдап та отырды. Қазақстан коммунистерінің IV съезінен XVI съезге (қоса есептегенде) дейін, КОКП-ның XIX съезінен XXVII съезге (қоса есептегенде) дейін делегат болып сайлануым, XX съезден бастап КОКП Орталық Комитетінің мүшесі болуым соның айқын айғағы деп білемін. Алдыңғы толқынға партияның қадір-қасиеті аян, ал кейінгі жастарға оның өңін айналдырып көрсетуге ұмтылушылар жоқ емес. Күйе күйдірмесе де күйелейді, жалпы, жалада шындық болмасын біле тұрсаң да, арқаңа аяздай батады. Беттері бұлк етпестен қорлауға дейін барып жүргендерге байсалды түрде тойтарыс беруден гөрі балапан басымен, тұрымтай түсімен деп, әркім өз басын қорғауға көшкені секем алдырады. Оның өкініші — біздің бірлігімізге, қара халықпен біртұтастығымызға сын болды. Партияның XXIII съезінен КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат, ал XXIV, XXV, XXVI, XXVII съездерінде мүшесі болып сайланған байырғы коммунист ретінде айтарым: көз өзіне сенеді, құлақ өзгенің сөзіне сенеді дегенді естен екі елі шығармалық. Мен қатарынан 25 жыл КСРО, 27 жыл республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының мүшесі боп, үшіншіден он бірінші шақырылған (қоса есептегенде) Жоғарғы Кеңестің депутаты боп сайланған адам-

мын. Шүкір, көргенім де, көкейге түйгенім де бір кісіге азық болғандай, сондықтан халықтың осыншама ықыласына бөленіп, ілтипатына іліккен мен сенім деген күдіретті күш, ол сенгір тауды да қозғайды. Партия біздің әрқайсымызға қалай сенсе, біз де оған солай сенуге тиіспіз. Өйткені, ол сені мен бізден тұрады, еңбегін емген қарапайым жұмысшылар мен шаруалардан, зиялы елден тұрады.

Назарларыңызға ұсынылып отырған бұл жазба коммунистік партияның тәлімін алып, тәрбиесінде өскен жауынгерінің өмір жолы ғана емес, ол осы жолдардың авторы тікелей аралас-күралас болған еңбектес достар туралы, Қазақстандағы социалистік құрылыстың ұмытылмас күндері жайында. Ақиқатты әрлеудің қажеті жоқ, ол адам барда, сол кезеңнің куәсі тірі тұрғанда өлмек емес. Қазақстан тарихындағы бетбұрыс кезеңдер жақсы жырдай жадымызда, республикамыздың одан әрі өркендей түсуінің шешуші буыны болған және бола беретін ол күндерді ұмыту қиянат.

II

Бұрынғылардан қалған: замана сенімен санаспайды, санасаң сен санас деген сөз бар. Сол айтқандай, ерте ме, кеш пе, әйтеуір әрбір саяси қайраткердің өмірінде тәуекелге бел байлар шешуші бір сәті болады. Жасыратыны жоқ, арқырап жатқан асау өзенге салынған жалғыз аяқ аспалы көпірдей қиын өткел, ол — жұмыстан біржола қол үзу.

Байлам жасалды. Зейнетті демалысқа шығатыным туралы жазылған арызыма қарсылықтың болмасына еш күмәнім жоқ еді, оған көпшілікке жұмбақ әрқилы әрі бұлтартқысыз себептер кепіл. Сырт көз байқай бермейтін қылдай нәзік сырлар туралы, сірә да, кейінгі тарауларда тарата жатармын. Сол кезде — желтоқсан айының алғашқы күндерінің бірінде саяси өмір тәжірибесі қалайда Мәскеуге барып, М. С. Горбачевпен жүздесуіме түрткі болды.

Солай Мәскеуге келдім. Чистый прудтагы (Тұнық тоғандагы) Қазақ уәкілдігімен іргелес, Грибоедовке ескерткіш пен «Киров» метросына қарама-қарсы Қазақстанның өз күшімен

салынған «Қазақстан» қонақ үйіне тоқтағам. Келесі күні ертеңгілік Кунцев ауруханасында жатқан зайыбым Зуһра Шәріпқызының барып көңілін сұрадым. Содан шығып отырып, Ескі алаңдағы Орталық Комитетке тарттым. КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы отыратын бесінші қабатқа көтерілдім. Бұл бірінші рет емес, талай жүріп-тұрған үйреншікті коридормен Бас хатшының кабинетіне маңдай түзедім. Онда дәмтүздас болған Хрущев те, Брежнев те, Андропов та, Черненко да кезінде жұмыс істеген. Хан келеді, кетеді, халық қалады, халық қаласа, тақ қалады. Ой, жалған дүние-ай десейші. Бәрі күні кешегідей, заманында осы жерде отырып Хрущев, онан кейін Брежнев менің тікелей қатысуыммен, Қазақстанға, оның экономикасының, мәдениеті мен ғылымының дамуына қатысты талай-талай шешім қабылдаған еді. Дәп осы кабинетте отырып 1955 жылы Никита Сергеевич менің Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағалығы қызметіне тағайындалуыма байланысты ақжолтай айтқаны еріксіз еске оралды.

Бірақ бұл жолы мен Бас хатшыға жеке шаруаммен келе жаттым. Горбачев әдеттегіше орнынан тұрып, жылы шыраймен амандасты. Сосын осында өтетін мәслихаттарға қатысушылар отыратын ұзын столға келіп қарама-қарсы жайғастық. Сыйлас кісілердің сыпайы есендесуінен кейін әңгімені ұзартпай, бірден іске көштік. Мен асықпай алдына арызымды қойдым. Онда КОКП Орталық Комитетінің әлденеше ондаған жылдар бойы маған зор сенім көрсетіп келгенін және сенім көрсете отырып, аса жауапты әрі құрметті жұмысты тапсырғанын айта келіп, маған артылған шексіз сенімі үшін Орталық Комитетке, оның Саяси Бюросына, тікелей Бас хатшыға шын жүректен шыққан алғыс сезімді жеткізген едім. Сондай-ақ, арызда дәл қазіргі уақытта денсаулығым мен жасымның ұлғайғаны мына қызметте жемісті еңбек етуге мүрсат бермей жүргенін айтып, соған орай менің зейнетті демалысқа шығу мәселемді қарауын өтініш еткенмін.

Горбачев, менің байқауымда, бұл әңгімеге тас-түйін боп дайын отырса керек:

— Ұсынысыңызды құптаймын, өтінішіңіз Саяси Бюрода қаралады, — деп аз-кем үнсіз отырды да, өз байламын айтты. — Жұмыс мойын бұрғызатын емес, соған орай Қазақстан Ком-

партиясы Орталық Комитетінің пленумына қатыса алмаймын, Разумовский барады.

Бас хатшы менен өз орныңызға кімді лайық деп отырсыз деп, бір ауыз сыр тартар деген ой қылаң берген, шынымды айтсам, іштей үміттеніп едім. Зады, жолы да, жөні де солай ғой. Бірақ ол жұмған аузын ашпады. Оның ессіне мен сұрадым. Горбачев:

— Ол мәселені шешуді бізге қалдырыңыз, — деп қысқа қайырды.

Әңгіме осымен тәмәм боларма еді, әлде қайтер еді. Бас хатшы, обалы не керек, мен күтпеген тосын ұсыныс жасады. Ол кісінің мұндай мәселені қалай-қалай орағытып кеп айтатынын өздеріңіз де іштеріңіз сезіп отырған шығар. Мен тоқ стерін айтайын.

— Москваға көшіп келіңіз, үй-жаймен қамтамасыз стемін, — деді.

— Нистіңізге рахмет, туған жерден ыстық не бар, кіндік қан тамған Алматымда тұра беремін, — деп, ықыласына ризашылық білдірдім.

Ол орнынан тұрып, менімен қимай қоштасқандай рай танытты. Қол қысып тұрып:

— Москваға жолыңыз түскендей бола қалса, міндетті түрде келіп тұрыңыз, — деді.

Бар әңгіме осы. Кешкілік Алматыға ұштым.

Орталық Комитетте өзім отыратын кабинеттегі біраздан бері жинақталып қалған жазушылардың, ғылым мен өнер қайраткерлерінің қолтаңбасымен сыйға тартқан кітаптарын ретке келтіріп, үйге жөнелттім. Бұрынғыдай емес, қулаққа ұрған танадай жым-жырт, телефоннан дамыл бермейтін Мәскеу де, табалдырық құрғатпайтын Алматы да сап тиылған. Жел сөзден жүйрік не бар, жер шарлап, ел аралап үлгергенге ұқсайды. Алып-қашпа әңгіме бұған дейін де дүркін-дүркін шаң беріп қалатын, енді біржола кеулеп, лап еткелі тұрған. Менің кететініме көзі жеткен кісілер атқа кімді отырғызарын білмей дал боп, сырттан тон пішіп, осы лайық-ау дегендердің аяғын үзеңгіге іліктіріп жатты.

Бұған уақыт өз төрелігін айтты. Мені Саяси Бюроның мәжілісіне шақырмай-ақ, өтінішімді қанағаттандырды. Шешім

қолыма тиісімен Орталық Комитеттің бюро мүшелерін жинап, зейнетті демалысқа кетіп бара жатқанымды хабарладым. Бюро мүшелері атынан сол кездегі Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы С. Мұқашев сөйлеп, азды-көпті сіңірген еңбегіме алғыс айтты. Артынша, 16-желтоқсанда Орталық Комитеттің атышулы Пленумы өтті. Ол жайлы әл-әзір іркіле тұрайын, кейінгі тарауларда ішектің қырындысына дейін ақтарыла айтатын түс келеді.

III

Менің кіндік қаным тамған жер бұрынғы Верный, осы күнгі Алматы. Балдәурен балалық шағым, қайран жастық дәуренім өткен осынау әсем қала мен үшін оттай ыстық. Әрине, балалықтың да, жастықтың да өз белгілері бар, қызығынан қиындығы басым сол бір кезеңнің біреу біліп, біреу білмес, бірақ өзіме аян өмір жолы қандай болса, өзіммен бірге жасасқандай сезінетін бұл шаһардың да аса бай тарихы бар.

Біздің ұшан-теңіз жерімізде ойран болмаған орда бар ма?! Озбыр жаудың күйреуіне ұшыраған қазақтың көне қонысы Алматыға — Іле Алатауының солтүстік етегіне «Іле» салынды, кейінірек оны Верный деп атап кетеді. Арада он үш жыл өткенде ол қала атанып, Жетісу губерниясының орталығына айналады. Қазан төңкерісінен кейін 1921 жылы көрнекті партия және мемлекет қайраткері Ораз Жандосовтың ұсынысы бойынша өзінің байырғы аты — Алматыға ие болды, 1924 жылы Жетісудың орталығы деп саналды. Атақты Түрксібті салған тұста Қазақстанның астанасы бұрынғы Ақмешіт — қазіргі Қызылордадан Алматыға көшірілді. Алатаудың баурайы, оның қайталанбас ғажайып табиғаты, осы жерде туып, осы жерде өсіп-өнген әрбір адамды ғана мақтанш сезімге билеп қоймайды, тіпті бір келіп кеткен қонақтың өзін еріксіз елітеді, Қазақстан астанасын елімізде ең сұлу қала деп бағалайды. Баққа оранған қала 1981 жылы 8-желтоқсанда өзінің миллионыншы тұрғыны — Бауыржан есімді перзент дүниеге келді...

Қазақта: «түбін білмеген — түгін білмейді» деген сөз бар. Жеті атасына дейін жазбай білетін халқымыздың айрықша

қасиеті де осында. Қаны таза кісінің дені де, ділі де, тілі де сау. Өңін бермесе, ізгілік жолын сақтаса, сөзі ортақ болса, одан озар байлық бар ма! Міне, сондықтан да қазақ шыққан тегін зерделеп, өсер ұрпағының ертеңіне ерекше мән берген. Халық үшін қашанда әкесінен ұлының тәуір болғаны жақсы. Жеті ата толмай қыз алып, қыз беріспей шыбық қиып, ант еткен ата-баба заңы осыдан.

Егер мен де тегіме барлау жасасам, есіме ел мойындаған ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың мына жолдары оралады:

Мен — үйсінмін! Ұлы жүзбін — ұлымын!

«Ұлымын!» деп ұлылыққа бармағам.

Ортадан да, кішіден де кішімін,

«Ұлымын!» деп көрсетпеген қысымын.

Ел басына скіталай күн туса

Екі інімнің найзасының ұшымын..

...

Кісіліктің, кішіліктің құлымын.

Н. Аристовтың деректеріне сүйенсек Үйсіннен Ақсақал (Абак), одан Қараша би, одан Бәйдібек туады. Біздің ата-бабымыз сол Бәйдібектің екінші әйелі Зеріптен туған Жалмамбеттің Ысты деген бел баласынан тарайды. Ал, енді өзіме дейінгі жеті атамды қуалап айтсам былай:

Жолын

Нұрмамбет

Азынабай

Қонай

Жетібай — Жұмабай

Мендірахмед

Дінмұхамед

Ата-бабам тегіне тартып мал бағып, қауға ұстаған кісілер екен. Күрті мен Іле өзендерінің жағасын жайлап, Құйған бойын қыстау стіпті. Ертеректе бұл жерлер Жетісу губерниясы Верный оязы Төменгі Іле болысы аталыпты. Қазіргі Алматы облысының Балқаш пен Күрті аудандарының жері.

Менің бабам Азынабайдан төрт ұл туады. Өулстеміз, неге екенін кім білсін, аңыз әңгімеге зер сала қоймаса керек. Азынабай жарықтықтың ағайынмен не үшін араздасқанынан бейхабар. Және, ол қара қазақ үшін жат мінез емес. Әйтеуір, бір түнде

бүтін бір ауылды өре тұрғызыпты да, үдере көше жөнеліпті. Асау Іледен өтіп, Балқаштың оңтүстік күнгеі бетін жағалай жүріп Аягөзге жетсе керек. Одан әрі Тобықты жеріне қоныс аударыпты. Кісі еліне сіңісе қою қиын болды ма екен, жоқ бауыр басудың жолы солай ма, тегінде қыз айттыруға шамасы келмес, жөні құда түскен болар, екінші ұлы Қонайды Тобықтының қызына үйлендіреді. Бұған дейін ол кісі екі рет төсек жаңғыртыпты, соның біріншісінен Жетібай деген ұл қалады. Ал кейінгі шешемізден бір ұл, бір қыз — Жұмабай мен Бұлантай туады.

Қазақта кірме мен күндестің күні бір деген сөз бар. Сол айтқандай, Азынабай дүние салған соң артында қалған ұрпаққа тықыр таяна бастайды. Қонай қайын жұртының иықтағанын көтере алмайды. Көне көз кісілердің айтуына қарағанда кесек жаратылған, өр мінсез, батыр шалыс кісі екен. Ағайын-жұртына ақыл салып, ата қонысы — Жетісуға қайта көшуге бел байлайды. Оған тобықтылар: бақ деген көшпелі қыз алған күйеуге де кетеді, қыздан туған жиенге де кетеді деп, қыздарын жібермеудің әрекетін жасайды. Ондағысы анасына кісен салынса, құлындары ұзай қоймас деген ойлары болса керек. Қонай шарт кетеді: «Жанымды алсаңдар аларсыңдар, бірақ қанымды қалдыра алмаймын» деп әйелі мен қызын тастайды да, бес жасар Жұмабайын алып кетеді. Содан Қонайды арқа тұтқан ағайындары түгел Жетісуға көшіп, елдің шетіне іліккен жерге қоныс теуіп қалады. Ал, Қонай ата жұртына жетіп, осы Алматы өзенінің оң жақ жағалауын жайлапты. Осы бір аласапыран тұста оттай жанып, алмас қылыштай жарқылдап тұрған үлкен ұлы Жетібай жиырма бес жасында қыршын кетеді. Жас өлім атамизды едәуір қажытып, еңсесін түсіріп кетеді. Артынша, Күртідегі туған-туыстарын аңсап, тірісіне аманат, өлісіне салауат айтпаққа жолға шығады. Ол жау жоқ деме — жар астында, бөрі жоқ деме — бөрік астында деген ауыр заман гой. Аңдысқан жау алмай тынбайды. Қаскелеңнің тұсында жол бойындағы зиратқа тоқтап, әруақтарға тәуел етіп, бата оқып отырған үстінде қастасқан жау опасыздықпен өлтіріп кетеді.

Сөйтіп, онсызда қара жамылып, қасірет шеккен Қырықжылқы деген келіні жиырма екі жасында жесір, мүсылман мектебіне барып жүрген жалғыз ұлы Жұмабай жеті жасында

осылай жетім қалыпты. Әрине, өлгеннің артынан өлмек жоқ. Тірі тіршілігін жасайды. Ағайын арқа сүйер азаматының отын өшірмейміз деп, інісінің әйелі Қырықжылқыны Азынабайдың ортаншы ұлы Шолаққа қосады. Жұмабай солардың қолында өседі. Обалы нешік, қолдарының қысқалығына қарамастан оны қатарынан кем қылмай өсіреді. Қырықжылқы он саусағынан өнер тамған ісер екен, тігіншілікке жалданып, Шолақ сртелікеш қара жұмыста істейді. Тапқан-таянғанын Жұмабайдың жолына жұмсайды.

Жұмабай алғыр кісі болса керек, діни мектепте шәкірттердің маңдай алдысы екен, оны бітірген соң, елге барып дәріс береді. Араға екі жыл салып Алматыға қайтып келеді де, 1904 жылы Түркия арқылы Сауд Аравиясына сапар шегеді, осы жолы Мекке мен Мединеге қажылыққа барады. Содан 1905 жылы Үндістан мен Ауғанстан арқылы елге оралады, сөйтіп қажылық жол Жұмабай атамның сегіз ай уақытын алыпты.

Оның 1886 жылы туган ұлы Меңліахмет — менің әкем. Оң жақ бетінде алақандай мені болса керек, атын соған қарап қойыпты. Атам оны он төрт жасында сол кезде аты жер жарып тұрған Алматы көпесі И. Ғабдұлуалиевтің қол астына жұмысқа орналастырыпты. Қазан революциясына дейін әкем сонда жалданып жүрді. Ата-анам мектеп есігін ашып, оқыған кісілер емес. Тек ет ширақтығы, көргенін көкейге түйе білгендігімен ел қатарлы өмір кешкен. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, мына бәріде зейнетті демалысқа шыққанға дейін Алматы облысының ауылшаруашылық және сауда саласында қызмет істеді. Өз бетімен білімін жетілдіріп жүретіні сонша, екі тілде бірдей — қазақша, орысша сауатты жаза да, оқи да білетін. Абай өлеңдерін, Сүйінбай жырларын жатқа айтып, өзі де түртінектеп жүретін. Оны біздің үйдегі Зухра келініне (төте жазуга да, бүгінгі хәріпке де жорға кісі еді) көшіртіп отыратын әдеті бар еді. Қаншалықты құны барын білмеймін, өзіме әкемнен қалған өлмес мұрадай көрінеді. Сондықтан екі-үш шумағын назарларыңызға ұсына кетейін:

Жас өмір бағасы жоқ гауһар тас бір,
Буына асыл тастың — мас болмас кім?
Өтерін бұл жалғанның білсе, шіркін,
Қайрат қып, іс тындырмақ әркімге арман.

Жас өмір өте шықты аққан судай,
Сұлудай есік ашып, қайта жапқан.
Өкінсем де келер ме, қайран өмір,
Асаудай кетті арқанын үзіп қашқан.
Қу көрілік снді келіп басып алды,
Қоңсы қылып, қондырып қасына алды.
Жатып ішер жалқаулық, ұйқы мырза
Кежсеңнен кер тартқан жолдас болды.

Шешем — Зәуре Байырқызы осы күнгі Шелек ауданының орталығында (Қоянды дейтін бұрын) сіңірі шыққан кедейдің қызы. Әкем мен шешем жетпіс жылдан астам уақыт бірге гүмыр кешті. Анам байғұс сексен алты жасында 1973 жылы дүние салды.

Жігіттің үш жұрты бар дейді ғой. Соның бірі — нағашысы. Мен нағашы ағайым А. Шымболатовтың есімін әрдайым құрметпен еске аламын. Ол кісі комсомолдың алғаш ұйымдас-тырушыларының бірі, сондай-ақ Жетісу өңірінде, Верныйда Кеңес өкіметін орнату күресіне қатысқан азамат еді. Кейін Түркістан Компартиясы Алматы ояздық комитетінің хатшысы, Алматы қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы, БК/б/П Жаркент ояздық комитетінің бірінші хатшысы болды. Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінде, «Қаззолото» саяси бөлімінің бастығы, Омбы темір жолында қызмет істеді. Орны толмас өкініш сол, нәубет тұсында — 1938 жылы заңсыз қуғынға ұшырап, қаза тапты. Қайтыс болғаннан кейін 1954 жылы толық ақталды. Қоярда қоймай менің комсомол қатарына өтуіме кеңес берген осы бір аяулы азамат еді.

Әкем 1976 жылы тоқсан жасына үш ай қалғанда дүниеден озды. Біз Верный қаласының Сарқант көшесінде Иванов дегеннің (Үлкен станицада) үйінде тұратын едік. Мен сол үйде 1912 жылы қаңтардың он екінші жұлдызында туыппын. Екі жылдан кейін әкем жанын жалдап жүріп еңсесі төмендеу шағын жай салды. Ұмытпасам, адресі былай еді: Старокладбищенск (қазір бұл жерде II Алматы вокзалы тұр. Оның бұлай аталуы — ол кезде көшенің солтүстік жағында ескі қорым бар еді) көшесі, 39, кейін оны Вокзал, сосын Сталин атындағы проспекті деп атады. Қазір ол Коммунистік проспекті. Әрине, уақыт озған сайын дүние өзгермей тұрмайды, менің бар балалық шағым өткен сол

үй әлдеқашан бұзылды, оның орнында осы күні астында электр бұйымдарын сататын дүкені бар көп қабатты зәулім үй салынған.

Біздің үйден сәл ғана жерде Өзбек мешіті бар еді. Көш жерден көзге ұрып тұратын. Қыздың жиган жүгіндей әрі шағын, әрі әдсімі еді. Ораза айтында, құрбан айтта әкем өзімен бірге мешітке ерте баратын. Жұма намазын да қаза жібермейтін. Сол кезде жеті-сегіздер шамасындағы біздер мешітті айнала жүгіріп, мұнараларына шығып, биіктен қалаға көз салар едік. Бәрі алақанға салғандай анық көрінетін. Әкей онымызды сезіп қалса, қатты кейіс білдіретін. Ал, айт күндері көңілді оралатын. Біз де мөз-майрам боп, жылы-жұмсаққа, бал-шекерге бір тойып қалатынбыз. Әкем құрбан шалар еді. Семіз қойдың төстігін отқа қақтап, үй ішіндегілерге түгел ауыз тигізетін. Соның дәмі әлі ауыздан кетпейді. Сосын жұмсақ бауырсақ, неше түрлі тәтті нанға толы дастарқан шетіне келіп, отырып, күрең шайға бас қоятынбыз.

Ескі Верный, оның көрікті жерлері, әлі көз алдымда, Губернатор үйі, Әскери мәслихат ғимараты, Дворяндар мәслихат үйі, Кафедральды собор, Покров шіркеуі, сәулеті жағынан бірінен бірі өтетін мешіттер, көпестердің иінірескен үлкенді-кішілі дүкендері, бір қабат ағаш үйлер — міне Верный қаласына тән кейіп осы. Ол кезде ағаш үйді бекер салмайтын, аузы күйген үрлеп ішеді дегендей, 1887 жылғы 10 маусымдағы адам айтқысыз жер сілкінісінде жер үйлерді былай қойғанда, сырт көз сүйсінбей өтпейтін 1799 ғимараттан бір-ақ үй шыдас берді, қалғаны жермен-жөксен болды, содан бері ел үйді ағаштан салатын еді. Бұл арада қаланың негізін қалаған жандарға лайықты бағасын берген мақұл, байқасаңыз, көшелері октай түзу, алаңы кокорай шалғын, жасыл желекке оранған. Жетісудың тұңғыш губернаторы генерал Г. А. Колпаковский есімімен байланысты тірлік аз емес, басқасын айтпағанның өзінде, оның осы қаланың баққа орануына сіңірген еңбегі аз емес. Ол қала тұрғындарына әрбір отырғызған талы үшін он сәлкебайдан (тиын) төлеген, ал белгіленген жерге ағаш отырғызбай, кежегесінен кері кеткен жанды шиландай жұрттың көзінше дырау қамшымен жон арқасынан таспа тілген. Оны генерал-губернатордың шашбауын көтеріп, құрдай жорғалап жүрген ұрда-жық

казактар сол жерде-ақ орындап отырған. Сөйтіп, қала қас пен көздің арасында жасыл желекке оранып, құлпырып шыға келінті.

Мен Чернышевский атындағы № 19 мектептің бірінші сатысында оқыдым. Мектеп Алматы көшесінің (қазіргі Емелев) бойында ескі үйде болатын, кейінірек ол мектеп таратылып, мекен-жайы бұзылды. Төртінші класты бітірген соң № 14 мектепке ауыстым (екінші сатысы), ол осы күнгі тәтті тағамдар фабрикасы (Жібек жолы мен 8-наурыз көшелерінің қиылысы) тұрған жерде болатын.

Мектеп адам өміріндегі естен кетпес бір белес қой. Мен үшін хат танытып, әліппені оқытқан, орыс тілін үйреткен алғашқы мұғалімім Анна Павловнаның орны ерекше. Жаны жайсаң адам еді. Ол кісімен араға, құдайым-ау, қанша жыл салып барып кездестік десеңізші. Ұмытпасам, 1955 жыл болатын. Ол кезде мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы едім. Ойда жоқ жерде телефон шалыпты. Қабылдауымды өтінді. Оған сөз бар ма, дереу көлік жіберіп алдырттым. Ұзақ отырып әңгімелестік. Менің балалық шағымды, мектеп қабырғасындағы қайталанбас күндерімді еске түсіріп, ол кісі бір жасап қалды. Мен кетерде:

— Анна Павловна, қазақта «айран сұрай келіп, шелегінді жасырма» деген сөз бар. Бұйымтай айтыңыз, — дедім.

Ол кісі өтінішін айтты. Не жылуы, не ыстық суы жоқ ескі үйде тұрады екен, соны жаңа үйге ауыстырып беруін өтінді. Сөзге келмей, тілегін орындаттырып бердім. Әрине, істің орайы келе бермейді, әйтпесе алдына келген адам өтінішін аяқасты етпегенге не жетсін. Жалпы, адам жанына ізгілік нәрін сепкен ұстазdan үлкен кім бар! № 14 мектепте дәріс берген елгезек те ерекше сезімтал мұғалімдерім: орыс тілінің маманы Л. А. Федулованы, математик С. И. Соколовты, физиктер А. А. Астраханцевті, И. П. Масленниковты, географ Тугаринді, жаратылыстанушы Б. Н. Дублицкийді, қоғамтанушы Е. Войцеховскийді ылғи да еске аламын. Олардың балаларға деген жомарт жүректерін, кіршіксіз таза көңілдерін, жан бауар ақыл-кеңестерін, сарқылмас білім қайнарын қалай ұмытарсың. Әке қаны, ана сүтімен дарымаған өнерді игеру оңай емес. Менің орыс тілін ойдағыдай меңгеруім Любовь Александровнаның сіңірген еңбегінің аз болмағанын ризашылықпен айту лазым.

Сол жылдардағы мектеп несімен есте қалды? Мұғалімдердің өз ісіне шексіз берілгендігі, уақытпен санаспай, жан-тәнімен жұмыс істеуі біздерді еріксіз елітетін, соған орай, желкілдеп өсіп келе жатқан жастар олардың алдында борышта қалмауға тырысып, асқан құштарлықпен білімге ұмтылатын. Рас, мен топты жарып, үздік оқыдым дей алмаймын, бірақ әр істің өз ұстасы бар дегендей, менің ең қиын пәндерге деген ынта-ықыласымның жөні бөлек еді.

Өзі заманы бірдің — талабы бір гой, біздермен қыздар аралас оқыды, мектептегі әдет-ғұрып, әрине, бүгінгідей емес, тәртіп қатаң еді, оны сақтай да білетінбіз, бір-бірімізге құрметпен қарап, сыйласа да білетінбіз, қандай жағдайда болмасын қол ұшын беруден тартынбайтынбыз. Ол кезде оқытудың бригадалық әдісі кеңірек қолға алынғаны бар. Ол үлгерімі жақсы оқушы нашар оқытындарды «жетекке» алу деген сөз, ал мұның өзі өз жемісін бермей қоймайтын еді. Бір ғажабы, мектеп қабырғасында жүріп-ақ тау-кен инженері болуға бел байлаған едім. Қазақтар үшін әрине, ол таңсық кәсіп. Арман алдамапты. Ал оған қалай қол жетті? Мен мектеп бітірген соң, жоспарлау органдарында (республиканы аудан-ауданға «бөлумен» айналысатынбыз) статист болып жұмыс істедім, ал кешкілік институттың дайындық курсына оқыдым.

1931 жылы Қазақстан өлкелік комсомол комитетінің жолдамасымен Мәскеу түсті металдар институтына түсуге астанаға келдім. Ол кезде поезд Мәскеу мен Алматы арасына алты-жеті тәулік жүреді. Алыс жолға шыққан кісінің ермегі терезеден телміріп, дүниені қызықтау. Оған қуанбасам, өкінбеймін. Жерімнің шетсіз-шексіз екенін көрдім. Оның құлазып жатқан сар даласын көрдім. Көзім көкжиектерге дейін сүрінбей жетіп, жоқ іздегендей тіміскілеген сайын көңілім алып ұшатын. Сонда-ақ біз тусырап жатқан туган жер төсін түлететінімізге шүбәсіз сенгенмін. Өйткені баға жетпес қазыналы жерім туралы, қойдан жуас халқым жайлы аңыз әңгімені әбден құлаққа сіңіріп өскенмін...

Мәскеуге күпті көңілмен келіп түстім. Әмина әпкем сонда тұратын, ат басын сол үйге барып тіредім. Жездеміз А. Түркебаев 1920 жылдан партия мүшесі болатын, Свердлов атындағы Коммунистік университеттің тыңдаушысы еді. Ерте есейіп, от

пен судан өткен азамат, 1918 жылы азамат соғысына қатысып, партизандар жасағының командирі болған, айдарынан жел есіп тұрған ақ казактармен қанды шайқасқа түсіп, анненков-шыл қарақшыларды талқандауға қатысқан. 1924—1930 жылдары Талдықорған, Алматы ояздық партия комитеттерінде жауапты хатшы, онан соң БК/б/П Қазақ Өлкелік комитетінің нұсқаушысы қызметін атқарған кісі. Кейін Қазақ КСР Егіншілік халық комиссариатының кадр басқармасының бастығы және мектеп ісі жөніндегі уәкілі боп жүргенде Сарыөзск станциясында қаскөй қарақшылардың қолынан қаза тапты. Аныққанығына білмеймін, азаматтың қанын мойнына жүктегендер ізін суытып, қолға түспеген, содан әлі күнге дейін Түркебаевтың өлімі (себеп-салдары) жұмбақ күйінде қалып қойды.

Сол жездеміз бен әпкеміз Мәскеудің Воздвиженка көшесінің 5-ші үйінде тұратын, қазір онда Шусев атындағы архитектуралық музей орналасқан. Мен осы үйде тұрып, емтихан тапсырдым. Институтқа қабылданысымен Панкратьев жалғыз аяқ көшесіндегі Сретенкода жатақханаға ауыстым. Өзіме ол жер ұнайтын. Көздің жауын алатын дүниелердің үлгілерін қоятын сөре әйнегі Садовое айналмасы жағына қараған дүкен үстіне орналасқан жатақханадағы менің бөлмемнен Сухарев мұнарасы алақанға салғандай көрінетін. Қазір ол мұнарадан жұрнақ та жоқ. Арада екі ай өткенде бізді Донской монастырына таяу жердегі «Коммуналар үйі» деп аталатын № 4 студенттер қалашығына көшірді. Студенттік өмірімнің соңғы жылдарында Солтүстік қанаттағы төртінші қабатта 418-бөлмеде тұрдым.

Мен Мәскеуде оқып жүрген тұста мәдениет университеттері деп аталатын шаралар өткізіліп тұратын. Әрбір демалыс сайын студенттер алдында еліміздің аса көрнекті тұлғалары: жазушылар, артистер, оқымыстылар сөз сөйлейтін. Біздерге, болашақ тау-кен инженерлері үшін іздеп жүріп таппайтын мұндай кездесулерден асқан мереке жоқ еді. Өлі есімде, атағы жер жарған режиссер, сахна реформаторы А. Я. Таиров пен КСРО халық артисі, У. Шекспирдің «Гамлетінде» Гамлетті, А. С. Грибоедовтың «Ақылдан адасуындағы» Чацкиді ойнап, қайталанбас образ жасаған В. И. Качаловты, орыс халық әндерін шебер орындаушы Л. А. Русланова мен папирологияның негізін қалаушы филологтардың бірі Г. Ф. Церетелиді, В. И. Ленин

туралы атақты «Бес түн, бес күн» жырының авторы, лирик ақын В. М. Инберді және басқаларды демімізді ішке тартып отырып тыңдайтынбыз. Осы мәдениет университетінің арқасында курстас жолдасым Масгүт Бақасв скеуміздің құмарымыздың артқаны сонша, бар спектакльдерде ең жоғары яруста отырып көрсек те театрдан шықпайтын болдық. Бір жақсы жері Мәскеуде не көп, театр көп еді. Және ешқайсысын құр жіберген емеспіз. Әсіресе, Мәскеу көркем академиялық театрын айрықша жақсы көретінбіз, Качаловтың қатысуындағы «Тұңғықта», Тарасованың қатысуындағы «Анна Каренина», Хмелевтің қатысуындағы «Федор Иоанович патша» спектакльдерін көргенде арманда, көрмегенде арманда. Біз театр абыройын өнерімен көтеріскен Москвин, Тарханов, Яншин, Андровская, Степанова сынды тамаша актерлер ойнаған спектакльдерден қаншама рухани нәр, қаншама эстетикалық ләззат алғанымызды тілмен жеткізу мүмкін емес.

Біз — студенттер ішкені алдында, ішпегені артында дейтіндей, өмір сүргеніміз жоқ. Стипендиядан қарқ болдық деген тірі пендені көрген емен. Ұмыта қоймасам, 45 сом алып тұрдық, оған ең алдымен үш мезгіл ішетін тамағымыздың талонын сатып алатынбыз. Бірду-дырдудан, ішкілік атаулыдан аулақ едік. Қайта барымызды базарлау жағын көбірек күйттейтінбіз. Тамақтан қалғанын сараң бөлген астай ғып театрға үнемдейміз, онымен қоймай бірлі-жарым жеңіл-желпі киім-кешек алатын тиын-тебенді ышқырлыққа тығып тастаймыз. Ілгері үміт дүниесі гой деп, заимға жазылуды да ұмытпайтынбыз. Құдайымау, ауыз жарымайтын аз ғана дүниені бір басыңа жетерліктей ғып қалай ұстай білгенімізге әлі күнге дейін қайранмын. Артымыздан келетін көк тиын жоқ. Иегіміздің қышымайтыны — елдің жайы белгілі.

Менің Мәскеуде оқуым республиканың, елдің өміріндегі аса ауыр кезеңге — зорлап көллективтендіру науқанымен түспа-түс келді. Ел құлағы — слу. Ауылдаң адам төзгісіз ауыр жағдай естіген сайың аза бойымыз қаза тұратын. Шалғайда жүрсек те арқамызға аяздай бататын. Бірде үйден хат алдым. Қабырғалары қайысып жазыпты: ел ішін аштық мендеп, жыгылғанға жұдырық — індет жайлапты. Оны оз көзіммен көрдім. Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы Түрген село-

сында тұратын әке-шешеме келсем, тігерге тұяқ жоқ, ел әбден азып-тозыпты. Аттап бассаң кісі өлімі, зарлаған ана, жылаған бала. 1932—1933 жылдары осы ауданның Балтабай, Маловодное («Құрғақсаз» дейтін сияқты еді) ауылдарында түндігі ашылмай қалған шаңырақта есеп жоқ. Бұл бірер ауылдың тартқан тақсыреті емес, исі қазақтың басына түскен нәубет болды ғой.

Елің қырылып жатқанда арқа басты кеңге салатын күн қайда. Мәскеуде оқып жүрген жастарда не ұйқы, не күлкі жоқ. Шарқ ұрып, мына тығырықтан шығар шара іздейміз. Сол кезде қазақ жастары арасында ауылдастар ұйымы бар еді, соның мұрындық болуымен Чистый прудтағы «Колизей» театрына (қазіргі «Современник») жиналып, жоғары үкімет орындарынан республикадағы жағдайдың анық-қанығын айтуды және оған нендей көмек көрсетіліп жатқанынан хабардар студі талап еттік. Мәскеуге қазақ студенттерінің толқуын басып, сабырға шақыруға Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Кохиани арнайы шақырылыпты. Ол аңқау елге арамза молда боп үйреніп алса керек. Жоқты бардай, ақсақты дыңдай ғып, тап түк болмағандай, әй кеп сайрасын. Елге барып қайтқан біздер оның бесті шімірікпестен өтірікті соғып тұрганына көнеміз бе. Бетің бар, жүзің бар дегеніміз жоқ. Ақиқатты ақтарып салдық. Әсіресе, Свердлов атындағы коммунистік университеттің тыңдаушылары ақты — ақ, қараны — қара деп, Кохианидің жауырды жаба тоқып, ақиқаттан айналып өтіп, жалған хабарлама жасағанын бетіне басты. Ораздың ағасы Оразәлі Жандосовтың өткір тілі, ойлы сөзі, өжет мінезі срекше есте қалды.

— Республикада практикада болып, көптеген геологиялық барлау партияларын араладым, — деді ол өршелене, — адамдардың, әсіресе, дәрменсіз қарттар мен бейкүнә балалардың өлігінен аяқ алып жүрс алмайсың. Бұдан асқан жауыздық, бұдан өткен сорақылық болмайды.

Сол жерде жердің жарығы болса Кохиани кіріп кетердей халде еді.

Елдегі ауыр жағдай білім іздеп, өнер қуып келген қазақ жастарының еңсесін түсіріп-ақ тастаған. Олардың көбісі оқуларын тастап, ауылдарына қайтып жатты. Театрдағы жиналыстан соң да үкімет орындарының иманды ауыздары сылп етсейші. Жабұлы қазан жабұлы күйінде қалды. Салдарлы шешім

қабылдамақ түгілі селт етіп, аштыққа тосқауыл қояйық, қазақ жұртына азық-түліктен қол ұшын берейік деп, емеурін танытқан тірі пендені көрмедік. Жаны ашымастың қасында басың ауырмасынның кебі келді де қойды.

Нәубет бүткіл елді жайлап алған-ды. Оған 1933 жылы Уралдың Дегтярск кенішіне практикаға барған кезде көз жеткіздік. Құдай басқа салмасын, тап жауы ретінде мал-жаннан айырылып, жердің түкпіріне айдалып келгендер сендей соғылысады. Не ішері, не жері жоқ, не киері, не тұрары жоқ. Арып-ашқан, шетінен тірі әруақ. Одан тілешінің тірлігі көш ілгері. Оның үстіне ертеңнен қара кешке дейін салпақтап жұмыс істейді. Практикадан Мәскеуге қайтарда теміржолда билет таппай үш күн Свердловскіде (Екатеринбургте) табанымыздан таусылып жүргенімізде де осы бір аянышты сурет алдымыздан кескестеп шықты да отырды. Көрмегеніміз жоқ. Қай заманда да мына кең дүние құдайына қараған адамдарсыз емес қой, Дегтяркада етене танысқан шахтердің туысын тауып алып, үш студент сол үйде жаттық. Жыртығын қалай жамарын білмей, бір түйір дәнге шеттей жан телміріп, көзін сатып отырған тұста зінгіттей-зінгіттей үш жігітті, бір емес, үш күн паналатуға ешкім тәуекел етпесі анық. Одан бері неше жыл, аты-жөні жадымда қалмапты, бірақ мекен-жайы есімде: Москва көшесі, 24-үй.

IV

1936 жылы шілдеде Мәскеу түсті металдар мен алтын институтын қызыл дипломмен бітіріп, Қоңырат-Балқаш құрылысына жолдама алдым. Осы жерден менің өмірбаяным, нағыз еңбек жолым басталды. Маған бұл өңір бұрыннан таныс еді. Өткен жылы жаз салым келіп, бес айдай практикалды өткергенмін. Қоңыраттың ыстық-суығына азды-көпті төзіп, оның жайсаң жандарымен жақынырақ танысып қайтқанмын. Жаңа ғана көтерілген шығыс үйіндісінде десятник боп жұмыс істегем. Дипломға «Жылына 90 мың тонна қара мыс өндіру үшін Қоңырат карьерінің қуатын айқындау» деген тақырыпты алғанмын. Жұмыс істей жүріп, содан материалдар жинақтадым. Еңбегім еш кетпеді. Үздік бағаға қорғап шықтым. Осылай

алғашқы қадамым менің өмірімді Қазақстан түсті металлургиясының дамуымен ажырамастай етіп байланыстырып еді. Мен Орталық Қазақстанда еліміздің аса қуатты мыс өнеркәсібінің, кейін кенді Алтайда қорғасын-мырыш өндіріс ошағының бой көтеріп, қанат жаюына үлес қосқан алғашқылардың бірі болғанымды әлі күнге дейін мақтаныш етемін.

Біздер, аға ұрпақ өкілдері Қазақстанда өнеркәсіп орталықтарының қандай жағдайда басталып, қалай салынғанын жақсы білеміз. Бұл күндері көкпен бой таластырып, бір шетінен бір шетіне дейін аттылы кісі әрсең жеткендей алып құрылыстар республиканың меңіреу жатқан шөлді және жартылай шөлді аудандарында, таусылып айтсақ, жоқтан басталды. Өткенді емексіп отырғаным жоқ, бірақ бүгінгідей көңіл шалқып, көз тойттарлықтай өмір арнасы сол күндермен өзектесін жатқаны жасырын емес. Сондықтан да жүріп өткен жолдарымыз біздер үшін баға жетпес өмір мектебі, ең басты университет.

Студент кезімде-ақ Ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты Балқаш мыс балқыту комбинатын салу жөнінде шешім қабылдағанын білетінмін. Ол мөп-мөлдір Балқаш көлінің солтүстік жағалауынан бой көтере бастады: мыс шығару жөнінен еліміздің аса ірі комбинатына айналатындай етіп жоспарланған-ды. КСРО-ның Еңбек және қорғаныс кеңесі комбинаттың құрылысы өзінің маңызы жағынан Магнитогорскіге пара-пар келетінін атап көрсеткен. Осыған орай, комбинатты салу бүткіл партия мен халық ісі деп саналды.

Құрылыс Халық Комиссариатының тікелей бақылауына алынды. КСРО Ғылым академиясы еліміздің барша ғылым-техникалық қызметкерлеріне үндеу тастап, құрылысқа әркімнің өз үлесін қосуға шақырды. «За индустриализацию» газетінде «Барлық күш — Балқаш үшін!» деген ұран да көтерілді.

Біздің республикамызда ірі-ірі объектілер аз бой көтерген жоқ, қазақстандық студенттер Риддерде, Зырянда, Шымкентте, Текеліде, Жезқазғанда, республикамыздың алтын өндіретін кәсіпорындарында, түсті металдар көзін іздестіруде геологиялық барлау жұмыстарында қандай бетбұрыстың жасалып жатқанынан толық хабардар еді.

Біз кең-байтақ Қазақстанның байлығының қаншалықты ұшан-теңіз екенін жақсы білетінбіз. Оның ұшқан құстың қанаты

талып, жүгірген аңның тұяғы күйген шалқар даласын тұтас көз алдыңа елестету қиын. Сонау айдын шалқар Каспийден төскейі тұнған байлық Алтайға дейін, көрген кісінің көзі тоймас Ала-таудың ерке самалмен егінжайы толқыған Батыс Сібірге дейін жүріп өтуді былай қойғанда, ойша елестетудің өзі де оңай емес. Аузымызды қу шөппен сүрте бергенше, барды — бар деп, жоқты — жоқ деп, анық та ашық айтуды үйренсе алмай-ақ келеміз. Мен ел ағасы болған күндеріме шаң жуытпай, қимастықпен еске алып отырғаным жоқ, осы бір құт дарып, берекесі қонған ұлан-асыр жердің перзенттерінің бірі ретінде мені де мақтаныш сезімі билейтін түс болады. Бұл сезім бізді — қазақ студенттерін оқып жүрген тұста-ақ әбден баурап алған, біз осынша байлықты осында өзін осы елдің азаматымыз деп есептейтін несібесі бөлінбеген, ниеті ортақ барша халықтың кәдесіне төкпей-шашпай, қандай жолмен жаратуға болады дегенді ойлап, ұзақ толғанатынбыз. Оқубітірген кезде маған жұмысқа Балқаш өңіріне барасың дегенде, жерден жеті қоян тапқандай, жолдаманы қуана қолға алдым, сол құштарлық мені жеткенше асықтырғаны бар. Балқаш мыс балқыту алыбын «тойдыру» онайға түспейтін, оны жеті қат жері түгел порфирлі-мыс кенін бауырына бөктеріп жатқан Қоңырат сияқты байлық көзі ғана төтеп беретін-ді.

Тарих қойнауына үңілсек, сонау ерте заманда-ақ адамдар Арқа төсінен мыс өндіргенін, сөйтіп, игілігіне ұстай білген екен. Әрине, сүймен жеткен жер бетіндегі мысты түзіп алғаннан артыққа барды деуге болмас. А. Дерев деген көпес 1901 жылы Қоңырат кен орны жайында ресми түрде тұңғыш тілегін білдіріпті. Артынша «жолдан тайған періштелердің» — кәсіп иелері мен өндірісшілердің саны әлденешеге жетіпті. Аңқау елге арамза молда әр кезде-ақ болған. Жергілікті байлар аңызға желі ойнаған сар далаға бар-жоғы ата-қонысым деп қана қараған, сөйтіп ауыз жарымайтын ақшаға сатып жіберіп отырған. Ал көктен іздегені жерден табылып жатқан ісмерлер сол кен орындарын пайдаланып, белшеден байлыққа батқан.

Революциядан кейін Балқаш өңіріне аш көздене қараған, мойындау керек, алты қырдың астындағыны алдын ала болжап білетін ағылшын кәсіпкері Лесли Урквартты ғана еске түсірелікші. Ол 1928 жылы Мәскеуге жазған хатында: «Сіздер маған

қырғыз /қазақ — Д.К./даласын, Балқаш маңын және одан арғы жерді барлау жасауға мүмкіндік бермес пе екенсіздер? Бәрібір бұл жерлермен сіздер ең кемі 50, тіпті 100 жылдан кейін ғана айналысасыздар. Ал мен іздестірем едім. Бәлкім, бірдеме тауып қалармын».

Алайда, ағылшын іскерінің сәуегейлігі сандырақ боп шықты. 1929 жылы 2-тамызда КСРО Еңбек және қорғаныс кеңесі «Түсті металл өнеркәсібін дамытудың перспективалары туралы» қаулы қабылдады. Сол жылы-ақ Балқаш өңірінде қаз мойын бұрғылау мұнаралары барлау жұмыстарын бастап кетті. Мәселен, Қоңыратта алғашқы үш жыл ішінде барлау ісіне екі жарым миллионға жуық қаржы жұмсалды. Көрпеге қарап көсілетін тұста мұның өзі өңің түгілі түсіңе кірмейтін шығын, бірақ бұл саланың басшылары шығынды өтеп қана қоймай, қол-көсір табыспен өтейді деген сенімде еді. Және іс нәтижесі ойлағандай болды.

Қоңыраттың геологиялық-экономикалық дәлелдемесін тұңғыш жасаған кісі — инженер-геолог М.П.Русаков, ол осы ауданда 1928 жылдың өзінде-ақ барлау жұмыстарын жүргізген, сөйтіп Қоңырат өзінің қоры жағынан сол кездегі белгілі мыс кен көздерінің бәрінен де асып түсетінін дәлелдеп берген еді. Русаков шын мәнісінде аса көрнекті геолог болатын, ол Кеңес Одағында бірінші боп порфирлі-мыс кенін зерттеуді қолға ала бастаған-ды. Бірінен соң бірі ашылған Қоңырат, Семізбұғы, Қарағайлы, Қайрақты және басқа да түрлі-түсті және сирек кездесетін металдар мен темір кен көздері сол кісінің есімімен тікелей байланысты.

Профессор, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, республиканың ғылымы мен техникаға еңбек сіңірген қайраткері Русаков атына заты сай, ерекше бір тұлға еді, өз саласынан өте білімдәр, терең кісі тұғын. Мен Қазақ КСР Ғылым академиясында қызмет істеп тұрған шақта және Қазақстан геологиялық Кеңестің төрағасы ретінде ол кісімен жиі жүздесетінмін, кездескен сайын мүлдем жаңа қырынан танылатын, білім дариясының тұнығынан шөл қандырғандай әсер қалдыратын. Геология ғылымының жұрт мойындаған қарлығашы Қазақстанның күллі геологиясының атасындай көрінетін. Русковид деп аталатын ванадия минералы сол кісінің атымен аталады.

...1936 жылы 7-шілдеде институттың ғылыми кеңсінде диплом жұмысының жобасын қорғасыммен еш нәрсеге алаңдамастан Алматыға тарттым. Өке-шешеме соғып, амандығын білген соң, жұмыс орныма жетуге асықтым. Алматы мен Балқаш бес жүз шақырымнан сәл-пәл ғана асатын жерге поезбен ит арқасы қияннан айналып барып әрең жетесің: Алматы — Семей — Новосибир — Петропавл — Қарағанды — осының өзі көп жайдан хабар бергендей ғой.

Ескі Қарағандыда самолет күтіп, бір тәулік жіпсіз байландым, қонақ үй іздеп, жайлы тосекте шалқаңнан түсіп жататын заман емес, базадан бас сұғатын жер тауып, бір түнеп шықтым да, жетінші тамызда Балқашқа үшып келдім. Таңқаларлығы сол, бұ жерден де ол бес жүз шақырым. Аэродромнан кеніштің директорына телефон шалдым. Кісіліктен емес, көлік жағы қат. Телефон тұтқасын көтерген кісі:

— Күте тұруыңызға тура келеді. Фабрикаға кен апарып түсірген машиналардың бірі қайтарда аэродромға соғып, баратын жеренізге апарып салады, — деді.

Біз Бөрілітөбеден Қоңыратқа жету үшін Балқашта параходқа отырғанбыз. Қырсыққанда қымыран іридінің кебі келді. Күтпеген жерден жел көтерілмесі бар ма, ақ кобік асау толқын аспанға шапшып, ал кеп параходты билетсін. Жалма-жан зіл батпан зәкірді тұңғиыққа тастаттырып, жарық атаулы түгел сөндіріліп, пеш жағылды. Жығылған үстіне жұдырық дегендей, дауыл арты нәсерге ұласты, шелектеп құйғаны сонша, су болмаған сау жер қалмады. Жүргіншілерді үрей билеп, әбден әбігерге түсті... Тек таңертең ғана адуын жел басылып, сабалап ұрған мұздай жаңбыр сап тиылып барып жан қалды. Кешікпей көмекке катер келіп, параходты тіркеуге алды да, Бөрілітөбеге қайта тартты. Біз мінген параход қаусамаса да, қатты бұзылса керек, екі күн бойына жөндеуден өтті. Оның ессіне бұл сапарда көгілдір көл төсінде аққудай қалқып, құрылысқа бара жатқан бір топ жұмысшыларды ың-шыңсыз Бертыс айлағына апарып салды. Үлгі үшін салынған байыту фабрикасының маңындағы ескі алаңнан түсіп, институтта оқып жүрген кезден білетін инженер Қ.Қадыржановты іздедік. Ол бізден ертерек, 1933 жылы бітіріп, құрылыс қадасы қадалғаннан осында жұмыс істейді. Кейін республика жергілікті өнеркәсіп министрі қызметінде

жүріп, қан майданға аттанған жігіт. Соғыстан жеңіспен оралған ол «Ленгеруголь» тресінде басқарушы, Қарағанды және Талдықорған атқару комитеттері төрағаларының орынбасары дәрежесіне дейін көтеріліп, зейнеткерлікке кетер алдында Қазақ КСР түсті металлургия министрлігінде коллегия мүшесі болды.

Сонымен, араға жыл салып Қоңырат дәмі қайта бұйырды. Алып-ұшқан көңіл алда тұрған асу бермес қиындықтардың барын көрмей, білмей, тәуекелге бел байламағаны аян. Құрылыс кісі төзгісіз жағдайда салынды. Адамдар сыз басқан жер төлелерде, қырық жамау киіз үйлерде, ығы-жығы лашықтарда «тар жерді тамаша гып» тұрып жатты. Бала кезде үйге кісі келіп, орын болмай қалса, тар төсекке аяқтасып-аяқтасып жата кететінбіз. Бұл жерде ондай жағдайды жұмақтай көретін. Бірі жұмысқа кеткенде оның орнын екіншісі басады. Алты қанат үй сирек, бірақ төрт қанат қараша үйде үш үйлі жан бірге тұратын. Ара-тұра жұмысшылардың не инженерлердің біріне лашықтан иә жер төледен аядай бөлме берілсе, әлгі адамнан асқан бақытты жан жоқ еді. Бірақ жұрттың асығы алшысынан түсе беретіндей жағдай қайдан бола берсін. Ілуде біреу гоі. Оның үстіне бір күн тоқ, бір күн аш тірлік ішіп-жемді де үнемдеуге мәжбүр етеді. Жанар-жағармай жағы ұшпайды. Ел іші болған соң, бас ауырып, балтыр сыздамай тұрмайды. Оған медициналық қызмет көрсету жағы кемшін.

Ауа райы, әрине, баршаңызға белгілі, жазы — жер апшысын қуырған ыстық, шілде кезінде 40-45 градусқа жетеді. Қысы — қара суық, қар түссе қызыл шұнақ аяз, қала берді қырық құбылып, түске дейін киіз, түстен кейін мүйізге айналады. Жыл он екі ай жерге түсетін ылғал молшері 100 миллиметрден аспайды. Ауыз суды түйемен тасып, қасықтап ішіп отырғаны. Міне, ауызды қу шөппен сүрткізгендей, жоқ-жітіктің бәрі құрылыстың қалалар мен тұрғын елден тым шалғайда жатқандығынан да еді. Соған қарамастан күштеп коллективтендірудің ашы зардабын көріп, ыңыршағы айналған, аштықтан індеттен аман қалған қазақтар жан-жақтан ағылып келіп, бұрын-соңды араласпаған шаруаға тәуекел жасап, жаңа өмірге құлшына бастады. Олар бұл жерде тұрақты болмаса да талғажуга жарайтындай нан беретінін, реті келсе баспанасыз қалдырмайтынын

білетін. Әрине, мыс алыбын салу барысында әуелге кезде кесе көлденең тұрған қиындықтарды жіпке тізгендей ғып айта берсе, ол аз да емес еді, оны ұмыту да мүмкін емес еді.

Кенішке келісімен, қалыптасқан әдептен аттап кетпей, басшыларға бардым. Кен басқармасының бастығы инженер А.М.Богатиков қайсы біреулердей есік алдында сарғая күттіріп қоймай, тез-ақ қабылдады. Қабағы ашық, көптен күткен қадірлі қонағындай, жылы шыраймен қарсы алып, мән-жайды ұзақ сұрастырды. Тау қопаратындай ілгері үмітпен келген жас маманға бұдан артық не керек. Сосын көңілің көкке екі елі жетпей жүрмей ме. Оның үстіне:

— Таяуда жаңа үй салынып бітеді, Болатов екеуіңе бір бөлме береміз, — деп және қуанып қойды.

Осы кезде ішке бас инженер Воробьев кірді. Ол да ақжарқын мінез танытып, ішке тарта сөйледі. Екеуінен кеніш құрылысының қазіргі ахуалынан ғана емес, ертеңгі болашағынан да толық хабар алдым. Богатиков алдында жатқан маған қатысты құжаттарды аударыстырып отырып:

— Осы кенішке тікелей қатысы бар диплом жұмысын үздік бағаға қорғап, қызыл дипломмен бітіріпті. Демек, біздің өмірімізден бейхабар емес. Сондықтан жобалау бөліміне аға инженер етіп тағайындасақ қайтеді, — деп ұсыныс жасады.

— Несі бар, жас келсе — іске деген, әбден сенуге болады, — деп бас инженер де қолдау көрсетті.

Ауыр іс қорқыныш емес еді, одан мына көрсетіліп отырған сенімді әлде қайда ауырлау сезіндім. Тәжірибемнің жоқтығы да ойда жоқ емес, оны бетке ұстап:

— Мен — жас маманмын. Сатыға аяқ салмай жатып баспалдақтан аттап кеткім келмей отыр. Шын сенім көрсеткіле-ріңіз келген екен, онда кез-келген инженерлік жұмысқа жібергендеріңізді қалар едім, — деп бүкпесіз шынымды айттым.

Олар істің беті басқа ауан алады деп ойламаса керек:

— М-да, күтпеген шешім болды, — деді Богатиков. Сосын екеуі ақылдаса келіп, ақыры менің тілегімді қанағаттандырды. Бұрғылау цехының бастығы А.А.Бутасвтың қарамағына жіберді.

Үстімнен ауыр жүк түскендей, кабинеттен сергек көңілмен шықтым. Сөл бойда маркшейдерлер бюросына — А.Я.

Лукьяновқа соқтым. Мен оны практикада жүрген кезімнен — былтырдан бері білетінмін. Алғаш танысқан күннен Александр Яковлевич тонның ішкі бауындай боп кеткен. Мен кеніш басшыларымен арада болған бар әңгімені жайып салдым. Оның не мақұлдағаны, не мақұлдамағанын біле алмадым, әйтеуір үнсіз басын шайқады, сосын орнынан тұрып, бұрғылау цехына қарай бастады. Әңгіме цех бастығы А.А Бугаевқа келген жерде қызбасы бар ма, ол біздің сөзімізді зейін қоя тыңдап болып:

— Өмір мектебінен үлкен ұстаз жоқ. Сондықтан іс байыбын зерделей жүріп, карьер шаруашылығын жете меңгергейсің, — деп кеңес берді.

Карьердегі кен қабаттарын аршу жұмыстарына Воткин заводында жасалған бұмен жүретін скі экскаватор, «Армстрон» фирмасының бұрғылау станоктары, «ОВ» паравозы мен бірнеше жайдақ вагондар пайдаланылады екен. Бұлар іле-шала келіп түсіп жатқан Уралдың «Металлист» пен Очерск заводтары шығарған екпінді-айналмалы бұрғылау станоктарымен толықтырылды, ұласпалы жүйелер төселіп, Италияның «Савильяно» фирмасы ұсынған электровоздар жұмыс істей бастаған, «Динамо», «С.О» заводтарының электровоздарын, әні-міні келіп қалар деп тағатсыздана күтіш жүрдік. Кенішке қажетсіз тау жыныстарын тысқа шығаратын «думкарлар» кенді ұнтақтайтын жүз тонналық батпандар, темір жолда ауыстырып салатын «Нордберг» машиналары бірінен соң бірі әкелініп, шаруа бастан аса бастаған.

Рас, 1934 жылдың аяқ кезінде тау-кен жұмыстары әлі де құлашын кең жая қойған жоқ еді. Карьердің ауқымы ат шаптырым болмаса да істің көзін тауып, техникаларды дйттеген жерге орналастыру ұланғайыр кенді дер кезінде молынан тасудың кепілі түгын. Жобада бірқатар жоғарғы горизонттарды он метрлік, ал қалғандарын он бес метрлік кертпешпен пайдалану, тау жыныстарын айналма темір жол арқылы тасымалдау көзделген-ді. Байыту фабрикасын «тойдыру» үшін тау-тау гып кен шығару керек. Ал кен қазу — инемен құдық қазғаннан қиын шаруа. Әуелі оның үстіңгі қабаттарын ғасырлар бойы міз бақпай, зіл боп басып жатқан қара жерден аршу қажет және ырғалып-жырғалуға уақыт көтермейді, неғұрлым қысқа мерзім ішінде аяқтауымыз керек. Ол ол ма, осындай қарбалас шақта

қышқылданған кенді барынша мол қазу ісі қатар жүргізілуге тиіс еді. Ал осы проблемаларды әрі жедел, әрі мінсіз шешу инженерлер мен техниктердің жауапкершілігінде, бұдан озат жұмысшылар да тысқары қалмай, кәсіпқой кеншілердің мақтаныш сезімін оятқан құнды-құнды ұсыныстар жасады. «Бірегей объектіде еңбек жолымды бастап, инженерлік өнердің әлінпесін ашқанымға тәубе!» деп, көңілімді тоқ санап жүрдім.

Ұлы іс бірегей шешімдерді ғана күтеді. Ол әрине, уақытпен санаспай жұмыс істеуді, талмай ізденуді талап етеді. Мен ондаған өзіндік ерекшелігі бар талдаулар жасалғанын атап айтар едім, олар кеніштегі қым-қуыт жұмыстарды мінсіз әрі сапалы жүргізуге мүмкіндік әперді. Мұны қазбалып айтып, оқырмандарды жалықтырып алмайын, реті келген тұстарда ғана тілге тиек етермін...

Жұмысқа қосылған күннің дәл ертеңінде цех механигі М.В.Поповпен таныстым. «Металлист» заводында істеген кәнігі маман, бұрғылау техникасының қыр-сырына әбден қанық, қиын сәттерде қасыңнан табылатын, жасаған жақсылығын бұлдамайтын, біртоға жан. Мен машинист Жазбаев жайында да осыны айтар едім, 106 станокта оның көмекшісі болып жүрген уақытта көп нәрсені көңіліме тоқуыма, еңбекте есею дегеннің не екенін сезінуіме тура келді. Жаңа кәсіпті мен тез меңгердім, ынта-ықыласымды басшылар байқап қалса керек, учаске бастығына тағайындады.

Ұшқыр уақыт ұрланып өтіп жатты. Жүректі тілім-тілім етіп, тіршілік атаулыға үміттен гөрі күдікпен қарайтын қысылшаң шақ тұғын. /Ол жайында кейінірек тоқталамын/. Қырғидай тигені сонша, басшы кадрлардың көбісі орындарынан босаған, бірқатары басқа жерге ауыстырылды, ал бір түнде ұшты-күйлі жоқ боп кеткендері де бар. Бәрі түс көргендегідей... Кеніш басшылығына жаңа кісілер — Вайсман, Нейман сияқты азаматтар келді. Бас инженер боп В. А. Школа тағайындалды. Өзім күтпеген өмір «түзетулері» маған да жасалды. Бұрғылау-қопарылыс цехының бастықтығына апарып отырғызды. Дәл сол кезде осы цех жетекшілерінің құлағынан қиқу кетпейтін. Тұралап жатқаны соншалық бүкіл кеніштің еңбек өнімділігіне кері әсерін тигізіп, етекпен тартып жүретін-ді. Енді соның бар ауыртпалығын мойынмен көтермесе іләж жоқ. Уақытпен есеп

қатар жүргізуді дәстүрге енгізгенбіз. Көп әңгімеге істің осы жағы да өзек болғандай еді.

Оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын, «Балхашский рабочий» газетінің 1937 жылғы 5-ші ақпандағы нөмірінде жазылған мақаладан үзінді келтіруді жөн көріп отырмын: «Тау-кен цехындағы қазақтар арасындағы техникалық оқуды инженер Қонаев жүргізеді. Қонаев жолдас сабаққа тыңғылықты әзірлікпен келеді, қарапайым тілмен түсіндіреді... Мысалы, жұмыс орнындағы машиналардың әртүрлі тетіктерін көзбе-көз көрсетеді. Техникамен қалай жұмыс істеу керектігін, механизмді іске қосу, тоқтату, тежеу сияқты сырларын оның өзі үйретеді. Жаңа техниканы игеруге байланысты басқа күрделі түсын танып-білуге көмектеседі. Инженер Қонаевтың жұмыс тәжірибесінен өнеге алу керек».

Мен мұны мақтан үшін емес, сол кездегі комбинаттағы жалпы жағдайды толығырақ ашып көрсетуге септігі тиер деген ниетпен әдейі келтіріп отырмын. Ал, осыдан кейін іле-шала, 1937 жылы 27-ақпанда «Балқаш жұмысшысы» мынадай қуанышты хабар жариялады: «Қазақ өлкелік комитеті мен Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатының ауыспалы Қызыл туы үшін күресте Д.Қонаев басқарған бұрғылау цехы жеңімпаз атанды. Қонаевтың учаскесі он күн ішінде нормасын 122 процентке орындады және Қызыл туды өздерінде қалдыру үшін күресуде».

Газет бесаспап кадрлар даярлаудағы, техникалық оқуды ұйымдастырудағы қол жеткізген табыстарымызды да назардан тыс қалдырған жоқ.

Бұрғылаушылар технологиялық жағынан қат-қабат жүйе бойынша аса жауапты істерді атқарды, бұларға іле-шала кенді аршып, өндіру үшін басқа да операцияларды қопарылыстар жасау, тиеу, тасымалдау ісімен шұғылданды. Қосалқы қызметтің: жол бойының, кеннің жоғарғы қабатын аршушылардың, электромеханиктердің орны бөлек еді.

Жұмыстың бірқалыпты және жоғары еңбек өнімділігі үшін қызметтің барлық саласының өзара тығыз байланыстылығы аса қажет. Айталық, қопарылыс жасаушылар бұрғылау ісінің сапалы болуын айрықша талап етеді. Скважина қай жерге қойылып, қандай тереңдікке бұрғы салды, қай көлемде бұрғыланды — мінс, барлық шарт мінсіз сақталып, яғни жеті рет

өлшеніп, бір-ақ рет кесілуге тиіс. Олай етпейінші, қопару жұмыстарынан соң, шөмішті экскаваторлар айналып жүре алмас «тар қолтықтар» пайда болып, олардың еңбек өнімділігін күрт төмендетіп жібереді. Бұрғылау және қопару жұмыстарының сапасына бақылауды күшейту үшін біздің ұсынысымыз бойынша цех бұрғылайтын және қопаратын дербес екі салаға бөлінді. Мен қопару цехының бастықтығына тағайындалдым.

Қоңыраттағы кеншілік өмір мектебі мен үшін бір төбе. Қопару жұмыстарының сан қилы тірлігі бастан өтті. Мен өмір мен өлім теке-тірескен жұмыстың басы-қасында жүріп, оған тікелей басшылық жасап қана қоймай, қолма-қол араласып, атқарушысы да болдым. Оны сатылап айтсам былай: кенді тысқа шығара қопару, камералық зарядтар жасау арқылы қопсыта қопару, текшелеп қопару, скважиналардың қос-көпқатарлы орналасуы жағдайында зарядтар жасау, скважиналардың бірыңғайда орналасуы жағдайында бағаналы зарядтар жасау. Қопару жұмыстарын дұрыс жүргізуде тау жұмыстарының берік болуының аса маңызды мәні бар. Олардың беріктік қасиетін анықтап, мөлшерін шамаладық. Сөйтіп шамалы ғана өзгеріспен, жеңілдетумен техникалық есеп-қисапқа, еңбекті нормаға салуға негіз етіп алдық.

Қопарылыс — айтарға оңай болғанмен, іс жүзінде жан түршіктіргендей орасан күш, оны адам баласының күнделікті тіршілігіне қажетті игілік жолында ісмерлікпен пайдалана білу де үлкен өнер. Кез-келген техникалық құбылыс сияқты қопарылыстың да теориялық негізі бар. Инженерлік қызметімнің барысында ашық және жер асты кен жұмыстарында нақтылы жағдайда қолданған алуан түрлі қопару ісімен тікелей шұғылданыуыма тура келді. Қоңырат жағдайында жалпы салмағы бір тоннадан әлденеше жүздеген мың тоннаға дейінгі жарылғыш заттарымен дөріленген қаншама бұрғыланған жерлерді қопармадық. Жарылыстар жасау өндірісін жақсарту мәселелері өзінің маңыздылығын бүгінгі таңда да жойған жоқ. Белгілі мөлшерде осынау тәжірибе Алматы маңындағы Медеу шатқалынан бой көтерген гажайып плотинаны жасау барысында көдеге асты.

Бірде мынадай да тосын жағдай кесе-көлденең тұрды: байыту фабрикасын шұғыл келістіріп жентектелген кенмен қамтамасыз ету ісін шешу қажет болды. Мұның өзі әлі де қуатты

теспей, таңымыз осында атып, күніміз осында бататын. Сүлде құрып, көзге ұйқы тірелгенде гана қайтатынбыз. Күніне жүздеген нұсқаны талдап, толып жатқан есеп-қисап жасалады, соның бәрі цехтың бірқалыпты жұмыс істеуіне кедергі тигізіп жүрген осал буынды жоюдың, оны жолға қоюдың әрекеттері еді. Ең тиімді жолы бұрғышыларды қарапайым операцияларды игеруге үйрету. Бір қарағанда бұл оп-оңай шаруа сияқты. Тіпті де олай емес. Жұмысшылар негізінен кешегі ауыл адамдары. Қабырғаға бататыны: осындай ірі құрылысқа білек сыбанып араласа алмай, тек тиіп-қашып, жер қазу жұмысынан аспай жүргендігі. Олардың көтере алмас шоқпарды беліне қыстыра бермейтінін былай қойғанда, сенім көрсетіп, шаруаға баулу жағы да бар еді. Сондықтан қазақ жігіттерін техника тілін меңгеруге баулып, олардан бесаспап жұмыскер тәрбиелеу міндетін айғай-ұрансыз мойынға алғанбыз. Және оны қысқа мерзім ішінде жүзеге асырдық.

Мына бір жайға назар аударсам ба деп едім. Жасырып-жабары жоқ, соңғы жылдары жас мамандар институттан соң қырық сылтау, бір желеумен өндіріске бармай, орталықтағы әртүрлі ғылыми-зерттеу, жобалау ұйымдарын, тіпті қыбын тауып, министрліктерді сағалап, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүруді мансұқ етіп алды. Сайып келгенде, жұмысшы ұжымында өмірдің ыстық-суығынан өтпей, ел бастар ер бола алмасы анық, ол дау тудырмайтын ақиқат.

Тау-кен инженері ретінде мені зәру тірлік — мәселенің байыбына тереңдеп баруға, әуелі нобайлап, кейін біліктілікпен тиянақты шешім жасауға мәжбүр етті. Жылы болме, жұмсақ орындықта отырып, өмірдің өзі тудырған қыры да, сыры да мол мұндай істің орайын келтіру мүмкін емес. Ең басты ұстаз — тәжірибе, жұмысшылармен, инженер-әріптестеріңмен қоян-қолтық араласып, ақылдасып отыру.

Қазақта «отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды» деген бар. Адамның жақсы атынан гөрі жаманатына қаңқу сөз үйір келеді. Жаңа қарқын ала бастаған құрылыс пен кеніш жайында: «Ой, несін айтасың, ондағы елдің қағанағы қарқ, сағанағы сарқ боп жатқаны шамалы» деп, осында келуді ниеттендерді айнытып баққандар аз емес еді. Бірақ осектің өрісі тар, бейнетсіз зейнеттің болмасын білетін қара халық құры-

лысқа қаптап келіп жатты. Біздің инженерлердің саны артып, сапасы нығая түсті. Олардың қатарында: менімен қатықсыз кара көжеге ортақтасып, бір үзім нанды да қақ бөліп жесіскен студенттік достарым — Ильин, Чекалин, Хурс, Туфлина, Игнатьев, Байганин, Курочкиндер бар еді. Рас, өмір — теңіз. Ол үнемі құлаққа ұрған танадай тып-тыныш қалыпта тұрмайды. Дауыл тұрған кезіне тап болсаң, асау толқындар түпсіз тұңғыққа да батырады, жағалауға да лақтырып тастайды. Онда соған шыдас бергендер ғана ғұмыр кешеді. Міне, сол өмір ағысы оларды Қоңыратта ұзақ тұрақтата алмады. Сан тарау бұралаң жолдар әрқайсысын өз қалауымен бет-бетімен алып кетті.

Цех коллективі іс орайы оңалып, дұрыс жолға қойыла бастағаннан бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, айрықша бір тату күндердің куәсі болды. Көптеген машинистер шеберлігін шыңдап, еңбек екпіндісі атанды. Мен олардың есімін ерекше ықыласпен еске алғым келеді: олар — Т.Тоғайбаев, Б.Құсайынов, И.Сокур, С.Горбунов, А.Тоқжанов, А.Мәмбетов. Шаруашылық цехының меңгерушісі Н.Воронов жұмысты барынта-ықыласымен істейтін еңбек сүйгіш кісі тұғын, ал оның сарамжал әйелі Катя табельші болатын. Бірін-бірі тауып қосылған ерлі-зайыптыларға көпшілік сүйіспеншілікпен қарайтын.

Ажал неден деуге бола ма, кеніштің тұңғыш стахановшысы, тамаша машинист, менің сырлас та, мұндас жолдасым Дақбай Шайхисевтен тым ерте айрылып қалдық. Ол жарылыс жұмыстарын ұйымдастыру үстінде қайғылы қазаға ұшырады. Мақсат-мүддесі ортақ жандар қайғыда да, қуанышта да бірге. Оған сол бір аяқ басқан сайын кездескен ауыртпалық кезінде де, цех кеніш бойынша озаттар сапынан көрінген тұстарда да көз жетті.

Іс ілгері жылжыған сайын біздің атымызға жылы сөз жиі айтылатын болды. Еңбек озаттарының суреттері газет беттерінен түспейтін. Көлдей-көлдей мақалада, очерктерде озық тәжірибеміз ортаға салынатын. Ара-тұра жергілікті газеттерді айтпағанның өзінде «Советская степь», «Еңбекші қазақ» беттерінен мен жайында да материалдар шаң беріп қалатын. Онда цех жұмысы кеңінен қамтылып жазылады. Дәл сол кезде жұмысшылардың кәсіптік шеберлігін көтере отырып, жұмысқа жастарды қабылдау және болашақ машинистер даярлау ісін

жентектеу цехының дайын еместігінен туган іләжсыз шара еді, ал фабрика болса концентрат шығара бастауға тиіс. Соған орай кенді орта мөлшерде жентектейтін корпусқа жөнелте беруге шешім қабылданған. Ол үшін жақсылап ұнтақталған кен қажет еді. Кеніштің бас инженері В.А.Школа шақырып алып: «Міне, Димаш, сізге жауынгерлік тапсырма. Ол жедел, егер қажет десеңіз, мейлінше жедел шешімін табатын іс» деп, асығыс тапсырма берді.

Табан астынан шешімін таба қоярлық жеңіл шаруа емес, бірақ бұл проблемамен шұғылдану барысында біз мынадай байламға келдік: қопарылысты скважиналар мен басқа да бұрыннан белгілі жарылыс тәсілдерін көпқатарлы ғып орналастыру жағдайында ғана жүзге асыру. Көздеген мақсатқа қол жеткіздік: кенді жентектеу жақсарды, яки күдікпен қарағандарға қолдан не келетінін дәлелдеп бердік, май ішкендей боп жүрген күпті көңіл орнына түсті. Осы жұмыс үшін қопару цехының көптеген жұмыскерлер материалдық жағынан ынталандырылды, ол кезде ақшалай да сыйлық берілетін, киім-кешек, аяқ киім алуға талон да берілетін, ал ең үздік еңбеккерлер скінің бірі қол жеткізе бермейтін Қызыл Күрмет тақтаға ілінді.

Көре-көре көсем боласың деген осы, уақытпен санаспай, сарсыла іздену, зерттеу мынадай байлам жасатты: «Қоңырат кенішінің жағдайында бұрғылау-қопарылыс жұмыстарын жүргізудің ең тиімді жолы — скважиналарды скі, ара тұра үш /кей түстарда забойларды түзетуді қажет естеді/ қатарлы стіп жайғастыру. Бұл жағдайда қопарылыс жасалатын блоктың көлемі 250 метрге дейін ұлғаяды. Кен жынысының беріктігіне қарай скважиналардың ара қашықтығын, кертпеш бүйірдің ернеуінен әр қатар мен скважиналардың аралығын, бұрғы түсетін жердің көлемін, дәрі қойылатын жердің мөлшерін — бәрі-бәрін сынық сүйеміне дейін дәлдікпен есептеу қажет.

Біздің цехтың шаруасы осылай оңға басып, тасымыздың өрге домалауы, әрине, менің арқамда десем, құдай алдында да, адам алдында да күпірлік болар. Ең әуелі кеніштің бас инженері В.А.Школа сияқты білікті, өндіріс ісін соншалықты қалтарыс-бұлтарысына дейін жете зерделеген мамандардың жұмыла көтерген ортақ игілігі қысқа мерзім ішінде жолға қойылды. Біз

бас инженерге бастық ретінде ғана емес, ең әуелі азамат ретінде құрметпен қарайтынбыз. Тәлімі де, тәрбиесі де мол кісі еді, қашанда берген тапсырмасы әрі анық, әрі нақтылы болатын, қызыл сөзі жоқ, өткізген өндірістік мәслихаттарды шаруа бабын жан-жақты ойластырып барып, істің тоқ стерін түйіп айтатын, берген кеңестері көкейге қона кететін. Және оны сондай құлшыныспен атқаруға ұмтылатынбыз. Мен ол кісіні соңғы рет 1957 жылы Ленинградта кездестірдім. Біз сол жолы сағынысып табысып, қимастықпен қоштасып едік...

Ұмытылмас әсер қалдырған осындай абзал жандардың бірі — сол кезде Балқаш өңірі құрылысының бас инженері болған В.Степанов еді. Кенішке келген сайын бізге соқпай кетпейтін. Бұрғылау-қопарылыс жұмыстарының ұсақ-түйегіне дейін білуге бар инженерге мен де істің жайын егжей-тегжей баяндауға тырысатынмын. Әрине, жұмыстың аты жұмыс, ол барлық уақытта майдан қыл суырғандай мінсіз бола бермейді. Степанов жақсылығын да көре білетін, соған сай орнымен жылы сөзін айтып, қанаттандыра да алатын. Ал, кемшілікке де кешірімсіз еді, «өттеген-айыңды» аңғарса, «қуырып» апшынды кетіретін. Зілсіз, кексіз ашуға біз де сергек қарайтынбыз. Табиғатында бауырмал, ешкімді жатсынбайтын, жатырқамайтын әрі көпшіл, әрі қара қылды қақ жаратын әділ басшы еді, оның маған деген ақ тілегі, ағалық қамқор көңілі әлі күнге дейін жадымда және ізгілік қасиеті осындай ыстық ықыласқа лайық тұғын...

Халқымызда гажап бір мақал бар: «Жақсының жақсылығын айт, нұры тассын» дейді. Міне, есімін ерекше ілтипатпен еске алатын азаматтарымыздың қатарында партком хатшысын, партияға өтуге кепілдік берген А.Ильинді, бір ұйымның ыстық-суығын тең көтерген Копыловты, Нейманды, Юровскийді атар едім. Өсіресе, мен үшін жөні бөлек адам, сол кезде ақ аты аңызға айналған құрылыс бастығы В.И.Иванов. Қарт коммунист, еліміздің аса маңызды құрылыс объектілерін салуға қатысқан майталман құрылысшының саңқылдаған ашық үні құлақтан кетпейді. Ол жан жүйенді шымырлатып, асқақтар болсаң сабаңа түсірер, торыққанда тоқтау айтып, жігерінді қайрап, қайраттандыра білетін тілді кісі еді. Түсіне білген кісіні тәнті еткендей тәжірибесі де, білімі де жетерлік, өндіріске келгенде алпыс екі тамырыңның бүлкілінен бүкіл тұлабойың-

ның тыныс-тіршілігін тап басатын тамыршыдай еді. Жаның қысылып, ақылдасар адам іздеп тұрған ең бір қиын шақта өл кісі қасыңнан табылатын. Қолма-қол көмегін беріп, зәруісіңнің сәтті аяқталуына барын салатын.

Ол кісінің өмір жолы да өз алдына бір шежіре. 1917 жылдан партия мүшесі, Қысқы Сарайға шабуылға қатысқан, 1918-1920 жылдары жендеттер тобырын жою жөніндегі Кеңес үкіметінің уәкілі болған. Азамат соғысынан кейін Украинада металлургиялық өнеркәсіпті қалпына келтіруге белсене қатысқан. Сталинград трактор заводы құрылысының бастығы боп істеп, үлкен істің ұйтқысы ретінде танылған. Үкіметтің тапсырмасы бойынша 1930 жылы Америка Құрама Штаттарына барып, құрылыстың бұрын-соңды құлақ естіп, көз көрмеген гажайып қыр-сырында қанығып қайтады. Дүмпуі жер жарған атышулы Форд заводтарын аралап, көп сырды көкейге тоқиды. Кезінде ол жайында аз жазылған жоқ. Қаламы үшқыр журналистерді былай қойғанда, танымал жазушылардың өздері де онымен жүздесіп, сұхбат құруға құштар еді. Міне, адам жанының инженерлері берген мінезде былай, әрине, қаттылау айтылуы да мүмкін, бірақ, менің ойымша олардан артық оның бар табиғатын тап басып айта алмаған болар еді: «Ол өте намысқой, өр мінезді, нар көтермес жүкті жалғыз сүйреуге бар іскер адам. Оған дербес іс-әрекет жасауға мүмкіндік беру керек, бірақ біржола «ноқтасын» сыпырып жіберуге болмайды».

Осындай алғыр да әділ азамат, өкінішке орай, 1937 жылғы қуғын-сүргіннің құрбаны боп кете барды. Араша түсіп, ақ-қарасын ажыратайық деген ешкім болмады, ондай ақжүрек жанды таба қою да қиын уақыт, «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» кеткен зар заман еді гөй.

Мен Ивановпен кенішке практикаға келген жерімде таныстым. Бұдан бұрын айтқанымдай, диплом жұмысына қажетті материалдарды жинақтау барысында десятник боп жұмыс істеге тура келгені бар. Практика осында басталып, Урал кенішінде жалғастырылуы тиіс. Томенгі Тагильге таяу жердегі бұл кен орнын кезінде атағы жер жарып, айдарынан жел ескен Демидов, Высокогорный ұйымдастырғаны тарихтан мәлім. Міне, соған баратын уақыт өтіп кетіп, не істерімізді білмей, асып-састық. Ол кезде темір жолдың жоқ уақыты, Қарагандыға тек

автотранспортпен жетесің, онда да құрылыс басшыларының рұқсаты болмаса, аттап басуың мүң.

Құдай қайдан жеткізер екен деп, қол қусырып отыра беруге уақыт қысып барады. Жыгылсаң нардан жыгыл деп, тәускелге бел байладым да түп-тура В.И.Ивановтың өзіне бардым. Ол үнсіз тыңдап отырды да:

— Тұрақты жұмыс істеуге ықыласың бар ма? — деп сұрады.

— Оған күмәніміз болмасын, — дедім іркілместен.

— Онда сапарың оң болғай! — деп, қайтып келер мерзімімді шамалап айтып, диплом жобасын ойдағыдай қорғауыма тілектестік білдірді. Сол жерде Мұсаев деген орынбасарына телефон соғып:

— Жігіттердің жолын байламайық. Тілектерін екі етпе, — деді.

Кейін бұрғылау-қопарылыс цехында істеп жүрген тұста В.И.Иванов кенішке жиі-жиі келіп тұрды, келген сайын жұмысшылармен сөйлесіп, хал-жағдайларымен, тұрмыс-тіршіліктерімен жете танысар еді. Жас мамандарға да қамқор бола жүретін. Олардың тарапынан ұсыныс жасалса, жаңа бастама көтеріле қалса, іліп әкетуге, қолдап қана қоймай, соны аяғына жеткізуге барын салатын. Ашық та жарқын мінезі, адал да әділ қасиеті онымен қызметтес болған үлкен-кішіге түгел өнеге еді. Көбіміз сол кісіге ұқсауға ұмтылдық. Төрткүл дүниенің тілін білетін, көпті көрген, өмірлік тәжірибесі мол азаматпен әрбір кездесуің бір өмір еді.

Ол кісі қызыл тілдің емес, істің адамы тұғын. Шығыс халқының: «Мың тал су жайындағы өсіеттен, бір шыбықты отырғызған артық» деген мәтелді жиі қайталайтын. Қазір кейбір әкімдердің ұраншылдығын естіген сайын ол кісінің осы бір мәтелі еріксіз есіме түседі. Міне, Иванов кеніш бойынша қазақ тілін оқып-үйрететін 14 /он төрт! — астын сызған Д.Қ./ үйірменің ашылып қана қоймай, дұрыс жұмыс істеуін тікелей қадағалап отырлық. Бұл үйірмеде негізінен құрылыстың басшы қызметкерлері, прорабтар, бригадирлер оқыды. Нәтижесі біз күткендегіден де жоғары болды. Бір жыл ішінде орыстар қазақ тілінде еркін сөйлейтін дәрежеге жетті. Ал, орысша оқытатын үйірмелерге қатысатын қазақтар, қай кездегідей, еріндері еріндеріне жұқпайтын.

Мен дәл осы тұста мына бір мәселеге ден қойғандарыңызды қалар едім. Қазір ойласам, сол бір түс құрылыстағы аса бір бетбұрыс кезеңі екен. Бірі келіп-бірі шығып, сапырылысып жатқан тірлік сап тиылды, жұмысшылар сапындағы қазақтардың саны күрт көтерілді. 1934 жылы олардың қатары 75 процентке жетті. Ең бастысы — саны жағынан ғана емес, сапалық тұрғыдан ілгерілеу үміт отын үрлей түсті. Құрылыстың алғашқы жылдарында қазақтардың басым көпшілігі қара жұмысшы болса, 1934-1935 жылдары олардың 50 проценттен астамы күрделі мамандықтарды меңгерді.

Ұлттық жұмысшы табы осылай қатарын көбейтіп, осылай құлашын жая бастады. Әсіресе, Балқашта аса шапшаң қалыптасты, ұмытпасам, дәл осы кезде орта есеппен республикадағы барлық қазақ жұмысшыларының 39 процентін құрайтын еді.

Кәрілік буынды алып, есік пен төр арасын аяқ жетпес жер еткен тұста қыран құстай қияға құлаш серметкен, қайран жастық дәуренің еске түспей тұра ма! Кеніште өткен күндер көз алдыңнан кетер ме! Мен 1927 жылдан комсомол мүшесімін. Қоғамдық өмірдің өз қызығы, өз қиындығы бар. Комсомолдың таусылмас тіршілігімен біте қайнасып өскен адамдар оны жанымен сезінеді. Институтта сондай қайнаған қат-қабат шаруа ортасында жүрін, ысылып келген мен үшін кеніш комсомол ұйымынан тысқары жүру оңай тимеген де болар еді. Сондықтан білек сыбанып, кірісіп кеттім. Комсомол комитетінің мүшесі, ал 1937 жылдың наурыз айында аудандық IV конференцияда аудандық комитеттің мүшесі болып сайландым. Өндіріс — жастардың ең өзекті мәселесі, діндар адам бес уақыт намазын қалай қаза жібермейді, кім болмасын, мейлі ол жас болсын, жасамыс болсын, әйтеуір сыныққа сылтау іздеп жұмыстан кешігу не ерте кету, иә жоспарлы ісін тыңдырмай қалу — ақылға сыймайтын іс тұғын. Бізге бүгінгі таңда жетпей жүрген нәрсе осы. Экономикадағы дерт те осыдан. Сосын, басты шаруа — жұмыс аяқталған соң, екінші өмір — қоғамдық міндет ар-ожданға, азаматтығыңа сын. Оған жүрдім-бардым қарауға хақың жоқ. Дәмнен аттағанмен бірдей. Сөзіңді ісіңмен тиянақтайтын, соған кепілдік беретін түс осы. Жас жұмысшыларды даярлау ісінен, техникалық сауат ашудан тысқары маған парткомның шешімімен насихатшылардың білім деңгейін көтеру

мақсатымен арнайы сабақтар өткізу жүктелген болатын. Оны ұйымдастыру, жүйелі түрде өткізу, не істеп, не қойғаны туралы уақтылы есеп беру қанша уақытты қажет етсе, оған үзбей дайындалып, қосымша әдебиеттерді оқып отыру, өзінді өзің үнемі қамшылап жүру аз күшке түспесе керек. Идеялық шыңдалу дегеніміз өмірде ысылу, қабілет-мүмкіндігінді таныту ғана емес, ол саяси, экономикалық, мәдениет жағынан білімінді арттыру, болашаққа ұмтылу. Комсомол бізге не берді дегенде, ең алдымен, мәселенің мына қырына ден қойып, мән берер едім. Бәлкім, кейінгі жастар үшін, әсіресе, коммунистік қоғам туралы айтыла бастаса, аза бойы қаза тұратын «қайта құрушылар» үшін құлаққа түрпідей тиер. Бірақ ақиқаттан, тарих шындығынан аттап кете алмайсың. Жас құрылысшылардың, комсомол ұйымының пәрменді жұмысы үлкен істерге ұйтқы бола жүріп, бос уақытты тиімді пайдалануға; уақтылы демалуға, дербес білімін, саяси сауатын жетілдіруге жағдай жасау. Осыған орай алып құрылыста 10 үйірме істеді. Кеншілер қалашығының сөулетін назардан тыс қалдырмай, оны көгалдандыруға көп күш жұмсалды, жастардың спортпен шұғылдануына, көркемөнерпаздар үйірмесіне қатысуларына мұрындық болды. Құрылыстың ең бір шешуші учаскелерінде жаппай сенбіліктер не жексенбіліктер ұйымдастыру ісі дәстүрге енді. Бәлкім, әркімнің өз жастық шағы әлде қайда қызықты, әлде қайда мәнді өткендей көрінер, бірақ біз ол кезде сол күндері көрген қиындықтарымыз ертеңгі жақсы тұрмысымыздың, бақытты өміріміздің бастауындай сезіндік. Және оған өкінбеймін, отызыншы жылдардағы комсомолдар жалынды сөздің де, қаһарман істердің де адамы еді. Алдарына асқақ мақсат қоя білетін, мұратты істер жолында аянбай тер төге де білетін. Дайын асқа тік қасық деген ұғым үш ұйықтаса түсіне кірмейтін. Сондай жауынгер комсомол жетекшісі Александр Булатов, Иван Волков деген азаматтар, тындырған шаруа ұзақ таңға айтса таусылмас жырдай еді. Араға ұзақ жылдар салып И.Волков сол бір ұмытылмас күндерін: «Бірінші бесжылдықтағы Балқаш комбинатының құрылысшыларының еңшісіне тиген аса ауыр жағдайды біздің еліміздегі бірде-бір алып құрылыс бастан кешпегенін бүгін толық сеніммен айтуға болады», — деп еске алды. Ол кейін жентектеу транспорт цехын басқарды, кешегі отты жылдары — Отан со-

ғысы тұсында да осында істеп, артынан комбинат директорының техникалық жабдықтау және транспорт жөніндегі орынбасарлығы қызметін атқарды. Қазір Иван Тимофесвич зейнеткер.

Кеніш жайлы еске алар әңгіме аз емес. Бірақ бәрін айтып тауысу да қиын. Біреудің ісі біреуге таңсық та емес. Сонда да болса мынаны айтпай кету өзіме өзім жасаған қиянаттай көрінеді. Баз біреулер мансұқ етіп, келемежге айналдырғысы келген Қазақстан — достық лабораториясы деген тұжырымның қаншалықты ақиқатқа айналғаны көпшілігіңізге аян. Қайта құрудың бесінші, алтыншы жылдарында өзге жерлерде елмен-ел шабысып, қан төгіліп жатқанда, орталыққа наразылық білдіріп, ереуілге шығып, қызыл кеңірдектегі митингілер өткізіп жатқанда, қазақ жері, онда мекен еткен жүзден астам ұлттар мен ұлыстар қойдан жуас, қоңыр мінсез танытса, бұл интернационалистік тәрбиенің жемісі демеске кім дау айтқандай. Меніңше, осынау мызғымас бірлік сол бір қиын шақта шыңдалды. Бастау көзі қалай тұнық болса, оның етегіндегі су да сондай молдір. Бір кезде кеніштегі бұрғылаушылар мен қопарылыс жасаушылар ұжымдарының ауызбірлігі дос сүйініп, дұшпан күйінгендей еді. Еңбектегі жетістіктер ауыз толтырып айтса, айтақандай-ақ болды. Олармен көршілес ұжымдар да қатардан қалыспаудың, тіпті маңдайы жарылып көш бастауға ұмтылған ілгері қадамы естіген жұртты елең еткізгендей еді. Жарасымды еңбек бәсекесінің нәтижесінде 1937 жылғы наурызда «Қоңырат кенін тиеген алғашқы эшелон Балқаштың байыту фабрикасына мерзімінен бұрын жөнелтуге мүмкіндік әперді. Бір гажабы, әлгі эшелонды жеткізген «ЭМ 4880» паравозы қиындығы мен қуанышы, жақсылығы мен жамандығы қым-қуыт жылдардың, 30-40-жылдардағы ұрпақтың — бірінші және екінші бесжылдық құрылысшыларының еңбек даңқының белгісіндей мәңгілік тұғырға қойылған. Мен оны көрген сайын бүкіл ел боп, бүкіл халық боп жұмылған ұлы іске азды-көпті өз үлесімді қосқаныма іштей тәубе деймін.

Әрине, үлкен іс ірілі-кішілі кемшіліксіз болмай тұрмайды. Қанша дайындық жұмысын жүргізбейік, бәрібір алдына қойған асты қойған қойғанынша қақшып отыратын қомағайдай, байыту фабрикасын кенмен үздіксіз қамтамасыз ету оңайға соқпа-

ды. Айналасы ат шаптырым келетін кеніш қана емес, комбинаттың буынды-буынды жерлері іске қосылмай, сиырқұйымшақтана созылып келе жатқан. Мұның өзі партияның Орталық Комитеті мен үкіметті бейжай қалдыра алмады. Г.К.Орджоникидзениң тікелей тапсыруымен ит арқасы қияннан Ауыр өнеркәсіп халық комиссарының орынбасары А.П.Серебровский, ол кезде жол азабы оңай емес, ат арытып, тон тоздырып келді. Істің жай-жапсарын баяндау маған жүктелді. Сөзбұйдаға салмай және ағын — ақ, қарасын — кара деп, барын асырмай, жоғын жасырмай айтып бердім. Әлі есімде, халық комиссарының орынбасары мұқият тыңдап болып:

— Қоңырат кенішінің жағдайын тым ауырлатып жіберген жоқсыз ба? — деп барлай қарады. Мен ойымды айқынырақ жеткізуге ұмтылып:

— Көш жүре түзеледі деп, арқаны кеңге салатын уақыт емес, Кеніштің жыртығын негүрлым тезірек жамасақ, соғұрлым Балқаш мысы ерте қолға тиседі, — дедім.

— Бүкпесіз айтылған пікіріңіз құлаққа қонады. Мыс балқытатын ірі комбинат үшін шикізат әзірлеудің аяқ алысы, сіз айтқандай, Балқаш мысын тездетудің кепілі. Бірақ кеніштің кенжелеп қалуын оның өндіргіш күші — жұмыскерлерге жасалып отырған тұрмыстық жағдайдың нашарлығынан деп ойлаймын. Соған орай тұрғын үй, тұрмыс қажетін өтеу, мәдени ошақтарды салу қарқынын шұғыл арттыру керек. Сонда ғана өндіріс объектілері іске мерзімінде қосылады, елдің ынтасы оянған жерде ғана жұмыс қарқынды болмақ, — деп ойын түйді.

Ол кезде бетің бар, жүзің бар демейтін, қамау терінді алғандай, борша-боршаң шығып, жеңіл-желпі сәгісті арқалап қайтсаң, құдайға тәубе дейсің ғой. Ол қайда! Жон арқаннан таспа тілгендей хал кешіп тұрып, сүйектен өтер сынға ұшырайсың, сосын жиган-терген абыройынды айрандай төгіп, жеп отырған наныңнан айырыласың. Шектен асқан осындай қатал үкімге Иванов та, Степанов та, Богатиков та, сондай-ақ басқа да басшылар тап келді. Балқаш партия ұйымының басшылары да солардың кебін киді. Олардың орнына басқа кісілер келді. Мыс үшін жанталас одан әрі жалғасты.

Әрине, арқа-басты кеңге салғандай уақыт емес, басқаға болса бір сәрі, тірі пенде қара басына қастандық ойламайды ғой.

Бар пәле істің көзін таппай, босқа арам тер болуда. Меніңше, көп адамның басына пәле боп жабысқан «дерттің» сыры осында. Жалпы, жұмысты талап етуге келгенде жан алқымға алатын, шаруашылықты ақсатқаның үшін аяушылық болмайтын, жақсылап тұрып сазайынды тартатынсың. Сонау Горькийден өнеркәсіптік құрылысты басқарып жүрген жерінен аттай қалап, құрылыс басшылығына арнайы шақырылған Радищев те көп ұзамай-ақ орнынан алынды. Оның ізін ала талай адам «таяқ» жеді.

Мұның өзі құрылыстың басқару құрылымын қайта қарап, құрылысты салу және пайдалануға беру мерзімін шектеу қажеттігін күн тәртібіне қойылған-ды. Ақыры істің жайы осы тұрғыдан шешілді. Ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты 1931 жылы Қазақ мыс құрылысы боп өз алдына отау тігіп шыққан Балқаш құрылысын дербес екі ұйымға: Балқаш мыс балқыту комбинаты және Балқаш құрылыс тресі етіп қайта бөлу жөнінде шешім қабылдады. Іс ілгері жылжи бастады. Мыс алыбының бірінші кезегін пайдалануға беретін уақыт күн өткен сайын жақындай түсті. Әлбетте, жақсының жақсылығын айтқаннан адам аласармайды. Мыс балқыту комбинатының директорлығына тағайындалған И. И. Перцев шын мәнісінде өресі биік коммунист еді, қарамағындағылардан талап ете де білетін және олардың мұқтажын дер кезінде өтей де алатын. Комбинат жұмысының өрге басуына, жергілікті ұлт кадрларын тәрбиелеу ісінде айрықша еңбек сіңірді. Басшының батыл да жігерлі болғаны, айта да, айтқанын орындата да білетіндігі көбіне істің нәтижелілігінің кепілі. Қазақ топырағындағы қорытылған тұңғыш мыс соның басшылығымен алынды. Ол кісімен қызмет бабындағы әрбір жүздесу біз үшін үлкен өмір мектебінің бір-бір әліппесі еді. Қазақтың жалпақ тіліне салып айтсам, әкеміздей ақылшы, ағамыздай сырлас боп кеткен көпшіл кісі тұғын. Перцевтан кейін Ленинградта тұрып, ұзақ жылғы бейнетінің зейнетін көрген тұсында да байланысымыз үзілмей, тонның ішкі бауындай араласып тұрдық.

Трест бастықтығына А. В. Курганов тағайындалды, кейінірек республика құрылыс министрі болып істеді. Қаланың партия комитетінің хатшылығына В. Бондаренко сайланды.

Осылай ауыс-күйістірлік үстінде істің құрмеуін шешуге бар

күш-жігер жұмсалып жатты. Қас-қағым сәтті құр жібермеуге ұмтылды. Не істесең де нәтижелі, жемісті болуын көздедік. Уақыт ілгері озған сайын міндет те көбейіп, жұмыс ауқымы арта түсті. Соның арқасында, кешегі құлан жортпас құла дүз танымастай өзгерді. Жер де жасарды, ел де жаңарды. Өмір өзгеше келбет ала бастады. Бұл жылдар мен үшін де ұмытыл-мастай мәңгі есте қалды. Партия қатарына қабылдандым, кеніштің бас инженерлігіне тағайындалып, 1939 жылға дейін директордың міндетін қоса атқардым.

Қоңырат кеншілерін ұлан-асыр іс күтіп тұр еді. Заман талабы да күрт арта түсті. Кенді бұрынғыдан да мол өндіру қажет болды. 50 мың тонна мыс шығару, әрине, айтуға жеңіл. Бірақ қаншама күш-қайратты, қаншалықты іскерлікті қажет ететінін есептеп көрсеңіз. Күллі ел алдындағы жауапкершілік-ті сезініп байқаңыз. Тіпті, үрей тугызғандай іс қой! Көз — қорқақ, қол — батыр екен. Бір жагадан бас, бір жеңнен қол шығарса, алынбас қамал, аспас асу бар ма! Еңбектің ең озық әдістерін меңгеру жолындағы жарыс қанат жайды, кеніште стахановшылардың қатары күн санап өсе түсті, екпінділер ел мақтанышына айнала бастады. Солардың бел ортасында маңдайын күн сүйген қазақтың қара домалақ жігіттері жүргеніне іштей сүйсініп, техникалық зиялы жұрт арасынан бірте-бірте жергілікті ұлт өкілдерінің төбе көрсете бастағанына тәубе де-дік.

Осылай алып заводтың негізгі шикізат көзіне айналған Қоңырат Кеңес өкіметіндегі ең ірі кеніш саналды. Сол кезде біздің елде қызмет істеп жүрген американ инженері Жан-Дональд Говард былай деп жазды: «Қоңырат әлемдегі ең үлкен кеніштің бірі ретінде саналып келген Аляска сияқты кез-кел-ген кеніштен он есе қуаттырақ болуға тиіс». Ол шынында да теңдесі жоқ кеніш еді. Бүкіл халыққа сын боп тұрған аса жауап-ты шақта партия маған осындай еліміздің мыс өнеркәсібіндегі аса зор кенішті басқаруды сеніп тапсырған-ды. Сол кезде ең соны техникалармен жарақтандырылған, ұшы-қиыры жоқ мол дүниені — аса жауапты шаруашылықты бір кісінің ұршықтай иіріп, дөңгелетіп әкете қоюы екіталай. Еңбеккер елге, оның жауынгер штабы — партия, кәсіподақ, комсомол ұйымдарына арқа сүйемей, олармен тонның ішкі бауындай араласып, жауап-

кершілікті бірге сезінбей, нәтижелі іске қол жеткізу қиын еді. Қалалық партия комитетінің хатшылары Назаренконың, Лаптевтің, Бондаренконың, сондай-ақ кеңіш партия ұйымының хатшысы Юровскийдің, одан кейін сайланған Ильиннің практикалық көмектері аз болған жоқ. Ортақ істің ауыртпалығын тең көтеріп, абыройын тең бөлісіп отырды.

Комбинат директоры Перцев:

— Еңбек елеусіз қалмау керек, әсіресе, қарапайым жұмыскерлердің маңдай терін көре білсең, дер кезінде арқасынан қағып, әділ бағасын берсең, тау қопарып, тас жарудан тайынбайды. Көптің аты — көп, олар өрге де сүйрейді, көрге де түсіреді, — деп отыратын жарықтық.

Осы бір ағалық ақылға айрықша ден қоюшы едім. Кеңіш жұмыскерлерінің көбісінің түр-түсін ғана емес, аты-жөніне дейін жақсы білетінмін. Олардың мұқтажын кідіртпей шешіп, талаптілегін мезгілінде орындауға ұмтылатынмен. Сол арқа еті — арша, борбай еті — борша боп жұмыс істеген қарапайым азаматтардың араға жарты ғасырдан астам уақыт салып еске алсам, оқырман оған ренжи қоймас, бұл олардың адал еңбегіне деген дән ризашылықтың белгісі. Бұрғылау цехының инженері Мусин, қопарылыс жасаушы Мұстафин, экскаваторшы Коралев, машинист Никифоров — біріне-бірі ұқсамайтын, бірақ адамгершілік қасиетімен, адалдығымен, алғырлығымен бірін-бірі толықтырып, үлкен істерге ұйтқы болып жүрген азаматтар. Жақсының сөзі де — жақсы, ісі де — жақсы. Орнын тауып сөйлеу де — өнер, айтқанын аяқсыз қалдырмай, тірлігімен тиінақтап отыру да — тағлым. Бас механик болған Желябьев, бас энергетик болған Әбісқалов осындай қасиетті бойына дарытқан жігіттер еді. Олар өз кәсіптерінің хас шебері ғана емес, қалың елді соңына ерте білетін, кез-келген қиындықпен бетпелет келген тұста, қисынсыз жерден қыбын тауып шығатын.

Маған кейінгі жастар: сіздің замандастарыңыз несімен ерекшеленетін еді, — деген сұрақты жиі қояды. Біреу келісер, біреу келіспес, бірақ олардың болашаққа деген сенімі зор еді. Осы сенім ғана индустрияландыруды, Ұлы Отан соғысы, тың көтеру сияқты ұлы істерді жүзеге асыру барысындағы небір ауыр қиындықтардан алып шықты. Олар қоғам тірлігін қара басының қамынан жоғары қойды. Сондай жандардың түр-түл-

ғасы, болмыс-бітімі көз алдымда; мен еңбегімен бүкіл елдің рухын көтере білген озаттар жылдық тапсырмасын 315 процентке орындаған жұмысшы Губаревтің, 179 проценттен төмен нәтиже көрсетуді білмеген Вергуновтың, Буковтың, бір қалыптан таймай, не бәйгі басына шықпай, не көштен қалмай, сол 145 процентпен жуан ортада жүретін Кулиш пен Сүндетовтың есімдерін сол кезде конференцияда қалай сүйсіне атасам, бүгін тебіренбей еске алу мүмкін еместей көрінеді.

Бұл атүсті айтыла салған «өлі» цифрлар емес. Ол — өмір. Онда қарапайым еңбек адамдарының күс басқан алақандарының ыстық табы жатыр. Одан жұмысқа деген ықыласы, ынтасы көрінеді. Бөрінен де бұрын ол қоғам алдындағы жауапкершілігінің өлшемі іспетті. Қазір норма белгілеп, оны есептеуден іргемізді аулақ салып барамыз. Социалистік деген сөз құлаққа «түрпідей» тиетін жағдайға да жеттік. Жарыс — ұмыт қалған шаруаға айналды. Бірақ ерте ме, кеш пе, әйтсеуір басқа қырынан болса да бұл игілікті іс ізсіз қалмайды. Ар-ожданмен төгілген адал терді таразылап, әділ бағасын беру — социалистік құрылыстың ұлы жеңісі. Ол күнделікті тіршіліктен біржола сызып тасталмақ емес.

Мұратты істер жолындағы күштарлық, құлшынысы — таптырмас қасиет. Мәскеу құрылыс техникумының түлегі В. И. Язевтің құрылыс объектілерін салу барысында көрсеткен белсенділігінің жөні бөлек еді. Кеніш қалай құлашын жазса, қалашық та солай іргесін кеңейте түсті. Қаздай тізілген ақшаңқан үйлер, қуыршақтай әдемі бала бақшалар мен бөбек жайлары, көп кісілік аурухана мен емхана, кең сарайдан кем түспес клуб, жылу жүйелері мен дүкендер бірінен соң бірі бой көтерсе, осы жігіттің іскерлігінің нәтижесі еді.

Ол ешкімге ұқсамайтын. Жалпы, әлдекімге еліктеуден гөрі, өмірде өзі салған соқпақтың болғанына не жетсін. Кісімен сөйлесе білу де, өзгені тыңдата білу де үлкен өнер. Оның тал бойында осы қасиет бар еді. Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратын, іскер ұжымды ұйыстыра білген ол Балқаш құрылыс тресінің басқарушылығына жоғарылатылды. Осы қызметте жүріп Социалистік Еңбек Ері атағын алды. Кейін Қараганды облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасарлығынан күрметті демалысқа шықты.

Сол Язевтің орнына Каченко деген жігіт келді. Ақ жарқын, ашық мінсзді ол ойлана да білетін, ойлағанын жүзеге асыра да білетін. Жәргілікті халықтың табиғатына, дәстүр-салтына зейін қоя жүретін. Оны бір жолы келген әңгімесінің ауанынан аңғардым.

— Қазақта: «алғыспен ер көгерер, жауынмен жер көгерер» деген мақалды тірілтім келіп отыр,—деді ол шаруашылық қызметкерлеріне ұқсай бермейтін мінез танытып. — Шығыс халықтарының бірінде «Жер көгермей, ел көгермейді» деген және мақал бар. Сондықтан әрі сая, әрі ықтасын, әрі жердің көркі болар әртүрлі ағаш отырғызуды қолға алсақ. «Бұлақ көрсең, көзін аш» дейтін халықтың әрбір азаматы бір түп тал ексе, екі-үш жылда-ақ мына аңызак жел ескен маң даланың келбеті өзгеріп шыға келеді.

Ниет дұрыс. Қолдамасқа, қолдан келетін көмекті бермеске не шара!

Жігіт сөзінде тұрды. Қала түгел гүлге көмкерілмесе де, жасыл желекке орана бастаған. Шіркін-ай, деймін қазір, әркім өзі жүрген жерінде осылай өшпес із қалдырып отырса, көктен іздеген жұмақты қолмен жасаған болар едік-ау. Өткен, дегеніңе тіршілік бой бермей, асау аттай ала қаша берсе не шара...

***

Жоғарыда әңгімелегенімдей комбинат құрылысы, оның объектілерінің уақтылы пайдалануға берілуі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің тарапынан қалай қатаң қадағаланса, бұл міндет Қарағанды облыстық партия комитетіне де ортақ еді. Балқашқа келіп-кетушілерде қисап жоқ-ты, Орталық Комитеттің, обкомның жауапты қызметкерлері дейсіз бе, әлде орталық, республикалық, облыстық газеттер мен журналдардың тілшілері дейсіз бе, әйтеуір құдайдың құтты күні қонақсыз болмайтынбыз. Біз оларды сыйлы қонақ ретінде ғана емес, аз отырып, көп сынайтын мінезіне пейіл едік. Мақтауда, даттауда екінің бірінің қолынан келеді, ал кемшілігіңді тап басып, және үлкен іс мінсіз болмайды, оны жолға қоюдың жөн-жосығын көрсетсе, аяғың жеткенмен сөзің отпейтін жерлерден жәрдемі тиетіндей шешімін күткен проблемаларымызға, соған қозғау салардай жанашыр сындарды күтетінбіз. Журналист ағайындардың, обалы нешік, бұл орайда аз көмегі тиген жоқ.

Сондай қарбалас күндердің бірінде Қарағанды обкомының бірінші хатшысы Х. М. Пазиковпен жақынырақ танысудың орайы келді. «Көп сөз — көмір, аз сөз — алтын» деген гой. Істің адамы боп шықты. Уәдеге сараң, не айтса да ойланып барып, жеті өлшеп, бір-ақ кесуге дағдыланған кісі екен. Партиялық жұмыстың үлкен мектебінен өткен: өзгені тыңдай да, тыңдата да біледі, мінезге бай, ойын ірікпей жеткізеді, тіл табысуға, түсінуге ұмтылады. Кеніш жұмысымен жете танысып шыққан соң, өзі байқаған олқылықтарға сындарлы көзбен қарап, орында ұсыныстар жасады. Шешімін таппай жүрген зәру тірліктерімізге байыппен қарап, барынша қол ұшын беретіндігін айтқан-ды. Сөзінде тұрды. Көп ұзамай обком бюросында арнайы қарап, бар мұқтажымызды сиырқұйымшақтатпай, шешіп берді. Жасыратыны жоқ, бізде жақсы қаулы, қарарлар қабылданады. Бірақ оның орындалуына келгенде, жүзеге асыруға келгенде беттің әрін бес төккендейміз. Сен саларда мен салар, атқа жемді кім салардың әңгімесі әбден стек алғаны сонша, кінәлі адамды шырақ алып іздессең, таппайсың. Айран ішкен құтылып, шелек жалаған тұтылып жататыны содан. Бұл орайда Пазиковтың жұмыс стилі көкейге қонады. Қиын ба әлде жеңіл ме, әйтеуір мойыңа алған екенсің, аяғына дейін жеткіз. Оның жауапкершілікті сезінуі мен табандылығы қатар өрілген қасиет. Сондықтан да болар, ол Ұлы Отан соғысына дейін де, онан кейін де Оңтүстік Қазақстанның, сосын Шығыс Қазақстан облыстық партия ұйымына басшылық жасады. Ол республикамыздың экономикалық, мәдениет және әлеуметтік дамуына айтарлықтай үлес қосқан азамат. Кейінірек РКФСР Министрлер Кеңесінде жұмыс істеді.

***

Өмір өзгеріссіз тұрмайды. Істің мүддесі соны талап еткенді. Комбинат дербес екі кәсіпорынға: Балқаш мыс балқыту заводы мен Қоңырат кен басқармасы болып бөлінді. Ондағы мақсат заводтың шикізат базасын тезірек көтеру еді. Екеуі де Мыс бас басқармасының қарауына енді. Заводтың директорлығына И. И. Перцев, ал кеніштің бас инженерлігі мен директордың міндетін атқарушы боп осы жолдардың авторы тағайындалды.

Сондай бір қолынды екеу ете алмай, қат-қабат шаруадан

қапылып жүрген күндердің бірінде КСРО Халық комиссарлар кеңесіне шақырылдым. Мыс балқыту заводтарының шикізат базасын дамыту мәселесі қаралмақ.

Менің бұл Кремльдің табалдырығынан тұңғыш рет аттауым еді. Кешкі сағат тоғызда он-он екі кеніш директоры бас қоспақ. Көңілді бір үміт, бір күдік күпті еткендей. Үмітсіз шайтан ғана, әйтпесе абыройлы болғанға не жетсін! Ал, айдарынан жел есіп тұрған Булганин, Маленков сияқты үкімет басшыларының алдында есеп беретін кісі жүрексізбедем десе, ешкім сене қоймас еді.

Осындай толқу үстінде жүрген кісіге Кремльге кіре қою да оңайға түспеді. Талай есіктен өтуге тура келді. Темірдей тәртіпке қалай тәнті болсаң, солай қайран қалдырады.

Мәслихат басталғанға дейін мәулет қағазын (пропуск) алуға тиіспіз. Спасск қақпасының сол жақ қанатына орналасқан жайға кірдім. Қанын ішіне тартқан сүп-сүр офицер оңменнен өтердей, түздай көзімен аяқ-басыма сүзе қарап алып:

— Кімге, қандай шаруамен келдіңіз? — деп сұрады.

Мән-жайды түсіндірдім.

— Қару-жарағыңыз бар ма?

— Жоқ.

— Паспортыңыз қайда?

Сұраған құжатын қолына ұстаттым. Офицер әуелі маған, сосын, паспорттағы суретке тесіле қарап, біраз тұрды. Құжат күмән келтірместей екеніне әбден көз жеткізді білем, мәулет қағазын толтыруға кірісті.

Дәл осындай тексеріс мұнараның оң жақ қапталындағы қақпадан өтер тұста да қайта жалғасты. Сосын Кремль қабырғасын бойлай жүріп, Министрлер Кеңесінің үйіне маңдай түзеген жерде және «електен» өттім. Одан кейінгі «сүзгі» Булганиннің қабылдау бөлмесіне апаратын қабатқа көтерілген жерде жасалды. Осылай дйттеген жерге жеткенше бес рет тексеріліп, бес рет мәулет қағазы мен паспортымды ұсынумен болдым. Кеңес бітісімен қабылдау бөлмесіндегі кезекшіге мәулет қағазына белгі соқтырып, көрсетілген уақыт ішінде кешкілік келген ізіммен кері қайттым.

Кеңес айтылған уақытында басталды. Оған таяуда ғана ұйымдастырылған Түсті металлургия халық комиссары

А. М. Самохвалов, оның бірінші орынбасары П. Я. Андропов қатысты. Г. М. Маленковтың отыруы, Н. А. Булганиннің кеңесті жүргізуі қаралып отырған мәселенің маңыздылығын көрсетіп қана қоймай, оған аса зор жауапкершілікпен қарау міндеті көзделгендей еді.

Мінбеге бірінші боп мен шақырылдым. Салған жерден сұрақ қойылды.

— Бізге картадан завод пен кеніш орналасқан жерді көрсетпес пе екенсіз?.. — Булганиннің істің жайына жете мән бергелі отырғаны қуантты. Екі шеті масатымен көмкерілген тұтас бір қабырғаны алып жатқан картаға шұқшидым. Инженер үшін бұл сұрақтың пәлендей қиындығы жоқ, Кеңес өкіметінің бір бүйірін тұтас алып жатқан ұлан-байтақ қазақ даласынан Сарыарқаны, ондағы Қоңырат кеніші мен Балқаш мыс балқыту заводын алақандай картадан көзді жұмып тауып беруге бейіл едім. Осыны пайдаланып жұмақ төрінде отырғандарға жазда аңызақ желіне кеуде тосып, аптап ыстығына түншыққан, қыста балағыңнан кірген қара суығы оңменіңнен өтіп, жаныңды шүберекке түйгізген маң даланың қиындықтары мен таңның атысы, күннің батысы бел жазбай еңбек еткен қарапайым елдің мұқтаждарына назар аудара кеткенді жөн көрдім. Оған қоса кеншілердің қолы жетпей жүрген техникалардың аса қажеттігін баса айтуға тура келді. Дәл осы тұста Николай Александрович сөзімді бөліп:

— Сіз сұрау жағына келгенде, бермесінді тартып алардай жеткізе айттыңыз. Техниканы соншама көп қажет стерліктей жерге қарап отырмаған шығарсыздар,— деді.

Әрине, бұл қазақтың «түйе сұрасаң бие береді» деген сөзі емес еді. Шынында, онсыз да қасқалдақтың қанындай, тапшы дүние соншама алып кеніште бірен-саран ғана еді. Оның үстіне бізде жыламаған балаға емшек бермейтін жаман әдет бар ғой. Құланның қасынуына мылтықтың атылуы дөп кеп тұрған сәттен айрылып қалмау керек болды.

— Қазір мол кен қалай ауадай қажет болса, оны қазатын техника дәл солай керек. Технологиялық процесс үшін аса маңыздысы және ең қажеттісі осы,— дедім.

Булганин орынды уәжге дау айтуды артық көрді білем, мақұлдағандай бас изей берген тұста, бір бүйірден Маленков бір сауалдың шетін шығарды:

— Басталған құрылыс аяқсыз қалса да сіз айтып отырған процесс жалғаса берер ме еді?

Георгий Максимилиановичтің сөз саптауынан нені мезгеп отырғанын түсіне қойдым, сірә, «процесс» деген сөзді қобірек тілге тиек етіп жібердім білем, асып-саспай, алған беттен таймауға белді бекем будым.

— Қол еңбегін техника алмастыратын ауыр кезенді бүгіннен бастамай, алға қойған аса зор міндеттерді шешу қиын, — дедім.

Әңгіме осымен тәмам болды. Сөз боратып, қағаздан бас алмай жататын заман емес. «Қол сөз — көмір» дейтін. Он ойланып, мың толғанып барып сөз жұптайтын және уәде берсең, өл-тіріл — орындайтын кез. Үсынысым түгел ескерілді. Қоңыратқа қайтып оралғанша сұрағандарымыздың алды келіп үлгіріпті. Техникалар бірінен соң бірі жеткізіліп жатты.

Ол аса бір ауыр әрі соншама күрделі уақыт еді ғой. Кеңес өкіметі қаз-қаз басып, енді ғана еңсе көтере бастаған сындарлы шақ болатын. Әрбір қадамың есептеулі. Әр сөзің олшеулі. Оны салмақтап барып сабырмен шешпесең, ақылға жеңдірмесең, арандап қалатын, күрмеуі мол қым-қуыт шақта, салиқалы жиын үстінде кездескен Булганин мен Маленковты тек араға жиырма жыл салып, 1957 жылы ғана көрудің сәті түсті.

Сол жылы маусым айында КОКП Орталық Комитетінің пленумында антипартиялық топ туралы мәселе қаралды. Күні кеше айдарынан жел есіп, кімсің Булганин, кімсің Маленков боп тұрған жандардың әп-сәтте-ақ мүсәпір хал кешкенін көрудің өзі ауыр еді. Өндері күрәнсітіп, жүздері төменшіктеп, өздерін қояр жер таппайтын сияқты. Сталиннің «ізбасары» саналған Маленков аз уақыт біздің мемлекетіміздің бірінші басшысы болған адам. Оның бер жағында Н. С. Хрущевпен тонның ішкі бауындай аралас-құраластығы бар, елдің көз жасына қалған Берияны тұтқындауда бір жагадан бас, бір жеңнен қол шығарған, енді Никита Сергеевичтің өзіне «ауыз салып» жеткен жері мынау. Орталық Комитеттің Президиумынан шығарылып, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасарлығы мен КСРО Энергетика министрі қызметінен босатылды.

Георгий Максимилианович биліктен кетіп, қызметтен құлдыраған тұста әр түрлі алып қашты сөз айтылып жүрді.

Менің білетінім: ол кісі қызметтен кетсе де кісіліктен кетпеген, партия қатарынан шығарылса да оның мұратты істерінен шеттеп қалмаған қайраткер. Мен оның энергетика министрі боп тұрған аз ғана уақыт ішінде үшінші рет жүздесудің орайы келді. Мұқалмас жігер танытты. Электростанциялардың жұмысын жақсарту барысында келелі ойлар айтып, Қазақстан энергетикасын арттыру барысында жаңа қуаттарды іске қосудың қажеттігін көрсетіп бергені бар. Істің мүддесі үшін осылай тың ойлар, құнды пікірлер білдіруге, тіпті ағынан жарылып әңгімелесуге, шыны керек, битке өкпелеп, тонын отқа жағатын баз біреулер бара бермес еді. Жігіт ағасы — слубестерге келген ол сол жылы тамызда әйелі мен немересін алып Өскеменге, жаңа қызметке — гидроэлектр станциясының директоры боп келді. Бірақ, бір жылға жетер-жетпес уақыт істеген Маленковты бұл қызметінен босатып, Павлодар облысындағы Екібастұз жылу электр станциясына ауыстырды. Мұның бәрі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің келісімінсіз болған жайлар еді.

Булганин басқарған мәслихатта мен алғаш рет Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н. А. Скворцовты көрдім. Мен ол кісіні сыртынан, тек баспасөз арқылы білетін едім. Кеңестің келесі екінші күнінде қонақ үйге Қазақстанның тұрақты өкілі Селый телефон шалып, Скворцовтың күтіп отырғанын хабарлады. Мен Трубников шағын көшесіндегі 10-үйге келдім.

Біз бір-бірімізді бұрыннан білетін адамдардай кездестік. Бірінші хатшы екенмін деп тәкаппарсу жоқ. Қарапайым.

— Сені мұқият тыңдадым. Шешімін таппай жатқан мәселенді жеріне жеткізіп айта білдің. Қоңырат проблемасы сөйтіп қана шешілді десем, сені тым асыра мақтағаным болмас. Ісің осылай оң бола бергей! — деп қолымды қысты. Сосын, байыпты бір қалыппен сөзін сабақтады. — Бар мәселе халық комиссариатында қаралып, түгел шешілді демейміз. Сендерге барынша батыл көмектесу үшін істің жайын әлі де терең, әлі де жанжақты білуіміз керек. Сондықтан Орталық Комитет таяудағы бюрода Балқаш қалалық партия комитетін тындауды жөн көріп отыр.

Скворцов менімен терезесі тең адамдай сөйлесіп, көп жайға қанықтырды. Экономиканы жілікше шағып, республиканың

күнгейі мен көлеңке жағын бірдей таразылап, болашағы туралы аса бір шабытпен толғана әңгімеледі. Әрине, одан бері талай жылдар өтті. Бірақ оның қазақ елі үшін, оның мәдени, әлеуметтік, экономикалық деңгейінің көтерілуіне көп еңбек сіңіргенін, сірә де ұмытсақ, әділ болмас еді. Ол халық шаруашылығының қай саладан алмаңыз, ұлттық кадрларды тәрбиелеп өсіруде үлкен үлес қосты. Ел басына күн туған отты жылдары оның ұйымдастырушылығы айрықша көрінді.

Біз араға бір жеті салып Орталық Комитеттің бюросына жиналдык. Бар хабарды менен келе салысымен естіген қалалық партия комитетінің хатшысы, В. И. Бондаренко бюроға тыңғылықты әзірлікпен келген екен. Есеп беріп қана қоймай Балқаш өңірінсі, оның халқының тұрмыс-жайынан бастап, күллі шаруашылығын жіпке тізгендей орын-орнымен баяндап берді. Өндіріс басшылары — біздер де қарап қалғанымыз жоқ, неге зәруміз, қандай көмек керек, соның бәрін тәптіштеп айтуға ұмтылдык. Ал, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жасап, әлденеше сағатқа созылған келелі әңгімені қорытындылаған Скворцов қала партия органдарының жұмысын өткір сынға ала отырып, мынадай байламға тоқтады:

— Балқаш — алтынға бергісіз мыс қаласы. Біздің маңдай терімізден төгілген тер кенді өндіру, мыс балқыту жоспары қалай орындалып жатыр, алып заводтардың қуаты қалай игерілуде, ең әуелі осымен өлшенеді. Сондықтан бар күшті, осы мәселе төңірегіне жұмылдырған жөн, — деді.

Кеңейтілген қаулыны дайындау жөнінде бюро арнайы комиссия құрды. Өндірістің қыр-сырына қанық, мұқтажынан да хабардар жан араласқан шаруа, зады, көпшілік көңілінен шығады ғой, Балқаш еңбеккерлерін үлкен іске жұмылдырып қана қоймай, оның өзекті мәселелерінің дер кезінде шешілуіне қозғау болды.

Осы арада бір пікірді бүкпесіз айта кеткен жөн сияқты. Не көп — жиын, жиналыс көп деп зарлаймыз. Әңгіме — оның көптігінде емес, мәнінде. Іскер жағдайда өткен кеңестің, мәжілістің, бюроның берері аз болмайды. Ол кезде біз көргенімізден көреріміз алда, ілгері үміт үстінде жүрген жас басшылармыз. Мәслихаттан тоқып қайтарымыз көп. Біріншіден, маған сеніп тапсырылған жұмыс учаскесінде бар күш-жігерімді жұм-

сауға жұмылдыратын. Екіншіден, кеніштегі қисапсыз (не бар, не жоғын бес саусақтай біле тұрсаңда) тірлікті таразылап, бары мен жоғына барлау жасауға итермелеп отыратын. Үшіншіден, біз өз саламыздағы жаңалықтарға аса құштарлықпен қарап, елде және шетте шығатын әдебиеттерді түртінектеп оқып жүреміз, қарайып қалмайық деген сақтықтан гөрі, іздене жүруді мақсат көретінбіз. Сосын, әлгіндегідей беделді кеңестерде бетіңмен жер басып жатқаннан асқан өлім жоқ. Өзіңді өзін қамшылап жүргенге не жетсін. Төртіншіден, есеп беруге дайындалу барысында сен қара жаяу біреулермен емес, ақыл-парасаты мол, кәсіптік білігі жоғары азаматтармен кездескелі тұрғаныңды ойлайсың. Ортақ іске оның да мүдделі екенін білесің. Соның алдында сағың сынбауға тиіс. Бесіншіден, елдегі жағдай еркінсіте қоймайтындай еді, секемшіл көңіл ту сыртыңнан әлдекімдердің сезікпен қарап тұрмасына кепіл бола алмайтын, сондықтан қатаң тәртіптің құрығынан бұлқынып шықпаған дәлірек айтқанда, әбден көндігіп алғанбыз. Қия баспаймыз. Заман мойындатқан заңнан аттап кетпейміз. Қоғам киген қамыт саған да ортақ. Босбелбеулігің үшін, салғырттық-салақтығың үшін сазайыңды тарту түк емес, ол тасада тұрып тас лақтырғанмен бірдей, онда астыртын әрекеттің адамы ретінде айыпталдым дей бер, онда өз обалың өзіңе. Әринс, үрей — ине үстіндегі өмірден жаман, ашығын айту керек, қорыққаннан емес, ұяттан олмес үшін еңбек еттік. Ар-ожданына ақау түсіргісі келмеген адам иманын жолдас етеді, ол үрейден іргесін аулақ ұстайды. Біздер, елдің дені, тіпті қамаудағы адамдар да «ұятқа» қалмастың жағында еді, сондықтан да жанын салатын. Бірақ, қорқыныш сезімінен де құралақан емес еді. Ал, жұмысты ақсаттым дегенше — партия билетін столға қой, одан арғы тағдырыңды бір құдайға тапсыр...

Зады, бұл бір күннің тақырыбы емес. Біз бұған әлі талай оралармыз. Ал, әзірге айтарым: бюроға, коллегияда және басқа да жауапты сөттерде — ел алдында есеп беруден мен пайда көрмесем, залал шеккен емеспін. Оны ұзақ баяндап, бұлтартпас дәлелдермен айтып беруге де бармын. Бірақ, жиналысты өткізу үшін өткізетін, істің мүддесінен қара басының «беделін» биік санайтын тоғышар жандар жүргізген жиындар босқа атылған

оқпен бірдей скеніне де шек келтірмейін. Өкінішке орай, ондай да орын алған, әлі де бар бірақ болмаса деп тілеймін.

V

Талай түндерді көз ілмей атырған, талай күндерді бел бүкпей батырған ауыр жылдар артта қалғандай еді. Кеніш шаруашылығы жолға қойылып, ел еңсесін көтере бастаған. Бұрын еңбек демалысын сұраудың өзін ұят көріп жүрсек, енді міндет еткендей сыңай байқатқандаймыз. Өлгенде көрген ұлы той дегендей, мүрсат алар сәтті қолдан шығарып алмайық деп, ешқайда алаңдамастан Алматыға тартып кеттім. Ол кезде үлкен әлкем Әмина осы күнгі Карл Маркс көшесіндегі отыз төртінші үйде, әке-шешем қаланың теріскей тұсындағы Күрті көшесінде тұратын.

Қай ата-ана баласының жалғыз жүргенін қалайды дейсіз. Келе жан алқымға алды.

— Қарағым, бас екеу болмай, мал екеу болмас,— деп әкем шықты мына жақтан.

— Бір мезгіл ыстық тамағыңды пісіріп, кір-қоңыңды жуып тұратын, өзіңе сәрік болатын бірсудің кезікпегені ме?— деп шешем уайым шеге бастады екінші тұстан.

Мен «Бұйрық болмай жүрген шығар» деймін қалай ақталудың есебін таппай.

Сөйтіп жүргенде Шымкенттен хат келді. Алдында ғана менімен бірге оқып, қатар диплом қорғаған, кейінірек кандидаттық диссертацияны да бір күнде қорғаған, сонда қызмет істеп жүрген Масғұт Бақаевқа: «Құдай қос көрсе, демалысқа келіп, өз үйім, өлең төсегімде аунап-қунап жатырмын» деп хат жазып жібергенмін.

Екі-үш күн аралатпай жауап алғанымға әрі таңдана, әрі қуана хатты оқыдым. Басы артық сөз жоқ. Тек: «Егер уақыт тапсаң, мына қосымша хатты Фурманов көшесіндегі 135-үйде тұратын Зүһра деген менің құдай қосқан қосағымның жан құрбысына апарып беруңді сұраймын» депті. Мен онша мән бере қойған жоқпын. Бірақ: «Масғұттың әйелінің есімі де Зүһра, мына құрбысының да аты Зүһра, қызық екен!» деп таңдандым да, салып отырып әлгі адреске тарттым. Келсем, аққұба, талдырмаштау, орта бойлы бойжеткен майысып есік ашты. Мен жүзімді төмен салып тұрып:

— Зүһра Әлімқызының жан құрбысы сіз боласыз ба? — деп сұрадым.

Ол әнтек қана жымиды. Жымыган кезде меңсіз аппақ өңіне нұр ойнап, екі бетінің ұшына қызғалдақтың түсіндей бояу үйіріле қалды. Не қысылғанын білмедім, не менің келісімді ерсілеу сезінді ме және онысын ажырата алмадым. Жауап орнына:

— Жәй сұрадыңыз ба? — деді.

— Шымкенттен, Масғұттан хат алып едім. Аманат жіберіпті. Соны әкеп тұрмын.

— Сізге жазған хатқа біздің үйдің адресін көрсеткеніне қарағанда конверттің тапшы болғаны гой...

Ол тағы жымиды. Мен Зүһра Әлімқызы мен Масғұттың «алдап» түсіргенін енді түсіндім. Бұйрық шығар, түп-тура елу жыл, алты ай, екі күн отасқан аяулы жарыммен мен осылай табысып, осылай танысқан едім.

Қыз мені ыңғайсыз жағдайға қалдырмайын деді ме, хатты ала беріп:

— Сіз іздеген Зүһра, иә, мына мен боламын! — деді. Ол мұны бір түрлі толқып тұрып айтты. Даусы үяңдау шыққанмен, діріл бар еді. Сол бір сыпайы қалпын сақтай тұрып, нәзік үнмен: «Сіз іздеген Зүһра, иә, мына мен боламын!» деген сөзі әлі күнге дейін құлағымда. Өзі көз алдымнан кетпейді.

Зүһра оқығаны да, тоқығаны да мол, ойы жүйрік, тәрбиелі жердің қызы боп шықты. Өмірден біздің де көрген, білгеніміз аз емес еді, қызмет те бар, жас болса да қайран жиырма бестің үстінде, бірақ кім болма, қаншаға келме, қыз алдында, оның үстіне өзің ұнатып қалған сүйкімді жан алдында бетіңнен моншағың үзіліп түспеуі мүмкін емес екен.

Койшы, біз күн құрғатпай кездесіп, Алматыда ақшам жамыраған шақта жүздесіп жүрдік. Со кезде Свердловскінің опереттасы астанаға гастрольге келіп, жазғы театрда өнер көрсетіп жатқан. Біз үшін Карл Маркс пен Совет көшелерінің қиылысындағы осы театр соншама қымбат, соншама ыстық көрінетін. Опереттаның бар репертуарын бастан-аяқ көріп, пікір алмасар едік, ол өнерді сүйетін, оны жаныммен түсінген кісіге аса құрметпен қарайтын. Бізге Масғұт пен Зүһра Әлімқызы ғана емес, осы өнер дәнекер болғандай. Кейін Қоңыратқа қайтып, беймаза өмірге білек сыбана кіріскен тұста да арамыздан хат үзілмеп еді.

Уақыт шіркінде дауа бар ма! Зу етін, өте шықты. Тіршілік қамытын мойынға ілін, күнделікті күйбің өмірді қайта күйттей бастадық. Өндірістің аты — өндіріс. Артыңа бұрылып қарауға шама жоқ. Аса жауапты әрі бәрімізге ортақ қуанышты күн жақындап келе жатты, 1938 жылдың сәуір айында Қоңырат кені тұңғыш рет байытылды, ал мамырда алғашқы қорытпа алынды. Арада алты ай өткенде, анығырақ айтсам, 1938 жылы қараша айының 24-жұлдызында металлургтер Балқаш мысын өндіріп, бүкіл еліміздің ғана емес, қазақ даласына аш көздене қараған, күдік пен күншілдік сезімінде жүрген бөгде жердің алпауыттарын да қайран қалдырды. Қазір тұңғыш балқытылған Балқаш мысы Мәскеудегі революция музейінде сақтаулы тұр.

Өткенге сын көзбен қараймыз деп, алдыңғы толқынның адал еңбегін, жоққа шығаруға ұмтылған жымысқы ойдың жетегіндегілер жоқ емес. Оларды міншіл деуден гөрі жүгенсіздік деу лайық. Қалай болғанда да ол ақылға сыймас әуре тірлік. Тарихқа айналған, талай жанның тағдыры іспетті ірі-ірі қайталанбас оқиғалардың тәлім алар тәрбиелік мәнін мойындағысы келмей, көктен түскендей байбалам салушылардың әрекетінің өзі сол оқиғалардың маңыздылығында. Ол үшін тер төккен аға буын қара басының қам-қарекетін күйттемесе керек, ертеңгі ұрпақтың бақыты өмірі, салтанатты тұрмысы үшін ғұмыр кеше білді. Олардың өмірден оздырғаны, жасырып-жабары жоқ және ол үшін ұялмай айтарым, өз үкіметінен, партиядан алғаны алғыс, кеудесіне таққаны үлкенді-кішілі награда болды. Мұндай ізет Балқаш мысын өндірушілер мен балқытушыларға, инженер-техниктерге де жасалды. Менің үлесіме «Үздік еңбегі үшін» медалы тиді. Бұл менің тұңғыш алды және мен үшін ең қымбат награда- еді.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1939 жылға 26 наурыздағы жарлығымен наградталғандар сол жылы шілдеде Мәскеуге шақырылды. Үлкенді-кішіміз түгел Жаңа Мәскеу қонақ үйіне тоқтадық. Зады, еңбегің еш кетпей, ел көдесіне жарағаны бір бақыт, ал соның орнымен бағаланып, сый-сияпатын көру және бақыт. Атақты Свердлов залына жиналып, Бүкілодақтық ақсақал М. И. Калининнің қолынан наградамызды алған тұста осындай ой жетегінде отырдық. Түсті металлургия министрлігі

жасаған қосымша жол-жоралғының жөні бөлск. Кім екені есімде жоқ, бірақ түр-түсі көз алдымда, дембелше келген, орта бойлы, қара төры жігіт наградталғандардың атынан ортаға шыгып, қазақтың жалпақ тіліне салып, сөз сөйледі. Шешен кісі екен. Асан қайғы: «Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады. Таза мінсіз асыл сөз, ой түбінде жатады» дегендей, сл іші — асыл қазына, жақсы да, жайсаң да сол ел арасынан шығады. Соның бірі гой деп түйдім іштей.

Ел құлаққа үргандай тына қалды. Байсалды мінсізіне байыппен айтқан сөзі сай шыгып жатты. Михаил Иванович оның сөзін сөзбе-сөз аударуды сұрады. Мен бірінші қатарда отыр едім. Орнымнан тұрып, ақсақал столына таяубарып, Шымкент қорғасын заводының металлургінің аузынан шыққанды әрлемей, өз бояуымен, өз сөлімен аударып беруге тырыстым. Бірақ: «Қазақ шеннен аулақ, шекпенге де құмартпайды. Сыйлағанның құлы. Қаз органына семірсе, қазақ ағасының асқанына емес, сасқанына риза» деген тұсына келгенде, мүдірмеске іләж қалмап еді. Мен содан бастап халқымның мақал-мәтеліне, шешендік өнеріне, астарлап айтар ұтқыр ойына, терме-жырына ден қоя бастадым. Қанмен дарығанды қасиеттемесең, қадірің болмайды. Өнер де тәрбиені сүйеді. Оқи жүрмесен, тоқығаныңды ұмытып қаласың.

Содан Михаил Ивановичті ортаға алып суретке түстік. Сыпайылық сақтап, шеттеу жағына ыңғайлана беріп едім, ақсақал:

— Ердің сөзі әдемі айтылды ма, жоқ елдің сөзі гой деп ердің мәртебесін асырған аудармашы әдемі жеткізді ме, мен сөйлеген кісіге де, сөйлеген кісінің сөзін орышалап берген мына жігітке де ризамын, — деп қасына шақырды.

Өзілі үзілмеді. Суретке түсіп жатқанда:

— Байқасам, берген мыстарыңыздан гөрі өздеріңіз көп екенсіздер гой, — деп тұрған жұртты бір шымшып алған. Үялған тек тұрмайды. Ду етіп күлкіге жеңдірдік. Жалпы әзіл-қалжыңды айта білген кісі тыңдаушысын күлкіге көміп барып, соларболмас сзу тартады да қояды. Шал жымиып тұрып, объектіге зер сала қарады. Мәскеуден басталған дүбірлі той Балқашта жалғасты.

1939 жылдың қоңыр күзі. Қыркүйектің алғашқы күндері-

нің бірінде мен күтпеген жаңалықты бастан кештім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне қызметке шақырылдым. Кеніш директорлығына ит арқасы қияннан — Уралдан қызмет ауыстырған Бутенко тағайындалды.

Әрине, алғашқы қадасынан бастап қаз-қаз тұрғанға дейін ыстығына күйіп, суығына тонған шаруашылықты қиып тастап кету оңайға түскен жоқ. Бар істі тапсырып, қасыма Мусин деген инженер жігітті ертіп, Қоңыраттың ең биік шоқысына көтерілдім.

Сол күнгі ауа райы да ерекше еді. Әдетте, не теріскейден, не күнгеіден лекіп тұратын сарыала күздің қоңыр салқын желі жоқ, әнтек ескен леп бар. Арқаның көкжискепен тұтасып жатар өркеш-өркеш қаз бауыр бұлттары көзге түспейді. Шуақты күн тас төбеден шаншылып, көк зеңгір аспан тым биіктеп, түпсіз тұңғиыққа айналған. Ақ жем болған селеу селдір тартып, буынсыз бишідей баяу тербеледі. Көз ұшынан қатпарланып кен қойнауы көрінеді, адымдағыш экскаваторлар сортаң жердің қалың шөбін жапыра тістеп болып басын маңғаз көтеріп алатын дала аруанасындай, шөміштерін ұзақ көсіп, ышқына көтереді. Бұрғылау станоктарының беймаза ызыңы алыстан талып естіледі. Домбыраның қос ішегіндей тартылған болат жолмен ерсілі-қарсылы электровоздар жүйткіді, бірі мықшита толтырған мол, бірі төгіндіге алып бара жатқан қалдық жыныс тиеген вагондарды сүйрейді. Осының бәрі мен үшін таңсық емес еді, күнделікті тіршілік тынысы болатын. Енді, міне, қоштасқалы тұрмын. Бұл жердің әрбір тасы ыстық, адал еңбектерін сауған адамдары қымбат. Қылшылдаған қысына, аптап ыстығына бой үйреніп, ең даласына әбден бауыр басқаным сонша, түлеп ұшқан бір перзентіндей сезіндім. Қазақ үшін байтақ жердің қай пұшпағы болса да ыстық қой.

Балқаштан ұшып келген бойда ешқайда бұрылмастан Әмина әпкемнің үйіне тарттым. Артынып-тартынып жүретін заман емес, және де соқа басты кісінде не жүк бар дейсін. Сонда да болса бірлі-жарым басы артық қоржын-қосқалаңды байқап қалса керек, әпкеміз:

— Біржола келген сыңай байқадым, жайшылық па? — деп сұрады. Мен мән-жайды айттым. Ол кісі елпілдеген де жоқ, ең жар да қарамады. Сабырлы қалпында: «Қайырлы болсын!»

деді. Әпкемнің ақ тілегі қабыл болмай деп, тура Орталық Комитетке, кейін Қазақ университеті орналасқан, қазір Жүргенов атындағы өнер институты тұрған үйге келдім. Мәулет қағазын беретін жерден Орталық Комитеттің ерекше бөлімінің меңгерушісі Халинге телефон соғып, бұйымтайымды айттым.

Халин пысық жігіт боп шықты, ұзын арқау, кең тұсауға салмай, мені Скворцовтың алдынан бір-ақ шығарды. Николай Александрович жылы қарсы алды. Көпті көрген кісі. Жастайынан қоғамдық өмірге белсене араласқан, Астрахань, Ростов облыстарында партия, совет қызметтерінде болып, 1933-38 жылдары БК/б/П Орталық Комитетінің аппаратында жауапты қызметтер атқарған. Әңгіме болып отырған жылдан бір жыл бұрын Қазақстан партия ұйымына басшылық жасай бастағанды. Жас шамасы ердің жасы — елулерде еді. Байсалдылықпен хал-жай сұрап, Қоңыраттың бүгінгі өткізген кеңесті еске алып отырды. Бір байқағаным: Скворцовтың республика өнеркәсібінің ұңғыл-шұңғылына дейін білетіндігі және оның шешілмей жатқан келелі мәселелеріне үнемі ден қойып отыратындығы, сондай-ақ оны жолға қоюдың ең тиімді жолдарын жан-жақты ойластырып, ауыр өнеркәсіп қызметкерлерін дұрыс бағыттап білетіндігі маған ерекше әсер қалдырды. Ақыл айту әркімнің ақ қолынан келеді. Бірақ орнын тауып айту, көкейге қонарлықтай кеңес беру, анық та айқын етіп жеткізу — бұл тек өз ісін жетік білетін, мәселені мемлекеттік тұрғыдан шешуге ұмтылатын, өзіне де, өзгеге де талап қоя алатын жанға ғана тән қасиет. Бұған оның кімге де болса бар ынта-ықыласымен, бүкпесіз ашық сөйлесетін көпшіл мінезін қоссақ, мен кейін де байқап, аңғарған осы бір таптырмас қарапайымдылық әрқайсысымызға сабақ болғандай еді.

Менің көңілім күпті еді. Неге шақыртты? Нендей қызмет ұсынбақ? Әңгіме дәреженің үлкен-кішілігінде емес, жаныңа, табиғатыңа жақындығында ғой. Сондықтан, өз мамандығым бойынша қызмет бермесе келген ізіммен кері қайтуға әзір едім. Ішкі байлам нық болса, өзгенің уәжі бұйым емес. Ол әрбір сөзін — екшей отырып, екшеген сөзіне ерекше мән бере отырып:

— Мыс балқыту заводы үшін шикізат базасын жасауға белсене араластыңыз. Ол еңбегіңізге алғыстан басқа айтарымыз жоқ. Бірақ істің жайы барлық жерде бірдей емес. Мәселен,

Риддер полиметалл комбинатына шикізат дайындайтын кеніштердің жұмысы біржола ақсап бітті. Соның салдарынан қорғасын мен мырыш өндіру жоспары орындалмай, ұятты болып отырмыз. Мұның өзі Орталық Комитетті қатты мазасыздандырады. Өнеркәсіп кәсіпорындарын басқаруды жақсарту мақсатымен биыл «Алтайполиметалл» комбинаты құрылды. Кенді Алтайдың барлық түсті металлургия кәсіпорындары осы комбинаттың қарамағына шоғырландырылды. Соған орай Риддер комбинаты таратылған, оның орнына Риддер кен басқармасы мен завод басқармасы құрылмақ. Осы екі кәсіпорынның бірі — кен басқармасының директорлығына өзіңізді лайық көріп отырмыз. Бұған қалай қарайсыз? — деді.

Мен басы артық сөзге барғаным жоқ.

— Сенімдеріңізге рақмет! Қорғасын-мырыш өндірісіндегі аса ірі кәсіпорынның жұмысын жолға қою оңай болмасы, ол бір кісінің қолынан келмесі және анық.

— Оныңыз рас. Қолдан келгеннің бәрін жасаймыз. Кенді Алтайдың экономикасын жедел котеру үшін Шығыс Қазақстан облысын ұйымдастырғалы отырмыз, — деп, бұған қалай қарайды екен дегендей барлай қарады. Менің мақұлдаған ыңғайымды байқасымен сөзін сабақтады. — Орталығы Өскемен қаласы болмақ. Семей облысынан енші бөліп береміз.

— Байқауымда, мәселесі негізінен шешілгенге ұқсайды ғой?

— Дәл солай. Облыс ашу және Риддер комбинатын қайта құру қыркүйектің 20-сында ресми түрде жарияланады. Сіз оған дейін дем алып, жаңа жұмысқа іштей дайындық жасарсыз. Біз іс бір жақты болған кезде тағы да әңгімелесеміз. Келістік пе?

— Келістік!

Уәде байласқан күні — 17 қазанда Скворцов шақыртты. Әңгіме қысқа болды. Николай Александрович:

— Риддерді қайта құру ісі аз уақытқа кейінге қалдырылды. «Алтайполиметалл» комбинаты тұрған Өскеменге шұғыл жүріп кеткеніңіз жөн. Күллі Кенді Алтай өндірісімен егжей-тегжей танысыңыз, — деді.

Мен сол күн кешкілік Зүһраға жолықтым. Баяғы Фурманов көшесіндегі 125-үйді Гаріп Шәріпұлы деген агасының пәтерінде тұратын. Оған бар мән-жайды айттым.

— Демек, Риддердің түз-дәмі бұйырғалы тұр деңіз. Несі

бар, жігіт аспас бел, жүрмес жол болмайды. Тәуекел етіңіз! — деді.

Ол өмірі үлкенге де, кішіге де «сен» деген кісі емес, шығыс әйелдеріне тән әдеп, инабат сақтап, «сіз» дейтін. Оның сыпайылығы өзгені де ізетті болуға, әдеп сақтауға итермелесуші еді. Маған осы бір қас-қағым сәтте ең қимас, бірақ ең қиын өткелден өтуге тура келді.

— Сол нартәуекелге бірге барсақ қайтеді? — дедім.

Зұһра екі бетінің ұшы қызарып, жүзін төмен салды.

Бұл менің өмірімдегі ең бақытты күндер еді. Ертеңіне некеміз қиылып, Әмина әпкемнің үйінде шағын тойымыз өтті. Әрине, ол кезде жер қайысқан кісі шақырып, ұлан-асыр той жасау мақтан емес еді. Өз басым ондай даңғазалықты жаным қаламайды. Жұпынылау, бірақ ақ пейілмен жайылған дастарқан басында институтта қара нанды қақ бөліп жесіскен, мұңы да, сыры да ортақ жолдас-жора; Балқаш өңірінде өмір университетінің ыстық-суығын тең көтерген Жақсыбаев, Кравченко сияқты маман инженерлер, ескі дос Арықов, сондай-ақ қайнағам Ғаріп Шәріпұлы мөлдіреген жас келіншегімен отырды. Біздің әулетімізде тұңғыш келін түсіріп отырғандықтан ба, жоқ, табиғатынан жайдары ма, әйтеуір әкем мен шешемнің қуаныштан жүрегі жарыла жаздағаны, ал қарындастарым мен інімнің аяқтарының ұшымен зыр жүгіріп, қызмет еткендері әлі көз алдымда.

Жалпы, жар таңдау, үй болу — есі дұрыс адамға бір-ақ рет берілетін бақыт қой. Ол бақытты баянды ету біздің өзімізге байланысты. Өмірге сергек қарау осы от басынан, оның түтін түтетері — сүйген жарыңды сыйлаудан басталады.

VI

Ұмытпасам, қазан айының 23-і болатын. Ағайын-жұртың, әке-шешеміздің еншілерің деп берген азын-аулақ көрпешегі, кесе-шәйнегін буып-түйгенде бір теңнен артылмады. Барын базар көріп, жолға шықтық. Ол кезде жүрдек поезд некен-саяқ. Бағана сайын тоқтап «дем алғанына», вагондағы орынға лайық кісімен шектелмей үстіңізге басып кіріп, сығылысып отырғанға; ерсілі-қарсылы жүріп сапырылысып жатқанға әбден етіміз үйренген. Уақыт солай, жағдай солай. Көрпене қарап, көсілетін кез. Кісілік көрсетіп, шамшыл мінез

байқатқан жан табылса, әрине, ел іші онсыз болған ба, онда оның күні қараң. Жолаушылардың өзі ақ жүнін жұлған тауықтан бетер қылады. Сондықтан, кім болса да халықтан үлкен емес, яғни бетегеден биік, жусаннан аласа. Әркім әлін, жолын біледі. Соның өзінен-ақ тәртіптің қаталдығы, тізгінің берік қолда екені сезілетін.

Жол ұзақ. Ұзақ жол үлкенмен де жүздестіреді, кішімен де таныс етеді. Жаңа облысты ұйымдастырғалы бара жатқан бейтаныс азаматтармен бір-бірімізді бұрыннан білетіндей шұрқыраса табысып жаттық. Олар: облыстық партия комитетінің екінші хатшысы есебінде /ұйымдастыру тұсы ғой/ Черных, насихат жөніндегі хатшы Талалаев, кадр жөніндегі хатшы Хасенов және облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары Күзембаев. Кейін жаңа облыс шаңырақ көтеріп, өз алдына отау тіккен тұста жиі кездесіп, талай мәселені бірлесіп шешуге тура келді.

Өскемен ол кезде бүгінгідей емес, шағын ғана қалашық. Бізді поездан институтта бірге оқыған Сұлтанқұлов күтіп алды. «Алтайполиметалл» комбинатында директордың жалпы мәселелер жөніндегі орынбасары болып қызмет істеп жүрген курстас жолдасымның шекесі қыза қоярлықтай жағдайы шамалы екен. Бірақ көңіл сыйған жерге бәрі сияды екен. Аядай бөлмеде, не ыстық, не суық суы жоқ, газ деген үш ұйықтасаң түске кірмейді, қысылып-қымтырылып тұрып жаттық. Барымызды бөліп жеп, жоғымызға тарылмай, кемедегінің жаны бір дегендей күй кештік.

Ол бір көңілдің көк дөнен боп тұрған, ашпыз-ау, жалаңашпыз-ау демейтін, ілгері үмітпен күн кешкен заман еді ғой. Жұмысқа барар уақыт, қайтар шақ заң да бар да, күнделікті күйбің тірлікте оны ұстанып жатқан жан баласы жоқ, ерте кетеміз, кеш ораламыз. Шаруа бітпей жұмыстан қайту арға сын. Зорлап жатқан, күштеп жатқан ешкім жоқ. Жазылмаған — тәртіпке енген, пәлен сағат артық істедім, сңбегімді ақшалай оте, не артық күн бердеп, алақан жайып келіп жүрген және жан баласын көрмейсің. Міндетті шаруаң бітпей, мойның бірдемеге жар бермеу қанға сінген әдет. Қазір не жетпейді дегенде, бізге осы бір жан-тәнімен берілгендік, ынта-ықылас, ыждаһаттылық жетіспейді. Ең бастысы, қайталап жатсам, гафу өтінем, ертеңге

деген сенім жоқ. Адам осы бір асыл қасиеттен айырылған кезде, қара бастың қамынан аса алмас хал кешеді.

Қойшы, жұмыс істей білген кісіге жеңіл шаруа жоқ. Әйтсе де комбинаттың қат-қабат шаруасы маған жұмбақ сырдың бетін ашып берді. Мен содан бері «білемін» деген сөзді бел шешіп айтуға тәуекел ете бермеймін. Өмірдің екі тірегі: үйренуден жалықпау, сосын үйретуден аянбау дегенді өзіме мақсат етіп қойдым. Әрине, қаншалықты жүзеге асты, оған уақыт төреші, тегінде үйренуден жалықпағаным бір құдайға, сосын өзіме аян; ал екіншісіне менімен қызметтес болған үлкен-кіші әділ бағасын айтар.

Бала күнімізде Алатаудың биік шыңдарына шығуға сондай құштар едік. Тау жағалап, жауырыны күжірейген жоталарына ғана жетіп, әрі баруға сүлден құрып, төмен түсер едік. Сондай тұстарда қарағайлы белдерден, шыршалы төскейлерден қара тасты қақ жарып шыққан құшақ жетпес ағаштың білем-білем боп жатқан күре тамырларын көріп қайран қалатынбыз. Мына «Алтайполиметалл» комбинаты да тамырын тереңге жайған нән бәйтерек екен. Мен оның біріне-бірі ұқсамайтын, бірақ бірінен-бірін бөле жарып қарауға болмайтын көптеген кәсіпорындарының жұмысымен танысып шықтым. Зырянға неше дүркін жол шектім. Белоусов кен басқармасын қаншама шарламадым, менен Глубокос да, Риддер де қалмады. Ойын да, қырын да кезіп, бәрін өз көзіммен көруге, бәрін өз қалыммен ұстауға тура келді.

Неге екенін кім білсін, комбинатты қайта құру ісі кешеуілдей берді. Бұрын өндірісте жүріп, елмен қоян-қолтық араласып, шаруабасты боп қалған адамға кеңсешілдік, анығырақ айтқанда, төрешілдік жұмыс менің қолым емес екеніне көзім жетті. Жаның қаламаған тірлікке қолың бармайды екен. Облыстық партия комитетінің хатшысы Рванцевке көңілімдегі осы күдікті айтып едім:

— Сіздің тағдырыңызды тек Скворцов жолдас шешеді, — деп теріс айналды.

Ләжсіз Николай Александровичке ресми хат жазып, қолқа салдым. «Комбинат жайы біржақты болғанша, менің өрным — өндіріс», деген уәжді алға тарттым. Тілегім орындалып, Риддер кенішіне директор боп тағайындалдым. Қараша айының 9-ы

күні аяғыма керзі етік, үстіме брезент, басыма «дулыга» киін, маған таныс, бейтаныс кеншілердің қалың ортасына қойып кеттім.

Маған «таныс, бейтаныс кеншілер» деуімнің мынадай мәнісі бар. Мен Риддерді студент кезімнен білемін. 1934 жылы тамыз айының орта тұсынан қыркүйектің алғашқы он күндігіне дейін практикамызды өткеріп, кеншілермен дәм-тұздас болғанбыз.

Риддерге жету деген бір қиямет-қайым еді. Семейге дейін итіңдеп поезбен жетіп, одан әрі Ертіс бойымен, әлі есімде, «Лобков» деген пароходпен Өскеменге дейін жүзіп бардық. «Жүзіп» деген сөз айтуға жеңіл, естуге әсерлі-ақ. Бірақ ішті көгертетін. Не көп — айлақ көп. Айлақ сайын аялдап, ертеңгі күнді кеш қылатын. Бір тәуір жері пароход тоқтаған жерде тұрғылықты әйелдердің сатпайтыны жоқ-ты. Кілегейі жүзген қою сүт дейсіз бе, қасық батпайтын балдай қаймақ ішесіз бе, жоқ, қаз, үйрек, тауықтың қол басындай жұмыртқасын аласыз ба, болмаса майы шылқыған етке төбестіңіз шаба ма, әйтеуір іздегенің табылады. Бір ішек боп қалған студенттер көп қомағайлана бермейтін. Оның үстіне қалталары да қалың емес. Әуес асқа аңсарымыз ауса, қоғамдасып жіберіп, сатып аламыз. Әйтпесе, аш көзге шаш жете ме!

Ертіс — ел мен елдің дәнекері, ұлан байтақ жердің нәрі ғана емес, жолаушылар мен жүк тасымалдаудың күре тамыры. Сары ала күздегі оның екі жағасы көздің құртын жейтін. Сұлулығында шек жоқ еді. Жеміс-жидектен де құралақан емес еді. Көктемнің кербез шағын айтпағанның өзінде, мың бұралып, иірім жасай ағатын суы алты ай жаз арнасынан асып, асау мінез аңғартатын. Үлбі өзені, оның тылсым табиғаты бірін-бірі толықтырып, ғажайып әлемге жетелейді.

Өскемен қалашығы міне, осы екі өзеннің ортасына қоныс тепкен. Иіңтірестіре салынған ығы-жығы барақтар, жатаған қотыр тамдар, бұрылысы мен бұлтарысы мол қысқа көшелер... Бірақ жасыл желекке оранған өңірдің әсем табиғаты қоңыр төбел — жұпыны тіршіліктің кем-кетігін білдірмейтін.

Өскеменнен Риддерге дейін тар табан темір жол төселген, соған қарамастан комбинат үшін қажетті материалдар мен дайын өнімдер Ертіс арқылы тасымалданады. Тар табан жол Үлбіні жағалап отырып, көркем суреттерден ғана көрің, тамса-

нып жүретін ғажайып тау бөктеріне түмсық тірейді де, қарағай аралас қалың қылқан ағашты орманға сүнгіп кетер еді. Одан қайтып шығу тек қимастық сезімінді оятып, көңілінді жабырқатады. Сұлулыққа сұқтанбас, одан ләззат алуға үмтылмас тірі пенде табылмас. Кешегі студенттік шақта басталған табиғатқа деген іңкәрлық есейіп, алды-артынды ойлар шаққа келгенде де еріксіз ықылас аудартқан, оның тілмен айтып жеткізе алмас ғажайып көріністерін көкірек көзбен көруге үмтылған.

Студентке бір ауыз жылы сөздің өзі ат мінгізіп, шапан жапқандай ғой. Жатын жеріміздің жайымен директордың жалпы мәселелер жөніндегі орынбасары Мадалесвқа жолыққанбыз. Жылы жүзбен қарсы алды. Бұрынғы партия қызметкері, алғашқы бесжылдық тұсында Қазақ мыс құрылысы аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істепті. Ол аштықта жеген құйқаның дөмін тоқтықта еске алып отырып:

— Тағдыр мені Риддерге текке әкеп тастамаған шығар. Елдің ертеңі — мына сендерге қамқор болар бір жан керек деген де. Бірақ, сендер бірер қонып аттанатын жолаушының тіршілігін істемей, бір күн болса да жұмысқа өз шаруаларыңдай қараңдар, — деп ағалық ескертпе жасады.

Ол сөзінде тұрды. Бізді қаланың бір шеті — оңтүстік теріскей бетіндегі жатақханаға алып кеп жайғастырды. Әбден жолсоқты боп, арып-ашып келген жалаңаяқ студенттер үшін Мадалеев әкеміз жасамаған жақсылық жасағандай сезіндік. Мұның өзі қамқорлық қана емес, бір жағынан кеніш басшылығы білдірген сенім еді. Ол жауапкершілікті біз жақсы сезіндік. Қайда жұмсамасын, тапсырмаларын тап-түйнақтай етіп орындап отырдық. Кезі келсе кетпен шауып, орайы келсе орақ ордық. Белді бекем буып, аз ғана уақыт забойшыны алмастырдық; кен тасушы боп та қайрат таныттық; тиянақ жасаушыларды да жоқтатпадық.

Осылай кенші өмірінің мектебінен өттік. Қалай дегенмен де ел еңсесін енді-енді көтеріп, техника тілін үйрене бастаған тұс. Механизмнен гөрі қол еңбегі — қара жұмыстың басым уақыты. Тау-кен өндірісінде техника атаулы өнің түгілі түсіңе кірмейді. Соған қарамастан елдің еңбекке деген ықыласы ерекше еді. Біз практикаға барған шақта комбинат директоры Духанов деген азамат еді. Аты жер жарып тұрған. Өндіріс ошақта-

рының басшылары арасында іскерлігімен ел аузына іліккен Духановтың ұйымдастырушылық қабілеті оған қарасты жұмыскерлер мен инженер-техниктердің бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруына, сөйтін бесжылдық тапсырмаларын мерзімінен бұрын орындауына ықпал еткен-ді.

Тегінде, қосшылардың көш басшысына қарап сап түзейтін әдеті ғой, комбинаттың бас инженері Веберь, Риддер кенішін басқарған инженер Агеев, бас инженері Капустин, күрделі жұмыстарға жетекшілік еткен инженер Мартынов — бұлардың қай-қайсысы да өндірістің тілін білетін, келешегіне болжаммен қарайтын мамандар тұғын. Жалпы, олар еліміздің түсті және бағалы металдар өндірісінде аса көрнекті орын алған өнеркәсіпті — Риддерді дамытуға елеулі үлес қосқан іскер жандар.

Бірде Мартынов бізге күтпеген тапсырма берді.

— Кеніште қанша шақырым жерге ауа жүретін құбыр төселгенін анықтап берсеңіздер. Өндіріс үшін ауадай қажет, — деп қысқа қайырды.

Құлшына кірістік. Біз бармаған, біз баспаған жер қалмады, Тау кені қазылып жатқан тұсты түгел шарладық. Берерін беріп, ескі «қонысқа» айналған горизонттар да назардан тыс қалмады. Ұзындық өлшеуішіміз қолымыздан түспейді. Қалт жібермей, дәлме-дәл есеп жасап, әрбір горизонт бойынша ауа жіберетін құбыр жүйесін қағазға түсіріп бердік.

Мартынов риза болғаны сонша:

— Біз болашағынан үлкен үміт күтерлік ізбасарларымыздың өсіп келе жатқанын мақтан стуімізге әбден болады, — деп, бұйрықпен алғыс жариялады. Қаражат жағынан да қарқ қылды. Осы екі-үш айда біз едәуір ысылып қалып едік. Қара жұмыстың дәмін таттық, елмен стене араластық, адамдардың тұрмыс-тіршілігін көрдік, жақсы мен жаманның не екеніне енді басқаша көзбен қарай бастадық. Таным артып, талғам өскен сайын дүниеге деген көзқарас ауан ала бастайтынын аңғардық. Ең оздырған шаруамыз: жаңа жолдас, жақсы дос таптық, ақылшы ағалармен жүздестік. Соның бірі — белгілі геолог, Риддердің ғана емес, сонымен бірге күллі кенді Алтайды бес саусағындай білетін П. П. Буров.

Ол:

— Риддердің тарихы бай әрі қызық, — деп отырар еді. —

Оны Қазақстанның Алтай бөлігіндегі кен өндіретін кәсіпорындар мен түсті металдар өндірісінің бастауы деп қарау керек. Риддер тарихын І-Петрдің, патшазада Елизавета Петр қызының, көрнекті тау-кен зерттеушісі А. Демидовтың заманынан іздеген жөн.

Шынында да, тарихқа үңілсең, көбімізге жұмбақ боп келген сырларға қанығасың. Екінші Екатерина 1786 жылы «асыл тастар мен пайдалы қазбаларға» барлау жасау туралы жарлық шығарады. Патшазаданың өкімі екі етілмек емес, Барнаулдан бірнеше барлау экспедициясы қатар аттанады. Олар Катон, Үбі және Үлбі өзендерінің жоғарғы жағына қарай ат басын бұрады. Тау-кен ісінің білгірі саналатын офицер Ф. Риддер бастаған барлау партиясы сол жылы — 1786 жылы келешегі кереметтей кен орнын ашып, қада қағады. Кен орны да, өзен де сол геологтың есімімен аталады. 1791 жылы Зырян, ал 1797 жылы Белоусов кен орны ашылып, Риддерде 1791 жылы тау-кен жұмыстары басталды. Тарихшылардың деректеріне қарағанда, Д. Риддер кен өндіруді ұлғайту үшін жиіаралық бұрғылау тәсілін өндіріске енгізеді. Ал, кенді қопару дәрінің күшімен жүргізіледі. Жұмыс үш ауысыммен істеледі. Ауысымға зеңбіл орнына арбалар пайдаланылады. Кен табанына жиналған суды насоспен тартып алуды жүзеге асыра бастайды. Риддер кеніші осы аудандағы кен орындарын ашып, пайдалануға берудің үлгісіне айналады. Мәселен, 1812 жылы Крюков, араға бес жыл салып Филиппов, ал 1820 жылы Сокольный кеніштері іске қосылады. Алтайда бағалы металдардың көзін тауып, кен қазу және оны өңдеу ісінде А. Демидов деген ірі өндірісшінің сіңірген еңбегі аз болмапты. Бірақ Шығыс Қазақстанға келуге тағдыр жазбаса керек, 1745 жылы дүниесі салыпты. Артынша, 1747 жылы оның Алтай өңіріндегі заводтары мен кеніштері мұрагерлерінен тартып алынады да, патшазада Елизавета Петрқызының атына көшіріледі. Арада жеті жыл салып екінші Екатерина мүбәрәк қолымен әлгі кеніштер мен заводтар өзінің иелігіне көшкенін, яки Демидовтан қалған Алтайдағы бар игіліктің қожасы тек өзі екенін жазады. Айдарынан жел есіп, ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс боп тұрған патшазадаға тірі пенде бетіне келу қайда. Қазіргі Шығыс Қазақстан, Кемерово, Новосібір, Томск облысының бір бөлігі, Алтай өлкесі түгел ағзамның боданына

айналады. Кешегі Қазан төңкерісіне дейін осынша ұлан-ғайыр жердің көлкөсір байлығын император әулеті теспей сорды. Бар қазна басқаға емес, тікелей ақ патшаның жеке өзінің үлесіне түсіп отырды.

XIX ғасырдың аяқ шені мен XX ғасырдың басында император әулетінің кабинетін басқаратын алпауыттар өздері кеңірдектеп біткен соң, шет ел капиталистерімен ауыз жаласып, кен орындарын бірінен кейін бірін концессияға өткізе бастайды. 1908 жылы отыз жыл мерзімге Австрия компаниясы шылқа майға батады. Бұл шарт тек 1911 жылы күшін жойды. Бірақ 1914 жылға дейін түйені түгімен жұтқан Федоровпен тонның ішкі бауындай аралас-құралас лейтенант Романов аталмыш кеніштерді барынша өз пайдасына асырады. Сол жылы Риддер кен орны ағылшын миллионерінің компаниясындағы концессияға — өз пайдасы жолында сынық инеге дейін кәдесіне асыра білетін іскер жан, қазақ топырағында аса ірі корпорация ұйымдастырған Лесли Уркварттың еншісіне тиеді. Содан төрт жыл бойына түгін тартса майы шығатын жердегі қол жетпес қазынаны есепсіз пайдаланған Уркварт кен қазу жұмысын 1918 жылғы мамырдың 11-жұлдызындағы В. И. Ленин қол қойған Халық комиссариатының қаулысынан кейін ілөжсіз тоқтатады. Барлық кәсіпорын, сондай-ақ Риддер темір жолы Кеңес мемлекетінің қарамағына өтеді.

Риддердің біздің көбіміз біле бермейтін қысқаша тарихы, міне, осындай. Ол Қазақстанда түсті металлургияны өркендетудің алғашқы арнасы болған кәсіпорын. Мұнда тұңғыш рет қорғасын заводы мен Харпузов су электр станциясы салынды. Оның бірінші қызыл директоры Р. А. Дрейман деген кісі. Владимир Ильич оны өзі тағайындаған екен.

Қашанда бірінші болу күрметті, бірақ тыңнан соқпақ салу, оның үстіне аш-жалаңаш, мешеу елде ірі кәсіпорынды жолға қою оңайға түспегені анық. Сондай қиын-қыстау шақта бар ауыртпалықты директормен тең көтерген инженер И. В. Державин мен В. А. Врублевскийдің есімдерін кейінгі ұрпақ естімеген де шығар. Міне, содан бері Риддердің қоры жағынан да, металдың құрамы жағынан да біздің елімізде теңдесі жоқ кен байлығы халық игілігіне қызмет етіп келеді. Ал, Зырян мен Ертіс өңірі 1930 жылға дейін ағылшынның «Ленс Гольдфиль-

да» компаниясының концессиясында болғандықтан олардың қанат жаюы кешеуілдеп басталды. Орталық Комитет 1931 жылғы 15 тамыздағы шешімімен ғана аталмыш кәсіпорын мен Глубокое, Белоусов кеніштері жедел қолға алынды.

БК/б/П XVI съезінің шешімінде: «Уралда, Қазақстанда және Сібірде түсті металлургия заводтарын салу аса маңызды міндет болып табылады» деп айырықша мән берілген-ді. Кенді Алтайды өркендетуде КСРО Ғылым Академиясы өткізген 1934 жылғы 10–15 қарашадағы конференциясының орасан зор ықпалы болды. Ол негізінен осы өңірдің табиғи қорын жан-жақты зерттеу мен игеруге арналған еді.

Мұның бәрі қағаз жүзіндегі сипаттар. Ал, оны жүзеге асыру үлкен күшке түсері анық. Оған қанша жігер-қайрат, ақыл-ой, тынымсыз ізденіс керек! Жүйке жұқарта мазасыз күндер мен түндер күтіп тұрды. Солқылдақтық жасамай, босбелікке ұрынбай ұятыңды жолдас етіп жұмыс істемесе, білек сыбанбасқа не шара. Тәуекел түбі — жел қайық, отесің де кетесің дегендей, жауапкершілік жүгін жеңілдетпеуге тырысып, шаруаға кірісіп те кетіп едім.

Қараша айында Шығыс жері ешкімді еркелете қоймайды. Қара суығы мен сүйрең қаққан қызыл желі етек-жеңді жинақы ұстауға қамшы болатын. Бірақ жаңа шаңырақ көтерген Зухра екеуімізге Риддерден пәтер тие қоймады, біз де берсең де берсең, бермесең де берсең деп, тақатай қойғанымыз жоқ. Оның үстіне соқа басымыз, сыймай жатқан басы артық дүниеміз жоқ. «Алтай» қонақ үйінен екі бөлмелік номер беріліп, біраз сонда тұрдық. Көп кешікпей, ұмытпасам, желтоқсанның ішінде Берговой деген көшеден төрт бөлмелі үй ұсынды. Шаруашылық басқарушысы қарқ қылдым деген болуы керек:

— Екі қабат үй, екі бөлмесі екінші қабатта, екі бөлмесі төменгі — бірінші қабатта. Терезелері күнге қараған, тұрған ауданы да кісі қызыққандай, — деп жер-көкке сыйғызбай мақтай жөнелді.

— Терезелерінің күнге қарағаны, тұрған жерінің жақсы болғаны дұрыс, ал екі қабат үйге түгел жайғасатындай атым-бәйгеден келген жоқ, — дедім.

Күмілжіген ол:

— Үлкен бір кеніштің директоры... — деп сөз аяғын сиырқұйымшақтатып жіберді.

— Маған қисаң, екінші қабатын бер, сенің жасаған жақсылығың сөл болсын, ал бірінші қабаттағы ескі болмеге осы кеніште үйсіз-күйсіз жүрген біреулер бар шығар. Соған бер, — деп пышақ кесті пікірімді айттым.

Келесі күні бізбен бірге учаске механигі Зубарев деген жігіт көшіп келіп, қоныс тойын жасап жатты. Кәсіпорынның шаруашылық басқармасынан уақытша пайдалануға ескілеу бір темір кереует, стол, бес-алты орындық сұрап алдық. Кейін, 1940 жылы көктем шыға Зуһра ертелі-кеш есік алдындағы үй орнындай жерді айналдырып, қауын-қарбыз, қияр, жуа егіп, ала жаздай көкөніссіз болмадық. Көші-қондарыңа деп берген үкіметтің көтерме қаржысына сиыр сатып алдық, қалған азын-аулақ ақшаны ас үйге қажетті ыдыс-аяққа жұмсадық. Сөйтіп, үйлі-жайлы болып, ел қатарлы түтін түтете бастадық. Есігінің алдында сауын сиыры, қора-қопсысы, бау-шарбағы бар адам кімнен кем? Әңгіме байлықта емес, барлықта. Оны біреу жасап бермейді. Қолы қимылдамағанның аузы қимылдамайды. Бар пәле қолымыз алдымызға бұйымай жүрсек де қомағайлықпен ауыз ашып, дайын асқа тік қасық болғымыз келеді. Жалқаулық, керенаулық дертке ұшырадық. Барымызды базарлай алмайтын халге жеттік. Ауылда отырып, бала-шағамызды аузын ағарғаннан, алты ай жаз көкөністен қақтық. Бұрын елдегілер қағанақ жасап, уыз көжесін үзбейтін, күбі-күбі айран пісіп, қарын-қарын май алып, кісі қолына қарау дегенді білмейтін. Бал татыған қаймақ дейсіз бе, жесең — ас, шөлдесең — сусын болғандай ежесей, құрт дейсіз бе — бәрі ішкеннің алдында, ішпегеннің артында тұратын. Енді ауызды қу шөппен сүрткен келіндеріміз ат арытып, тон тоздырып қала базарына жүгіретінді шығарды. Көпке топырақ шашуға болмас, бірақ бұл қазақтың қанында жоқ, маңдай терін төгіп жүріп ішкен асын, жеген дәмін бойға құт санаған халықтың жалқаулық, жатып ішерлік жат мінезден арылар мезгіл әлдеқашан жетті. Ұрпақ кешірім күнә бұл. Өмір салты, халық дәстүрі, бар қасиет айтумен емес, құдайға шүкір, ол жағынан кенде емеспіз, іспен, тіршілікпен сабақтасады. Көргені жақсы ғана көңілдегідей іс тындырады. Әттең, сыншы көп те, мінін білдірмес шаруақор жан азайып барады. Өкініші кетпес бір ісіміз осы болып жүрмесе неғылсын. Алтын иненің иесі — аналар, бүгінгі келіндер, сол бір қиын-қыстау

күндердегі жастық шақтың кейбір кезеңдері еске түскен соң, ойға келгенді өзіммен бірге ала кетпей, өздеріңізбен бөлісіп жатсам, қартайғанда қиымы теріп кетіптіге санамассыздар. Рас, бұл бір күннің «жемісі» емес. Бұл дерт ерте кезден, анығырақ айтқанда, елуінші жылдардың екінші жартысынан басталды. Сталин тұсында елді мекендердегі шаруалар құлақ кесті құлдан бетер бейнет шегіп, паспортсыз дүние кешсе, Хрущев оларға ерік бере отырып, алды-артына қарамай қоғамдық құрылысқа белсене араласады деп, қолдарындағы малды сыпырып алды. Ол елге: «Жемшөп іздеп әуре болмайсыңдар, малды бағып-қағып жатпайсыңдар, қолмен сауып, сарсаңға түспейсіңдер, оның есесіне фермадан тегін сүт аласыңдар» дегенді жанталаса уағыздатты. Ол шаруаның жерге, малға және жемшөпке деген кепілдік меншік хұқы ғана — бар қиындықтан, жоқтықтан құтқаратынын түсінбеді. Мемлекет көл-көсір бюджеттік қаржы бөлгенде ғана ауыл өмірін, оның тыныс-тіршілігін, тұрмысын өзгерте алады деген танбады. Ұлттық ерекшелікті, жергілікті жерлердің жағдайын ескермей, тізеге салды. Коллективтендіру тұсындағы «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген ұран енді басқа қырынан жүзеге асырылды. Соның зардабын әлі тартып келеміз. Одан құтылудың жолы — уақыт тынысын дұрыс сезіну, бейқамдықтан арылу, өзге халықтың бойында жақсы қасиетті көріп қана қоймай, танып-біліп қана қоймай, өз өміріңе өзек ету; бейнет болмай зейнет жоқ, соны жанымен ұғыну, жас ұрпақтың тал бойына егу.

Бас екеу болмай — мал екеу болмағанды деген рас екен. Бұрын жатақханаға шаршап-шалдығып келгенде, далаға келгендей құлазып, ұйқыны олжа көрсек, оған да шүкір, өз үйің — өлең төсегің дегендей, алдыңнан жадырап жарың шықса, тапшылыққа қарамастан жоқтан бар жасалып, дастарханың жаюлы тұрса, дос-жараның бергеніңе ғана емес, ықылас-пейіліңе тойып аттанса, ер жігіттің бір мұраты осы емес пе. Біз қазақтың жолын жасап, шашу шашып, табалдырығынан оң аяғымызбен аттаған үйіміз және бір артықшылығы бар еді. Терезеден Григорьев шахтасының шойын тоқпағы жақсы көрінетін. Үйді отырып-ақ шойын тоқпақтың шығырларының қозғалып, айналғанынан кеннің қалай өндіріліп жатқанын бағдарлау қиын емес-ті.

Келесі күні калалық партия комитетінің хатшысына барып, жұмысқа кіріскенімді хабарладым. Уақытша директор міндетін атқарған «Алтайполиметалл» комбинаттың бас инженері Немешев мені кеніштің басшы құрамына таныстырды. Риддер кенішіндегі директорлық қызметім осылай басталды.

Өз абыройымды асыру үшін айтқалы отырғаным жоқ, шын мәнісіндегі, істің жайы көңіл көншітпейтін еді. Кеніші тұралап тұрған, кен иығару жоспары орындалмай, елдің еңсесі түскелі біраз болған екен. Жоғарғы ендіктен (горизонттан) аларын әбден алып бітіпті, өнім негізінен тоғызыншы, сегізінші, ішінара жетінші ендіктен өндірілетін халге жеткен. Таусыла сөйлеп, түңіле күңіренгеннен пайда шамалы. Арқаны кеңге салуға уақыт тар. Сондықтан шұғыл шаралар қабылдап, елді соған жұмылдыру міндеті тұрды. Жаңа шахтаның құрылысына жедел кірістік. Ол Риддердің негізгі қоры оныншы және он бірінші ендіктердің көзін ашып, пайдалануға мүмкіндік ашатын-ды. Басқа да қосалқы шахтаны тиімді пайдалану жағы ойластырылды. Адамдарды төмен түсіріп, жоғары алып шығу үшін, сондай-ақ арлы-берлі жүк тасуға таптырмайтын «көлік» еді. Көрші Сокольный кенішінде жетінші және сегізінші ендіктерден кенді сыртқа шығаратын Андреев шахтасы еді. Онда Мұхтарұлы деген білікті инженер директор тұғын. Ісіне мығым, шаруасы тынбай, дамыл көрмейтін. Салынып жатқан № 3 байыту фабрикасын іске қосуға дайындау, оны қажетті кенмен қамтамасыз етудің бар салмағы осы екі кенішке түсетін-ді. Оның сол кездегі қуаты шамалы еді. Сондықтан алып фабриканың «көмейін бітеу» үшін көп күш жұмсауға, яғни мол кен өндіру қажет болды. Риддер соның ауыр жүгін арқалауға тиісті еді. Демек, күллі ел мұқтаж болып отырған мырыш пен қорғасын өндірісін арттыру мәселесі тікелей осы кенішке байланысты еді.

Ақыры не керек, екі ай ішінде стек-жеңіміз жинақталып қалды. Қаңтар айының алғашқы күндерінен-ақ кеніш жоспары орындала бастады. Күрделі тау-кен істері, кен өндіру, еңбек өнімділігін арттыру, жұмыстың жаңа әдістерін өндіріске енгізу сияқты негізгі буындар бойынша социалистік жарыс кең қанат жайды. Өнертапқыштық өріс алды. «Алтайполиметалл» комбинатында жүргенде өзім тікелей араласқан инженерлер Гришиннің, Ледневтің, Галченковтың, Черемушенцевтің ұсыныс-

тары тән-тәуір нәтиже берді. Ұсыныстың түйіні мынада еді: сегізінші ендіктен бастап төменгі барлық кен көздері бірнеше бөлікке бөлінді. Соның арқасында бір мезгілде жұмыс істейтін забойдың саны көбейіп, забойдан кен түсіретін орынға дейінгі тасымалдау арқашықтығы едәуір қысқарды. Сөйтіп, еңбек өнімділігі артты. Өлгі бөліктерден кен қабатын алу ісіне қатаң тәртіп орнатылды. Қазақша айтқанда, қайла батпас қатты кен қабаттары төменнен жоғары қарай, ал өзінен өзі «үгітіліп» тұрған жұмсақтары жоғарыдан төмен қарай алынады. Жұмыстың мұндай тәсілінің дұрыстығын оны өндіріске енгізу ісін басқарған инженер Сыразутдинов дүдәмал тудырмайтындай ғып дәлелдеп берді.

Адамға өзі сүйген ісінің сүйінішін сезінуден асқан бақыт бар ма! Әй, қайдам, жоқ шығар! Әлде біреулерді жалықтырып алам-ау демейсің, көрген-білгенін айтқысы келіп, бірінен соң бірі сөзді алып кете беретін әңгімешіл аңшылардан бетерсің. Қалай болғанда да, мынаны айтпай кету қиянат болар еді.

1939—1940 жылдары бұрғылау үшін балқытылып құйылған шар болаттан да мықты победит бұрғылар кеңінен қолданыла бастады. Бұрғылардың мұндай түрін пайдалану экономикалық жағынан тиімді боп шықты. Ұзындығы әрқалай 28—30 қақталған бұрғыны жұмысқа қосу үшін кемі 6—8 шаршы метрлік забой қажет болса, победиттен жасалған жаңа бұрғының үш-үштен бір топтамасы ғана жұмсалады. Көбімізге жұмбақ боп, көңілді күпті еткен бұл жаңалықты өндіріске енгізуді Астраханцев деген инженер шұғылданды. Кеніште өз ісінің асқан білгірі деп есептелетін кәсіптік шеберлігі жоғары жұмысшылар аз емес еді. 1935—1936 жылдардан-ақ есімі ел-жұртқа танымал өндіріс озаттары — шахтерлер намысын қолдан бермей, абыройларын жоғары ұстап тұрған. Олардың қатарында, яғни алғашқы стахановшылардың бірінен саналған бұрғышы Біләл Ықласов бар еді. Біз өзімізде жинақталған іс-тәжірибемен шектелмей Кривойрог бассейніндегі Ильич атындағы шахтаның атақты бұрғышысы А. Семиволос пен оның Уралдағы ізбасары Янкиннің үлгісін кеңінен тарата да білдік. Кеніштің учаске бастықтары мен стахановшылардың кеңесінде бұл мәселеге арнайы тоқталып, көпзабойлылықты, көпперфаторлылықты және шылап бұрғылау әдісін барынша қолдану мәселесін шештік. Шұғыл

қолға алған шара жақсы нәтиже бере бастады. Семиволос пен Янкиннің әдісі бойынша алғаш білек сыбана кіріскен Георгий Хайдин, Василий Роздрачев, Балпан Тайжанов, Ахметқали Ахметжанов, Василий Ларкин, ағайынды Петр мен Георгий Нефедовтар, Василий Скосырев, Василий Слабух және басқалардың көрсеткіштері көңіл көншітерліктей еді. Еңбек өнімділігі 3—4 есе артты. Георгий Хайдин дербес ауысымда нормасын 500 процентке орындап, Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Скворцовтың тікелей өзінен құттықтау телеграмма алды. Ал, адал еңбегімен абырой жинаған бұрғышы Тайжанов пен Сарманов жоспарын 200 проценттен кем орындап көрген емес. Ара-тұра 250—280 процентке орындап, естіген елді еріксіз елең еткізгені бар.

Әркімнің-ақ өз жұмысына деген ерекше ықыласы осындай тыныс тудырған. Мұның өзі кенді жинап, қаттау жұмыстарын механикаландыруға елеулі ықпалын тигізді. Кенді электротартқышпен тасымалдау ісін жүзеге асыратын күн де таяу еді. Қайсыбір игі бастаманың, ізгі тірліктің басы-қасында, мұны айтудан жалықпаймын, коммунистер жүретін. Жақсылықты көре білген кісі жамандық атаулыға төзімсіз болады. Мен қарт коммунистердің бойындағы осындай асыл қасиетті ардақ тұтуды былай қойғанда, қадіріне жетпей, олардың күс-күс қолымен жасалған игілік атаулыны тәрк етуге даяр тұратын «сыншыларды» түсінуден қалдым. Рас, өткеннің бәрі мінсіз дей алмаймын. Кемшілік болды. Үлкен істер үлкен «әттегенайсыз» бітпейді. Бірақ олқылықты айтамын деп, орынсыз қаралауға бару — тарихқа күйе жағу. Әйтпесе, кеніштің партком хатшысы Фадеев, сонау Қоңыратта қоян-қолтық жұмыс істеген, кәсіподақ ұйымының төрағасы Кожемяко ссiмдерін ерекше ықыласпен еске алар едім. Олар, сш жалғаны жоқ, ұжымдардың ағаларындай ақылшы, әкелеріндей қамқор, жан достарындай сырлас еді, ал қажет кезінде қара қылды қақ жаратын әділ де турашыл мінездері нағыз коммунистке тән қасиет тұғын. Ондай азаматтар аз емес, бірақ бір құмалақтың бір қарын майды шірітетініндей, базбіреулердің жолбикелігі кесел боп жабысып, жанға жара салып жүрген жоқ па?! Батпандап кірген дерттен мысқалдап арылғанша не заман, өттең...

Тау-кен жұмысының ерекшелігі — жұмыс орны — забой

үнемі қозғалыс үстінде болады, үнемі жағдай өзгеріп отырады. Сондықтан өндірісті жедел де тиімді басқару үшін қозғалыс жайын, өзгеріс сырын білген абзал. Мәселен, бір забойда қысым көтеріліп, дүниені кернеп тұрса, екінші бірінде қопарылыс жұмысы мүлт кетіп, астан-кестеңі шығып жатады. Соның бәріне учаске бастықтарының шұғыл араласуына тура келеді. Бір сөзбен айтқанда, шаруалары бастан асып, бір қолын скі ете алмай жүргені. Істің ілгері басуы жұмыс орындарының сақадай сай болуына, материалдармен толық қамтамасыз етілуіне тікелей байланысты. Мұны таптүйнақтай етіп, етек-жеңі жинақ жүретін кімдер дегенде, бұл ең әуелі учаске бастықтарының, олардың қарамағындағы бұрын штейгер деп аталатын тау-кен мастерлерінің, учаске механиктерінің, сондай-ақ маркшейдерлер мен геологиялық қызмет тобының көтеретін жүгі. Сен саларда мен салар, атқа жемді кім салардың кебін киген жерде, жауапкершілікті арымен сезінбеген кісиде береке болмайды. Ұзақ жылдар бойы адам факторы дегенді жағымыз сембей айтып та, соған үндеп те келдік қой. Соның түйіні; адамды ісінде ғана таны. Сыныққа сылтау іздеп, жоқты желеу етті дегенше, іс құрдымға кетті дей бер. Басшының тізгінді тарта ұстайтын тұсы осы, өзгеге сене біл, бірақ бұл сенген адамыңнан талап етпе, істің орындалуын қадағалама деген сөз емес. Егер кеніш 1940 жылдың жоспарын барлық көрсеткіштер бойынша мерзімінен бұрын орындап шықса, халық комиссары П. Ф. Ломаковтан құттықтау хат алып, ауыспалы Қызыл туға қоса ақшалай сыйлыққа қарқ болса, ол тек осындай ыждаһатты жұмыстың нәтижесі еді. Көргені жақсы көш бастайды. Артында қалдырған мұратты ісі, ізгі жолы бар азаматтардың — учаске бастықтары: У. Шкилевтің, С. Астафьевтің, А. Поповтің, Р. Оспановтың, Гук пен Пишельниковтың, маркшейдер Шишковтың, күрделі жұмыстар бастығы Самородскийдің, кеніш механигі А. Донченконың есімдерін жаңғырта кетер едім.

Үлкен кенішке зор үміт артушылар аз емес еді. Оның күнбе-күнгі тынысын қалт жібермей, қадағалап қана қоймай, келе-лі мәселелерді шешуге қоян-қолтық араласатын Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің, обкомның басшылары, түсті металлургия министрлігінің жауапты қызметкері жиі келіп тұратын. Обком хатшысы Рванцев жылына екі-үш рет ат ізін салуды дәстүрге айналдырған. Біз бір-бірімізді бұрыннан

білетінбіз. Мамандығы — инженер-металлург. Мен оқыған институтты ертеректе бітірген, тәжірибесі мол, елдің қамын жеп, қамқор боп жүретін азамат-ты. Кенішке ат басын тірген сайын партия активінде сөйлеп, міндетімізді айқындап беріп кететін. Ел оған ерекше құрметпен қарайтын.

Ұмытпасам, 1940 жылдың жайма-шуақ жазы болатын. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы Жұмабай Шаяхметов келді. Қасында — Рванцев. Жұмакенді газеттерде шыққан суретінен көрмесем, бетпе-бет келіп, жүздескен емес едім. Ол кезде алты қырдың астынан қарсы алу әдетте жоқ. Түп-тура кеніш басында кездестік. Асығыс байлам жасамайтын, бірақ алғырлығы шу дегеннен аңғарылып қалатын қасиеті бар екен. Рванцев таныстыра бергеннен сөзін бөліп:

— Шалғайдағылар болмаса, орталықтағылар қиядағы қырандарын жақсы біледі. Одан да кеніштегі алдыңғы саптан танылып жүрген забойшының жұмыс әдісімен жақынырақ таныстырғаныңыз жөн болар, — деді.

Біз тоғызыншы ендіктегі санылау жоқ, қап-қаранғы шахтамен төмен түстік. Әрине, бұрын жеті қат жер астына түспек түгілі түртсе көргісіз қара түнек үңгірге аттап басуға жүрегі дауалай бермейтін басымыз ертелі-кеш шахтамен түсіп-шығуға бой үйренген. Қонақтар жүрексінгендерін жасыра алмай:

— Жанын шүберекке түйіп, лаваларда кен қазуды былай қойғанда мына тас қараңғы шахтамен жер қойнауына сүңгіп шығудың өзі мың ерлік қой, — деді. Біз құрметті қонақтың кеншілер өміріне ден қойып, олардың рақатынан гөрі азабы мол еңбегін бағалай білгеніне сүйсіндік.

Біз жаңашыл, адал еңбегін ғана абырой санаған озат бұрғышы Тайжанов жұмыс істеп жатқан забойдан бір-ақ шықтық. Ол бұрғылау техникасының бссаспап маманы тұғын. Тау жыныстарын бұрғылайтын көп перфораторлы әдісті жете меңгеріп, ылғал салып бұрғылаудың өзіндік сырын ашқан-ды. Біртоға, тау қозғалса да селт ете қоймайтын, мінезі ауыр кісі. Табиғаты жуас. Қазақтың кең пішілген азаматы. Бір ғажабы, қанша жыл орыс арасында жұмыс істеп жүрді, бір ауыз орысша сөйлемей кетті. Жек көргендіктен емесі анық. Олай деуге ауыз бармайды, өйткені әйелі орыс еді. Жігіттер:

— Тайжановқа бір ауыз орысша үйреткенше, біз қазақшаны судай ағызамыз, — деп әзілдсйтін. Ол: «құдай қондырмаған баққа жармасқанмен болмайды» деп, уәж айтатын.

Екінші хатшы кенші жігітке дән риза екен:

— Көсегең көгерсін! — деп батасын берді.

Біз Қазақ КСР-інің 20 жылдығын лайықты қарсы алуға бір кісідей жұмыла кірісіп кеттік.

* * *

Сол жылы менің есімнен ешқашан шықпас және ерекше бір кездесудің куәсі болдым. Омар Найям айтқандай, жақсылармен әрбір жүздесуің жылға бергісіз өмір гой. Ой, қайран Мұханның мүлде жөні бөлек еді гой. Ондай ұлы адамның әр сөзі, әр қимылы, әр ісі жанға азық, жастарға гибрат. Көшелі кісіні көргеннің өзін айта алмай отыратын қазекемді, онымен тонның ішкі бауындай сыйлас, сырлас болған менің Мұхаң жайындағы естелігім енжар қалдырмас деп білем.

Жұмыс бабы сінбіруге шама келтірген бе? Кеңсеге бас сұқсаң болды, алдың босамайды. Оның үстіне жеке шаруасымен келген кісілерді қабылдайтын күнім, уақытқа шек қойып, пәлсініп жату жоқ. Кімнің де болса құдайдан бір үміті бар, шаруам тынса деп, ол күпті көңілмен табалдырығынан аттайды, алдыңа келген адамға қолыңнан келген жақсылығыңды жасап, риза қылып аттандырсам деп, сен намысқа тырысып отырасың. Сондай бір қарбалас күн еді. Хатшы қыз асығыс кіріп:

— Жазушы Әуезовпін деп бір кісі қабылдауыңызға келіп отыр. Жазушы дейін десем, жұпыны киініпті. Қарапайым. Түсінсем бұйырмасын, жұмысшылармен пәленбай жылдан аралас-құралас жүрген адамдай емен-жарқын әңгімелесіп отыр, — деді.

Мен де өз құлағымға өзім сенбедім. «Апыр-ау, ұлы суреткер ат арытып, тон тоздырып бір шеттегі күнге елге де ат ізін салады екен-ау, — деді бір ой қуаныш отын үрлеп. Сонда да секемшіл көңіл:

— Рас айтасыз ба? — деп қайталап сұратты.

Мұханды естуім болмаса, шығармаларын оқығаным болмаса, өмірі көрген жан емеспін. Алматыдағы № 14 мектепте оқып жүрген кезімде, шамасы, тоғызыншы кластың оқушысы

шығармын, ойдың да, бойдың да өсіп, айналаңа іңкөр көңілмен қоз тастап, сұлулық әлемінен сыр сабақтай бастаған шағымыз. «Қаракөз» сахнадан түспей, үлкен-кіші түгел жапырылып кеп, театрға барып жатқан. Қызық көріп мен де бардым. Өлі көз алдымда. Қаракөздің ролін тамаша өнер иесі, бірақ сахнадан тым ерте қол үзіп кеткен Зүһра Атабасва, ал Сырымды оның күйсеуі Құрманбек Жандарбеков ойнады. Келістіріп ойнағандары сонша, Қаракөздің қасіретпен аяқталар тағдыры жан баласын жайбарақат қалдырмаған. Көзіне жас алмаған, әділетсіз өмірдің құрбаны болған пәк сезімге аянышпен қарамаған кісі кемде-кем еді. Онан кейін «Қаралы сұлуды», «Қараш-қарап оқигасын», «Қорғансыздың күнін», «Кінәшіл бойжеткенді», «Көксеректі» оқып, Мұханның жазғандарына бауыр басып кеткен едім. Міне, енді ол кісінің өзімен жүздескелі тұрмын.

Жасыратын несі бар, тірі жазушымен тұңғыш рет бетпестелуім, қуанышым қойныма сыймаған да шығар, қызығу да жоқ емес еді, құштар көңіл мені қабылдау бөлмесіне қарай дедектете жөнелді. Директорлық лауазым жайына қалды.

Шынында да ол кісі бір топ жұмыскердің ортасында әңгіменің қызығына түсіп, дүниені ұмыт қалдырғандай әдемі бір көңіл күйде отыр екен. Қайдан тапқанын білмеймін, үстінде жұмысшы киімі, аяғында керзі етік.

Біз ұзақ әңгімелестік. Кеудемді мақтаныш сезімі биледі ме, әлде жеті қат жер астында жүріп, кен қазған қазақ өмірден шет қалмай, оның да өнерді, әдәбиетті жанындай сүйетінін аңғартқым келді ме, әйтеуір, сөз орайы келген тұста ол кісінің жоғарыда аты аталған шығармаларын оқығанымды айттым.

— Пәлі, қазақтың көркем әдебиеті өндіріс ошақтарын аралап, тау қопарып, тас жарған құрыш білекті азаматтардың рухани өжетіне жарап жатқаны жақсы нышан, — деп саусақтарының ұшымен оң жақ танауын елеусіз көтеріп қойды.

— Өкінішке орай, қазақ жұмысшылары саусақпен санарлық. Солардың қатарын қайтсек арттырамыз деп, намысқа тырысып жатырмыз, — дедім.

Ол кісі бұған елең ете қалды. Кітаптарыңызды оқыдым дегеннен бетер қуанды.

— Бұл баршамызға ортақ міндет. Санын да, сапасын да арттыруға ұмтылсақ еді. Кәсіпке бейімделіп қана қоймай, көкі-

рек көздері ашылар, сілкініп, дүниеге сергек қарай бастар еді. Соңынан ерген бала-шаға соған бауыр басып, жұмысшы әулетінің жаңа ұрпағы өсіп шығар еді. Тайжановтар шыңға дарак шыққан шынар ғой. Әсте, шынар ұрығын етекке шашпайтын қасиеті бар. Сондай болып жүрмесе?.. Жә, өздеріндей ел тізгінін ұстаған жігіттер, ендігі бар аманат өздерінде...

— Мұха, қазақ: «Ауыр істен қорықпа, ауыр сөзден қорық» дейді екен, үлкен салмақ салып отырсыз. Қара бастың бабын емес, елдің жайын ойлай келген соң, мандайы жарылған батырдай намысқа тырысармыз. Азды-көпті әрекетіміз өздеріңіздей ой тоқыған ағалардың қиялына қанат байлардай нәр болса, одан асқан оздырарымыз бар деп айта алман.

— Тура айтпасаң да, түспалдай отырып маған да салмақ салып тұрғаныңды түсіндім. Уақыт жазса, дәм-тұзы тартып, құйысқан көтерткен Риддер қаламға да қайрат бергендей, желпініп қайтып барамын. Құдай қос көрсе...

Біз сол жерде төс қағыстырып, құшақ айқастырып, қимай қоштастық. Шынында да ниетімізді құдай қос көріпті. Құда болдық. Менің Асқар деген інім ұлы суреткердің Ләйлә деген қызына үйленді. Бірақ ол кісі Риддер жайлы жазам дегенін қағазға түсіре алды ма, жоқ па, кезінде қанша рет сұраймын деп жүріп, тарс есімнен шығып кете беріпті. Әдебиетші ғалымдар назар аударып, зерделесе, осы бір жұмбақтың сырын аша жатар деймін. Қанша айтқанмен Мұхаң сияқты кесек тұлға көңіл төріндегісін өзімен бірге алып кетпесі анық.

Әр жылдың өз ерекшелігі, өз орны бар. Жадында жатталған жақсы жырдай бүкіл ел боп тойлаған ортақ қуаныштар әсте ұмытылар ма. Сондай дүбірлі той — Қазақстанның жиырма жылдығы. Салтанатты мәжіліске кеншілер өздерінің өкілі ретінде мені жіберді. Менің тұтастарым куә, ол кезде жоғарыдағы жасалған тізім бойынша емес, ел өз таңдауын жасап, қалауындағы жанға аманат жүктөп аттандыратын. Көпшіліктің көңілі маған түскеніне төбем көкке жеткендей қуандым. Осы күнгі 8-наурыз бен Комсомол көшелерінің қиылысқан жеріндегі Орталық концерт залының орнында Мәдиниет сарайы бар еді. Салтанатты жиын сонда өтті. Тойдан оралысымен жылдық жемісті қорытындылау жолында үлкен іске жұмылдық. Алда КСРО Жоғарғы Кеңесінің сайлауы тұрды. Біз оған депутат-

тыққа кандидат етіп Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Скворцовты ұсынғанбыз. Ол кісі сайлаушылармен кездесуге сол кездегі қауіпсіздік халық комиссары Бабкинді, «Казахстанская правда» газетінің редакторы Неведовты, сосын облыс басшыларын ерте келіпті. Әңгіме қол жеткізген табысты емес, жоқ-жітігіміз қайсы, кемшілік сыры неде, оны түзетудің жолы қандай, міне, осы орайда әлеуметтік, мәдени және экономикалық мәселелер егжей-тегжейі талқыланып, нақты шаралары белгіленді. Сөз сөйлеген жұмысшылардың қай-қайсы болмасын ұсынылып отырған депутатқа кандидатқа азды-көпті аманатпен шектелмей, келелі міндеттерді шешуді талап еткен-ді. Кеніштің үш жүз кісілік клубында өткен жүздесу осылай есте қалған-ды. Әсіресе, үзіліс кезінде партком хатшысы Фадеев, Скворцов үшеуміз оңаша қалған және ашық-жарқын әңгімелескен бір сәтті еске ала кетейін.

Скворцов назарын маған аудара түсіп:

— Балқаш жанып тұрған от еді. Ұзақ қашықтықты жүгіріп үйренген кісіге мың метрлік бүйім емес. Мына Алтай Сізге сондай көрініп тұрған жоқ па? — деп сұрады.

Мына сөз әуелелі шаншудай қадалды. Жағаң жайлауға кетіп, арқа-басты кеңге салып жүрген жоқсың ба дегендей әсер қалдырған. Мен сыпайылық сақтап:

— Алтай өңірін Балқаштан бетер күйдіріп-жандыруға болады. Оны өзіңіз де байқаған боларсыз, — дедім.

Хатшы мырс етіп күлді де:

— Менің Риддерге сізді жіберуім, өзім ашқан үлкен жаңалыққа санаймын. Оған сіздің де өкпеңіз бола қоймас. Кеншілердің еңбегіне дән ризамын. Маңдай терін төксе осылардай-ақ төксің! Рахмет, жігітім! Сеніп әкелген азаматыңның бар үмітті ақтағанынан асқан абырой бар ма, — деді бір түрлі толқып.

Мен орынсыз қызарақтағаныма қысылдым. Оны білдіртпеуге тырысып:

— Николай Александрович, қазақ: «бірлік бар жерде — тірлік бар» дейді. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шағарып жасап жатқан азды-көпті еңбегімізге берген төрелігіңіз бізді бір жасатып тастады, — дедім.

Ол қабыл алдым дегендей басын изеп, қолымды қысты.

* * *

1940 жылдың соңына таман Риддер полиметалл комбина-

тын қайта құру түгел аяқталып бітті. Кен басқармасы ұйымдас-тырылды. Оған кеніштер, байыту фабрикалары мен қосымша өндіріс орындары қараса, осы іргелі кәсіпорынмен иық тірестіріп Риддер завод басқармасы мен Риддер энергобасқармасы қатар шаңырақ көтерді. Түсті металлургия халық комиссарының 1940 жылғы 29-желтоқсандағы бұйрығымен мен кен басқармасының директорлығына тағайындалдым. Ал, қалған іргелі екі кәсіпорынның тізгінін В. Л. Немешев пен И. Е. Клименко деген жігіт ағалары ұстады.

Қазақта: «Өзі жақсы кісіге бір кісілік орын бар» деген сөз бар. Айдынымды асырып, бағамды көтергелі отырған жоқпын. Бірақ елді ерте білген мықты емес, ерді пана тұтып, сенім арта білген ел мықты. Қазақ топырағындағы ежелгі кеніштің еңбеккерлеріне міне, дәл осындай қасиет тән. Иық тірестіріп, тізе қосып істейтін, ойы ортақ, ниеті бір жанның болғаны қандай медет. Бас инженер Денис Алексеевич Бабиц сондай азамат тұғын. Ол ұзақ жылдар бойы «Солтүстік Кавказполиметалында» қызмет істеп, әбден ысылған инженер. Кезінде маңдай терін төгіп жұмыс істегені үшін Орджоникидзенің өзі оған жеңіл машина сыйға тартып, металлургиялық кәсіпорындардың жұмысымен жете танысып қайту үшін АҚШ-қа жіберіп те алыпты. Мен кеніште жүргенде-ақ одан әрдайым ақыл-кеңес алып тұратынмын. Қашан, қандай мәселемен барма, мәселің қайтпайтын. Асырып, арқалатып жібермесе де алдынан жаның семіріп шығатын. Ол 1941 жылы мамыр айында Мәскеуге, түсті металлургия халық комиссариатына қызметке ауысты.

Маған ортақ істің мүддесін көбірек күйттеп, қара басының қам-қарекеті бар дегенді қаперге ала бермейтін жайсаң жандар — Риддерде менің орныма келген Сыразутдиновтың, Сокольников кенішін басқарған Степенищевтің, бас механик Азбельдің, фабрика директоры Кутеповтың жөні бөлек. Бұлардың қай-қайсы болса да азаматтық тұлғасын төмендетпеген, қайта, тек мінсіз ісімен, қайталап айтамын, тек адал ісімен абыройға бөленген кісілер. Біздің тасымыз өрге домаласа, осылардың көшелі сөзінің, тиянақты істерінің арқасы.

1941 жылы 6-қаңтарда қаланың аты өзгерді. Бұрынғы Риддер енді Лениногор атанды. Біз әрбір сәтті қадамымызға қалай қуансақ, қайсыбір «әттегенайымызға» солай жанымыз күйіп,

барымызды да, жогымызды да салмақтап отыратынбыз. Мерзімді баспасөз басты мінберге айналатын. Бірде Бабичтің орнына бас инженер болып тағайындалған Д. Вербицкий (ол бұрын «Ащысайполиметалл» комбинатында бас инженер тұғын) екеуіміз стахановтық жаңа еңбек әдісіне көшудің кейбір мәселесін таразылай отырып, мақала жаздық. Ол 1941 жылы 19 маусымда «Риддерский рабочий» газетінде жарияланды. Онда екі ауысымдық жұмысқа көшудің, бұрғылау үшін жұмыс орнын дайындаудың тиімді тәсілдерін іздестіру, олардың материалдық-техникалық жағынан жабдықтау ісін жақсарту проблемалары көтерілген-ді. Мақала ешкімді жайбарақат қалдырмаса керек. «Алтайполиметалл» кеніштері түгел құлақтанып, жаппай талқылау ұйымдастырды. Қол жеткізген табыстан гөрі, қолбайлау болып отырған, шешімін күткен мәселелерге баса назар аударылып, көп жағдайда атақты Семиволос-Янкиннің әдісі бойынша жұмыс істеуге ықылас білдірген ұсыныстар кең қанат жайды. Соған жағдай туғызу әңгіме арқауына айналды.

Біз еңбекші елдің көкейкесті мәселесіне мұрындық болғанымызға іштей тәубе жасап, өзіміз де еңсә көтеріп, ерекше шабытқа мінгендей сезінгенбіз. Бірақ...

Бірақ, қуанышымыз ұзаққа бармады. Дүниені қара бұлт қаптап, қасірет шеңгелі бас көтерген күн, оны өмірі ұмыта қоярмысың, жексенбі еді ғой. Әдетте, демалыста шахталарда жеңіл-желпі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, жаңа жұмыс аптасына тыңғылықты әзірлік жасалатын. Сокольный кенішінде болып, ондағы шаруа жайын өз көзіммен көріп, қаннен-қаперсіз үйге қайтып келе жатқанмын.

Есік шалқасынан түсіпті. Табалдырықтың арғы жағында не өң, не түс жоқ, Зуһра түр. Өксігін баса алмай:

— Қазір гана радиодан Молотов сөйледі. Соғыс басталыпты, — деді.

— Не-ме-не?! Не айтып тұрсың? Қайдағы соғыс? — Даусым қаттырақ шығып кетті білем, ызғарлы естілді. Онсызда жаны жүдеп, жабырқап тұрған келіншегім жүзін төмен салып:

— Германия опасыздық жасапты, — деді қарлығыңқы үнмен.

Мен келген ізіммен кері қайттым. Бір сағатқа жетер-жетпес уақытта қала кәсіпорындарының басшылары түгел қалалық партия комитетіне жиналды. Шұғыл шаралар белгіленіп,

нақты нұсқаулар алдық. Ең әуелі ел ішін үрей билемеуге тиіс. Сабыр сақтап, келе жатқан адам төзгісіз ауыр нәубетті ақылға салып, оған мұқалмас рухпен тойтарыс берудің жолын ойласу.

Осылай 23-маусымда жер-жерде митингілер басталып кетті. Сырт қалып, сыр берген жан баласын көрмедім, қандарын ішке тартып, көздерінен кәр шашқан үлкен-кіші кектеніп алған. Жүзін үрей билеп, иіні түсіп, бір уыс болғандар да жоқ емес. Қан майданға қатысып, кескілескен шайқастың қақ ортасында жүруден дүниені дүр сілкіндіріп келе жатқан қасірет тудырған үрей жаман. Батырдың сағын сындырып, тауын шағатын да осы. Әуелгі міндет жұртты осы дерттен аман алып қалу.

Қайрақсыз пышақ өткір болмайды. Ел іші болған соң жүрегіне түк байлаған ерде табылады, жауын жаумай су-су боп жүретін ез де табылады. Ерге қарап өз намысын от шалса да, өзгеге қарап ердің жігері күм болмайды. Күдік пен үміт арпалысқан тұста елге сенбеске, ел ішінде серке-жігіттерге сенбеске болмайды. Олардың жасымас жігері, жалынды сөздері қандай қайраннан болса да алып шығып, берік байламдар жасатып жатты. Мына жолдарға зер салыңызшы: «Германияның қарақшылықпен жасаған шабуылына жауап ретінде біздер Лениногор металлургиясының кеншілері ең жоғары еңбек өнімділігімен жұмыс істеп, Отанымызды қорғау ісіне бар күш-жігерімізді жұмсаймыз» деген сөз құрғақ сөз емес еді, жауға оқ боп атылған қарапайым еңбек адамдарының маңдай тері еді. Қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы М. И. Кудрявцевтің басшылығымен өндіріс орындары қысқа мерзім ішінде соғыс жағдайына ыңғайланып үлгерді. Маусым айының соңғы он күні ішіндегі жұмыс нәтижесі Лениногор еңбекшілерінің неге қабілетті екенін аңғартқан. Жарты жылдықтың қорытындысы бойынша қорғасын мен қара алтын шығару жоспары мерзімінен бұрын орындалды. Соғыстың алғашқы жылдарында /1941—42/ 1940 жылмен салыстырғанда қорғасын өндіру 21 процентке, қоспалы қалайы 8 процентке, кадмий 9 процентке, алтын 26 процентке, күміс 12 процентке артты.

Соғыс салған жара әлі жазылып біткен жоқ. Оны еске алудың өзі ауыр. Әрбір он адамның бірі солдаттың сұр шинелін киіп, майданға аттанды. Бір ғана біздің басқармадан 3652 жұмыскер, оның ішінде 275 бұрғышы қайласын қаруға алмастыр-

ды. 1500 адам бір қиырдағы Уралға, Сібірге, Қарағандыға барып, эвакуацияланған заводтар мен фабрикалардың монтаждау жұмысына араласты. Сөйтіп, онсыз да қат жұмысшы күшіне зәрулік арта түсті. Адам жоқ, амалымыз қайсы деп, алақан жайып отыруға жағдай көтермейді. Барымен базар етуге тура келді. Бір кісі екі-үш адамның жұмысын атқарып, таңның атысы, күннің батысы демей еңбек етті. Осыған орай кен мастери Оспанов Рысбекпен арадағы болған әңгіме әлі есімде.

Ол ашылып сөйлесс бермейтін тұйықтау жігіт еді. Бар салмақтың өзіне түскелі тұрғанын терсе сезінді ме, жоқ екі оттың ортасында жүрген біздің жайымызды таразылап, салмақтады ма, мені ұзақ, үнсіз тыңдап болып:

— Бара-бара әскери комиссариат табалдырығын тоздырдым, — деді. Шынымды айтсам, ақиық боп кеудемізді әрең сүйреткенше, қан майданға барып, ата жаумен алысып өлген әлдеқайда артық қой деп едім. Оған адамның дегені бола берсе ме. Маңдайға жазғанға көнбеске не шара.

— Тылдағы тірліктің майдан даласындағы ауыртпалықтан кем түспей тұрғанын өзіңіз көріп-біліп жүрсіз. Ендігі міндет елді екі ауысымға көшіру. Өйтпеске іләж жоқ. Біз неғұрлым өнімді көп берсек, соғұрлым жеңісті жақындата түсеміз. Жақсы жұмыспен де жауға ойраң салуға болады.

— Сонда менің міндетім: қарамағымдағы жігіттерге осыны дұрыстап, байыбына барып түсіндіру білем.

— Тап басып айттыңыз. Ел ерге қараған шақта еңсе түсірмес ерлік іске мұрындық болғалы отырсыздар.

— Қайбір жүрсктің түгі барлығынан дейсіз. Оққа кеуде тосып, қан кешкен сарбаздардан біздің жанымыз артық емес, тым құрыса тіршілікпен сүйеу болсақ жарар деген жан далбаса ғой. Нар тәуекел енді, — деп, ол орнынан тұруға ыңғайланды.

Мен оның белді бекем буынып, неде болса күдіксіз, тас түйін кіріскелі тұрғанын танып, көңілім көтеріліп қалды. Қуанған мең қорыққан бірдей. Өлгінде гана жайдақ атқа мінгендей, байыз таппай отырған менің байсалды қалыпқа көшкенімді ол да байқаса керек.

— Жақсы ат шапқанда танылады. Асатпай жатып құлдық деменіз.

— Сыннан өткен кісілерсіздер, сыр берсе қоймассыздар.

— Біз «Бәрекелдіге!» ризамыз!

Осылай екіжүздік, үш жүздік деп аталған бастама дүниеге келген-ді. Қанша айтқанмен, «соғыс» деген сөздің өзі де суық қой. Ел іші үрейсіз емес еді. Уайымға қайғы қосылса, мойытпай және қоймайды екен. Сол еңсесі түскен ел құлагын мына тірлігіміз еріксіз елең еткізіп, бір серпілтіп тастады.

Батыр жауда танылса, бейнетшіл кісі істе танылады ғой. Рысбегіміз жігіттің сөзі өлгенше, өзі өлсін дейтін намысқой азамат боп шықты. Тар жерде табысып, өмір өткелдерінен бірге өтіп, дүние шіркіннің ащысын да, тұщысын да бірге бөлісіп келе жатқан Хайдин, Тайжанов, Дементюк, Ноздрачевтер тізе қосты. Аяқ алыстарында қайырлы істі жеделдетпесең, сайтан араласады дегендей асығу, асығудан гөрі ұрымтал сәтті жіберместей ұмтылу бар еді. Олардың қатары көбейді, қолдаушылардың өсе түскені сонша, екі ауысымдық жұмысқа көшіп, еңбек өнімділігі күрт артты дерсіз.

Халық арасында: «жар жақсысы — жан қысылғанда» деген көшелі сөз бар. Сол айтқандай, кешегі зар заманда әйелдерге салмақ аз түскен жоқ. Өз басым ең нәзік жаратылыс деп білетін әйел баласының төзімділігіне де қайран қалдым. Басқа түссе баспақшыл деуден аулақпын, бар шаруаға икемді, істің қыбын тауып, тап-түйнақтай ету олардың табиғатына тән екендігіне сол жылдары анық көз жеткіздім. Ер азамат кәсіптерін шапшаң игеріп қана қоймай, жете меңгеруі ерекше назар аудартып еді. Тегінде ынта болса, ықыласты болса адам алмас асу жоқ қой. Сол сұрапыл соғыс жылдарында кенішке 3700 әйел жұмысқа қабылданса, 1941 жылдың аяғына таман әйел түгілі жігіттің жігіті шыдас бермес ең ауыр жұмыс — бұрғылау ісімен 110 әйел шұғылданыпты. Ал, тасымал ісі, электровоз машинистері түгелдей қыз-келіншектердің мойнында болды. Токарлық, слесарлық жұмыстардың басы-қасында да солар жүрді.

Екі қол жұмыста болғанымен, екі құлақ түрік отыратын. Майдан даласынан естіген суық хабар аза бойымызды қаза тұрғызатын. Жау ілгері ұмтылған сайын, бізден ұйқы қаша бастады. Қорқып-үрку емес, ішкі кек кеуде кернеп, ашу-ызаға буган. Ел іші ғой, жау жагадан алғанда, бөрі боп етектен алатын, табанының бүрі жоқ, қуыс кеуделер де төбе көрсетіп қалатын. Бірақ көп қаһарланса, ондайлардың екі аяғын бір етікке тығу қиын емес екен.

Ең бастысы, жұрт жүні жығылып, тауы шағылар мінез байқатпады. Керісінше, оларды бір сиқырлы күш билеп алған еді. Ол мейлі жұмысшы болсын, мейлі инженер болсын, қай-қайсысы да тылдағы әрбір сәтті қадамы, жемісті ісі майданға өлшеусіз күш екенін жақсы сезінетін. Олар жанқиярлық жұмыс арқылы ғана жаудың бетін қайтаратынын түсінген-ді.

Біздің басты мақсатымыз.— құрамы жағынан аса бай кенді учаскелерден әрі тез, әрі мол өндіру, өндіріс техникалары мен технологиясын жетілдіру, соншалықты ауыр міндетті арқалай жүріп, жерасты байлығын қазубарысында берекесіздікке, рәсуә етуге жол бергеніміз жоқ. Кеннің әр мысқалын — бір түйір дәндей қадірледік.

Жұмыстың стахановтық әдісі — біздің әрқайсымыз үшін бұлжымас заңға айналды, жоспарды орындаудың кепілі осы тұғын. Оның үстіне әрбір учаскеде, әрбір цехта тәртіпті нығайту, әрбір адамның жауапкершілігін арттыру ғана дйттеген мақсатқа қол жеткізетін еді. Өндіріс озаттары кен өндіру нормасын күннен-күнге өсіре түсті. Белгілі стахановшы Г. Г. Хайдин 1942 жылы 9-қаңтарда Қызыл Армияның Москва түбіндегі табысы құрметіне бұрын-соңды болмаған рекорд жасады. Ол бір өзі 151 текше метр кен қопарып, ауысымдық нормасын 2389 процентке орындады. Бұл бұл ма! 24-қаңтарда тағы бір заңғар биікке ұмтылды, нормасын 3322 процентке жеткізіп, бір күнгі ауысымда бір айғы жұмыс жоспарын орындап шықты. Әрине, айтуға жеңіл. Мұндай ерлік күш-қайраты тасығандықтан және соны танытқысы келген қызба жігіттің қылығы емес, ол уақыт тамырын тап басып, баршаға ортақ мүдделі іске жаны ауырған адамның азаматтық үлгі-өнегесі еді. Г. Хайдин стахановтық еңбек әдісі жөніндегі нұсқаушылыққа тағайындалды. Лениногор кенішінің көптеген бұрғылаушылары егер өнері мен шеберлігі жағынан белгілі бір дәрежеге қол жеткізсе, ең әуелі осы Хайдинге қарыздар. Оның шәкірті В. И. Дементюк 1942 жылы 25 наурызда ауысымдық тапсырмасын 5470 процентке жеткізді, сөйтіп сегіз сағат ішінде 1395 тонна кен қазды. Осылай ол жаңа бүкілодақтық рекорд жасады. Аса үздік табысы үшін Г. Хайдин сол жылы Ленин орденімен наградталды.

Рекордтың кісі құмартқандай құдырет күші неде? Біріншіден, басқа жұмысшыларға бұл биік асу сияқты, оған жету үшін

шеберліктерін шындап, срік-жігерін қайрау керек, жанқиярлықпен жұмыс істеуге тиіс. Екіншіден, Хайдин немесе Дементюк қиял жетпес нәтиже қорсетті, немене, менің олардан нем кем деп, кім де болса намысқа басады. Рекорд көрсеткіш қана емес. Гәп оның жұмылдырушы, жігерлендіруші күшінде. Партия ұйымдарының, инженерлердің, басшылардың дәп осы тұстағы міндеті — темірді қызған кезінде соғып қалу; жаңа рекордтардан үміткер бұрғылаушылардың аса үздік табыстарға жетуіне жалынды сөзбен де, жанды іспен де көмектесіп, демеп жіберу. Бір сөзбен айтқанда, рекордтың өзін күнделікті нормаға айналдыру.

Әлбетте, бәрі біз ойлағандай табан астында жүзеге аса салатындай кеніш деген әруақ қонып, жын түнеген жер емес. Рекордтар жасалу үшін де кеніш басшылары құс баптағандай әзірлік жұмыстарын жүргізді. Әсіресе, жұмыс орны үмітті дүниеге сай болатындай дайындалды. Кеніштің бас инженері Сыразутдинов екеуміз бар тірлік ойдағыдай аяқталғанша шахтадан шықпайтынбыз. Біз жаңа рекордтың дүниеге келуін асыға күтіп қана қоймай, соған нақтылы көмек беруге ұмтылдық.

Қалалық партия комитеті біздің тәжірибемізді жинақтап, еңбек озаттарының кеңесін өткізді. Күллі Алтай кеншілеріне арнап көпзабойлық, көпперфораторлық бұрғылау тәжірибесін кеңінен қолданып, әскердегідей он еселенген күш-жігермен ұйымшылдықпен жұмыс істеу және советтік тылды темірдей тәртіппен нығайту жөнінде хат жолдады.

Кеніштердің, байыту фабрикалары мен қорғасын заводының жұмысын Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті қатаң бақылап отырды, сондай-ақ Орталық Комитеттің тарапынан біздер дер кезінде көмек алып, игі бастамаларымыз қолдау тапты. Орталық Комитеттің Лениногорда күнделікті практикалық көмек көрсету үшін арнайы өкілі болатын.

1941 жылы 22-қазанда қаланың техникалық зиялы қауымының конференциясы өтті. Онда осы жолдардың авторының, завод басқармасының директоры Немешевтің, энерго басқармасының директоры Клименконың, «Алтайқұрылыстың» бас инженері Кензерскийдің баяндамалары тыңдалды. Жұмыс жайы әр қилы болғанмен, тақырып ортақ, ол: «Отан соғысы жағдайындағы кәсіпорындар мен құрылыстардың жұмысы туралы»

еді. Әуелі жергілікті, сосын республикалық баспасөзде қорғасын заводы ұжымының «Қазақстан өнеркәсібінің барлық резервтерін іске қосайық!» деген тақырыппен ашық хаты жарияланды. Меніңше, жоспардың мерзімінен бұрын орындалуына мұның өз ықпалы болды.

Кескілескен майдан даласындағы жағдай қиындай түскен сайын, бізді де жан алқымға алып, мойын бұруға шама келтіртпеген. Етек-жең түгел жинақталып, барымызды алға салгандай, «апыр-ай, іске қосылмаған резерв қалмаған шығар» дегізгендей күйде едік, қыстың сақылдаған қызыл шұнақ аязында бағаналардағы жуандығы бармақ басындай сымдар қалай керіле тартылады, коллективтердегі хал дәп сондай қалыпқа жеткен-ді. Енді болмаса шарт кетіп, тарс үзілетін сияқты... Бақсақ, мүлде басқаша. Оған сол бір қиын-қыстау шақта қалай көз жеткізсем, азды-көпті өмірімде ондайды талай-талай бастан өткеруге тура келді. Адам рухы дегенде шек жоқ екен. Демек, кеудеден жан шықпай, ісінде тоқтау болмақ емес. Адам табиғат алдында табынса табынар, бірақ оның күшінен асқан құдірет бар дегенге сенбеймін.

Мен ешбір кітаптан, ешбір диссертациядан кездестірмейтін ондаған, тіпті жүздеген инженерлік шешімдер туралы ұзақ таңға әңгімелер едім. Мен уақытында жүзеге асып, ел көдесіне жараған небір шым-шытырық жобаларды жасау барысында мына біздерді — мамандарды өздерінің ақыл-кеңесімен түйықтан алып шыққан жұмысшылардың тапқырлығы туралы жырғып айтуға даярмын. Олардың қанатты ойларын, тұжырымды пікірлерін күн сайын, сағат сайын ауадай аңсап отыратынбыз. Ол бір кемел ойлардың ұшқын атып тұрған шағы еді.

Аттап басқан сайың, алдыңнан күрмеуі қиын проблемалар мен мұндалап шыға келетін. Сосын күндіз-түні басың қатып отырғаны. Шаршап-шалдықтым демейсің. Екі тәулік пе, әлде үш тәулік пе, қашан істің түйіні шешілмей, үйге қайту жоқ. Мысалға кенді өндіруді қалай арттыруға болады деген проблеманы алыңыз. Былай қарасаң, бұрын бәрі безбеннен өтіп, мың қайтара таразыланған мәселе. Қыбын тауып, жаңа қырын ашамын дей қоярлық шаруа емес секілді. Сөйтсек, олай емес екен. Ашылмай жатқан сыр, шешілмей жатқан жұмбақ іздегенге табылатын көрінеді. Инженерлер А. Прохоров пен Г. Сыразут-

динов архивті ақтарып отырып, патша заманында кенді үңгу — дәп бүгінгідей әрі дәл, әрі ұқыптылықпен жүргізілмегенін анықтады. Пайдаланылып бітті деген блоктарда мүрты бұзылмай тұрған кен қатпары қалып қойған. Мұны кеншілер «сең» деп кеткен. Сірә да төбесінің құлап кетпеуі үшін тіреу қабырға есебіндегі дүние. Міне, сол «сеңді» бұзып, кенді «төбеге» шығаруды қолға алдық. Соның арқасында қазба жұмысы /1941—1942 жылдары/ дүрілдеп кеп берсін де, жоспар жүз қырық процентке бір-ақ көтерілді.

Қысқа жіп күрмеуге келмей, қолбайлау болып жатқанда және бір проблема кесе-көлденсеңдей кетті. «Новая» деген шахтадағы қауырт жұмыс мәреге маңдай тіреді, бүгін-ертең «қоныс» тойын жасармыз деп, үміт үстінде отырғанбыз. Табан астынан оның іске қосылу мерзімі кейінге қалдырылды. Дозатарлы қондырғыларды дайындау үшін ауадай қажетті табан болаттың жоқтығы қолбайлау болды. Оның үстіне көтеріп-түсіргіш машинаға зәру едік. Техникалық кеңесте істің жайы әбден сарапқа салынды. Тығырықтан шығар жол қайсы? Бас механик Азбель:

— Қоймада «Исельбюргер» фирмасыны көтеріп-түсіргіш машинасы түр. Соған ішінара ауыс-қуյіс, жөндеу жұмыстарын жасап, қосымша шахтаға қондыру гана түйықтан алып шығады, — деген ұсынысын алға тартты.

Біз осы байламға пәтуаластық. Сөйтіп, көтеріп-түсіргіш машина мәселесі шешілгенмен, шахтадан шығарылатын кенді жоғары көтеретін техниканы табу тағы да оңайға түспеп еді. А. А. Азбель бұл жолы да ұтымды ойды ортаға салды. Босаған проходкалау машинасын пайдаланайық деген пайымдау айтты. Оның бұл ұсынысы да қолдау тапты.

Мен бұл мысалдарды текке келтіріп отырғаным жоқ. Ынталы қызметкерлер талай-талай тамаша істерге мұрындық болды. Соның бірі — осы бір қарапайым да ойлы азамат еді. А. Азбель соғыстан кейін Балқаш кен-металлургиялық комбинатының бас механигі қызметінде жүрген кезінде дүниеден қайтты. «Новая» шахтасы мен Лениногордан кеткеннен кейін іске қосылды.

Отты жылдар адамдарды қиындық деген мектептің бар сынынан өткеріп бақты. Бірақ соның бәрінде де адамдардың

мәртбесі биік тұрды. Әсіресе, концентрат шығару ісінде байытушылардың қосқан үлесі баға жеткізгісіз еді. Қорғасын-мыс концентратын айыру жөніндегі мүлде жаңа селективті флотацияны өндіріске енгізу үлкен табыстарымыздың бірі еді. Фабрикада кәсіптік шеберлігін арттыра жүріп, басқасын қатар игеру кең қанат жайды. Флотацияға оңайлықпен қолға түсе бермейтін реагенттерді үнемдеп жұмсаудың бірқатар игі шаралары пайдаланылды. Металды жоспардан тыс шығару — майданға таптырмас сый еді. Жұмысшылар арасындағы жарысқа, міне, осынау аса маңызды мәселе өзек болды. Флотаторлар Рыжкова, Троеглазова және басқалар биік межелерге жетті.

Жоғары сапалы концентратпен қамтамасыз ету нәтижесінде завод металл балқытуда, әсіресе, аса бағалы түрлерін балқытуда рекордтық көрсеткіштерге қол жеткізілді. Кеншілердің жанқиярлық еңбегі ең әуелі «Бәрі майдан үшін, бәрі жеңіс үшін!» жұмылдырылды. Бел жазбай жұмыс істеген құрыш білекті азаматтардың арасында жүру маған қаншалықты жауапкершілік жүктесе, соншалықты қызықты еді. Күтпеген жерден тосын оқиға алдыңнан шығатын, бүгінгі кездескен қиындық кешегіге қалай үш қайнаса сорпасы қосылмай жатса, ертеңгіге және ұқсамайтын. Сондықтан суытылған аттай, сергек әрі өзіңді өзің қамшылап, инемен құдық қазғандай түртпектеп жүргенің. Ондайда ақыл қосар айнымас досың, арқа сүйерің — цех басшылары, жұмысшы коллективтері. «Қалауын тапсаң — қар жанар» деген рас, санаса, сыйласа білсең — көл қылатын да, таласып, тартысып жүрсең — шөл қылатын да сол көпшілік қой. Одан асамын деп тасуға болмайды, жасытамын деп жөбірге бару да жараспайды. Қайта қайраттандыра білсең, қатарыңа ала білсең олар саған өмірі: «жоқ», «болмайды» деген сөзді айтпайды, алдыңнан қия өтпейді. Көптің мінезі — сәуірдің бұлтындай. Сенің міндетің тамыршыдай тап басып, уақытыңда арнаға салып, дұрыс бағыт-бағдар беріп отыру. Оның бер жағында тұяғы бүтін тұлпар, қанаты бүтін сұңқар жоқ заман еді ғой. Соған қарамастан, обалы нешік, қан майданның алғы шебіндегі қас батырдан бетер іс тындырған тылдағы еңбеккер елдің ұраны да, принципі де: «Кажет екен — демек, жасалады!» деген сөзге негізделіп жататын. Кен басқармасының үлкен ұжымы 1942 жылдың орта тұсында алға қойған міндетті орын-

дап қана қоймай, қазылған кен мен шығарылған металдың күрт артуына байланысты бұдан былайғы жерде беймазат жұмыс істейтіндей қор жасады. Лениногорлықтар соғыс жылдарында шығарылған әрбір он оқтың тоғызы Қазақстан қорғасынынан, Лениногор қорғасынынан жасалғанын орынды мақтан етуге толық негіз бар.

1941 жылдың соңына таман бас инженер Вербицкий басқа жұмысқа ауысты да, оның орнына білікті инженер, аса мол өндірістік тәжірибесі бар Новиков тағайындалды. Өкініштісі сол, мен кеткеннен соң ол бес күннен кейін, қайғылы қазаға ұшырады.

Әркім өзі шыққан тауым биік болсын деген үміт дүниесінің желкен қайығымен жүреді. Мен айтар едім: бос қиялдан гөрі еңбегіңе сен. Тәускелдің төресі сол. Тауға да шығарады, дауылдан да алып өтеді. Мен Қазақстанның аса ірі көне өнеркәсіп орталығы — Риддерде — Лениногорда осыған анық көз жеткізіп, өмірлік қағидаға айналдырдым. Сондықтан да ол маған кенді жер ғана емес, киелі жер саналады. Инженерлер — Д. А. Бабич, Д. С. Вербицкий, А. И. Новиков, Г. М. Сыразутдинов, С. И. Степанищев, А. А. Азбель, А. С. Донченко, В. А. Самородский, А. П. Кутепов, Я. Д. Печенюк, П. А. Шишков және басқаларды ризашылық сезіммен еске аламын. Ұлы Отан соғысының алдында, отты жылдардың өрті бүкіл дүние жүзін шарпыған тұста тізе қосып, бір сапта және нық сапта жүріп еңбек еткен жұмыскерлерді — өндіріс жаңашылдарын: Г. Г. Хайдин, В. А. Ноздрачев, А. Дементюк, А. Ахмеджанов, В. Тайжанов, А. Казакова, апалы-сіңлілі Курноссенколарды, участок бастықтары: Шкилев, Пищальников, Гук және басқа азаматтармен бірге қиын-қыстау күндерде партияның құрметті тапсырмасын абыроймен орындау бақытына ие болғанымды, сірә да, ұмыта алармын ба!

Біздің үлкен де жауапты жұмыстарымыз қалалық партия комитетінің тарапынан қолдау тауып, айрықша көмек көрсетілу арқылы жүргізіліп отырды. Сол кезде Курков, М. И. Кудрявцев, Г. И. Абабков хатшы болған-ды. Оларды қалай ұмытарсың!

* * *

Ер етсігімен қан кешкен күндерде зейнетінен бейнеті басым тылдың бар ауыртпалығын тең көтерген ұжыммен қимай

қоштасар күн туды. 1942 жылдың сәуір айында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Скворцовтан жедел хат алғанмын. Онда Орталық Комитеттің қарамағына қызметке шақыртыпты. Бар шаруаны Новиковқа өткізіп, Алматыға аттандым. Сәуір айының жиырмасына қараған түнде Скворцов қабылдады. Жиырмасына қараған түні деп отырғаным: бірінші хатшының табалдырығынан аттаған тұста сағат тілі түнгі бірді көрсетіп еді. Ол кезде ерте келіп, кеш қайттым-ау деген әңгіме жоқ. Таңғы 3—4-ке дейін тапжылмай отырып жұмыс істеу тәртіпке енген-ді.

Скворцов одеттегісінше жылы шыраймен қарсы алды. Мәнжайды түсіндіре келіп:

— Өнеркәсіп саласында ұлттық кадрлардың тапшылығы өзіңізге аян. Дүр сілкінетін күн де алыс емес шығар. Әзірге, барға қанағат. Орталық Комитет Сізге сенім көрсетіп отыр. Қазақ КСР Халық комиссариаты төрағасының орынбасарлығына ұсынады. Одаққа бағынышты өнеркәсіп орындарының жұмысымен шұғылданатын боласыз. Сондықтан БК/б/П Орталық Комитетіне бекітілуге бару үшін, шұғыл Мәскеуге жүріп кетуге тура келеді,— деді.

Жедел хатта ашып еш нәрсе жазылмаған. Мұндағы әңгіменің ау-жайы өздеріңіз көріп отырғандай. Іләжсыз уәж айтуға тура келді.

— Таңдаудың маған түскеніне және сенім көрсеткендеріңізге рақмет! Әйтсе де, дәл бүгінгідей ел басына қатер төніп тұрған қиын-қыстау шақта менің Лениногорда қалғаным дұрысырақ болар еді. Әлдеқайда көп пайда келтірер едім. Жауапкершілік қай жерде де бірдей. Қызметтің үлкен-кішісінде емес, не тындырып, не қойғанында. Сондықтан қисаңыз, мені бұрынғы қызметіме қайта жіберсеңіздер екен,— дедім.

Обалы нешік, Скворцов мұқият тындады, бірақ:

— Орталық Комитеттің шешімін скі етуге болмайды. Табыс тілеймін! — деп, қысқа қайырды.

Мәскеуге барып-қайту оңай емес еді. Тек барып-жеткенше он бір тәулік өтті. Содан мамыр айының екінші жартысында арып-ашып Алматыға қайтып келдім. Алдымда — жаңа қызмет, жаңа міндет күтіп тұрды.

Халық Комиссарлар Кеңесінде, кейін Орталық Комитетте

қызмет істеп жүрген тұста ең қимас дүниемді ұмыт қалдырғандай, Лениногорға аңсарым ауатын да тұратын, және қызмет бабы да ат ізін жиі салдыратын. Көз алдымда құлпыра түскен қаланың әрбір жаңалығына қызғана да, қызыға да қарап, зәру ісін шешуге қолдан келгенді аяғаным жоқ. Кейін 1959 жылы лениногорлықтар мені республика Жоғары Кеңесіне депутат етіп сайлады. Мұның өзі бұрынғыдан бестер жақындастыра түскенді. Осылай өр Алтай өңірі мен үшін ең ыстық жеруіыққа айналған. Түсті металлургияның іргелі шаңырақтары саналатын. Лениногорда, БЛКЖО-ның 40 жылдығы атындағы және Тишин кеніштерінде, байыту фабрикаларында, қорғасын, мырыш заводтарында менің беймаза, бірақ жемісті істердің куәсіндай күндер мен түндер өтті. Мен азды-көпті қосқан үлесімді емес, ондағы өмір мектебінің маған берген тәлімін, тәжірибесін мақтан етемін. Лениногор — жоғары сапалы қорғасын, мырыш және басқа да металдар алу үшін ғалымдармен тізе қоса отырып кен өндіру мен байытудың, шикізатты өңдеудің жаңа тәсілдерін, соны технологиясын талдап, жетілдірудің ең ірі орталығы — Лениногор — полиметалл кендерін өндіру мен өңдеу жөнінен жаңашылдар қаласы. «Қорғасын-құрылыс», «Шахта құрылысы басқармасының» ұжымдары еңбек даңқына кір шалдырып көрген емес. Лениногор энергетиктерін ерекше ықыласпен еске алуға болады, олар Харузов ГЭС-ін тұңғыш алды құрылыс ретінде іске қосқан-ды. Тоқыма фабрикасы, ет-сүт және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары дайындаған өнімдер көпшілік талабынан шығып келеді.

Әр кәсіптің өз қиындығы мен қызығы бар. Өңгіме сүйген істен сүйініш табуда ғой. Дегенмен, жыл он екі ай үй көрмей, бар өмірін түзде өткізетін геологтарға деген ықыластың жөні бөлек. Мына дәулет те, сәулет те жеті қат жер астының бар сырына қанық сол геолог ағайындардың үлес салмағы мол. Соңғы жылдары олар ашқан қазына «аралдары» көңіл көншіткендей. Геологтарға деген лениногорлықтардың да құрметі айрықша. Ал, қаланың жасыл желекке көмкеріліп, гүлге орнанын көрудің өзі бір ганибет. Лениногор күн өткен сайын қанатын жазып, еңсесін биіктете түсуде.

1986 жылы мамырда Лениногор еңбекшілері Риддер-Лениногордың іргесінің қаланғанына 250 жылдық тойын атап

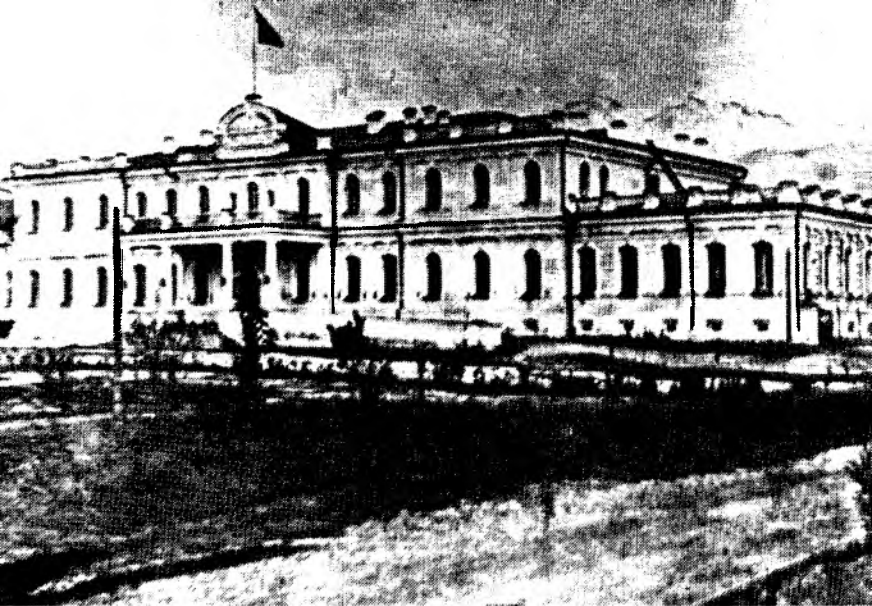
отті. Демек, осынау кенді өңірдің тарихы да, таңдай қақтырғандай тамаша істері де аз емес. Оның жау жағадан алып, ер стігімен қан кешкен жылдардағы тарихы өшпестей жадымда қалып қойды, ол күндердің әрбір сағаты ерлікке толы еді. Оны жіпке тізгендей айтып шығу кімге де болса оңайға түспес, сірә.

VII

1942 жылы маусым айының 6-сы күні таңертең Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің табалдырығынан аттадым. Ілгері үмітпен күн кешсем де туган жеріме — күллі балалық, жастық шағым өткен Алматыға біржола оралармын деп есқашан ойлағаным жоқ еді. Түз-дәм тартса, алды-артыңа қаратпайды екен.

Соғыс деген сұмдықты бастан кешудің азабын айтпағанның өзінде, осы бір аза бойынды қаза түргызар жалғыз ауыз сөзді естудің өзі ауыр. Өмір мен өлім бетпе-бет келген қан майданнан қанша шалғайда жатса да мұнда да оның ызғары жетіп, ел әпшісін қуыра бастаған екен. Көшеде сендей соғылысқан ел, әсіресе, аттап бассаң, әскери адамдар алдыңнан шығады, бұрын ілуде біреуі төбе көрсетсе, шүкір дейтін едік, енді жағдай мынау. Артына қарайлай-қарайлай майданға аттанып жатқан үлкен-кіші азаматтарын қимай-қимай шығарып салып, жылап-сықтаған ата-ана, бала-шаға, қатын-қалаш. Алғы шепте жүріп, жараланған солдаттар мен офицерлер госпитальдар маңында қара құрым. Соғыс отінен осында көшірілгендер, босқындар мен қорғансыздар қанша. Аш адамның құдайын ұмытқан, тарыққанның тас шайнаған кезі. Көзін сатқан балаларды, жерге қараған қарияларды көргенде өкініштен өзегің ортенеді. Келсабың сынса, келі де құриды гөй, үстері жұпыны, жүздері сынық.

Алматыға қайта оралған шақта, міне, осындай жан ауыртар, жүрек сыздатар тосын суретті көріп, далаға келгендей көңілім құлазып қалып еді. Халық: «Күйігін жасырғанның көңілі жұбанбас» дейді. Мен мансап қуып келмегенімді, осы жерде тереңірек түсіндім. Қалайда қабырғасы сөгіліп, қайғыға батқан ел-жұртыма демеу болар іс тындыру керек, аянбай тер

Губернатор үйі. Жер сілкінісіне дейін.

Губернатор үйі. Жер сілкінісінен кейін.

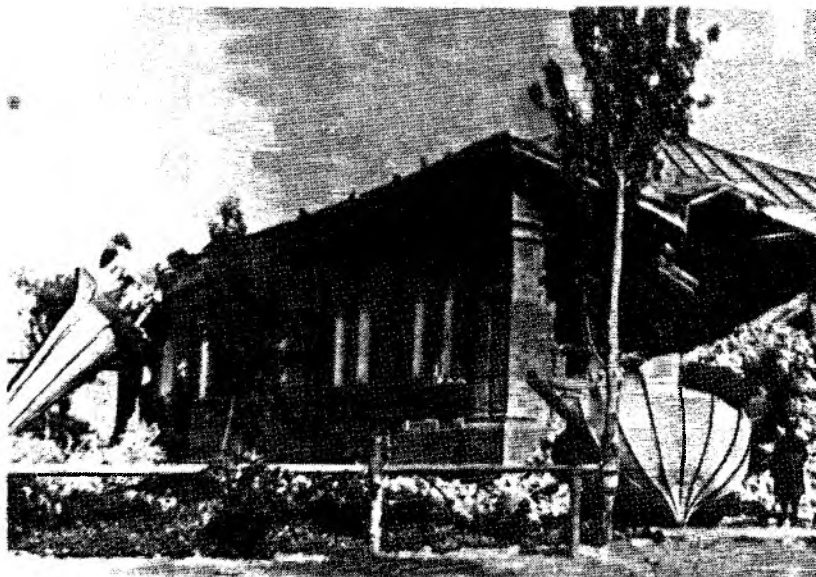

Ескі Верный. Қазіргі Фурманов пен Жібек жолы кошелерінің түйіскен жері.

Карл Маркс кошесі. 1921 ж.

Татар мешіті.

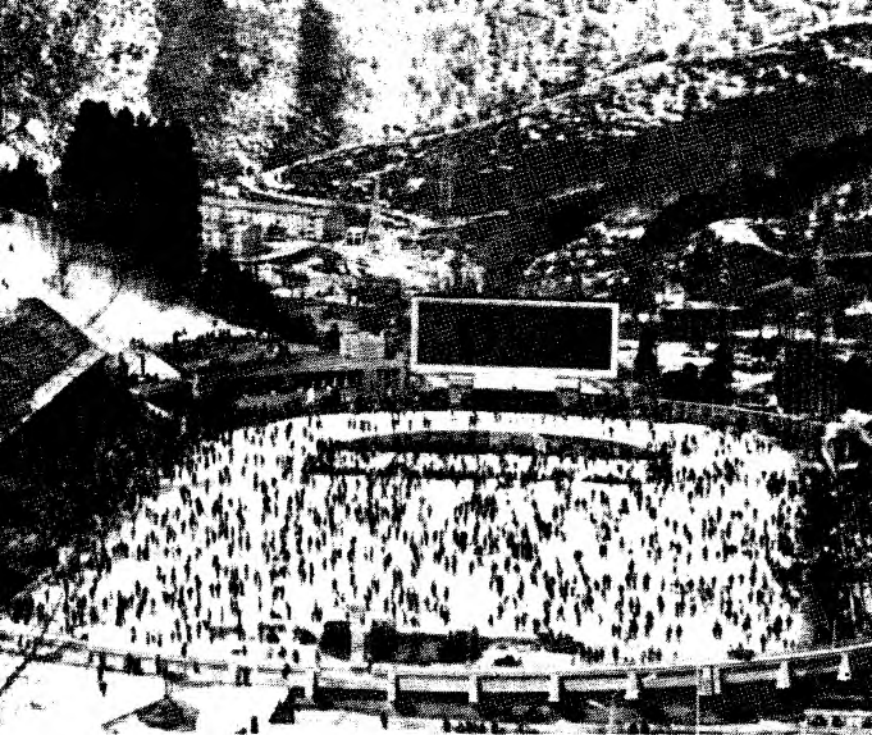
Архирей үйі.

Алматы. Республика алаңы.

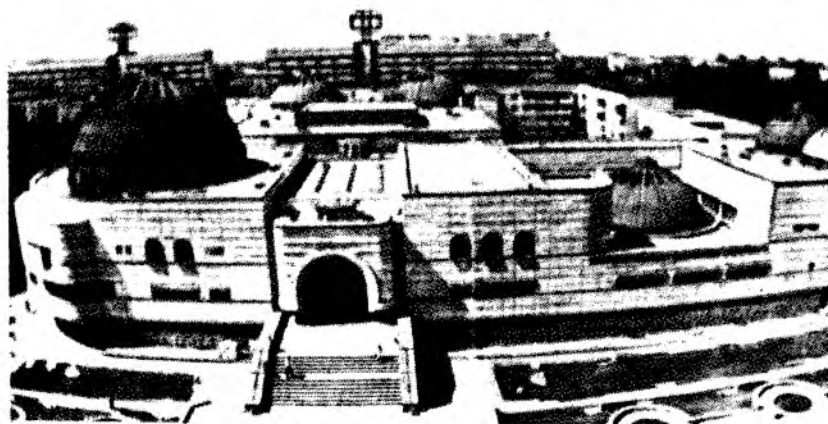

Медеу мұз айдыны

Республикалық Оқушылар сарайы

«Арасан» моншасы

Қоңыраттың тұңғыш геологиялық барлаушылары. 1932 ж.

Алғашқы қазақ кеншілері. 1934 ж.

Жеті қат жер қойнауына бұрғы түсті. 1936 ж.

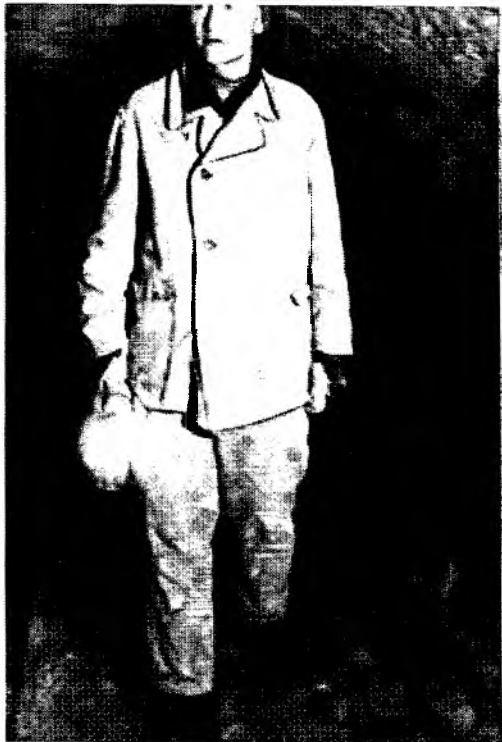
Қайран, жпырма бір!

1933 ж.

Түсті металдар министрлігінің тау-кен факультеті 2-тобының оқу скіпіділері.

Риддер кеншінде.
1940 ж.

Қазақ КСР Министрлер
Кеңесінде. 1947 ж.

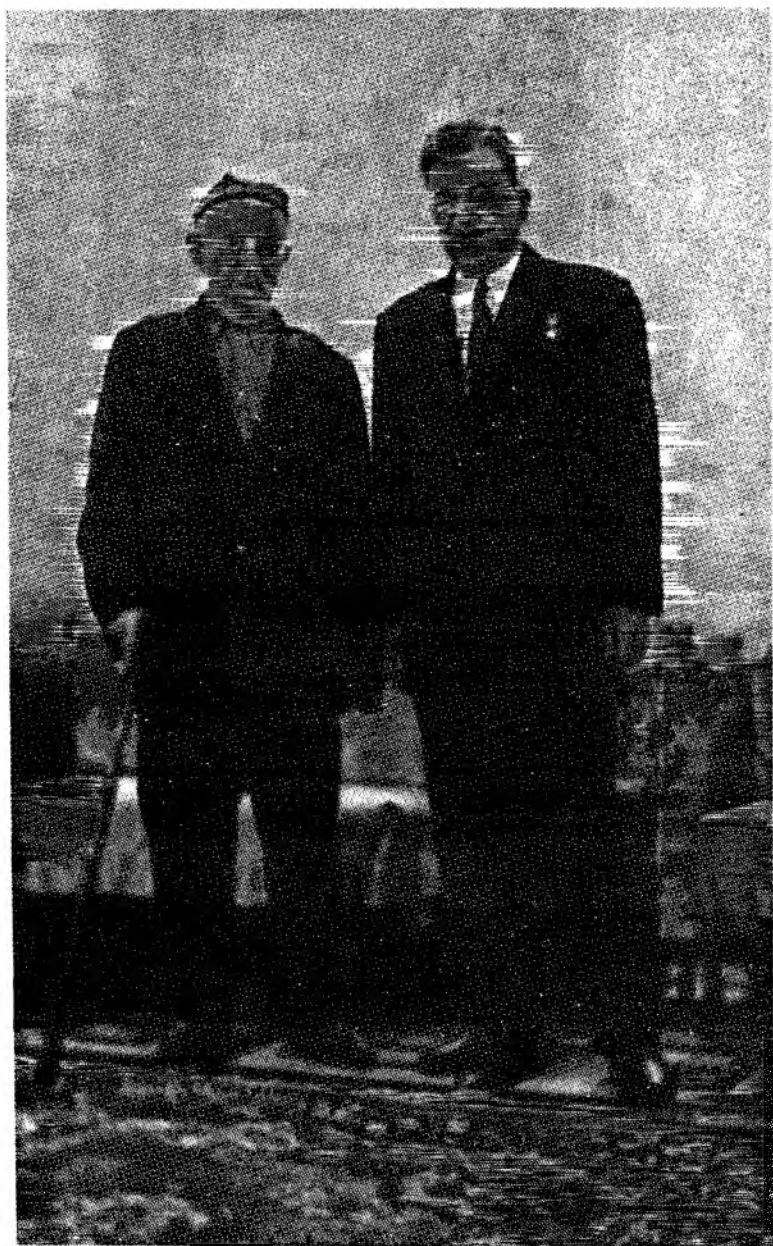
Әкем Меңліахмет және інім Асқармен бірге. 1962 ж.

Зуһра Шәріпқызымен бірге.

Алпысқа толған жылы.
Әкем екеуіміз. 1972 ж. ▶

М. И. Калининнің қолынан медаль алған Балқаш құрылысшылары.

Мойынты — Шутеміржолының алғашқы бөлігі пайдалануға берілген күні,
1951 ж.

Тарас Шевченконың тастан қашаған столы. Қазіргі Атырау облысы.

КОКП XX съезі. Мәскеу. Кремль. 1956 ж.

Л. М. Кагановичпен бірге Қазақ КСР Ғылым академиясында болған кезіміз. Солдан оңға қарай: М. Әуезов, Д. А. Қонаев, Қ. Сәтпаев, И. Яковлев, Л. Каганович, М. Русаков. Алматы. 1956 ж.

Вьетнам социалистік республикасының президенті Хо-Ши-Миннің Алматыда болуы. 1959 ж.

Қазақ өлебнеті мен оперінің Мәскеудегі онкүндігі кезінде Н. Хрущевпен бірге.
Үлкен театр. 1958 ж.

Н. Хрущевпен Есік көлінде. 1961 ж.

Лю-Шао-Ци және Чжоу-Энь-Ляймен кездесу сәті. Пекин. 1954 ж.

К. Е. Ворошиловтың Қазақстанға награда тапсыруға келген кезі. Қаңтар. 1957 ж.

төгу керек деген міндет қойдым алдыма. Жаңа қызметке қызығып кірістім деуден гөрі, қызынып бастадым деу орынды. Барлай қарап, байыбына жете түскен сайын мен үшін тосын, оңайлықпен бауыр баса қояр қызмет болмай шықты. Еш қоспасы жоқ-әкімдік жұмыс екен. Өндірісте жүріп, істің басында соның барында да, жоғында да шыдас беріп, ыстық-суығына бірдей күйіп-пісестін адамға оңай тимеді. Өрге кезіккенше, еңістің қадірін білген бе адам. Балқаштағыдай, Лениногордағыдай емес, күнде не істеп, не қойғаныңды қорытындылап, барыңды таразылап, жоғыңды саралай алмайды екенсің. Онда нақтылы жұмыс, тиянақты нәтиже бар. Ал мұнда әлденеше ай өткен соң, керек десеңіз жылдар өткеннен кейін ғана бағалағандайсың.

Бізде, жоғары деңгейдегі қызметте еш жерде жазылмаған, бірақ әбден қалыпқа түскен қатал тәртіп бар. Ол — өзіңнен бір саты биікте тұрған кісінің пікіріне ден қойып, құлақ асу. Ешқайда бұрылмастан, ең әуелі Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ондасыновтың алдынан өттім. Сосын Скворцовта, онан кейін Шаяхметовте болып, міндетімді айқындап алдым. Обалдары не, республика өнеркәсібіндегі жағдайды егжей-тегжейлі талдап беріп, өз байламдарынан хабардар етті. Олардың әңгімелерінен түйгенім мынау болды: Орталық Комитеттің өнеркәсіпке қатысты бөлімімен, Орталық Комитеттің салалық хатшысымен қоян-қолтық араласып, жұмыс істеуге тиісті екенмін. Түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібі кәсіпорындарының, электростанциялардың, теміржол, транспорт және автотранспорттың, сондай-ақ қорғаныс заводтарының жұмысын қадағалап, қажет кезінде көмектесіп отыру.

Скворцов әңгіме ауанын ауыр өнеркәсіп жағына қарай көбірек бұрып отырды. Соған қарағанда бұл саланы жілікше шағатыны байқалды. Онымен қоймай кәсіпорын басшыларын түгелдей білетін боп шықты.

— Ленгер көмір басқармасының жұмысына айрықша көңіл бөлу керек, — деді ол. — Қазақстанның оңтүстігі, әсіресе, Алматы, Қырғызстан, және ішінара Өзбекстан электростанцияларының жұмысы тікелей осы Ленгер көміріне байланысты. Орталық Комитеттің хатшысы Дудкин жолдаспен бірге күллі республика үшін отын дайындаудың нақты шараларын белгілеулеріңіз керек.

Бірінші хатшының айтып отырғаны — Шымкенттен отыз шақырымдай жердегі кен орны. Бадам өзенінің алабына орналасқан бұл кеніштен 1896 жылдан бері көмір өндірілген. Жылына 800 мың тонна қара алтын қазылатын.

Николай Александрович не айтса да нық әрі ашық айтар еді.

— Және былай, — деді сөзін сабақтай түсіп, — жақсы кеңесшілерді тауып, номерлі заводтарды орналастырумен мықтап шұғылданыңыздар.

Аталмыш заводтар негізінен Алматыға, Петропавлға (Қызылжар), Оралға, Ақмолага, Балқашқа және басқа да қалаларда қоныс тепті.

Скворцовтан, Ондасыновтан шыққан тұста мен сол күннен бастап ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарына тікелей байланысты аса күрделі де қиын іске біржола қойып кеткелі тұрғанымды анық түсіндім. Бірақ жоқ жерден жүрексініп, тайсақтайтындай үркек сезімнен бойымды аулақ салғанымды жақсы білемін. Қандай да болмасын жауапты тапсырмаға сергек қарауға қалыптасып қалғанмын. Отыз деген орда бұзар жастың артықшылығы да сонда. Үлкен іс сеніп тапсырылған екен, демек, мен оны мінсіз орындауға тиіспін. Есіл-дертім осы болды.

Ел ішінде: «Дария көрмеген бұлаққа таң қалар» деген нақыл бар. Астанадан шалғай ауданда еңбек жолын қарапайым жұмысшылықтан бастап, өндіріспен біте қайнасып өскен мен үшін ауыз ашып, қайран қала қоярлық тірлік емес еді бұл. Қысқа мерзім ішінде түсті металлургияға қатысты ірі-ірі кәсіпорындармен, Қарағанды және Ленгер кеншілерімен, қорғаныс саласындағы өнеркәсіп орындарымен тығыз байланыс орнатылды. Барлық жерде жанталасқан жұмыс жүріп жатты. Ырғалып-жырғалып, бүгін атқарар шаруаны ертеңге қалдыратын заман емес, соғыс өртінің кеулеп тұрған кезі. Бар күш еңбек өнімділігін арттыруға және шығарылатын өнімдерді көбейтуге жұмылдырылды. Еңбеккер арасындағы жарыс: «Майдан тапсырмасы» деген формада жүргізілді. Мұны жекелеген жұмыскерлердің, ұжымдар мен ауысымдағылардың, учаскелер мен цехтардың өздері белгілеп, қолма-қол жүзеге асырып отырды.

Маусым айының соңы болатын. Скворцов шақыртты. Мен

ішке кіріп, жайғасып отырар отырмастан, шақыртқан шаруасын айта бастады.

— Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті вольфрам мен молибден концентратын күрт көбейтуді талап етіп отыр. Сондықтан Ақшатау вольфрам комбинатының құрылысын жеделдетуге тікелей көмек көрсететін комиссия құруды мақұл деп шештік. Ол комиссияны басқару Сізге жүктеледі,— деп маған барлай қарады да, сөзін сабақтады.— Уақыт тар. Шұғыл жүріп кетуге тура келеді.

Біз де алды-артымызға қарайлаған жоқпыз. Геолог Вяжевич, тау-кен инженерлері, студенттік күндерден қара нанды бөліп жеген Кравченко, Орталық Комитеттің нұсқаушысы Төлебаев төртсеуіміз әуелі құрылысқа қатысты бар материалмен танысып шығып, 5—6 күннен кейін Ақшатауға табан іліктірдік. Қарағанды — Балқаш темір жолын салуға байланысты 1935 жылы пайда болған Ақадыр станциясының солтүстік шығысында 105 шақырым жердегі кен орны бұл. Аңызға өтінше жатқан дала. Ит арқасы қиянға — осындағы әкімдердің шаңын қағып, қамшы басу үшін емес, істің жайымен жете танысып, нақтылы көмек көрсетуге келген соң, уақытты мейлінше ұтымды пайдалануға ұмтылды. Жоғарыда аты аталған азаматтар аса білікті мамандар еді. Және оларға сол жерде қай мәселеден болмасын орталықтың келісімінсіз-ақ шешім қабылдауға құқы бар-ды. Егер қажет десе, қосымша ресурс, қаржыландыру ісінде де билік өз қолдарында тұғын. Меніңше, мемлекет үшін өмірлік маңызы бар объектілер туралы келелі әңгіме көтеріле қалған жағдайда комиссиялар, бригадалар, өкілетті өкілдер жасақтау өзін-өзі ақтайтын шара. Өскері өнеркәсіпке ауадай қажетті вольфрам мен молибден концентратын өндіруді арттыру ісі, міне, соған дәлел болғандай. Қысқа мерзім ішінде старательдің*/ күшімен вольфрам өндіруді жолға қойдық.

Комбинатта барлау жұмысы жеделдетіліп, кен орнын іске қосу жұмыстары басталды. Өндіріс басшыларымен /директоры Зефиоров/ бірге Оңтүстік-шығыс кенішінің, сондай-ақ, Капитальный шахтасының, байыту фабрикасының және бірқатар қосалқы, мәдени-әлеуметтік объектілердің құрылысын тезде-

*) Старатель — өз бетімен жалданып жұмыс істеушілер.

тудің шаралары белгіленді. Ақадыр мен Ақшатау арасын жалғастыратын 105 шақырымдық тас жолды салу қарқыны арта түсті. Зады, қазақ: «жер анасы — жол» дегенді текке айтпайды. Шаруа оңға бассын, тіршілігімнің тынысы ашылсын дейтін басшы ең әуелі үлкен істі жолдан бастайды.

Жалпы, ережеден өнеге артық. Елге сылдыр сөзіңнен гөрі ісің керек. Вольфрам өндіруді арттырудың шешуші бір кезеңінде мынадай тосын, бірақ аса пайдалы қадам жасалды. Оны сол кезде «алтын алмасу» деп атап жүрді. Оның мәнісі: жұртқа бағалы металды азық-түлік пен өнеркәсіп бұйымдарына алмастыру. Нәтижесі кісі таң қалғандай еді. Бір жарым айдан соң қорытындысын шығара келіп, мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің тапсырмасы ең қысқа мерзім ішінде орындалады және вольфрам шығаратын аса ірі комбинат дер кезінде іске қосылды деген берік тоқтам жасадық.

Бір қолды екі ете алмай жүрген сындарлы шақта уақыт тауып геологтардың жұмысын бажайлап қайттық. Олар Ақшатаудың оңтүстік күнгеі, оңтүстік және шығыс бөлігіне барлау жасап, жомарт жердің қатпар-қатпар қойнауын «сүзгіден» өткізіп жатқанды. Бір апта ішінде Вяжевич, Кравченко үшеуіміз о шеті мен бұ шеті 200—400 шақырым келетін маң даланы шарлап, ондаған геологиялық партияларды араладық. Бұл «жортуыл» құрғақ қиял болмай шықты. Кейін, республика геологиялық кеңестің төрағалығын атқарып жүрген кезде оның көп пайдасы тиді.

Ақшатауға қайтып оралысымен Орталық Комитеттен қосымша тағы бір тапсырма алдым. Молибден кенін шығару жайымен танысу үшін Балқашқа тарттым.

1941 жылдың бас кезінде-ақ инженер Е. Антоновский түн демей, күн демей ізденіп жүріп, Қоңырат кенінен молибден концентратын алғаны бар. Дүниежүзілік тәжірибеде тұңғыш рет қазақ топырағында парфирлі-мыс кенінен молибден ажыратылды. Осынау игілігі мол ерен еңбегі үшін ол Сталиндік сыйлықтың лауреаты атанды. «Бал жинаған бармағын жалар» деген осы.

Молибден шығаруда Шығыс-Қоңырат кен орнының жөні бөлек. Соғысқа дейін-ақ Пухов, Ахунов, Богатырев сияқты геологтар бұл өңірді түгел сүзіп шыққан. Сөйтіп барлаушылар-

дың, кеншілердің, шағын ұжымы кеніш көзін ашып, Балқашты молибден кенімен жабдықтай бастаған-ды.

Сырт қараған кісіге барлау жұмысын жүргізу, құрылыс салу, кен шығару — ысқырып жүріп істей салатын жеңіл шара сияқты көрінеді. Жоқ, мүлдем олай емес. Бұл сарсыла ізденуден, маңдай терді моншақтата төгуден тұрады. Мен институтта бірге оқыған инженер Л. Барон: «Күмнан қыл ескендей тірлік» деп отырар еді. Ол Ұлы Отан соғысынан кейін докторлығын қорғады, қазір КСРО Ғылым академиясының Скочинский атындағы тау-кен институтының профессоры.

Алматыға оралған бойда Ақшатау мен Шығыс Қоңыратта атқарылған жұмыс туралы Орталық Комитетке, Халық Комиссарлар Кеңесіне барын — бардай, жоғын — жоқтай баяндадым. Со бойынша Шығыс Қоңыратқа Майқайыңнан және басқа да кеніштерден тәжірибесі мол, ысылған кеншілер жіберілді. Бірақ бұл бар проблеманы түпкілікті шеше алмап еді. Соған орай біз Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің мүшесі А. И. Микоянға көмек сұрап, хат жаздық. Қолма-қол жауабын да алдық. Оның нұсқауымен Ақшатау мен Қоңыратқа сонау «алты айшылық» Уралдан бесаспап бұрғышылар мен инженер-техник қызметкерлер келді. Олар аянбай еңбек ете жүріп, білгендерін жергілікті жұмыскерлерге үйретуден жалықпаған-ды. Оны істің нәтижесінен анық аңғардық: кеніште асыл тас шығару екі есе артса, молибден өнімдерін шығару 70 процентке дейін өсті.

«1941—1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысының тарихы» деп аталатын көп томдық кітаптан мынадай деректі оқыған кезде, еріксіз елең етесіз: «Елде, соғыс уақытында өндірілген әрбір 100 тонна молибденнің 60 тоннасын Балқаш даласының ерлері, Шығыс Қоңырат кеншілері беріп отырды». Сол жылдардың қаһармандық еңбегінің куәсіндей комбинат алдындағы алаңға орнатылған «Т-34» танкі мен мұндалайды. Соғыс кезінде жау шебін сан рет ойрандап өткен бұл танктердің сауыты Балқаш пен Ақшатаудың вольфрамымен және молибденімен суарылған.

«Көз-қорқақ, қол — батыр» деген осы. «Апыр-ай, қалай болар екен» деп, үміт пен күдік қатар атой салған күндер артта қалды. Шығыс Қоңыраттағы шаруаны аяғынан тік тұрғызып, жүк таситын машинамен Алматыға қайттық. Ол кезде жанар-

жағар майдың тапшылығынан Балқашқа самолет ұшпайтын. Бірақ Мойынты-Шу тас жолы біз үшін кілем үстімен жүргенмен бірдей еді. Өйткені онда да біздің қолтаңбамыз қалған-ды.

Соғыс жылдарында Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасарлығы қызметін еске алған тұста мынаны баса айтуды парыз деп білемін: адамдар аянып қалмады, малым — арым садағасы дегендей, Отан үшін отқа да күйді, суға да түсті. Еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін бар ауыртпалықты тең көтерді. Бірде-бір артта қалушы болмас үшін, металды, көмірді, мұнайды және басқа да қорғаныс өнімдерін қалайда көп беру үшін аз ғана уақыт ішінде кәсіпорындардың жаңа қуатын игеріп, іске қосу үшін нағыз еңбек бәсекесі жүрді. Орталық Комитеттің және Халық Комиссарлар Кеңесінің тапсырмасымен талай бригада, комиссияларды бастап, ауыр өнеркәсіптегі Ащысай полиметалл комбинатына, Шымкент қорғасын заводына, Гурьевтегі, Ақмоладағы, Балқаштағы және осындай артта қалған ірі-ірі кәсіпорындарға барып тұрдық. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің өкілі ретінде Ленгерде, әсіресе, Қарағандыда айлап жұмыс істеуге тура келді. Орталық Комитеттің, Халық Комиссарлар Кеңесінің бақылауындағы іске қосылатын көптеген объектілердің ішінен бірінші Қазақ металлургия заводын бөле-жарып айтар едім. Бұл міндет мінсіз орындалды, завод 1944 жылы желтоқсанның 31-і күні тұңғыш металын берді. Қызыл Армияның қаһармандық ерлігі елдің де еңсесін көтеріп, айналасына жадыраңқы көңілмен қарай бастаған. Оның үстіне металлургия үшін ең бір қуанышты сәтті бастан өткергелі тұрған. Алаңға жиналған жүздеген құрылысшылар, монтажшылар, металлургия алдында мен Орталық Комитеттің, Халық Комиссарлар Кеңесінің атынан сөз сөйлеп, оларды еңбектегі ерен табыстарымен құттықтадым.

Кейінірек қорғасын-мырыш комбинатына айналған Өскемен қорғасын заводын айналып оту — қиянат. Аталмыш объектілердің және түсті металлургияға қатысты басқа да кәсіпорындардың құрылысы жайлы әңгіме бола қалған жағдайда сұрапыл соғыс жылдарында, одан кейінгі тұстарда оларға тікелей басшылық жасаған белгілі қайраткерлер В. Э. Дымшицтың есімі еріксіз еске оралады. Ол кісімен әлденеше рет жүздесіп, ірілі-

ұсақты талай мәселелерді шештік, менің ойымша, қай кезде де ол кісімен ортақ тіл таба білген едік.

Қалай сан-саққа жүгіртпейік, бірақ ақиқаттан аттап кете алмаймыз. Адамға жақпаса да аллага жақсын дегендей, шындығын айтсақ, отты жылдар партияның экономикалық стратегиясының дұрыстығын дәлелдеді. Қазақстан аса қуатты шикізат және өнеркәсіп орталығы болып келді. Бар салмақ негізінен біздің республикаға түсті десек және оны қара нардай көтере білді десек, ешкім оны жосықсыз желпінуге санай қоймас. Байтақ елдің басына түскен ауыртпалықты республикада тұратын барша халық тең көтерді, мызғымас бірліктің шынайы үлгісін көрсетті. Тату үйге тақсыреттің жоламайтынын өмірдің өзімен дәлелдеді. Бұған дейін атап өткенімдей, қазақ елі эвакуацияланып келген кәсіпорындарды қолтығының астына алып, миллионнан астам адамға пана болды. Өкінішті бір жәй: туған топырағынан, кіндік қандары тамған атамекенінен тұтас бір халықтар осында еріксіз қоныс аударылды. Әрине, бұл бір ауыз сөзбен жеңіл қайыра салатын ат үсті әңгіме емес, көпке белгілі жәйды келістіріп айту, әрине, қиын, сонда да бұған қайыра соғып, ой өрбітеміз. Ал, қазір оңайлықпен тізе бүкпеген ортақ жауды жеңуге қазақстандықтар қосқан үлес қандай болды дегенді сабақтай түссейік.

Қарағанды шахтерлерінің алдына аса күрделі міндет қойылды. Донбастың уақытша жау қолында қалуына байланысты соның орнын жоқтатпау қажет еді. Қарағандылық кеншілер мен Донбастан эвакуациямен келген жұмысшылардың тізе қосып жұмыс істеуі арқасында бұл атырапта төрт жыл ішінде 23 жаңа шахта салынды. Көмір өндіру 1945 жылы 11,2 миллион тоннаға жетіп, 1940 жылмен салыстырғанда екі есдей ұлғайды. Сондай-ақ Лениногор, Балқаш, Шымкент, Ащысай, Зырян, Текелі майданға қажетті өнімдерді үстемелеп отырып жабдықтады. Гурьев мұнайшылары танктерді, авиацияны, автотранспортты жанар-жағар маймен қамтамасыз етті.

Халық: «Төзім — ердің тірегі» дейді. Бұл қиын, бірақ ерлікке толы жылдар болды. Адамдардың ақыл-парасаты биік тұрған, ерік-жігері ерекше шыңдалған кезең еді. Бір-біріне деген мейірім, жоқ-жітікке деген қайырымдылық соншалықты зіл зала, ауыртпалықтан алып шықты. Халық өзіне өзі сеніп қана

койған жоқ, партияға, оның ісіне мейлінше адал болды. Ең бір жауапты тапсырмалар жанқиярлықпен орындалып жатты. Мен соның бірлі-жарымын ғана, шет жағалап қана тілге тиек еттім. Республика көлемінде жасалған ұлан-ғайыр гажайып істер халықпен бірге жасап, бірге гұмыр кешеді.

Қазак: «Өткеннің арбасы алысқа бармайды» дейді. Рас, ескірген, тозған дүние уақыттың құрбаны. Бірақ, ескісіз жаңа болмайды. Оның тәлімінсіз, ащы сабағынсыз ертеңгі күннің ерекше қасиеті танылмайды. Демек, бүгінгі күн кешегі күннің шәкірті. Өткенді бағаламай, болашақты қадірлей алмайсыз. Мәселен, Қазақстанның ғана емес, сонымен бірге бүкіл еліміздің индустриясының кең қанат жайып, қуатының артуына соғыс уақытында салына бастаған бірқатар алып құрылыстардың айрықша маңызы болды. Осы бір фактінің өзі-ақ талай ойға өзек емес пе, ойланып корелікші, ағайын.

Мен тылдағы өмірді, адамдардың күстенген алақанымен жасалған талай-талай жұмысқа барлау жасадым. Бірақ, фашист басқыншыларына қарсы кескілескен ұрыстарға қатыспасам да, қызмет бабымен мен өз жерлестерімнің қаһармандық ерлігінен хабардар едім және оны әрқашан мақтан етемін.

Мерзімді баспасөз жарғақ құлағы жастыққа тимей әлденеше қайталап жазып жүргеніндей, Қызыл Армия қатарында көп ұлтты Қазақстанның 1 миллион 200 мыңға жуық жаужүрек жігіттері мен қыздары жаумен шайқасса, соның 82 мыңы коммунист, 250 мыңы комсомол мүшесі екен. Кең-байтақ қазақ жерінен ондаған атқыштар, атты әскерлер дивизиясы мен бригадалары, авиациялық полктар мен арнайы мамандандырылған батальондар жасақталды. Мыңдаған жерлестеріміз Уралда іріктелген әскер құрамына енді. Брест қамалын қорғасқандар қатарында үш мыңдай қазақстандықтар жаумен бетпе-бет келді. Ұлы Отан соғысы тарихының мәңгі өшпес беттерінде Н. В. Панфилов атындағы 8-ші гвардияшылар атқыштар дивизиясының ерлік жолдары сайрап жатыр. Мәскеу түбіндегі Дубосекова разьезіндегі кескілескен ұрыста 28 гвардияшы-панфиловшылар ерліктің ел естімеген үлгісін танытты. Орыс жігіті Клачков: «Ресей ұлан-байтақ, бірақ шегінуге жер жоқ, артымызда — Мәскеу!» деп, қасық қаны қалғанша қас жауына қасқая қарап тұрғандар арасында қазақтар да, украиндар да, кырғыздар да,

молдовандар да бар еді. Қазақстандықтар 29 ай қоршауда қалған Ленинградты қорғап қана қойған жоқ, оған 138 вагон азық-түлік жіберіп, Жамбыл ақсақал: «Ленинградтық өрендерім» деген жырымен де рухани қуат берді. Бүкіл кеңес халқы боп қорғаған Сталинград майданында біздің жерлестеріміз намысты қолдан берген емес. Олар Украинаны, Белоруссияны, Балтық жағалауын, Молдованы азат етуге қатысты.

Күн түтылгандай жер мен көкті өрт шалып, атылған оқтан, жарылған бомбадан құлақ тұнған зар заманда Отаны үшін өлімге бар, қазақ топырағынан майданға аттанған сарбаздардың:

- 100 мыңнан астамы ордендер мен медальдарға ие болса,
- 100-ден астамы Даңқ орденінің кавалері атанса,
- 500-дейіне Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Алтын жұлдызды екі мәрте алған Талгат Бигелдиновты, Сергей Луганскийді, Иван Павлов пен Леонид Беданы білмейтін тірі пенде некен-саяқ шығар.

Бұл жерде қынабынан қылышын суырмай жатып-ақ даңқы шыққан Бауыржан Момышұлының жолы да, жөні де бөлек. Ақиық қыранының өзі айтқандай:

Ақыл айтар мезгілде,
Мың жасаған шалдай бол.
Қатал болар мезгілде,
Шатырлаған жайдай бол.
Мейірім түсер мезгілде,
Ағарып атқан таңдай бол,
Жауды бөгер кезінде,

Көлденең жатқан ордай бол! — деп азаматтық тұлғасын да, ақындық сөзі мен ағалық ақылын да қалдырып үлгерген еді. Шынында да, Баукең қаламдас інілерінің бірі жазгандай, жұрттың мінезі мен құлқы, қимылы мен пиғылы қалыптасып алған заманда қалыпқа сыймай кеткен бөлекше бір жан болатын.

Қариялар: «Оққа қарсы шапқанда өлім қапталда қалады» деп отырушы еді. Ысқырығының өзі ынжықтың иманын үйірген тажал оғына қарсы шапқан арыстан жүректі Баукең Кеңес Одағының Батыры деген ең жоғары атақ мына беріде — ол кісінің өзі дүниеден өткен соң берілді. Бәріміз де қуанып, «ештен — кеш жақсы» дедік.

Көзі тірісінде біріміз аға, біріміз інідей сыйласып өттік. Базбіреулер сан-саққа жүгірткендей, ол кісіге атақ алып бергіміз келмегендей алты алас, бес бересіміз жоқ еді. КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының мүшесі, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі кезімде тиісті орындарға әлденеше рет атақ беру жайында мәселе қойғаным бар. Менің бұл әрекетімді естіген Баукең бір жолы арнайы келіп: «Батыр жау барда сыйлы, би дау барда сыйлы, Димеке. Маған қолдан берген атақтан қадірімді асырған халқымның ықыласы артық. Тілекте түп болмайды. Құдай риза, мен риза. Мен қасы да жау, досының қасы да жау, қасының досы да жау ер жігіттің бірімін» дегені бар. Әрине, көз өзіне сенеді, құлақ өзгенің сөзіне сенеді. Дара тұлғалы, даңқы төрткүл әлемге асқан азаматқа атақ алып беру абыройына, ортақ бола алмағаныма әрине, өкінемін.

Әскерге алтыннан да темір қымбат болған ауыр күндерде азық-түлік ауадан да қымбатқа түсті. Колхозшылар мен совхоз жұмыскерлерінің еңбегі өлшеусіз еді. «Әрбір пұт астық — жау жайратар соққы!», «Майдан шебі біздің колхоз арқылы өтеді!» — осынау ұрандарды республикамыздың ауыл еңбеккерлері іспен тиянақтап, жауға атой салған жауынгерлерге айбар беріп отырды. Әр гектардан 200 центнерден астам тары өсірген Шығанақ Берсиев әлемдік рекорд жасап, ел мәртебесін бір биіктетіп тастады. Ал, Ыбырай Жақаев, Ким Ман Сам, Анна Дацкова, Жазылбек Қуанышбаев, Сындыбала Оңғарбаева, Досым Асанов, Петр Томаровский және басқа да диқандар мен малшылардың жалпақ жұрт таң қалдырғандай табыстарға қол жеткізді.

Бұл мәтел мен айтпақ ойды аша түссе ме, жоқ па, білмеймін. Бірақ сөз арасына сыналай кеткенді жөн көріп отырмын. Қазақ: «Жетімге ауыз берген құдай нәпақа да береді» дейді. Таңның атысы, күннің батысы демей жұмыс істеген үлкен-кіші өздері тойып тамақ ішпесе де, бүтін киім кимесе де, тапқантаянғанын жеңіс жолына жұмсады. Тірнектен жүріп, миллиондап қаржы жинады. «Нәпақадан» жасалған апай төс танктер колоннасы, көк сұңқарлары — авиа эскадрилиялары, бронепоездар, катерлер мен сүңгуір қайықтар жау апшысын қуырған айбынды күшке айналды. Қазақстанның ғылым мен мәдениет, өнер қайраткерлерінің еліміздің қорғаныс қуатын нығайтуға

қосқан үлесі ерскше болды. Сол жылдары күллі елдің ақыл-ойы, шалқар шабыты, өнердің қайнар бұлағы осында — Алматыға шоғырланып, еді. И. Бардин, Л. Берг, В. Бернацкий, Н. Гамалея, Н. Зелинский, С. Струмилин, А. Фаворский, Қ. Сәтпаев сынды тамаша талант иелерінің шығармашылық ізденістері жеңіс күнін жақындата түскен-ді. Күміс көмей Роза Бағланова — сыңғырлаған үнімен, мың бұралған Шара Жиенкұлова — әсем биімен, қыл күйрығын тұлпардың қобызына ішек қылған Жаппас Қаламбаев — сыр толғаған күйімен, үнімен күс ілген Ғарифолла Құрманғалиев, Жүсіпбек Елсбесковтер — жасығанды жұбатқан, тасығанды сабасына түсірер әуездерімен елге де, елге қорған болған ерлерге де қайрат беріп, қаһарландыра білді.

«От пен темір сайысқан,

Келдім майдан төрінен.

Жер күшам деп көр күшқан,

Жауды жеңіп келдім мен» — деп, ақындық мінезі бөлек

Қасым Аманжолов жырымен нәр берсе, Сырбай Мәуленов майдан даласындағы өмір тынысын өз бояуымен жеткізеді. Мен оның «Кұлын» деген өлеңін қайталап оқудан жалыққан емен.

— Шаршаған жол батып,

Волховтың батпағында,

Жатыр бие толғатып,

• Зеңбіректің арт жағында,

Фугас бомбасы

Жерді өртеген қиын күнде.

Тіршілік жолдасы

Бүлкілдейді биенің бүйірінде.

Адамдай жапа шегіп құса мұңнан

Сөби бір үн сағынған.

Жалын тарта, көзіне үнсіз қарап.

Солдат оның сипайды құрсағынан.

Шашыраған көк жалынын бүркіп темір,

Орманның іші үрейлі.

Ал оттың ортасында — шіркін, өмір,

Кұлын боп кісінсіді.

Қазақ даласы дөңбекшіп, уайым мен қайғыға оранып жатып та сағалап келген жоқ-жітікке, жетім-жесірге пана болды.

Оқымыстыны да, өнер тарландарын да өзекке теппей, өз бауырына алды. Оның он-сан мысалын осы елдің дәм-тұзын татып, осы жердің шуағына боленгендер әлі күнге дейін аузынан тастамай айтып отырады. Аштықта жеген құйқаның тоқтықта дәмі ауыздан кетпегені жақсы ғой.

Күйігін жасырғанның көңілі жұбанбайды. Дәл осы бір ел басына нәубет төнген қатерлі шақта Сталиннің бір ұртында шала барын жан баласы сезе қойған жоқ. Қазақ әруақ аттамаған. мен де әруақ жөнінде оң сөйлегенді, әйтпесе үндемегенді қалайтын кісімін. Бірақ, ақиқаттан аттап кету—арға сын. Оның қиянаты мен қылмысының беті ашылып, ақ-қарасы таразыланып жатқанда айтарым: халық оған құдайдан бетер сенетін. Су төгілмес жорға да сүрінеді деп, отызыншы жылдарда жаппай жала жабылып, жазалау шаралары жүргізілген тұстағы оның адам түгілі құдай кешпес күнәсін біле тұрып, бүркемелегендер күні кешеге дейін тайрандап арамызда жүрді. Олардың өзі де біле тұрып, оған кір жуытпады. Кейін ала-топан соғыс басталды. Ел ерге, ер жерге қараған заман туды. Сол кезде оның айбыны асып, атақ-даңқы аспандай түсті. Айдарынан жел есіп, азу тісі алты қарыс болған оның шашпауын көтерушілер тіпті көбейіп кетті. Әрбір қоғамдық шара, актив Сталиннің атына сала құлаш хат қабылдаумен аяқталды (бұл кейін де жалғасты). Орындарынан тік тұрып алақандары ойылғанша қол соғатын көссем алдында ант беріп, өздеріне байланысты не бар, соның бәрін жасауға, тіпті жауды жеңу үшін жандарын пиде етуге әзір екендіктеріне көміл сендіруге тырысатын. Кейбір кездері құдай жарылқап Сталиннің қолы қойылған жауап та алып қалатын. Мысалы, Қазақстанның тұңғыш болаты өндірілуге байланысты оның құттықтау жеделхаты, еліміздің қорғаныс қорына бір миллион сом жолдаған ғалымдарға, Оңтүстік Қазақстанның атақты бір колхозының төрағасына берген алғыс хаты еңбекшілерді еңбектегі ерлік істерге жұмылдыруда орасан зор насихаттық роль атқарды. Әр кездің өз әні бар, оған орындаушы кінәлі болмаса керек...

***

Халық Комиссарлар Кеңесінде қатарынан бірнеше жыл қызмет істеу республика өмірімен қоян-қолтық араласып, оның барша саласымен шұғылдануға жол ашқан-ды. Уақыт жетпей,

жанталасушы едік. Менің әріптестерім, Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызмет бабымен ұзақ жолсапарға шығып қайтатын. Өмірдің өз міндетін ұсынады, соған орай талап қойылады. Комиссарлар Кеңесінің отырыстары тұрақты түрде өтетін, онда облыстық атқару комитеттері төрағаларының, халық комиссарларының, бас басқарма және кәсіпорын басшыларының сессіі тыңдалатын. Кезекті белгі соғу емес, істің жайы егжей-тегжейлі талданып, талқыға түседі. Және бүгінгі қаралған мәселеге ертеңгі күн тәртібі сәйкес келе бермейтін. Өнім өндіру жоспарының орындалуы, өнеркәсіп және мәдени-әлеуметтік объектілердегі құрылыстың барысы, тауар айналымы жоспарының жай-күйі — міне, осындай жүздеген мәселе оңгіме өзегіне айналатын. Ұр да жық сын емес, не айтылса да өткір, әділ әрі ашық айтылады. Сылап-сипап шығарып салу жоқ, әркім істен нәтиже шығарарлықтай жауапкершілік арқалап аттанатын. Жасыратыны жоқ, істің бір ұшы одақтық Халық Комиссариатына, КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің аппаратына, Халық Комиссарлар Кеңесі төрағаларының орынбасарларына келіп тірелетін. Төрелікті де солар айтатын.

Жұмыс таңертеңгі сағат тоғыздан басталып, түнгі үш-төртке дейін жалғасатынын бұдан бұрын да құлаққағыс еткенмін. Соның өзінде де уақыт жетпей жататын. Мұрныңнан шаншыла жүріп, уақыттың қалай өткенін де байқамайтын едік. Облысты аралап, өнеркәсіп кәсіпорындарының жұмыс барысымен танысып, көмек көрсеткеннің сыртында астық, қант қызылшасын, мақта дайындаумен, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелермен шұғылдануға тура келетін еді. Соның бәрі білік пен білімді ғана емес, әрбір минутты ұтымды пайдалануды және оның жемісті болуы үшін күресуді талап ететін. Қысқасы Атырау мен Алтай, Қаратау мен Торғай даласына дейін қанатын кең жайған республикамыздың мен бармаған облыс, қаласы, тіпті шалғай ауданы жоқ. Сол кездегі ірі-ірі кәсіпорындарының бәрінде болдым. Бұл арқылы бағамды арттырғалы отырғаным жоқ, атың барда жер таны, малың барда ел таны дегендей, сол жылдары жақсы мен жаманды таныдым, ел қадіріне жетіп, жер қасиетін ұқтым білгенімнен білмегенімнің көп екеніне көзім жетті, үйренуден жалықпа деген сөздің қадіріне жетіп, тәжірибе жинақтадым.

Өмір өзгеріссіз болмай тұрмайды. Байлық — қолдың кірі,

бүгін бар, ертең жоқ деп қарайтын қазақ, ат мінген азаматтың өзінен гөрі қолындағы билігіне көбірек қарайлайтын әдеті. Олай деп отырғаным: 1944 жылдың екінші жартысында республика партия ұйымының басшылығында ауыс-күйіс болып, Н. А. Скворцов совхоздар халық комиссарлығына тағайындауына байланысты Мәскеуге кетті, соған орай бір жай еске оралады. Жақсының жақсылығын көре білу бар да, оны айта жүру, үлгі ете білу бар. Скворцов соған лайық азамат еді. Соғыстың ең бір қысталаң шағында Орталық Комитеттің бірінші хатшысы боп істеу, әрине, кімге де болса оңай емес еді. Соған қарамастан ол республикада көп іс тындырды. Ол шын мәніндегі интернационалист еді. Өзі жұмыс көзін таба білетін, және өзгеден де жұмысты талап ете білетін. Әрине, бірінші хатшыға өті жарылып кетердей өткір сын айту қайда. Сылап-сипай отырып, желқақты қып айтылған ескертпенің өзіне қызарақтап, тіпті сол жерде тойтарып тастайтын. Ол кісінің өзі басқарған соңғы бір пленумда республика прокуроры сөз сөйлесіп, Шаяхметовтың шарбағына қарай нән «тасты» атып кеп қалды. Әуелі ол:

— Мен Скворцовтың қабылдауында жиі боламын. Барған сайын қойған мәселем орнықты шешіледі. Шаруам тынып, ішпей-жемсей тойып қайтамын,— деді. Сосын Жүмекеңе бұрылып тұрып, сөзін жалғастырды.— Ал, Орталық Комитеттің екінші хатшысы Шаяхметов менменсіп кеткені сонша, оның қабылдауында болу қиынның қиыны.

Прокурор қара қылды қақ жарып айтты ма, жоқ ұзында өші, қысқада кегі бар ма, әйтеуір Шаяхметовтың басына қара бұлтты үйіріп барып, сөзін былай аяқтады:

— Егер ол қолы қалт етіп, қабылдай қалғандай болса, онда оның төрелігіне түскен бірден-бір мәселе нақтылы шешімін таппайды. Оған жұмыс әдісін өзгерткен жөн.

Әрине, еңбек жолын ауыл мұғалімдігінен бастап, Орталық Комитеттің әуелі үшінші, енді екінші хатшысы қызметіне дейінгі биікке көтерілген, өмірдің ащы-тұщысын бірдей бастан кешірген Жүмекең есе жібере қоймайтыны анық. Қырықтың қырқасына көтеріліп, алмас қылыштай қынабына сыймай тұрған шағы. Тіл жарасы жанына батты білем:

— Егер прокурор Орталық Комитеттің бірінші хатшысының есігін теуіп ашып, күн құрғатпай барып тұрса, барған сайын

қап-қап ақыл алып, қойған мәселесін қолмен қойғандай шешіп бергеніне қанаттанып, арқаланып шықса, онда оның екінші хатшыда не шаруасы бар? Сіздің мына сыныңызды қалай түсінсек екен? — деп бір тоқтады да, басқа мәселеге көшті.

Дәл осы жолы Қазақ КСР Халком кеңесінің және Министрлер Кеңесінің төрағасы Оңдасынов Нұртас Дәндібайұлы мінбеге көтеріліп сөзінің соңында:

— Қызмет бабында құрдай жорғалаған жағымпаздардан іргенді аулақ салған мақұл,— деп еді, «Казахстанская правда» газетінің редакторы Нефедов орнынан тұрды да:

— Жағымпазыңыз кім, ашып айтыңыз,— деп қақпайлай берді. Нүрексең құланның қасынуына мылтықтың басуы дөп келгендей, сол жерде қасқайып тұрып:

— Жағымпаздың көкесі — мына сіз,— деп сілтесп-ақ жіберді.

Нефедовтың аузына күм құйылды. Нүрексең сөзін аяқтап, мінбеден түсіп бара жатты.

Осының бәрі Николай Александровичтің арқасына аяздай батып, жүйкесін жұқартып отырғанын айтпай-ақ аңғартқандай еді! — Қорытынды сөз сөйледі. Қысқа қайырмай, көсіле сөйлеп, көңілге түйгенін бүкпесіз айтты. Республика партия ұйымдарының алдында тұрған кезектегі міндеттерді жұптай келіп:

— Біраз жылдан бері Орталық Комитетте қызмет істей жүріп,— деді ешкімнің атын атап, түсін түстеместен,— айналамдағы адамдар бір бүйіріне құлта сақтап, тасадан тас атар күнді күтіп жүрер деп ойламаған едім. Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде дегенге енді көзім жетті. Оны осы пленумда сөйлеген Орталық Комитеттің кейбір мүшелерінің сөзі бұлтартапай дәлелдеп берді. Мен ешкімді алалағаным жоқ, үзеңгімді тең ұстап, бәріңізге бірдей партиялық талап қойдым. Жаныма батып жүрген бүйрегімдегі тас болмаса, менің бір ұртым май, бір ұртым қан емес.

Пленум осылай аяқталып еді. Содан көкейге түйгенім: «Жақсы айтты!» деп елжірей бермеймін, «жаман айтты!» деп тепсінуден аулақпын.

Соғыс аяқталардың алдында ғана Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына Г. А. Борков сайланды. Ол осыған дейін БК/б/П Воронеж обкомының екін-

ші хатшысы, сосын Новосибирск обкомы мен Хабаровск өлке-лік комитетінің бірінші хатшысы болып істеген екен. Мұнда көп тұрақтай алмады, БК/б/П Орталық Комитетінің қарамағына жұмысқа ауысып кетті. Мынадай іс тындырып еді, сарбаз-ай, дейтіндей еш нәрсе ауызға түспей отыр.

1946 жылы бірінші хатшылыққа Ж. Шаяхметов сайланды, Жүмекең, айтары жоқ, төртіптің адамы еді. Қия баспайтын, қия да бастыртпайтын. «Мақтауы келіскеннің де міні бар» дегендей, ол кісінің бір осал жері: көмекшілерін, бөлім бастық-тарын бір шыбықпен айдап, апшысын қуырып отыратын. Ұсақ-түйекті жіпке тізіп, түймедейін түйедей етуге бейім тұратын, жарықтық. Қарамағындағыларды күн құрғатпай жиып алып, өндірістік кеңес өткізуге құмар еді. Оның есесіне Орталық Комитеттің бөлімдеріне, министрліктер мен ведомстволардың басшыларына берген нұсқауларының орындалу барысын қатты қадағалап, сөзбұйдаға жібермейтін. Бұған дейінгі бірінші хат-шылардан Жүмекеңнің бір артықшылығы аса ұқыпты әрі қиыннан қиыстыра білетін ұйымдастырушы еді. Оның осы қабі-летінің арқасында соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан эконо-микасы күрт жоғары өрледі. Жүмекеңнің қарамағында ұзақ істегендердің бірімін. Үйрене білген кісіге үлгі болар өнегесі аз емес еді. Ол кісінің басшылығымен Қазақстан коммунистерінің төрт съезі өтті. 1949 жылы ақпан айының соңына қарай өткен IV съезде мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі болып сайландым. Н. Оңдасынов екеуіміз съезд жұмысы-на қатыса алмадық. Орталық Комитеттің шұғыл тапсырмасы-мен Қызылорда облысында жүргенбіз.

Ол бір судың мол кезі еді ғой. Бөрібай арнасының жоғары жағындағы жойқын апат аяғымыздан тік тұрғызған. Қар еріп, сай-саланы су қаптап, арна тасыған тұста сел бөгенді жырып, төмен қарай лап қойған. Қызылорданы сел алып, Орталық — Орта Азия күре тамыры — темір жол бойын ойран-асырын шығару қаупі төніп тұрған-ды. Оған қарсы мол техника, қыруар адам күші жұмылдырылды. Ташкент пен Алматыдан гидротех-никтер келіп, әскери бөлімшелер іске араласты. Аз күнгі, бірақ ауыртпалығы оңайға түспеген бұл жұмыстың бар тізгінін өз қолыма алуыма тура келді.

Әрбір минөт қымбат еді. Жауынгерлер мен теміржолшы-

лар бөгеннің «тығыны ашылған» жерді бітей алмай, салымыз суға кетіп тұрған кезде маңдайын әжім торлап, еңкіш тартқан қарт құдай айдап келе қалмасы бар ма. Бізге күн сала қарап тұрып:

— Босқа арам тер болмаңдар, — деді. — Жырынды су оңайлықпен әл бермейді. Оны «қарабураламай» ауыздықтау қиын. Тосын сөз еріксіз елең еткізген.

— «Қарабураңыз» қалай, түсінбедік, қария, — деп жөн сұрадым.

Шал асықпай, аптықпай мән-жайды түсіндіре бастады.

— Ұзындығы 15—20 құлаш келетін жуан арқанның үш-төртеуін қатар жазып, жерге тастаңдар да қамыс, сабан тосеп, үстіне шым салыңдар. Сосын киіз шиыршықтағандай тас қып орап арқанмен шандып байлаңдар да, бөгеннің кеткен жеріне қойыңдар. Онымен қазақ асау дарияны да тоқтатқан.

— Апыр-ай, — дедім әрі қайран қалып, әрі бұны қалай бастарымды білмей.

— Қарағым, мен білсем, осы жердің бастығы сен боларсың, — деді бір қайрат танытқалы оқталып. — Қасыма бес-он сарбазынды қос, бәрін өзім істеп берем.

Ақсақал айтқанын айна қатесіз жүзеге асырды. Тоған жасалып, алып қашып жатқан сел сап тыйылды. Қарттың айтуынша, бөген жасап, асау өзенді «бұғалықтаудың» осынау халықтық әдісі бағзы заманнан — Ақсақ Темір билеп-төстеп тұрған тұстан қолданады-мыс. Неше күн, неше түн не ұйқы, не күлкі көрмей, жер қайысқан күшпен тоқтата алмаған апатты өзіміз тындырғандай Алматыны былай қойып, сонау Мәскеуде жатқан Маленковқа баяндадық. «Бәрекселді!» дегенді біз естідік. Бірақ мен осы бір оқиға есіме оралған сайын халық даналығынан асқан ұлылық, халық жинақтаған өмірлік тәжірибеден асқан құдірет жоқ деген тоқтамға иек артамын да тұрамын. Осы заманғы озық үлгідегі техника, инженерлік ойлар мен тапқырлық, шүкір, баршылық. Соны малданып халық жинақтаған әлгіндегідей білікке, оның тарихи тәліміне көз жұмып, айналып өте беретініміз өкінішті-ақ. Хат танымайтын шынашақтай қара шал сайдың тасындай жүзден астам жауынгерге қоса атағы жер жарған ондаған маманды жерге қаратса, халық мұрасына мұрын шүйіре қарауды қоятын мезгілдің жеткендігі емес пе.

Әр шал өткен дәуірдің бір-бір өмірлік ісін оскелең ұрпаққа осылай жеткізіп жатса, не арман!..

VIII

1946 жылы Орталық Комитет мені Семей облысына астық дайындау жөнінде өкіл етіп жіберді. Дәл сол кезде БК(б)П Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерін бастап А. И. Микоян келді. Олар астық өсіретін облыстарды түгел аралап, қазан айының соңына қарай ат басын Семейге тіреді. Ол кезде Анастас Иванович 50-дің үстіндегі ел ағасы жасында еді, КСРО Халық Комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары қызметін атқаратын. Қонақтарды Орталық Комитеттің хатшысы Ж. Шаяхметов алып келді. Семей облысының партия ұйымын А. Д. Гарагаш басқаратын. Ол 1933 жылы ВК(б)П Орталық Комитетінің жолдамасымен Қазақстанға келіп, әуелі осы Семей және Алматы облыстарында саяси-көпшілік жұмыстарда істеді. Сарқанд және Балқаш аудандарында, Ақмола және Қызылорда облыстық партия ұйымдарында қызмет атқарып, кейін Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасарлығына дейін көтерілген-ді. Микоянға Александр Демсневич облыста астық дайындаудың барысы жайында егжей-тегжейлі баяндап берді. Әңгімеге әбден қаныққан Анастас Иванович ойдан-қырдан актив жинап, елді дүрліктіре қойған жоқ. Обкомның бюросына аудан басшылары ғана шақырылып, бірінші басшылары шаруашылықтағы астық жайын таразылап, жалпы облыс бойынша алынатын өнімнің көлемін мөлшерлеткен. Өлбетте қырға себілген — астық емес, қоймаға төгілген астық екенін бәрі де жақсы түсінетін.

Микоянның мәслихатты жүргізуі ұнады. Жылы қабақ, жайдары мінез, әзіл-қалжың елдің еркін отырып, ашық әңгімелесуіне жағдай туғызған. Мына бір жай есте қалыпты. Ет комбинатының директоры Шеффер: ведомстволық күзетті күшейту жайлы өтініш білдірді. Микоян:

— Күзетте қанша адам істейді? — деп сұрады.

Директор кісі шошырлық цифрды айтты.

— Күзетшілердің тең жартысын қысқартыңыз, сонда ұрлық азаяды, — деді. Жұрт қыран-топан күлкіге көмілді.

Есімі елге кеңінен танымал кеңес мемлекеті және партия қайраткерінің Семейге келген сапары осылай аяқталды.

***

Жұмакең жұмысқа берілген кісі еді. Кісі танитын, кім неге қабілетті, қандай артықшылығы бар, кемшілігі неде дегенді тез аңғарып, дер кезінде төрелігін айтар еді. Орталық Комитет пен Министрлер Кеңесінің жұмысын жаңарта отырып, жандандыра түскен. Н. Ондасыновты Мәскеуге оқуға жіберді. Нүрекеңмен мен тоғыз жылдан аса қызметтес болдым.

Ол кісі Түркістан орман техникумын тәмәмдаған соң мамандығына сай қызметтер мен су шаруашылығы саласында еңбек етіп, Қазақ КСР Жер халкоматы басқармасының бастықтығына, сосын Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағалығына дейін көтерілді. Жоғарыда айтып өткенімдей, 1938—1951 жылдар аралығында Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесінің және Министрлер Кеңесінің төрағасы болды. Сол кезде еңбек ұйымдарын жиі аралауға, қайнаған өмірді өз көзімен көруге ұмтылатын. Әсіресе, ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінен қол үзбей, солардың тыныс-тіршілігіне ерекше мән беретін.

Үлкен кісі откенін мақтайды дегендік болмасын, бір мүшелге жетер-жетпес үлкендігі бар Нүрекең үзеңгілес інілеріне үлгі болуға тырысатын. Жұмысты жанын салып істейтін. Және орынбасарларын жинап әңгімелесіп отырған тұста:

— Менің бойымдағы бар жақсы қасиетті алып қалыңдар, ал жаманынан бойларыңды аулақ салыңдар, — дегенді қайталаудан жалықпаушы еді.

Нұртас Дәндібайұлы 1954—1955 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы, сосын Гурьев облыстық атқару комитетінің төрағасы және осы облыстың партия ұйымын басқарды. Осындай жауапты қызметте жүріп, шығармашылықтан қол үзбейтін. Араб, парсы тілдеріне жүйрік еді. Нүрекең 1962 жылы ұзақ жылдарғы бейнетінің зейнетін көруге кеткен кезде шығармашылықпен шындап айналысты. 1969 жылы «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі», 1974 жылы

«Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігі» жарық көріп, қалың оқырманның ыстық ықыласына бөленді.

Аз ғана уақыт халқымыздың қадірлі азаматы Елубай Бәзімұлы Тайбековтың қарамағында істеу бақытына ие болдым. Қазақ даласына Кеңес өкіметі орнағанға дейін байдың жалшылығында күн кешкен Елсең болашаққа батыл қадамдар жасап, күрескерлік қайсар мінез танытқан кісі. Оқуды Орынборда зоотехникалық-мал дәрігерлік бөлімінің, милиция мектебінің тыңдаушылығынан бастап Мәскеудегі К. М. Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясына дейінгі білім ордасын тауысқан. Соғысқа дейін және оның алғашқы жылдарында Қазақ ауыл шаруашылығы институтында дәріс беріп, 1961—63 жылдары осы институттың ректоры, ауыл шаруашылығы экономикасы кафедрасының меңгерушісі, осыған дейін (1951—1955 ж.) Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болды. Әрине, Елубай ақсақал атқарған қызметті түгендеп шығу міндетімізге жатпас, бірақ өмірден оқығаны бар, тоқығаны да мол азаматтан кісілікті де, көшелілікті де үйренудің жөні бөлек еді. Жаратылысынан таза жан партиялық істі (Ақтөбе облыстық партия комитетінің екінші, кейін бірінші хатшысы кезінен білемін) арзданындай адал атқаратын.

Он жылдай Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы қызметін атқарған Әбдісамат Қазақбаевтың не үшін орнынан алынғаны маған жұмбақ. Әйтеуір Талдықорған облысының Киров аудандық атқару комитетінен бір-ақ шыққанын білем. Оның орнына әуелі Қостанайдан, сосын Павлодардың облаткомы төрағасы болған Даниял Керімбаев сайланды. Сол жылдарды қан майданның тар жол, тайғақ кешуінен өткен жігіттердің үлкен тобы партия, кеңес және шаруашылық жұмыстарға көптеп жіберу дәстүрге айналған-ды.

Соғыс салған бітеу жара аз емес, сабақтарын да жоққа шығаруға болмайды. Тоқшылықтың да жоқшылықпен жалғасатынын, асып-тасудың да арып-ашуға ұласатынын білдік. Үлкенде көкірегі қарс айырылатын, қайғы жұтып, қасірет шеккен елдің еңсесін көтеру, қираған қалалар мен ауылдарды қалпына келтіру, тұралап қалған шаруашылықтарды қаз тұрғызу — үлкен сын болды. Алда тұрған аса жауапты осындай міндеттерді шешуге майдангерлер көптеп тартылды. Олардың

Кеңес жұмысына келулері халық шаруашылығы жоспарларының орындалуына, қоғамдық өндірістің тиімділігінің артуына, өндірістік тәртіптің нығаюына бағытталған жұмыстың қызықты да мазмұнды формалары қалыптасты. Халық Комиссарлар Кеңесінде, кейін Министрлер Кеңесінде біздер — В. А. Белый, Г. Ч. Чулаков, И. Л. Буданцев, И. Т. Шарипов, Н. А. Ерофеев, В. А. Шнырев, Ш. Б. Бұрбасев, министрлер — А. Г. Шугайло, К. Е. Едігенов, В. К. Францишин, Д. Л. Сырцов, Ү. Ү. Ұрымбаев, А. Өтембаев және басқалар бір жагадан бас, бір жеңнен қол шығарып қызмет атқардық.

Соңғы жылдары бар билік қолында тұрып, ананы істемеді, мынаны істемеді деп, бұғып жатып, тас лақтырушылар бар. Бір жағынан мұндай талаптың қойылуы егеменді ел болып, өз қолымыз өз аузымызға енді жетіп жатқан тұста теріс те емес. Бірақ, бұған дейін шаруашылыққа, қаражатқа байланысты көптеген мәселе жөнінен республиканың аяқ-қолы байлаулы тұғын. Әңгіме жалтақтықтан емес, ақ десе — алғыс, қара десе — қарғыс болатын орталықтың құдыреттілігінде еді. Оны осы тіршіліктің басы-қасында жүрген біздер сыншыл сырт қозден гөрі әлдеқайда жақсы білеміз. Қолы байлаулы кісі бұлқынар болар. Кезінде олай етіп те көрдік. Алайда енді қайтып бұлқынбайтындай ғып бұғалық сала салуы қиын шаруа емес. Онан кейін бұлқындың не, бұлқынбадың не? Одан да халқыңа аз да болса пайдаң тиер «жұмбақ» жол таңда. Тарихымыздың соңғы өткелдерін ой елегінен өткерген жан емеурінді айтпай-ақ түсінер деймін.

Республиканың күнделікті тіршілігіне тікелей байланысты бірқатар мәселелерді шешу үшін Мәскеуге барып, айлап жататынбыз. Әрине, еріккендіктен емес. Бір ашқан есіңді сан қайтара ашып, табалдырық тоздырып барып шаруаң бітеді. Жүрмесен, жүгірмесен, әке-көке деп өлердегі сөзіңді айтып таусыямасаң, ойлаған ісің ойдағыдай бола бермейтіні және бар. Тәртіп солай деуден аулақпын, тапшылықтың тауқыметі де, жеті өлшеп бір-ақ кесуге дағдыланған сақтық та ілгері басқан аяқты осылай кері кетіретін. Әйтсе де өмір қиындықсыз, кедергісіз болмайды.

1945 жылы Мәскеуге барған бір жол сапар әлі есімде. Шаруа Мемлекеттік Жоспарлау комиссиясынан басталып,

жабдықтау ұйымдарында, Халық Комиссариаттарында жалғасты. Бүгін барып, ертең қайта қоятын қоңсы отырған ауыл-аймақ емес, айлап ат арытып, тон тоздыратын шалғай жер болған соң, талай тапсырманы біржола бітіріп қайтайын деп жиып-теріп әкелгенмін. Осылай шаруа басты боп жүрген күндер бүкіл дүниесіз көз тігіп, құлақ түрген оқиғаға — Жеңіс салтанаты өтетін күнге түспа-түс келе қалмасы бар ма. Зүһра Шәріпқызы екеумізді Қызыл алаңға шақырды. 1945 жылдың 24-маусымы тұғын. Алғаш рет И. В. Сталинді жақын жерден көрдік. Саяси Бюро мүшелерінің, Кеңес Армиясының атағы жер жарған қолбасшыларының әрбір қимылын қалт жібермей қызықтап қараумен болдық. Талай ақ бозды көріп едік. Парадты қабылдаған маршал Жуков мінген мына аргымақтың жөні бөлек еді. Түріне тұрқы, көркіне жүрісі сай сәйгүлік үстіндегі аты аңызға айналған қолбасшының отырысы қияға қонған ақиық қыранды елестеткендей еді. Парадты маршал Рокоссовский басқарды. Ерте ойластырып, жан-жақты дайындықтан өткен екен. Артық қимыл жоқ. Зергер қолынан шыққан сұлу мүсіндей әдемі, әсері мол. Салтанат екі сағаттан аса уақыт жалғасты. Бір гажабы шелектеп құйған қалың нөсерден көз ашпадық. Соған қарамастан бүкіл ел боп аңсай күткен, армандап жеткен қуанышқа толы сағынышты сағатты қиып кете алмады. Бірақ парадтан соң жалғасатын жалпы халықтық шеру өтпей қалды. Біз сабалаған жаңбыр астында қонақ үйге қарай асықтық.

Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасы орынбасары боп істеген он жылдың өмірлік сабақтары аз емес. Орталық Комитеттің Бюросының тікелей басшылығымен атқарған жұмыс ізсіз өткен жоқ. Бір күні бір күніне ұқсамайтын өмірді терең түсінуге, адамдардың табиғатын тануға, күнделікті күйбің тірліктен өмірлік мәні бар маңызды мәселелерді айыра білуге, жүктелген міндеттің жауапкершілігін барынша сезіне түсуге бет бұрған жылдар болды. Қазақ: «Көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың» деп, текке айтпаған ғой. Көсем болма-сақ та көшелі тірлікке, шешен болмасақ та мәселе шешуге машықтандық. Халық Комиссарлар Кеңесі мен Министрлер Кеңесінде қызыл кенірдектесіп қалатынбыз. Жүз жыртысу емес, бір-бірімізге деген сый-құрметімізді сақтай отырып, сы-

пайы сөйлеуге, бірақ әділін, ақиқатын айтуға, сөйтiш iстiң жайын зерделеп, дұрыс шешiм жасайтынбыз. Бiздiң әрқайсымыз үшiн бұл үлкен мектеп болды, қашанда құр аттай сергек жүруге, жинақы әрi тәртiп сақтауға тәрбиеледi.

Қай дәрежде қызмет iстемейiн, мен ешқашан өзiм таңдаған мамандықтан қол үзген емен, бiлек сыбанып, тiкелей араласпсам да әдебиеттердi құр жiбермей, осы саладағы галымдармен тығыз байланысып тұрдым. Алматы тау-кен металлургия институтында кен инженерлерiн даярлау жөнiндегi мемлекеттiк комиссияның төрағалығын атқардым. Менiң жастық шағымның ұмытылмас iздерi қалған Қоңырат пен Риддерде қызмет iстеген кезеңде Қазақстан кенiштерiндегi бұрғылау және қопару жұмыстарын жақсарту жөнiнде құлан-асыр материал жинақтап, бiр жүйеге түсiрдiм. Республика геологиялық Кеңестiң төрағасы боп жүрiп (Қазақстан КП Орталық Комитетiнiң көптеген геологиялық барлау ұйымдарының жұмысын үйлестiру үшiн құрылған мекемесi) талай-талай кен орындарының құрылымын жете зерттеуге, ашық әдiспен кен қазуды жүзеге асырудың жолдарын белгiлеуге тура келдi. Бiрқатар кен орындары бойынша теориялық жағынан ссеп-қисабын жасап, болашақ кенiштерге «таңба» салынған-ды. Осылардың бәрi менiң диссертациямның алтын арқауына айналды.

Докторлық жұмысымда слуiншi-алпысыншы жылдардағы тау-кен ғылымы қол жеткiзген игi iстер сараланды, ашық әдiспен қазылатын ондаған кен орнын, оның iшiнде полиметал, мыс, темiр, боксит, фосфор кендерiн, сондай-ақ аса сирек кездесетiн және асыл металдарды өндiретiн қазыналы жерлердi нақты көрсетiп бердiм. Мен атап көрсеткен сол кен орындарының көбi бүгiнгi таңда iске қосылды.

Ел мойындаған гұлама галымдардың лайықты бағасын есту мен үшiн ұмытылмас оқиға едi. Докторлық диссертацияма Мельников, Шевяков, Сөтпаевтың жоғары баға беруi менi қанаттандырып қана қойған жоқ, сонымен бiрге зор сенiм арқалатып, мол жауапкершiлiк жүктеген-дi. Мен Республика Жоспарлау комитетi мен түсетi металлургия министрлiгi, көрнектi оқымыстылар мен елiмiздiң шар тарабындағы институттардың кафедра жетекшiлерi берген құнды пiкiрлер мен қызықты ұсыныстарды қайталап оқыған сайын ғылым жолының инемен

құдық қазғандай қиындығына да, шексіз мүмкіндігіне де қайран қаламын. Терсеңірек үңіліп, сарсыла ізденген сайын оның тылсым сырларына қаныққан сайын «ындының ксуіп» шөліктей түсесің, арбалғандай алаңсыз «құныға» түсесің. Ғылым деген күдірет осы. Оның түн ұйқынды төрт бөлгізген ой кемерінен, сол ойдың ел игілігіне айналған жемісін көру қандай бақыт! Мен өзімді сол бақыттың дәмін татқан ғалымдардың бірі болғанымға шүкір деймін.

IX

1951 жылғы желтоқсан. Ойламаған жерден Шаяхметов шақыртты. Әңгімені алыстан орағытып бастады. Мал қыстатудың жайы, соған байланысты қолға алынбақ шаралар туралы айта бастады. Оған пәлендей мән берсе қоймадым. Қытымыр қыс қай басшыны ойландырмайды. Мал аяғымен жайылудан қалса, жем-шөп жетпей жатса, аспан түбі тесілгендей үстін-үстін қар жауып, ел ағасының ойы он саққа кетіп, ұйқысы шала боп жүргенінде дау жоқ. Бірақ жүз сексен градусқа кілт бұрылып, әңгіме тақырыбын басқа жаққа бұрып жіберді.

— Өзіңізге белгілі, — деді Жұмакең әлденеге көңілі толмағандай қабағы түйіліп, — соңғы жылдары Орталық Комитеттің бір емес, екі бірдей хатшысын Қазақстан тарихын көрсетуде ірі-ірі саяси қателіктерге ұрынғаны үшін орындарынан босаттық.

Қазақ КСР тарихы Орталық Комитеттің идеология мәселелерімен шұғылданатын хатшысының жалпы редакциясымен жарық көрген-ді. Осыдан бір жыл бұрын — 1950 жылдың 26-желтоқсанында: «Правда» газеті «Қазақстан тарихи мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан көрсетуі үшін» деген тақырыппен мақала жариялап, онда тарих ғылымындағы соның ішінде Кенесары Қасымов қозғалысын бағалауда жіберген елеулі қателік атап көрсетілген-ді. Шаяхметов соны мезгеп отыр еді.

Жұмакең аз-кем үнсіздіктен соң былай деді:

— Орталық Комитет өзінің сегізінші пленумында «Республика партия ұйымдарында идеологиялық жұмыстың жағдайы және оны жақсарту шаралары туралы» мәселе қарады. Ілгері

басқанымыз шамалы. Әсіресе, Ғылым академиясындағы жағдай алаңдатады. Ол ол ма, Академия президиумы және оның президенті Сәтпаев шара қолданып, қателікті түземек түгілі, қоғамдық сынға құлақ асқан да жоқ. Түк болмағандай, қаннен қаперсіз. Академия бетімен кетті, ескінің сарқыншақтары етек алып, феодалдық-бай көзқарастары қайта қаулады, кадр іріктеуде жершілдік бел алып, тамыр-таныстық, сыбайластық меңдеді, естіген құлақ таңқалғандай мемлекеттің қыруар қаржысы тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетті. Президенттің көмекшісі Оспанов пен іс басқарушысы Садықов сұғанақтық жасап, елеулі тәртіп бұзушылыққа барды. Оған Академия президиумы көз жұма қарап отыр. Олардың үстіне қылмысты іс қозғалды. Оның үстіне Сәтпаев, кезінде Алашорда үкіметінің сөзін сөйлеп, намысын жыртқан адам. Қызмәтіндегі, міне, осындай елеулі-елеулі кемшіліктері үшін Сәтпаевты орнынан алу жөнінде Бюро шешім қабылдады.

Мына тосын хабарды естігенде төбемнен жай түскендей болды. Мен Қаныш ағаны аса ірі геолог-ғалым, ұйымдастырушы ретінде білетінмін және аса зор құрметпен қарайтынмын. Енді, міне, күтпеген жерден орнынан алынды деп отыр.

Шаяхметов аз-кем үнсіз қалды. Қалай қарар екен деген ой болса керек, иегін көтеріп, көзін қырын тастайды. Мен күдігімді жасырмадым.

— Күтпеген хабар екен, — дедім.

Ол естімеген кісідей:

— Орталық Комитеттің Бюросы ақылдаса келіп, өзіңізді республика Ғылым академиясының президенттігіне ұсынуды жөн деп тапты. Сіз бұған қалай қарайсыз? — деп сұрады.

Мен жұлып алғандай:

— Сенім көрсеткендеріңіз үшін рақмет, бірақ мен бас тартамын, — дедім салған жерден.

Жұмакең менен мұндай «тоң» мінезді күтпесе керек. Салыңқы қабақпен әңгімеміз осымен бітті дегендей ыңғай байқатты. Мен үн-түнсіз кабинеттен шығып кете бардым.

Арада екі ай өткенде Орталық Комитетке шақыртып, Шаяхметовке апарды. Екеуіміздің арамызда бұдан бұрын бұл тақырыпта әңгіме болмағандай сыңай танытқан Жұмакең домбыраның құлақ күйін қайта келтіріп, баяғысын бастан-аяқ түгел

қайталап айтып жатқанда Орталық Комитеттің екінші хатшысы үстімізге кірді. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, Шаяхметовтың бағытына шаң жұқтырмай төрт қолымен бірдей қолдап отырды. Әңгіме ұзап барып аяқталды, мен екеуінің уәжіне жығылдым. Жиырма күннен кейін Мәскеуге келдім. БК(б)П Орталық Комитетінің Ғылым бөлімінің меңгерушісі А. А. Ждановпен арадағы сұхбат та тым ұзаққа созылды. Ол Сағпаевты жерден алып, жерге салып жамандай отырып, маған құлақ сарсылтқандай ақыл айтты, ғылым саласының нендей қиындықтары бар, неге назар аударып, қандай қателіктерден іргені аулақ сала жүрген мақұл дегенді жіпке тізгендей санап шығып, сақтандырумен болды. Қазақ: «Ұстазыңды ұлы әкеңдей сыйла» дейді. Әділін айтпасаң, сенің кісілігіңнен не пайда. Ждановтың Қанексең жайындағы ағат пікірлеріне өз топшылауларым мен тиянақты пікірімді қарсы қойып бақтым. Ол кез пікір қайшылығына назар аударудан гөрі үстемдігі жүріп тұрған кісінің сөзі өктемдеу кез ғой. Сонда да болса сыналап отырып, кейбір тұста пікірін өзгертуге тырыстым. Пікір алмасу осы ыңғайда өрбіп, ұзақты күнге ұласқан-ды.

1952 жылы сәуір айының 16—17-сі күндері Қазақ КСР Ғылым академиясының жалпы жиналысының сессиясы болып өтті. Сессияның бірінші күні Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшелері М. П. Русаковтың және А. К. Жұбановтың, сондай-ақ Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Қ. Жұмалиевтің атағынан айыру мәселесін қарады.

Жоғарыда жазғанымдай, М. П. Русаков Қазақстан геология ғылымының дамуына зор үлес қосқан адам. Оған: «КСР Одағына қарсы бағытталған әрекеттері үшін» деген айып тағылды. Жазықсыз жалаға ұшырағандардың қандай қасірет шеккенін қайталап, еске салудың өзі де азап. Әдебиет пен өнердің талмас тарландары А. К. Жұбанов пен Қ. Жұмалиев «Қазақ КСР Ғылым академиясынан байланысын үзгені» үшін қуғынға ұшырап, запа шекті.

Тарихқа төрелік айту қиын. Бірақ шымбайға батқан күні кешегі зілзала жайлы өз көзқарасымды білдіре кету парыз. Оны бұған дейін — жоғары деңгейде тиісті адамдарға айтқанмын. Әлі де сол пікірімнен таймаймын. Қазақтың жоғарыда есімі

аталған азаматтарының айдың күні аманында тағдыр төлкегіне түсуіне Орталық Комитет басшылары тікелей жауапты, бұл солардың нұсқауымен жасалған және оның идеология жөніндегі хатшысы М. Сужиковтың бақылауымен жүзеге асырылған шаралар еді. Екі елі ауызға төрт елі қақпақ қойған, бір көзін бір көзіңе жау болған зар заманда мен былай деп едім деу, кеудемсоқтық боп шығар еді. Ол кезде әлі академиктіктің ауылы алыс болатын және буырқанған ағынға қарсы қасқайып тұра алмағаным рас. Әйтсе де, оның жала екеніне, асыл азаматтардың жазықсыз екеніне күмәнім жоқ тұғын, ерте ме, кеш пе, әйтеуір ақ-қарасы айырылып, әділетсіз шешімнің бұзылатынына шек келтірмедім. Ақиқат — ағын суды да тоқтатады деген сөз рас, ақыры уақыт салған жараның емі табылды, ол әрине, оңайға түскен жоқ, аты аталған тамаша ғалымдарымыздың атақтары қайтарылып, «кір шалған» абырой-беделін көтердік. Таза алтынды тазартпас болар дегенге жыгылсақ та, халық ара түскен әділ істің басы-қасында жүріп, істің барынша әділ әрі тез шешілуіне тікелей араласқанымды айтсам, артық ұпай жинағалы ұмтылып отыр деп ойламассыздар.

Жалпы, соғыстан кейінгі жылдары тек күйреген қалаларды, селоларды қалпына келтіру, тұралаған шаруашылықтарды жолға қою сияқты іргелі істерді қолға алумен бірге және бір зобалаңның шеті пықсып жана бастаған-ды. Ел ішін үрей билеп, жан-жағына үрке қараған жалтақ мінезден арыла алмаған. Қазақстанның сорпа бетіне шығар жақсылары мен жайсаңдарын — көрнекті мәдениет пен ғылым қайраткерлерін түн жамылып келіп, алдына салып айдап кету жалғасып жатыр еді. Түтқындалып, ұзақ мерзімге кесілгендердің ішінде тарихшылар Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов бар еді. Сондай-ақ, кезінде «Тұлпардың жыры», «Жігер», «Наз еркесі» деп аталатын жыр жинақтарымен әдебиет әлемінің қасиетті табалдырығынан аттап, сын мен әдебиетті, фольклорды тануға және оларды қалыптастырып, дамытуға айрықша үлес қосқан Есмағамбет Ысмайылов, белгілі драматург, Қазақ КСР-інің мемлекеттік Гимнінің тексін жазушылардың бірі, Абай танушы Қайым Мұқаметханов ұсталды. Қайым Абайдың әдеби мұраларын зерттеуде «ұлтшылдық қателік» жібергені үшін айыпталды.

Елді осындай ес тұтар ақыл-ойын, көш бастар серкелерін

үн-түнсіз мәңгітіп жіберсе бір сәрі, аттанға ұран қостырып, күллі баспасоз олардың «ит терісін басына қаптап», қайдағы жоқты таныды. Кеше ғана араларынан қыл өтпес дос-жар кісілер жүз көріспестей, ауыздарына келгенді құсты. Естіген кісінің жүзі шыдамас жала, өсек-аяң өрттей қаулады. Ұлтшыл, жат елдің жансызы, революцияға дейінгі Қазақстан тарихын, фольклорды, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мәселелерінде феодалдық дәуірді дәріптейді деп айыптап, үш ұйықтасаң, түсіңе кірмес сүмдықтарға барды. Бұл «жоқ болса бере алмайтын, бар болса көре алмайтын» қазақтың басындағы ахуал емес, барша халыққа ортақ нәубет еді. Асаудың арандауы емес, асауға тұсау салу еді. Еркіндікке жасалған тосқауыл еді. Тізгін ұстаған кісі қамшысын үйіріп, көрін төгіп отырса, тырп етіп көр. Әлдекім сирақтан бүйрек шығарып бұлғақтап, бұлталақтаса оны құрбандыққа шалып жіберу түк емес. Осылай мыңдарға бұғалық салынады. Сосын қойдан жуас момақан қалыпта қоңыр күй кеше береді. Біреудің айтқанымен жүріп, айдауына көнуден асқан бейшаралық бар ма. Міне, қатыгездіктің ең зоры осы. Халық осы зомбылыққа көндіге бастаған-ды.

Оны сол кезде-ақ түсінгенбіз, бірақ іштен тындық. Айғайлап айтпақ қайда? Ойлаудың өзі үрей тудыратын. Бұл арада бас кеспек бар да, тіл кеспек жоқ деген сөз жүрмейтін. Соның бәрі тәртіп дегеннің аясында өрбіп, жүзеге асырылып жатты.

Әрине, түтіні қисық шыққан үйде берсе қайдан болсын. Ол шаңырақтың отағасының да ішкені ірің, жегені құм ғой. Ж. Шаяхметовке де оңай тимегені аян. Бірақ заман қыл көпірінен ол кісі жалғыз өтпеп еді, өзінен бұрын алдына талай-талай жақсы мен жайсанды салған-ды. Жүмексеңнің ең үлкен қателігі де осында. Ұлттық интеллигенция, оның көш басында жүрген үркердей тобы әбден зардап шекті. Заман азса, таяқ жуан тартар дегендей, М. Сужиков Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы боп тұрған 1951—1954 жылдары оның бұл «әттеген-айлары» бұрынғыдан бетер тамырын терең жайып, өрши түсті. Басқасын былай қойғанда, халықтың өзі тудырып, өзімен бірге жасасқан озық үлгідегі эпостық жырлары ақыры өзіне «сор» боп шықты. Орталық Комитет ауыр мін тағып, түкке алғысыз етерліктей қаулы қабылдады. Онда осыған тікелей қатысы бар көптеген ғалым-

дардың, тарихшылардың, филологтардың, тіпті тұтас бір ғылыми ұйымдардың зерттеу жұмыстары жоққа шығарылды. Өткенді көксеу, озық дәстүрге ор қазу, ұлтшылдық сарынға ұрыну бар деп әшкереледі. Елді біріне-бірін айдап салды. Оның бер жағында көркем әдебиетіміздің бетке үстар қаламгерлері мен олардың таңдаулы туындыларын «соққыға» жықты. Мәселен, Мұхтар Әуезовтың Абай жайлы романы «тас-талқан» болды, 1953 жылы маусым айындағы бір нөмірінде «Казахстанская правда» газеті өзінің сала құлаш редакциялық мақаласында оны адам төзбес ащы тілдеулерге барды. Газеттер мен журналдар тырнақ астынан кір іздеп, түймедейді түйсдей ғып көрсетуге тырысса, көпшілік бас қосқан жиындарда жөн-жосықсыз беттен алып, төске шапқандар, шаужайдан алып, аяқтан шалғандар жетіп артылатын. Артынан, жоғарыда аталған «халық жаулары» табан астынан тұтқындалып, абақтыға айдалып жатты. Бұлтсыз күнгі найзағайдың зөре-құтты кетіргені сонша, М. Әуезов, А. Жұбанов және басқа да аяулы азаматтар туған слін тастай қашып. Орталықтағы дос-жарандарын паналай тұруға мәжбүр болды. Байтал түгілі бас қайғы болған осындай дүрбеленде ел ағалары аттанға ұран қосып қана отырғаны, әрине, өкінішті-ақ еді.

Ешқашан өлмейтіндей көрінген Сталин дүниеден озғаннан кейін көп ұзамай арнасынан асып төгіліп, айналасындағы елдің апшысын қуырған асау өмір-өзен сабасына түсті. Қазақстан КП Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына П. К. Пономаренко сайланды. Ол қазақ интеллигенциясына жасаған орынсыз озбырлығы үшін Шаяхметов пен Сужиковты жұртшылық алдында оңдырмай сойып салды.

«Кісі жоқ сыр алдырмас мақтанса да,

Қақпанға қасқыр түскен сақтанса да», — дегендей, уақыт салған жараны айтамын деп, біраз жерге барып қалдым білем. Оған гафу өтіне отырып, сессияға қайта оралайын.

Сәуір айының 17-сі күні тау-кен ісі мамандығым бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшелігіне өттім. Бірде бір қарсы дауыс болған жоқ. Қаныш Имантайұлы президенттіктен және президиум мүшелігінен босатылғаннан кейін жасырын дауыспен мен ол кісінің орнына бірауыздан сайландым. Менің кандидатурамды ұсынған академик А. Бектұров-

тың пікірін С. Н. Покровский, Н. О. Базанова, К. П. Персидский сынды академиктер толық мақұлдап, ұсыныстары мен талап-тілектерін алға тартты.

Ол кезде Ғылым академиясында минеральдық ресурстар, физика-математика, биологиялық және медициналық, қоғамдық ғылымдар деп аталатын төрт бөлімше бар еді. Олар 19 ғылыми-зерттеу институттарын, 9 секторды, астрономиялық обсерваторияны және ботаникалық бақты біріктіретін.

Орталық Комитет пен республика Министрлер Кеңесі Ғылым академиясы жөнінен арнайы қаулы қабылдады. Онда ғылыми зерттеу жұмыстарының тиімділігін арттыру, аса маңызды теориялық мәселелерді талдау ісін терендете түсу, өндіріспен байланысты нығайту, ғылыми кадрларды даярлау ісін ұлғайту, ғылыми мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту міндетін алға қойған-ды. Президиум институттардың қызметін жақсартып, жұмысын бақылау шараларын белгілеп, кішігірім қосалқы буындарды жойды, барлық ғылыми қызметкерлер аттестациядан өтті.

Президиум өзінің отырыстарын уақтылы өткізіп, ғылыми мекемелердің, жекелеген ғалымдардың есбін тыңдауды дәстүрге айналдырды. Әрине, есептері тыңдалып қана қоймайтын, шешімін күткен келелі мәселелер байсалдылықпен талқыланып, істің жолға қойылуына ықпал ететін, ғалымдардың нақты іспен шұғылдануына бағыт-бағдар беретін. Жұмыс жаңа арнаға түсіп, қанат жая бастады. Өмірдің өзі талап еткендей, жекелеген институттар аса маңызды ғылыми зерттеу салалары бойынша білікті кадрлармен нығайтылды.

Менің Ғылым академиясындағы қызметім күрмеуі мол, күрделі уақытпен түспа-түс келді. Ғалымдар Сталиннің еңбектерін қалт жібермей, көз майын тауысқанша оқитын. Әсіресе, «Марксизм және тіл білімі мәселелері», «КСРО-дағы социализмның экономикалық проблемалары» деген еңбектері әркімнің басына жастанып оқитын «қасиетті кітабына» айналған-ды. Аты аталған әуелгі еңбек философияны, тарихи материализм мен тіл білімі теориясын дамытуға қосылған тың сөз ретінде бағаланды. Екіншісінің де құны қырық қаралық еді. Қаны жерге тамбай тұрған. «Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді» дегендей, айтуы келісті ме әлде айттырушысы зор болды

ма, әйтеуір бұ дүниеде осы еңбекке тең келер ештеңе жоқтай сипатталып, дәуір жаңалығы саналған-ды. Қысқасы, ғылым әлеміне, сан қырлы «асыл» дүние келіп қосылған-ды.

Оны, әрине, бүгін ғой мысқылдап отырғанымыз. Әйтпесе, ол кезде шаң жуытып көр... Құдай сақтасын... Қайта ғылыми конференцияларда, жиналыстарда, сессияларда тауратқа табынғандай сөз асылын теріп айтып, жырға қосқандай мадақтайтынбыз. Сол заматта-ақ оқу орындарының партиялық-саяси ағарту жүйесінің бағдарламаларына қосылды. Одан қара таныған жан қалтарыс қалмады, кез-келген кәсіп, кез-келген сала бойынша оқытылды. Ондайда, жасыратыны жоқ, науқан басталып кетсе, екпіні біраз жерге жететін. Партия органдарының нұсқауымен Ғылым академиясының ондаған оқымыстылары шұғыл облыстарға шығып, аудан-ауданды аралап, иін тірескен аудиторияларда, ертелі-кеш өтіп жататын жиналыстарда сабақ откізіп, әбден-ақ сабылғаны бар. Қайда барса да, алдынан «ұлы көсемнің» данышпан ойлары шығатын. Әлбетте, өздері де аянып қалмайды, кемсеңгер «көсемнің» көрегенділігін тынбай әңгімелеп, құлақтарына құяды.

... Сталин дүниеден қайтты. КОКП-ның XX съезі өтті. Бәрі-бәрі пышақ кескендей, сап тиылды. Аталмыш еңбектер шырақ алып іздесең, таппайтын сирек дүниеге айналды.

Қалай десек те, біз оған көміл сендік. Тәңіріге сенбесек, сенбеген шығармыз, бірақ Сталинге құдайдан бетер табындық, имандай сенетінбіз. Тіпті жер аударылып, ит жеккенге айдалғандардың өзі оған сенетін. Қыл арқан талша мойынға түскелі тұрған, үңғысы үңірейіп, кеудеге оқ қадалғалы тұрған сәтте де олар Сталиннің есімін аузынан тастамайтын. Құдайдан соның амандығын тілеп, саулығы үшін садақа беріп, жанын пида етуге даяр еді.

Біз сондай бір алмағайып заманда осылай ғұмыр кештік. Қара бастың қамын былай жныстырып қойып, қоғам үшін еңбек еттік. Үстараның жүзінде тұрғандай бұш-қайратыңды, ақыл-ойыңды, білім мен білік — түгел сол ортақ іске жұмсалатын. Осылай жан-тәніңмен жұмыс істеу ғана күдіктен сейілтiп, ертеңге деген ілгері үмітке жетелейтін. Қалай болғанда да бейнестің далаға кетпесін білетінбіз. Ол нәтижесіз де емес еді.

Үміт пен күдік текетірескен күндерде келіп жетті. Дүниені

дүр сілкінткен КОКП XX съезі басталды. Коммунист ретінде, Хрущев жасаған баяндамаға әрі қайран қалдым, әрі дән ризалықпен құлақ түрдім. Не десенізде, жүрек жұтқандық еді бұл. Сталиннің өзі кетсе де көзі тірі жан серіктері бар, отыз жылдай табынумен келген халық бар. Тәускел түбі — жел қайық отесің де кетесің деген осы. Миллиондардың бастан кешкен қасірет-қайғысын, азап-мұңын, қуғын-сүргінін ашып айтып, бар жұмбақ-қиял айдай әлемге жайып салды. Жазықсыз жапа шегіп, қысастықтан құса болғандар қаншама; аштықтан, аурудан, азаптаудан жарық дүниеден әділет таппай арманда кеткендер қаншама; оқ құшқан, орға тірідей көмілген, аязда үсіп, аптап ыстықта шөлдеп өлгендер қаншама. Айтары жоқ ауыр жылдардың ақиқатын айтқаны үшін де, сырттай қауқайып жүргенмен іштен тынып, тірі өліктің күнін кешкен адамдардың арына араша түсіп, діліне қорған болғаны үшін де XX съездің тарихи маңызы зор еді. Ағаш өзегінен шіритіні сияқты, адам іш құса өмірден азып-тозып бара жатыр еді. Соны сақтап қалу ісіне қатысып, съезде шындық үшін дауыс бергенім үшін іштей ризашылық сезімде боламын.

... Ғылым академиясының ішкі өмірімен жете танысып, институттардың жай-жапсарына қаныққан соң, КСРО Ғылым академиясының президенті А. Н. Несмеяновке телефон шалдым. Александр Николаевичтің бір мүшелдей үлкендігі бар еді, біраз үнсіз тыңдап алды да;

— Байқауымда телефонмен біте қоятын шаруа емес екен. Мәскеуге келіп қайтсаңыз қайтесі, кең отырып ақылдасар едік, — деді.

Несмеянов белгілі химик-органигі, кейін Социалистік Еңбек Ері атанды, Мәскеу университетінің түлегі, сонда кафедра меңгеріп, химия факультетінің деканы, үш-төрт жыл ректоры болып, Ғылым академиясының президенттігіне сайланған-ды. Және бұл жұмыстың ұңғыл-шұңғылына дейін біледі. Мені вице-президент И. В. Бардин скеуі ұзақ тыңдап, істің мән-жайына қанығып алған соң:

— Бізді біртабан тәңіріге жақын деп арқаланып келіп отырсыз ғой, — деді қуақыланып. — Қазақстанға бір топ ғалымдарды жіберейік, істің барысымен танысып, сол жерде қолма-қол практикалық көмек көрсетсін. Бұған қалай қарайсыз?

— Орынды ұсыныс! — деп вице-президент қолдай сойлеп, менің ойымдағыны айтты.

Шынында да, олар қазақстандық ғалымдарға пайдалы кеңес беріп, іс жүзінде де үлкен көмек көрсетіп қайтты. Дәл осындай топ біздің институттарда болып, жергілікті оқымыстылармен қоян-қолтық араласа жүріп, бірге жұмыс жүргізгені бар. 1954 жылы 7-желтоқсанда комиссия төрағасы Ш. И. Агошков (қазір КСРО ҒА-ның академигі) Қазақ КСР ҒА-ның Президиумының мәжілісінде өзінің пайымдауларын ортаға салды. Институттарымыздың қол жеткізіп отырған жетістіктеріне тоқтала келіп, зерттеу жұмыстарын жүргізудегі елеулі-елеулі «өттеген-айларға» тоқталды. Әсіресе, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, бірқатар институттарда ғалым докторларының саусақпен санарлықтай скендігі, тіпті кейбіреуінде емге табылмайтындығы, философия және шет тілдері кафедраларының атымен жоқтығы атап отілді. Беделді комиссияның жасаған тұжырымына қарағанда республика Ғылым академиясы бір жақты дамыған, тек геология ғылымы төңірегінде айналсоқтап шықпаған. Бұл кемшіліктер КСРО ҒА-ның ғылыми қызметті үйлестіру жөніндегі Кеңестің XIV сессиясының мәжілісінде де орынды сыналды. Осы жолы орын алған олқылықтарды түзету бағытында пәрменді шаралар белгіленді. Әсіресе, ғылыми кадрларды даярлау ісіне айрықша ден қойылды.

***

1952 жыл. Қыркүйек айының соңғы күндерінің бірінде Қазақстан К(б)П VI съезі болып өтті. Осы съезде мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі және БК(б)П XIX съезіне делегат болып сайландым.

Біздің еліміздің қоғамдық саяси өмірінде Коммунистік партияның әрбір съезінің орны бар. Қаралған мәселелердің мән-маңызы жағынан, қабылдаған қарарларының алға қойған міндеттерінің ауқымдылығы жөнінен олар бірін бірі толықтырып, бірімен бірі сабақтаса жалғасып жатады.

Партияның XIX съезі өз жұмысын сол жылы 5-қазанда бастады. Мен күн тәртібін қазбалап айтып жатпаймын, ол кезінде құлақ құрышы қанатындай жазылды. Тек сіздердің назарларыңызды мынаған аударуға кеткенді жөн көріп отырмын. Съезді Молотов ашып, Маленков баяндама жасады. Вороши-

лов қорытынды сөз сөйледі. Сталин съезд жұмысына бар-жоғы екі-үш рет қана қатысып, ұзақ отырмай, келіп-кетіп жүрді. Шыны керек қой, ол кісі келген бетте елдің мінбедегі шешенде де, шешеннің сөзінде де шаруасы жоқ, бар назар Сталинге ауатын. Әрбір қимылын, жүріс-тұрысын, отырысын қалт жібермей, бағып отырғаны. Сонда бір байқалғаны: жер-көкті жайлап кеткен оның генералиссимустық суретінің өмірдегі өз бейнесіне мүлде ұқсамайтындығы. «Бояушы бояушы дегенге сақалын бояпты» дегендей, не суретшінің қателігі, не тіршіліктегі болмыс-бітімінен гөрі портретіндегі бейнесін артық санаған барлық халықтың көсемінің ісі бұл. Ол бізге әбден қажып, қалжыраған кейіп танытты, реңінен ауру ма деп те қалдық.

Сталин төрге шыққан бойда өз орнына емес, Шаяхметовтың қасына барып отырған тұста қазақстандықтар бір көтеріліп қалды. Шүйіркелесіп әңгіме-дүкен құрған сайын біз де желпініп, баласы атқа шапса, шешесі тақымын қысадының керімен «е, құдая, шүкір» десіп, демімізді ішке тартып отырдық. Үзіліске шыға салысымен жапа-тармағай келіп, Жұмакөнді қане, ортаға алайық. Түс-түстан:

— Көсеміміз ұлы Сталинмен ұзақ сөйлестіңіз...

— Ол кісі өзі барып әңгімелесті ғой...

— Не жайында сөз болды? — десіп, білуге ынтығып жатырмыз.

Жұмакөңе де жел бітіп қалыпты, бірден шешіле қоймай, тосып сөйлеп, тура айтпай, түспалдап жеткізгендегі білгеніміз: ұлы көсемді республикадағы малдың жайы аландатады-мыс. Қазақ үшін малын сұрағаны — жанын сұрағаны. Ол соған мән. Екі езуіміз екі құлаққа жеткен. Жұмакөңнің үстіне құлап кеткелі еңсемізді сала түсеміз. Хатшы да шірене сөйлеп, тоқ етерін айтты:

— Жер асты суға бай. Соны пайдаланып Қазақстанның шөлді және жартылай шөлді аймақтарын мәдени алқапқа айналдыруға кеңес берді.

— Ой, жарықтық-ай, бәрін біліп отыр екен ғой, — деп қалды бірсу таңдайын қайта-қайта қағып.

— Сен де сөзді бөле бердің ғой, — деді екіншісі енді болмаса бәрiнен құр қалатындай қабақ шытып.

Елді екі дай етпейін деді ме, жоқ бары сол ма:

— Жемшөп мәселесін шешу үшін судан шөбін егуді мақұл көреді, — деп қысқа қайырды.

Біз көсемге мың жасасын деп тілеу тілеп тарастық. Ал, Сталинның өз даусын съезд жабылар алдында ғана естідік. Бұл соңғы рет естуіміз екен...

Съезден оралысымен жұмысқа білек сыбана кірістік. Ғылым академиясының жалпы жиналысында: «1952 жылғы жұмыстың қорытындысы және партияның XIX съезінің шешімдеріне сәйкес 1953 жылғы міндеттер туралы» баяндама жасадым. Онда республика ғылыми мекемелерінің қызметі сарапқа салынды. Оны тәптіштеп жату қажет бола қоймас, іздеген ағайын «Қазақ КСР ҒА-ның хабаршысына» назар аударар, онда баяндама толық жарияланды.

«Тістің үгіткенін тіл білер» дейді халық. Сол айтқандай, академиядағы біраз жылғы қызмет оның бүге-шігесіне дейін білуге мәжбүр етті. Сондықтан институттар мен жекелеген ғалымдар жайында тоқтала кеткен, әрине, жөн-ақ болар еді. Оған көңіл жетсе де, жағдай көтермей отыр. Мен тізе қосып, жұмыс істеген үзеңгілес іні-қарындастарыма, замандастарыма әрқашан алғыс сезіммен қараймын. Өкінішке орай, Орталық Комитеттің басшылары тарапынан, оны енді несіне жасырайын, кейбір ғалымдарға қысастық аз жасалған жоқ.

Бірде мені Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Шаяхметов шақыртты. Шақыртуынан баруым тез болды білем, келген бойда қабылдады. Обалы нешік, есен-саулық сұрасып, жылы қабақ танытты. Жұмакең тарих, әдбиет және тіл білімі институттарының ғалымдары қандай проблема төңірегінде жұмыс істеп жатқанынан хабардар етуді сұрады. Мен барын бардай, жоғын жоқтай ғып қысқаша айтып бердім.

Хатшы көңілі толмаған сыңай байқатып:

— Ғылым академиясының тарихшылары жіберген қателіктерін түзетудің орнына не істей қояр дегендей, арқасын кеңге салып отыр. Тіл және әдебиет институтының ғалымдары да Орталық Комитеттің қаулысына жүрдім-бардым қарап, шабан орындауда, — деді.

Жағдай ауызды қу шөппен сүрткендей емес еді. Мен хатшыны иландыруға тырысып:

— Жұмаке, істің жайы соның басы-қасында жүрген маған

айқынырақ қой деймін. Қазір түгел сол олқылықтың орнын толтыру бағытында жұмыс істеп жатырмыз. Төрт аяғынан тік тұрып кету үшін де уақыт керек шығар, — дедім.

Хатшы әлгіндегідей емес, сабасына түсіп, беті бері қарайын деді. Мен ойымды жалғастырдым.

— Орталық Комитеттің шешімі бойынша қазақ эпостары жөнінде пікір таласын өткізуге тиіспіз. Қаласаңыз, сол жиынға қатысып, елдің пікірін тындап көрсеңіз, — деп ұсыныс жасадым. Оған ол кісі бара алмайтындығын, іләжы болса, идеология жөніндегі хатшының қатысқанын мақұл көрді.

Әңгіме осымен тамамдалғандай еді. Мен кетуге ыңғайлана бергенімде, Шаяхметов сәл кідіре тұр дегендей сыңғай танытты.

— Әуезов не істеп жүр қазір? — деп сұрады.

— Қандай шаруамен айналысып жүргенін біле алмадым, сірә жаңа роман жазып жатқан шығар, — деп шынымды айттым.

Хатшы әңгімені әріден бастады.

— Профессор Бекмахановтың жайын, әрине, жақсы білесіз. Қазақ КСР-інің тарихын бұрмалап, елді адастыруға тырысты. Кенесары Қасымұлының қозғалысын дәріптеуге дейін барды. Міне, осындай әрекеттері үшін оны Кеңестің әділ соты ұзақ жылға бас бостандығынан айырды. Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Жұмалиев және басқалар соның кебін киіп, жазасын алды. Сырт естуімше, Әуезов те сирақтан бүйрек шығарып, бір басына ие бола алмай жүрген көрінеді. Баяғы әуенге басып, бұрынғы қателіктерін қайталай бастапты. Қазақстаннан іргесін аулақ салып, біржола Мәскеуге көшіпті, — деді.

Ол бұған енді не айтар скенсің дегендей қабақ астынан түйіле қарап алды да, сөзін сабақтады.

— Әуезовты академиктер құрамынан аластау керек, — деп берік байламын айтты. — Орталық Комитеттің ғылым бөлімі мен Орталық Комитеттің хатшысы Сужиков алған беттерінен қайтпай, шығар да шығардың астына алып отыр.

Көзім алақандай болғанын сезсе керек:

— Олармен өзіңіз сөйлесіңіз, сонда көзіңіз жетеді, — деді ол.

Бұған таң қалмасқа, іштей қынжылмасқа не шара. Мен бұл шешімнің ағаттығына шүбәм жоқ еді. Ойымды іркіп қалмай, ашық айттым.

— Әуезов — дара тұлға. Ұлы жазушы. Ғалым, Кеңес одағының көрнекті мәдениет қайраткері. Ол қазақ халқының ғана емес, бүкіл елдің ортақ азаматы. Ол Мәскеу және Қазақ университеттерінің профессоры. Тамаша кадрлар даярлап беріп отырған ұстаз.

— Мұның бәрі дұрыс. Мәселе пиғылында, іс-харакеті жайлы болып отыр.

— Бізді тірі жан түсінбейді, — дедім хатшының пікірін өзгертуге тырысып. — Ғалымдар ғана емес, оның миллиондаған оқырманы наразы болады. Оның бергі жағында Ғылым академиясының жарғысында академиктен шығару жөнінде ереже жоқ. Академик — бұл өмірлік атақ.

— Жолдас Қонаев, Орталық Комитеттің нұсқауын орындау керек, — деп Шаяхметов қабақ шытып, мәселенің тоқ естерін айтып салды.

Орталық Комитеттен салым суға кетіп шықтым. Не істеу керек? Жазықсыз жандар жөн-жосықсыз жапа шеге бермек пе? Оларға қорған болар жан табылмағаны ма? Қайда барып, кімге барып шағынарсың? Тыңдай қояр құлақ бар ма?

Осындай ой жетегімен үйге келдім де, жолға жиналдым. Ертеңіне әй-шайға қарамастан Мәскеуге ұштым. Шешінген судан тайынбайды. Шаяхметовпен ақыры бетті ашып алдық. Жарылар бас жарылды. Мекіре балықтың басы тасқа тимей қайтпайды. Неде болса, жығылсам нардан жығылайын. Орталыққа барып, өз ойымды айтайын. Тым құрыса, қазақтың бір өр тұлғасы үшін кеудені «оққа» тоссам өкінбен.

Мәскеуге барған бетте КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімінен бір-ақ шықтым, болған жайды түгел баяндадым. Және өз пікірімді бүкпесіз алға тарттым. Әуезов жайлы позициямды ақыры қорғап шықтым. Осы әңгіме кейін, 1954 жылы Қазақстан жазушыларының съезінде сөз болды. П. К. Пономаренко өз сөзінде арнайы тоқталып, менің аты-жөнімді атаған тұста, Орталық Комитеттің нұсқауын орындаудан бас тартып, Әуезовты қалай қорғап қалғанымды айтқанда және бұл істе зор принциптілік әрі табандылық танытты деген кезде жасыраты-

ны жоқ, қайран қалдым. Бұл әңгімені Пономаренко қайдан естіп жүр деген сұрақ қашан анық-қанығын білгенше мазалады. Әуезов жайында Пантелеймон Кондратьевичке тіс жарғаным жоқ.

Кейін білдім, ол кісі бар жайға КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімінде істейтін жауапты қызметкерлерден қаныпты. Жалпы, Пономаренко қазақтың белгілі жазушыларымен тығыз байланыста болуға ұмтылатын. Оның Ғабиден Мұстафин, Ғабит Мүсірепов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов сынды қаламгерлерді қабылдаған кезде ұзақ әңгіме-дүкен құратын, тіпті кейбірде қатарынан бірнеше сағат отырып қалатынын өз көзіммен талай көргенім бар. Пантелеймон Кондратьевичтің өзі қазақ халқының тарихын, тұрмыс-салтын, игі дәстүрлеріне зер салып, оқып-білуге күштар еді. Қазақ ақындары мен жазушыларының шығармаларына ден қойып, бал тамған тілі мен кестелі сөзіне сүйсініп отыратын. Сіздің халқыңыз сөзге ұста, сүйектен ою ойған зергердей деп, шын тебіренетін. Кабинетінде болған сәттерімде оның столының үстінен қазақ қаламгерлерінің бояуы кеппеген кітаптарын жиі көруші едім.

Пономаренконың мұндай ықыласы мен құрметі біздің зиялы қауымның ең таңдаулы өкілдерін қанаттандырып қана қоймайтын, сонымен бірге жазушы ағайындар арасындағы кейбір түсініспеушіліктің тігісін жатқызып, ұйымшылдықтарына ұйытқы болатын.

Жақсыдан шарапат деген осы.

***

1953 жылы қыркүйек айында Зухра Шәріпқызы екеуміз Сочиде дем алып жатыр едік. Жылында зарықтырып барып жететін демалысты ың-шыңсыз өткізуге тырысатынбыз. Ол кезде бүгінгідей күндіз-түні тынбай көрсететін теледидар жоқ. Апыр-ай, осыны оқымасаң болмайды дейтін кітапқа зейін салып, күнделікті газет-журналдарды құр жібермейміз. Хрущевтің Орталық Комитеттің пленумында жасаған, әрине, әлденеше бетке сыймай жататын баядамасын астын сызып оқып шыққанмын. Никита Сергеевич біздің республикадан айналып өтпейтін, ауыл шаруашылығы өндірісінде жіберген кемшіліктері үшін басшыларды өткір сынға алыпты. Алматыға оралған бетте үлкен Кеңес үстінен шықтым. Оған ауыл шаруашылығы

өндірісімен шұғылданатын ғылыми зерттеу мекемелерінің басшылары, ғалымдар шақырылған екен.

Ж. Шаяхметов КОКП Орталық Комитеті Пленумының жұмысы мен одан кейін іле-шала өткізілген кеңес туралы әңгімелей келіп, баяндамадағы сынға тоқталды.

Жайбарақаттық пен мастанушылық орын алған жерде іс оңға баспайды. Резерв іске қосылмайды, принципсіздік етек алды.

Республика жылдар бойы ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту туралы бірде-бір ұсыныс енгізген жоқ. Міне, сол үшін республика өткір сынға ұшырады.

Бірінші хатшы ойын осы ыңғайда тұжырымдай келіп, астық өндіруді басқа да егіншілік және мал шаруашылығы өнімдерін қалай арттыру жөнінде ғалымдардан ұсыныс беруді талап етті. Өлбетте, ештен кеш жақсы. Кеңес әрқайсымызға үлкен міндеттер жүктеді.

Сол жылдың 25—26 желтоқсанында Қазақ КСР Ғылым академиясы жалпы жиналысының сессиясы өтті. Сессияда мен «КОКП Орталық Комитетінің қыркүйектегі пленумының шешімдеріне сәйкес Қазақ КСР ҒА-ның кезектегі міндеттері» деген тақырыпта баяндама жасадым. Сессияның қорытындысы бойынша ауыл шаруашылығы өндірісін өркендетуге байланысты нақты шаралар белгіленіп, өз ұсыныстарымызды Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросының қарауына жібердік. Бір біз емес, республикамыздың барлық партия, кеңес және ауыл шаруашылығы органдарынан талай-талай құнды ұсыныстар түскен. Бірақ, кейін мәлім болғанындай, соның бәрі бірдей Орталық Комитетте қаралып, талқылаудан өтпеген. Әдемі айту бар да оны тыңғылықты етіп орындау бар. Барлық уақытта басталған игі іс аяғына жете бермейді. Өкінішіміз, осал тұсымыз осы. Мәселен, 1955 жылдан бастап егістік жердің көлемін 4—5 жыл ішінде 2,5 миллион гектарға дейін ұлғайту көзделген екен. КОКП Орталық Комитеті республиканың бұл ұсынысын қабылдамай тастады. Онымен қоймай тиісті қорытынды жасады. 1954 жылы ақпан айының алғашқы күндерінің бірінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы өтіп, ұйымдық мәселе қарады. Ауыл-селоға басшылықты құлдыратып жібергені үшін Ж. А. Шаяхметов пен екінші хатшы

В. И. Афонов жұмыстарынан босатылды. Артынша өткен Қазақстан коммунистерінің VII съезі Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына П. К. Пономаренконы, екінші хатшылығына Л. И. Брежневті, хатшылары етіп Ф. К. Кәріпжанов пен Ы. Тәжиевті сайлады.

Пленум әдеттегіден өзгеше өтті. Батыл шешімдер қабылдады. Астық өндіруді күрт арттыру үшін 1954—1955 жылдар ішінде бізге миллион гектар жаңа жерді игеру міндетін қойды. Сайып келгенде, тың эпопеясы осылай басталған еді. Тек алғашқы екі жылда ұлан-байтақ республикаға 360 мың механизатор, құрылысшы, инженер-техникалық қызметкер, ауыл шаруашылығы мамандары келді. Кеңес үкіметі дәл сол жылдардағыдай мырзалықты ешқашан таныта қоймаған шығар. Ауыл шаруашылығы техникалары бірінен соң бірі ағылды да жатты.

Бүкіл сл боп көтеріліп, бір кісідей жұмылып жатқан кезде, әрине, Академия ғалымдары одан шеттеп қалған жоқ-ты. Өмірбек Оспанов басқарған Қазақ КСР Ғылым академиясының Топырақ таңу институтының ұжымымен тізе қоса отырып, тың және тыңайған жерді игеру үшін алдын ала зерттеу жұмысын жүргізіп, бағытымызды айқындап алатынбыз. Жер-ананың көпшілікке жұмбақ сырлары аз ба, ғалымдар егжей-тегжейлі талдаудан өткізіп, ғылыми негіздеуін жасайтын. Ғылым академиясынан ондаған экспедиция мен отрядтар республиканың шар тарабына аттанып, игі істердің басы-қасында болды. Орталық Комитетте қандай кеңес өтпесін, соның бәрінде де ғалымдардың пікірін тындап, санасып отыратын. Біз өзіміздің ұсыныстарымыз бен ойларымызды әлденеше рет алға тарттық. Обалы нешік, П. К. Пономаренко мен Л. И. Брежневтің тарапынан қолдау тауып, барынша жүзеге асырылатын еді.

1954 жылдың жомарт күзін көпшілігіміз ұмыта қоймаған болармыз. Тың көтеру жоспары ойдағыдай орындалды. Тыңға түрен түскенге дейінгі жылдармен салыстырғанда астықты өндіру мен дайындау шұғыл артты. Республика қарыштап алға басты. Ширек миллиард пұт астық қамбаға құйылды. Бұл 1951 жылғы рекордтан екі жарым есе жоғары көрсеткіш еді.

Алғаш танысқан сәттен бастап-ақ Понтелеймон Кондратьевичпен де, Леонид Ильичпен де ортақ тіл тауып, ойымыз бір жерден шығып отырды. Олар істің көзін білетін және елге

дұрыс бағыт сілтей алатын. Партиялық және мемлекеттік жұмыста әбден ысылып, мол тәжірибе жинаған кісілер. Тыңдай білетін, тыңдата да алатын. Техникалық терсең білімді практикалық іспен ұштастырған және үйрете жүріп, үйренуден жалықпайтын жақсы қасиеттері бар тұғын.

Бір қолыңды екі ете алмай, мұрныңнан шаншылып жүрген қауырт күндердің бірінде Пономаренкоға өтінішпен барып, Ғылым академиясына қол ұшын беруді сұрадым. Сол құжатты құзырларыңызға толық ұсына кеткенді жөн көріп отырмын:

«Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы — 1954 жылдың 10 маусымы — П. К. Пономаренко жолдасқа.

Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдасқанына сегіз жыл болғанына қарамастан, әлі күнге дейін материалдық-техникалық базасын жасау мәселесі шешілген емес. Ғылым академиясының ғылыми мекемелері кездейсоқ, еш бейімделмеген жайларға орналасқан және мүлде тар. Институттардың көпшілігінде лабораториялық жабдықтардың жайғастырылуын есепке алғанда ғылыми бір қызметкерге 2—3 метр жұмыс орнынан келеді. Әсіресе, ғылыми мекемелер осы заманғы ғылыми жабдықтармен жарақтандыру жағынан өте-мөте тапшылық көріп отыр.

Мұндай жағдайға ұшырауының негізгі себебі Қазақ КСР Ғылым академиясына күрделі құрылысқа және ғылыми жабдықтарды алуға қаржының мейлінше шектелуінде болып отыр. Сол себепті ғылыми қызметкерлердің дені тұрғын үймен қамтамасыз етілмеген. Жыл сайын күрделі құрылысқа бөлінетін қаржының тапшылығынан, сондай-ақ Қазақ КСР азаматтық және тұрғын үй құрылыс министрлігіне қарасты құрылыс басқармасының жүргізен жұмысының нашарлығынан Ғылым академиясының бас гимараты бойынша жұмыс көлемі 1949—1953 жылдар ішінде жалпы сметалық құнының бар-жоғы 35 проценті ғана орындалды. Сонымен бірге ғылыми жабдықтар сатып алуға болмашы қаржы бөлінеді, оның өзі жылдан-жылға азайып барады.

Соның салдарынан әрбір институтқа орта есеппен жылына жабдықтар сатып алуға 20—30 мың сомнан келеді, оның ессіне көптеген осы заманғы ғылыми керек-жарақтардың біреуінің өзі ондаған, тіпті жүздеген мың сом тұрады.

Бұл жағдай ғылыми-зерттеу жұмыстарын өрістетуге кері әсерін тигізіп отыр, соның кесірінен халық шаруашылығы үшін маңызы бар проблемаларды талдап шешу ұзаққа созылады.

Қазақ КСР Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасын күшейтумен бірге олардың кейбіреулерінің штатын көбейтуге мұқтаж. Сонымен бірге республика халық шаруашылығын одан әрі өркендету жаңа мұнай, микробиология және математика сияқты институттарды ұйымдастыруды талап етеді. Бұл институттарды құру КСРО Ғылым академиясы, мұнай институты, сондай-ақ КСРО мұнай өнеркәсібі министрлігі тарапынан қолдау тауып отыр.

Осыған орай, КСР Одағы Министрлер Кеңесіне материалдық-техникалық базасын нығайту және Қазақ КСР Ғылым академиясында үш институтты ұйымдастыру туралы хаттың жобасын ұсына отырып, Қазақ КСР Ғылым академиясының Президиумы Сізден КСРО үкіметіне бізге қажетті көмек көрсету жөнінде өтініш білдіруді сұрайды».

Пантелеймон Кондратьевич меселімді қайтармай, өтінішіме айрықша бір ықыласпен қарады. Академия көп ұзамай қаржы жағынан және материалдық-техникалық тұрғыдан едәуір көмек алып, қол ұзартқан еді.

1954 жылдың қыркүйек айының алғашқы күндерінің бірінде Академияның жұмысы жайлы П. Пономаренко мен Л. Брежнев үшеуіміз кең отырып, ұзақ әңгімелестік. Зады, сенімен бірдей барыңа сүйсініп, жоғына күйіңе білген басшыдан айналасың гоі. Ондай азаматтар қай заманда да жоқ емес. Түсінбеген кісіге кешіріммен қарауға болар, бірақ түсініп тұрып түсінбейтін, біле тұрып жорта білмейтін аяр бастықтардан құдай сақтасын деп тілеңіз. Ілгері басқан аяқты жіпсіз байлайтындар да, сол арқылы өз мәртебесін асырып, үстемдігін арттырғысы келетіндер әр жерде-ақ төбе көрсетіп қалатыны қандай өкінішті. Бір атым насыбайдан қалатын қайран көңіл, олардың алдына барып шыққанда біржола құлазып, астан-кестен боп шығады. Кісінің бесті қайтып, тауы шағылғаннан артық қасірет жоқ. Соны слей бермейміз, ескере жүрмейміз. Адамдық қалыпты биік ұстау кімге де болса үлкен сын. Адамгершілік деген асыл қасиетті аласартып алмасақ екен. Өмір өзегі де осы, азаматтық жол да осы.

Мақтансаң да жарасқандай, өз басым мұрат тұтқан мынадай бес сипатқа тоқтала кеткім келеді. Жастайымнан атқа міндім. Біреуден ілгері, біреуден кейін тірлік кештік. Жақсылыққа мастанбасқа, жамандыққа жасымасқа бел буып өстік. Кем-кетіксізбін деуден аулақпын. Барды емес, жоқты іздедік. Жоқ іздеген кісі бұрынғы жоғын табатын кезі болады. Меніңше, оны ойға тоқып қана қоймай, бойға сіңіре білуден асқан байлық бар деп білмеймін. Жогына жолыққан сайын көп нәрсеге қолың жете береді. Алысың жақын, жатың дос-жарға айналады.

Сол бес сипаттың бірі — біреуге тіл тигізуден сақтану. «Ақыл — дос, ашу — дұшпан» дегеннің мәні осы. Екіншісі — әдептілік. Қазақ әдептен аспай, кішілік көрсету арқылы кісілік танытқан. Үшіншісі — өзің өзгеге күдіктенбе, өзге өзіңе күдіктенбесін. Иман жиям десең, пигылыңды таза ұста. Күпірліктен адасың. Төртіншісі не істесең де зректікпен тындыра біл, аяғына жеткізе біл. Ырысың осы. Ал, ең соңғысы — өз басыңа тілемейтін істі, біреуге істеме. Қиянаттан асқан қылмыс болмайды. Сақтансақ, осыдан сақтанайық.

Мен Пономаренко мен Брежневтің алдынан шыққанда үлкен ой жетегіне ілесіп едім. Әрине, бүгін түйіп отырған ой сол кезде осылай тұжырымдалып еді десем, өзімді де, өзгені де алдаған болар едім. Бұл менің бір ғасырдан астам гұмыр кешкен Бұқар жыраудың қараңғы тұман түнге балаған сексеніне шыққан тұста өскелең ұрпаққа айтар ақылым.

Содан ел тізгінін ұстаған екі бірдей арыстың алдынан арқаланып шықтым. Академиядағы ағайындарға жүзім жарқын боп барды. Олардың да көптен тырысқан шекесі жазылып, мен жеткізген жылы хабарға мәз болысты. Қуана білу, қуанта білу де бақыт. Әріптестерімнің көңілі өскеніне мен де марқайып қалдым: академиктердің, корреспондент-мүшелердің қосымша сайлауын өткізу жайындағы ұсынысым Орталық Комитеттің хатшыларынан қолдау тапты.

Оны Қытай Халық республикасы сапарынан оралысымен өткізуге шешім қабылдадық. Қытай-Кеңес достығы қайраткерлерінің делегация құрамымен іргелес елге — Солтүстік батысы бізбен шектесін жатқан жерге ұшуға жиналдым.

Х

Одан бері қанша жыл өтті. Кеңес елінің мәдениет және ғылым қайраткерлерімен бір ай бойы халқының, саны мен жерінің көлемі жағынан дүние жүзіндегі аса ірі мемлекетті еркін аралағанбыз. 300 мың жылдық тарихы бар қытай халқы жаратылыстану мен техника ғылымдарының дамуына елеулі үлес қосқаны тарихтан белгілі. Ықылым заманда-ақ компас жасап, қағаз шығарып, оқ-дәріні пайдаланған, ең бастысы, кітап шығару ісінің тарихы осы елден басталады. Мұнда математика, астрономия, география ғылымдары, әсіресе Қытай медицинасы ерте заманнан белгілі. Дүние жүзінде тұңғыш «Фармакология» осы елде жазылып, инемен емдеу әдісі сонау Сун дәуірінен бастау алады. Қытай әдебиеті — әлемдегі ең көне әдебиеттердің бірі, поэтикалық ірі туынды, музыка тарихы — «Жыр кітабы» («Шицзин») біздің заманымызға дейінгі 11—6 ғасырларды қамтиды. Ежелгі қытай сәулет өнері еріксіз назар аудартады. Іргесі біздің заманымызға дейінгі 4—3 ғасырдан басталатын шығыстан батысқа қарай шамамен 4—5 мың шақырымға созылып жатқан Қытайдың ұлы қорғаны жайлы айтпай кетуге болмайды. Камал император Цинь Ши-хуанди тұсында қайта қалпына келтіріліпті. Оның биіктігі 6,6 метр, ал кей жерлері 10 метрге дейін жетеді екен. Ірге ені 6,5 метр де, жоғары жағының ені 5,5 метр, яки екі машина еркін сыйғандай.

Біз осылай Қытай халқының көне мәдениетімен, оның әсем қалаларымен, ірі өндіріс орындарымен, білім ордаларымен, ғылыми орталықтарымен, талантты перзенттерімен жақынырақ танысып, сұхбат құрып, пікір алмастық. Ондағы ауыл шаруашылығы кооперативтері мен мемлекеттік шаруашылықтардың жұмысы назар аудартқандай еді. Әрине, уақыт шіркін өмірге көп түзетулер енгізіп жатады ғой. Ол кездегі тіршілікті бүгінгі бет алыстарымен салыстыруға болмайды. Халықтың ертелі-кеш ерінбей-жалықпай сәбектенуі экономикасын да, мәдениеті мен ғылымын да күрт көтеріп кетті. Бірқатар реформалар жасалды. 1978 жылдың өзінде-ақ экономикалық реформа туралы тарихи шешім қабылданғаны мәлім. Соңғы жылдары ол одан әрі дамытылды, экономикадағы өзгерістер құлаш жая бастады. Экономикада орталықтың үстемдігінен гөрі, жергілікті жерлердегі дербестік өріс алды. Кәсіпорын өзін-өзі басқарып,

өндіріс қожалығына ие болды. Ауылдық жерлерде коллективтік және жеке қожалықтар кең қанат жайды. Ең бастысы, жаңалықты қолдау бар да, оны іспен тиянақтап, жүзеге асыру бар.

Делегация Қытай халық республикасының бесжылдығына арналған халық өкілдерінің Бүкілқытайлық жиналысының салтанатты мәжілісіне қатысты. Бұл күнді жалпақ ел боп тойлады. Салтанат төрінде КХР төрағасы Мао Цзэ-дун, оның орынбасары Чжу Дэ, халық өкілдері Бүкілқытайлық жиналыстың тұрақты комитетінің төрағасы Лю Шаоци, Мемлекеттік Кеңестің премьері Чжоу Эньлай, сондай-ақ Н. С. Хрущев басқарған біздің үкімет делегациясының мүшелері отырды. Келесі күні Тянь-мынь алаңында өткен халық азаттық армиясы әскерлерінің парады мен еңбекшілер шеруін тамашаладық. Парадты КХР Қорғаныс министрі Пынь Дэхуэй қабылдады.

Сапар кезінде Қытайдың Солтүстік-шығыс, Оңтүстік және Орталық бөліктерін аралап, о шеті мен бұ шеті 5000 шақырымдық жолды шарлай ұштық. Сары, Шығыс-Қытай, Түстік-Қытай теңіздерін жағалай қоныс тепкен, Янцзы деп аталатын киелі өзенді сағалаған қалаларды, атап айтқанда: Пекин, Шэньян, Аньшань, Фушунь, Нанкин, Шанхай, Ханчжоу, Кантон, Ухань және Ханькоу шаһарлар көп әсер қалдырды. Қытай Ғылым академиясы үйінде Кеңес еліндегі тау-кен ғылымының жетістіктері туралы лекция оқуға тура келді. Ат шаптырым келетін зал ішінде ине шаншар орын болмады. Ғалымдар мүдделі болған алуан сұрақтарға жауап бердім. Сонымен бірге дәп осы тақырыпта Кантон мен Шэньян қалаларындағы ғылыми мекемелерде лекция оқылды. Іле-шала осы лекцияларым Пекинде қытай тілінде жеке кітапша боп шықты.

Қытай көп ұлтты мемлекет қой. Елуден астам ұлт пен ұлыс мекендейді. Соның ішінде Шынжан ұйғыр автономиялы ауданында түркі тілдес халықтар — қазақтар, ұйғырлар, қырғыздар, саларлар және басқалар тұрады. Қытайдың осы аймағымен ертеден сауда байланысы дамыған екен. Бұрынғы Қызылжар (қазіргі Петропавл) мен Семей көпестері 19-ғасырда сауда керуенімен Қашқарияға жиі қатынап тұрған ғой. Міне, осындай саны жағынан аз халықтардың ұл-қыздары оқитын ұлттар институтында болып, Қазақстанның 30 жыл ішінде қол жеткіз-

ген табыстарын таразылай отырып, ел жайлы, оның тұрмыс-салты, дәстүрі туралы ұзақ әңгімелеп бердім. Әлбетте, ұлан-ғайыр жері, жер қайысқан халқы бар іргелі ел жайлы айта берсе әңгіме көп, мен оны осы сапардан оралысымен қағазға түсірдім. Кейін, 1955 жылы «Халықтық Қытайдағы отыз күн» деген атпен кітап боп жарық көрді.

Қытайдан келісімен Пономаренко мен Брежневке сәлем бере барып, алған әсерімді ортаға салдым. Олар да үя тындап, кейбір мәселелер жөнінде тереңірек білуге ұмтылып, қайта-қайта сұрақ қойып отырды. Ал, 30 қарашада Қазақ КСР Ғылым академиясы жалпы жиналысының сессиясын өткіздік. Жалпы жиналыс 13 толық, 17 корреспондент-мүше сайлады. Сөйтіп Ғылым академиясының құрамы екі есе ұлғайып, ірі оқымыстылармен толықтырылды. Оның құрамына мына кісілер енді: Ахмедсафин, Бок, Попов, Смирнов, Шөкин, Боев, Домбровский, Полосухин, Сызганов, Мұқанов, Тәжібаев, Пальгов.

Ал Кушев, Сергиев, Цефт, Стендер, Козловский, Захаров, Пентковский, Бальмонт, Бияшев, Жұматов, Бұланов, Клейнбок, Дарқанбаев, Добрунов, Аманжолов корреспондент-мүшелікке сайланды.

Қазақ КСР Ғылым академиясының академик-хатшылығына А. П. Полосухин сайланып, Геология институтының директорлығына К. И. Сәтпаев бекітілді. Сайлауды өткізу ғылымның аса маңызды салаларын көрнекті оқымыстылармен, Ғылым академиясының президиумын жас ғалымдармен толықтыруға мүмкіндік берді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, Министрлер Кеңесінің зор көмегі арқасында Ғылым академиясының құрамына енетін ғылыми мекемелердің тиімділігі едәуір артты. Республика экономикасы мен мәдениетін өркендетуге маңызды роль атқарған бірқатар институттар мен лабораториялар ұйымдастырылды. Академия ірі ғылыми орталыққа айналып, Қазақстанның өндіргіш күшін дамытуға сүбелі үлес қосты. Ғылым академиясы өзге де ғылыми мекемелермен бірге кешенді экспедициялық отрядтар ұйымдастырып, шамамен 23 миллион гектар жердің егіске жарамдылығын айқындап берді.

***

1955 жыл табалдырықтан аттады. Наурыз айында Мәскеу-

де КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы өз жұмысын бастағанды. Маған сессияда сөз сөйлеу ұсынылды. Дайындалайын деп, Қазақ өкілеттігіне ертерек келгенмін. Өкілеттік орналасқан жер жұмаққа бергісіз еді. Арбат төңірегіндегі Трубников келте көшесіндегі № 10 жер үйде тұғын. Тиісті деректерді жинақтап, айтар ойымды қағазға түсіріп жатқанмын. Телефон безек қағып:

— Сізді Пономаренко шақырып жатыр. Мүмкін болса, шұғыл келсеңіз, — деді.

Ол кісі Брежнев екеуі тұрақты өкілдің кабинетінде күтіп отыр екен. Ашық-жарқын амандастықтан соң Пономаренко:

— Не істеп жатырсыз? — деп сұрады.

— Сөз сөйлеуге дайындық жасап, мұрыннан шаншылып жатырмын, — дедім.

Олар жарыса күлді. Понтелеймон Кондратьевич мені ыңғайсыз сезінді деді ме, жайдары қалыппен:

— Әурс болмай-ақ қойыңыз, сөйлемейсіз. Ал, сңбегіңіз еш кетпесін, дайындаған дүниесізді келесі сессияға дейін сақтарсыз, — деп, әңгіме ауанын басқа арнаға бұрды. — Біз сізге бір ұсыныс жасағалы отырмыз. Орталық Комитеттің бюросында біз Сізді республика Министрлер кеңесінің төрағалығына бекітіп, Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігінен босатуға ұсыныс енгіздік. Республика Жоғарғы Кеңесінің сессиясында жаңа қызметке тағайындау жайында ұсыныс жасаймыз. Бұған сіз қалай қарайсыз?

Мен:

— Орталық Комитеттің директиваларын орындауға өзiрмін, — дедім сөзбұйдаға салынбай.

— Біз де солай болар деп күтіп едік, — деді Брежнев.

— Онда қазір КОКП Орталық Комитетіне барамыз, — деп берік байлам айтты Пономаренко, — Сізді Хрущевке таныстырамыз. Дайын отырыңыз, он минуттан кейін жүреміз.

Никита Сергеевич аса бір кішіпейілділікпен қарсы алды. Ол маған құтты болсын айтып, табыс тіледі. Пономаренко мен Брежнев республикадағы істің жайын әңгімелеп, бірқатар кадр мәселесін шешті. Шаруа бар-жоғы жарты сағат көлемінде бітті. Бұл менің Хрущевпен бетпе-бет келіп, бірінші рет танысуым еді.

Хрущевтің қабылдауынан кейін Қазақ өкілеттігіне қайтып

келдік. Басқа жұмысқа ауысуыма байланысты Ғылым академиясының президенттігіне кімді сайлаған жөн? Осы мәселе төңірегінде ұзақ отырдық. Брежнев жас физиктің есімін атады. Мен оған келісім бермей, Қаныш Имантайұлы Сәтпаевтың кандидатурасын ұсындым.

— Халық таныған адам. Ел жағдайын біледі. Ғалымдар зор құрметпен қарайды. Және осы академияның іргесін қалап, шаңырағын көтерген тұңғыш президент. Іскер. Ойшыл, — деп өз ұсынысымнан қайтпай отырып алдым.

Пономаренко мен жағына шығып:

— Леонид Ильич райдан қайтып, ұсынған кандидатураны қайтып алғаныңыз жөн бе деймін. Дінмұхамед Ахметұлы бізден гөрі ол кісіні көбірек біледі. Жақсылығын асырмай, жамандығын жасырмай айтып отыр. Осы тоқтамға келіссек қайтеді, — деді.

Леонид Ильич бірден келісе қоймай, Сәтпаев басшылық жасаған кезде Академиядағы аса ірі қаржы мен бюджет төңірегінде болған тәртіп бұзушылықты бетке ұстап отырып алды.

— Мың сом болса, мақұл, ауыз жарымайтын ақша екен дер едік. Мемлекеттің бақандай бір миллион сом қаржысын заңсыз жұмсауға жол бергеніне көз жұма қарауға хақымыз жоқ. Басқа-басқа ол Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысында тайға таңба басқандай айтылған. Республика ғалымдары мен жұртшылық бізді түсіне қояр ма екен? — деп салмақты бізге аударып бастады.

— Бұл арада Сәтпаев та сүттен ақ, судан таза деуден аулақпын. Бірақ қаржыға тікелей қатысы бар адамдар тиісті жазасын алды. Қаныш Имантайұлының кінәсі қол астындағы қызметкерлерге сеніп кеткендігінде. Және одан бері қанша жыл өтті. Уақыт басқа. Өткендегісін бетке салық етсе беруде келіспейтін сияқты, — дедім.

Обалы не, Пантелеймон Кондратьевич:

— Әлем мойындаған кісіні үшеуіміз додаға салғанымыз қалай болды, — деп әңгімені шиырды.

Леонид Ильич:

— Бұл мәселе жөнінде Орталық Комитеттің бюросы не дейді. Бюро қалай шешеді, солай болсын, — деді.

Бюро менің ұсынысымды мақұлдады, Қаныш Имантайұлы

Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне қайта сайланды.

Осы бір оқиғаны еске ала отырып, оқырман назарын мынаған аударып кетер едім. Соңғы жылдардың көлемінде кейбір газеттер мен журналдарда жарияланған мақалаларда менің Қ. Сәтпаевқа деген көзқарасым онша дұрыс болмапты-мыс деген пікір ара-тұра шаң беріп қалады. Бұл түбірімен қате. Адам аласынан сөз аласы жаман. Сөз шаласынан ұпай түгендеп жүретін кейбіреулердің қаңқуы бұл. Мен Қаныш Имантайұлына әрқашан құрметпен қараған жанмын, соңына шырақ алып түсетіндей ол кісінің жақсылығынан басқа, жаманшылығын көрген емен. Қаншама жылдар бойы биік мінбеден сөз сөйледім, соның бірде-бірінде ол кісі туралы артық сөз айтқан емеспін. Сәтпаев орнынан алынып, Ғылым академиясының президенттігіне кімді сайлаймыз деген кезде, менің атымды атап, ақ батасын берген сол кісі. Ал, нәсіп айдап мен Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындалысымен Қанекеннің екінші рет президент болып сайлануына республика басшыларын дегеніме қалай көндіргенімді жоғарыда шет жағасын айтып өттім. Ал, бұл қызметке келген соң да Қаныш Имантайұлына қолдау көрсетіп, ісінің ілгері басуына ықпал жасап отырдым. Бұл арада мен Ғылым академиясының президенті боп жүргенде Сәтпаев Геология институтын басқарды, арамыздан қыл өткен жоқ, әрдайым ақылдасып ағалы-інідей араласып тұрдық.

Қанекен қайтыс болғаннан кейін Министрлер Кеңесі ол кісіні мәңгі есте қалдыру жөнінде арнайы қаулы қабылдады. Халық алдында сіңірген еңбегін ескере отырып, Қазақ КСР Ғылым академиясының Геология институты, Жезқазған кен-металлургия комбинаты, Алматыдағы орталық кошелердің бірі, мектеп, совхоз Қ. И. Сәтпаевтың есімімен аталды. Бұдан басқа да шараларды жүзеге асыру белгіленді. Бір айта кетерлік жәй, мұндай құрмет оған дейін Кеңес өкіметінде аса көрнекті ғалымдардың бірде-біріне көрсетілмеген-ді. Сондықтан дара тұлға, дарынды ғалымның есімін ұмыт қалдырып, құрмет көрсетілмеді деген бекер. Ол — ақиқаттан айналып өтіп, аққа қара жағу. Дүниені бүтіндей де, бүлдіретін де — сөз. Ойланып айтпай, опық жемессек екен. Жақсының есімін ардақтаған кісі, артынан сөз ілеспегенін де ойлар болар.

XI

1955 жылы 31-наурызда Алматыда республика Жоғары Кеңесінің кезекті сессиясы ашылды. Оған Л. И. Брежнев қатыса алмады, Барвихада демалып жатқан. Пономаренко Орталық Комитет пен Ақсақалдар Кеңесінің атынан мені Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы етіп тағайындау туралы әуелі партиялық топтың, сосын Жоғары Кеңес сессиясының қарауына ұсынды. Жоғары Кеңестің сессиясы бірауыздан мені республика Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындады. Мен Қазақ республика құрылғалы бергі Министрлер Кеңесінің сегізінші төрағасы екем.

Жаңа қызметке сол жылдың сәуір айының бірінсі бастап кірістім. Осы сессияда бұрын Ақтөбе облыстық партия Комитетінің хатшысы болып істеген Ж. Тәшенов Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығына сайланды.

Ол кезде Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті мен республика Министрлер Кеңесі бір шаңырақтың астына орналасқан еді. Бұл ғимарат Қазақстанның астанасы Қызылордадан Алматыға көшіп келгеннен кейін, отызыншы жылдары Панфилов пен Бөгембай (бұрынғы Киров) көшелерінің қиылысына салынған-ды Батыс жақ қанатына Орталық Комитет, шығыс жақ бөлігіне Министрлер Кеңесі мен Жоғарғы Кеңестің Президиумы жайғасқан еді. Қазір бұл жайға Т. Жүргенов атындағы мемлекеттік театр және көркемөнер институты орналасқан.

Қызметке кіріспес бұрын Орталық Комитеттің бірінші хатшысы П. К. Пономаренкоға кіріп, ақылдасып шықтым. Ол әдеттегі байсалды қалпын сақтай отырып:

— Күнделікті күйбің тірлік таусылмайды. Оған алаңдама. Мемлекеттік мәні зор ауқымды істерге, күрделі мәселелерге ден қойғаның жөн. Әбден зерттеп, егжей-тегжейді талқылап алған соң, оны батыл шешуге тырыс. Сонда ғана ісің оңға басады, — деп кеңес берді.

Ол мені Министрлер Кеңесінің төрағасы отыратын кабинетке бастап барды. Төраға орынбасарлары мен бөлім бастықтары түгел жиналып, күтіп отыр екен. Понтелейман Кондратьевич мені жұртқа таныстырып, табыс тіледі де, өзіне кетті.

Министрлер Кеңесінің жауапты қызметкерлерінің көбісін

қызмет бабымен жақсы білетінмін. Бір-бірімізге кісі киіктенбей, бірден шүйіркелесіп, жұмыс жайына көштік. Бірінші орынбасар С. Ф. Николаев Украинадан келген, әлі бауыр басып, қоян-қолтық араласып кете қоймаған еді. Ауыл шаруашылығымен екі бірдей орынбасар — Көкшетау облыстық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы М. Бейсебаев пен Қостанай облыстық атқару комитетінің бұрынғы төрағасы И. Г. Слажнев шұғылданатын. Қарагандылық Р. М. Байғалиев өнеркәсіп жөніндегі орынбасар болатын. Құрылысқа Свердлов облыстық атқару комитеті төрағасының бұрынғы орынбасары М. И. Горбунов, ал мәдениет, ғылым, денсаулық, оқу-ағарту ісіне Т. Тәжібаев басшылық етті.

Алда ұлан-асыр міндеттер тұрды. Қуатты энергетикалық және индустриялы база ірі ауыл шаруашылығы өндірісін жасау үшін: мәдениет пен ғылым деңгейін көтеріп, уақыт талабына сай жаңа қалалар салу үшін мен өз жұмысымды жаңа одақтық-республикалық министрліктерді ұйымдастырудан және кейбір министрліктер мен республикалық органдардың басшылығын нығайтудан бастауға тура келді. Республика түсті металлургия министрлігін ұйымдастыру, міне, осы ойдың жемісі еді, бұл министрлік республика халық шаруашылығының осынау аса маңызды саласын жақсарту мәселелерін шешуге тиісті тұғын. Оған А. И. Самохвалов министр боп тағайындалды, оған дейін ол еліміздің түсті металлургия министрлігін басқарған Балқаш кен-металлургия комбинатының директоры еді. Самохвалов сенімді ақтады, министрліктің аяғынан тік тұруына және оны білікті мамандармен нығайту жолында көп сңбек сіңірді.

Іле-шала құрылыс-монтаж жұмыстары министрлігі ұйымдастырылды. Уақыт ілгері озған сайын құрылыс ауқымы ұлғая түсіп, мұндай министрлікті құру қажеттілігін өмірдің өзі тудырған-ды. Министрі етіп ұйымдастырушылық талантымен танылған инженер Кротов тағайындалды. Қысқа мерзім ішінде министрлік қанатын жайып, іргелі істердің ұйтқысы болды.

Сондай-ақ, Қазақстанның құллі геология қызметін біріктірген Геология министрлігі шаңырақ көтерді. Оған өз ісінің білгірі, Орталық Қазақстанда аса ірі геологиялық партияны басқарған А. С. Богатырев министр болып тағайындалды. Қалай дегенмен де халық шаруашылығының бұл саласы біздің респуб-

ликамызда кенже дамыған, анығырақ айтқанда, жете мән берілмеген іс. Сондықтан одақтық министрліктің көмегіне көбірек иек артуға тура келді. Ломако, Якубовский, Антропов сияқты елімізге ісімен танымал болған министрлер Қазақстан геологиясының материалдық-техникалық базасын нығайтуға жәрдемін аяған емес.

Кейінірек энергетика министрлігі өз алдына отау тікті. Ауылдан бастап ірі қалаларға дейін, шағын цехтан бастап алып завод, фабрикаларға дейін оның қызметінсіз өмір сүруі қиындай бастаған уақыт туған-ды. Бұл министрлікті ұйымдастыруды Кенді Алтайдың энергетика жүйесін дамытуға айрықша үлес қосқан тамаша инженер Т. М. Батуров қолға алды. Совхоздар министрлігіне Көкшетеу облыстық партия комитетінің бұрынғы хатшысы Рогинец, Қаржы министрлігіне Мәскеудегі республика Министрлер Кеңесінің тұрақты өкілдігінде істеген Атамбаев келіп, тың серпін танытты. Жаңадан село құрылысы министрлігі құрылды. Бұлардан басқа республика ведомстволары мен ұйымдары тәжірибелі, іскер әрі сауатты басшылармен нығайтылды.

Хрущевтің ұсынысы бойынша менің орынбасарлығымға және Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағалығына Украина Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы хатшысы Л. Г. Мельников тағайындалды. Республика жоспарлау органдарын маман кадрлармен толықтыруда, сондай-ақ өзекті мәселелерді орнықты шешуде аз еңбек сіңірген жоқ.

Министрлер Кеңесінде қызмет істегенімде бір ай толмай жатып Орталық Комитеттің басшылығында өзгеріс болды. Пономаренко бірінші хатшылықтан босатылып, Польшаға елші боп кетті. Қысқа мерзім ішінде біз аса бір сыйластықпен қызмет істестік. Ол біртоға, айтқанын екі етпейтін және өзгеге де талап қоя білетін. Кез келген кісімен оңай тіл табысып, өзін қарапайым ұстайтын. Әңгімешіл кісі түгын, зейін қоя тыңдап, басқаның ден қойғанын да қалайтын. Бос уақыттарында, үй-іші тірлікте Белоруссиядағы өткен күндерін сағынышпен еске алатын.

Понтелеймон Кондратьевич 1939 жылы қыркүйектен Батыс әскери округы әскери кеңесінің мүшесі. 1941—1945 жылдары Ұлы Отан соғысында Батыс, Орталық, Брянск және 1-Белорус майдандары әскери Кеңестерінің мүшесі, 1942—1944 жылдары

Жоғарғы Бас командование ставкасы жанындағы партизан қозғалысы Орталық штабының бастығы, генерал-лейтенант. Міне, сол соғыс жылдарындағы партизандық өмірді, оның қиын-қыстау күндерін, ер жүрек қарулас достары туралы жүрек сыздатарлық оқиғаларды көп айтар еді.

Өмірден көргені де, көкейге түйгені де мол кісі. Жақсылармен қызметтес болып, мына жалған дүниеде ненің опа беріп, ненің опа бермейтініне әбден көзі жеткен. 1948—1953 жылдары БК/б/П Орталық Комитетінің хатшысы, 1950—1953 жылдары КСРО Дайындау министрі қызметін қоса атқарған. И. В. Сталин жайында біз білмейтін әңгімелерді, әсіресе оның өзіне деген ықыласын, соншалықты сене білгенін тебірене еске алатын.

Неге екенін кім білген, әйтеуір Никита Сергеевичпен дәмтұзы жараспады. Гайбаттамайтын. Бірақ жұлдызы қарсы екенін салыңқы қабағынан сездіріп алатын. Бір жолы Мұхаң телефон соғып:

— Пәлі, сіздермен дастарқандас болудың сәті түспей жүр еді. Понтелеймон Кондратьевичпен бірге үйден дәм татып қайтсаңыздар деген тілек бар, — деп әңгіме аяғын салмақтай сөйледі.

Мұхаңмен отырудың өзі білім дариясынан сусындап, кәусарына қанғандай әсер алатынбыз. Қуана қабыл алып, енді гана телефон тұтқасын орнына қоя бергенім сол еді, қоңырау қайта безілдей женелді. Пономаренконың даусы естілді.

— Әуезовтің үйіне бірге барсақ қайтеді?

— Оған сөз бар ма!

— Онда келістік. Сіз маған соға кетерсіз, жарай ма?

Мен Пономаренконың кабинетіне кіргенімде, «ВЧ»-мен сөйлесіп жатыр екен. Бір қызырап, бір сұрланып отырды. Тұтқаны қоя беріп:

— Хрушев қой сөйлескен, — деді үнжырғасы түсіңкіреп. Көңіл күйінің күрт төмен түсіп кеткенінсіз біліп отырмын. Ол да жасырмады.

— Хрушевпен жұмыс істеу күн өткен сайын қиындап барды. Жоқ жерден ілік іздеп, жүйкені тауысты, — деді. — Арамыздан ала мысықтың өткеніне біраз болды. Қарғыс атқан соғысқа дейін-ақ бүлініп біткен. Ол кезде Никита Киевте, мен Минскіде

қызмет істейтінбіз. Жиі қақтығысып қалатынбыз. Иненің ұшындай бөртпе қасына келе жазылмас жараға айналды. Соғыс тұсында, сосын Мәскеуде бұл өрши түсті. Көп мәселде пікіріміз қайшы келетін.

Ол ашыла сөйлеп, осы жолы жегідей жеген ішкі зілді сыртқа шығарған. Понтелеймон Кондратьевичтің мына сөзі әлі жадымда.

— Қазақстанда жұмыс істеу қызықты әрі үлкен абырой, — деген еді ол. — Алыптың адымы да бөлек болады. Аса ірі мәселелерді шешуге тура келеді. Жері қандай кең болса, елі де мәрт. Жатсынбайды, құшағы ашық. Бары болса кісі жесін дейтін пейілі кең халықпен, шаруаға икем адамдармен жұмыс істеу де бақыт қой. Бірақ бұл жерде қанша істейтінім бір құдайға, сосын Хрущевке ғана аян. Сізге де соның басшылығымен қызмет етпек керек. Есіңізде болсын, әсіре қызыл тез оңады. Ол — көрсекқызар. Көптеген мәселде асығыстық жасап, арандатып кетеді. Байыппен шешуге, жанжақты ойлауға жоқ. Егер сіздің көтерген мәселеніз, жанды пікір, пайдалы ұсынысыңыз оның ойынан шықпай жатса, онда жолы кесілді дей беріңіз. Ол ол ма, мұның ақыр аяғы басыңызға таяқ боп тиюі ғажап емес. Ол өзгенің пікірімен санасуға жоқ, тізеге басады. Хрущев өзінен гөрі қабілеттілеу, білігі де, білімі де артықтау адамды жынындай жек көреді. Ол айналасындағы табанының бүрі бар, азулы азаматтардан арыла бастады. Жергілікті жерлердегі, сондай-ақ орталықтағы ондай басшы қызметтегілерді орнынан алып, үні қайтып шықпайтындай жерге жіберіп жатыр.

Жан баласына айтпас сырын маған ақтарғаны, әрине, сенгені шығар. Бірақ несін жасырайын, Пономаренконың ұлы державаның бірінші басшысы туралы адамның аза бойы қаза тұратындай теріс пікірі мені қайран қалдырған-ды. Сөйтсем, жаманды жаман деген өсек емес, шындық екеніне кейінірек көзім жетті.

Кеңседегі әңгіме осымен бітті де, біз Әуезовтың үйіне баруға сыртқа шықтық.

Мұхаңның дастарқанында Пономаренко екеуімізден басқа Жазушылар одағының сол кездегі төрағасы Ғабиден Мұстафин және екі-үш кісі болды, олардың кімдер екені есімде қалмапты. Әңгіме шиыршық атып, алуан тақырыптың басы шалынды.

Негізінен Мұхаң мен Понтелеймон Кондратьевичтің арасында өрбіп, біз тиіп-қашып болмаса, сөзге араласпай, көбіне тыңдаушы ролін атқардық.

Мұхаң «Абай жолы» романын қалай жазғанын, қандай қиындықтарды бастан кешіргенін, алдағы жоспары туралы айтып, құлақ құрышын бір қандырды. Әдебиет, өнер жайлы, ара-тұра экономика мәселесі, әлеуметтік жағдай сөз етілді. Пономаренко жазушылардың қоғамдық өмірімізге қатысты толғамдарына, ұсыныс-пікірлеріне ынта қойып тыңдады. Республиканы дамыту жоспарларына, әсіресе, тың және тыңайған жерді игеру жөніндегі ойларына назар аударды.

Біз ұлы жазушының ықылас-пейіліне риза қоңілмен түннің бір уағында тарқадық.

***

Пономаренконың Хрущевпен телефон арқылы сөйлескеніне санаулы ғана күндер өткен-ді. Бірінші хатшының айтқаны айдай келді. Мен Понтелеймон Кондратьевичтің кабинетінде аса бір маңызды мәселе жөнінде ақылдасып отырғанмын. Ол кісіге Молотов телефон соқты. Әңгіме қысқа қайырылды. Пономаренко отырған орындығына шалқая түсіп:

— Хрущев екеуміздің арамыздың қандай скенін айтқаным есіңізде ме? Қазір Молотовпен сөйлескеннен кейін бәрі белгілі болды. Маған дипломатиялық жұмысқа ауыс деп қоярда-қоймай отыр. Польшаға кететін болдым, — деді пәс дауыспен.

Сол жерде көмекшісін шақырып алып:

— Мен Мәскеуге ұшамын. Шұғыл самолет дайындаңыз, — деп тапсырды.

Көмекшісі көп кешікпей қайта оралып, самолет түп-тура үш сағат ішінде ұшуга даяр болатынын хабарлады. Пономаренко қалада бар Орталық Комитеттің бюро мүшелерін шақырып, өзінің Мәскеуге жүргелі жатқанын және басқа қызметке ауысқалы отырғанын айтты. Біз де жолдан жыгылмай, республика партия ұйымына сіңірген еңбегіне алғыс айта келіп, жаңа жұмысында табысты болуға тілек білдірдік. Үш сағаттан соң мен оны аэропортқа жалғыз өзім шығарып салдым. Келгенді де, кеткенді де қораланып қарсы алып, қораланып аттандыратын дәстүр жоқ. Сыбай сылтаң дегендей, өзің барып, өзің қайтатын кез... Пономаренко екеуміздің арамыздағы сыйластық ол өле-өлгенше жалғасты.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына Л. И. Брежнев, екінші хатшылығына Новосібір обкомын басқарған И. Д. Яковлев сайланды. Леонид Ильичпен, кайталап айтамын, қызметтес болған алғашқы күннен бастап бір-бірімізді қас-қабақтан танытын, және істің мүддесі үшін өз қозқарасымызды қорғап қала алатын, санаса да білетін сыйластықта гүмыр кештік. Ол кісімен жұмыс істеу өте жеңіл еді. Жайдары мінезді, ешкімді алаламайтын турашылдығы, алдына айқын мақсаттар қойып, соны ыждаһатпен орындауға ұмтылатындығы, құдай берген ұйымдастырушылығы талантты даралап тұратын. Техник-жерге орналастырушы, инженер-металлург мамандығы бар Брежнев өнеркәсіп өндірісі мен құрылыс ісін жілікше шағатын. Ауыл шаруашылығы мәселесінде де ешкімнен кем түспейтін. Біз біте қайнасып жұмыс істедік.

Уақыт ілгерілеген сайын республика алдында тұрған келе-лі міндеттер көбейсе де, кеңі де түсті. 1954 жылға қарағанда 1955 жылы тың жерді игеру кең көлемде жүргізілді. Егер, алғашқы жылы Қазақстанда 90 совхоз ұйымдастырылса, 1955 жылы ең кемі 250 жаңа совхоз ұйымдастыру міндеті қойылды. Тың көтеру ұлан-байтақ республиканың барлығында да өріс алды. Шаруа бастан асып жатты.

Ұйымдастырылатын совхоздар үшін ең әуеслі іскер де ұйтқы болатын қабілеті мол директорларды таңдау қажет тұғын. Ондай бесаспап жандарды шарқ ұрып іздесең де таппайтынсың. Бас агрономдыққа, есепші-бухгалтерлікке, жабдықтау ісіне, тіпті механизатор-жұмыскерлікке лайық жандар қолға түсе бермейтін. Оларды оқытып, тәрбиелеу, тәжірибе жинақтату ісі бір күннің шаруасы емес, жүйелі, жоспарлы жұмыс жүргізу арқылы қол жететін еді. Ештен-кеш жақсы. Қиындыққа шыдамдылықпен төзе отырып, игі шараларды қатар жүзеге асырдық. Директорлыққа тағайындалған адам аудан басшыларымен бірге жаңадан шаңырақ көтеретін шаруашылық үшін ірге тебер жер таңдайтын. Олар, шын мәнісінде, аңызак жел ойнаған мидай далада пайда бола бастаушы еді. Сондықтан совхоздың алтын діңгегін орнатуға келген, үміт дүниесінен күдер үзбей, болашаққа сеніммен қараған жандар өмір сүру үшін тұрмыстың ең бір қарабайыр, жабайы десе болғандай тірлігін бастан откерулеріне тура келген-ді. Үстін-үстін келіп жатқан техникалар, құрылыс

материалдары, құрама үйлер — адам үшін не қажет, соның бәрі темір жол станцияларында таубоп үйліп жатты. Оларды тиісті жерлерге жедел жеткізу мәселесі онсыз да мұрнынан шаншылып жүрген кісіге оңайға түспейтін. Ондағы әр қиырдан келіп, сендей соғылысып жүрген адамдардан жер қайысатын. Бұларды бөліп, діндеген жерге жеткізу — ол да үлкен шаруа. Азық-түлік, киім-кешек және басқа да тауармен жабдықтап, саудасаттық ұйымдастыру, олардың ауырып-сырқамауы үшін денсаулық пункттерін ашу, әрине, жанашырлықпен жүргізетін ұйымдастыру жұмысын талап ететін. Жергілікті партия, кеңес, шаруашылық органдары мұндай қарбалас сәттерде бел шешпей еңбек етті.

Баяғыда бабаларымыз өріс жаңартпас бұрын, қонысын сайлап барып, көші-қонға кіріседі екен. Сол үрдісті ұстануға тырысып, ғылыми мекемелердің ақыл-кеңесіне жүгініп отырдық. Шынында да совхоздар мен қалашықтардың құрылысы салынбас бұрын жер таңдалды, түрен салу үшін болашақ егістік жердің жарамдылығы айқындалды. Бұның бәріне ғылыми тұрғыдан қарадық. Асығыс, сауатсыз шешім шаш стектен шығын әкелері аян және ондай фактілер орын алмай қалған жоқ. Барлық кеңестерге, ауыл шаруашылығы министрлігіне, совхоздар министрлігіне жыртылатын жер мен жаңа совхоздардың құрылыс орнын таңдауға қатысты тайга таңба басқандай айқын нұсқау берілді. Осыған орай, әрине, табан тоздырарлықтай талай-талай жол кездік. Әсіресе, Брежневпен бірге Солтүстік Қазақстанды түгел шарлап шықтық деуге болады. Жүздеген, одан артық болмаса кем емес, адамдармен кездесіп, пікір алмастық. Олардың арасында жаңа қоныстанушылар да, көзі қарықты мамандар да, жер емген механизатор да бар. Вагондарда тұрып, станцияларда күні бойы аялдаған күндер аз болған жоқ. Облыс, аудан орталықтарында, болашақ совхоздардың дала қостарында қызу пікір алмасқан кеңестерге қатысып, обком бюроларында, атқару комитеттерінің отырыстарында, аудандық партия комитеттерінің хатшылары, атқару комитеттерінің торағалары, совхоз директорлары мен мамандары бас қосқан кеңестерде бір емес, әлденеше рет сөз сөйлеуге тура келді. Кеңестер қайда өтпесін, оған кімдер қатыспасын — бәрінде де істің жайы, адам тағдыры, елдің тұрмысы сөз болатын. Өткір

сындар айтылатын, бірақ адам жанына тистін, кісіні қорлайтын ауыр сөзден іргені аулақ салатынбыз. Орын алған кемшілік сындалатын, оны түзетудің жолдары көрсетілетін.

Халық: «Келісіп пішкен төн келте болмайды» дейді. Көпшіліктің аты — көпшілік. Жұмыла кетсе, тау қопарғандай күш танытады. Басы қосылса, ақыл арнасы ағытылады. Сондықтан, біз қай істе де халыққа сүйендік, оларды айналып өткен жеріміз жоқ. Тың игеруде шешімін күткен проблемалар жөнінде диқан-дармен, агрономдар, малшылармен, партия, кеңес, шаруашылық органдарының басшыларымен, кәсіподақ, комсомол қызметкерлерімен, мұғалімдермен, дәрігерлермен, ғалымдармен, механизаторлармен кеңесіп отырдық. Соның нәтижесінде 1954 жылы бұрынғы жылдармен салыстырғанда астық 2,5 есе артық өндірілді, мұның өзі ауыл снбсккерлерін жаңа жетістіктерге құлшындыра түсті.

Біз тынды бүкіл ел боп көтердік. Мен оны қайталаудан жалықпаймын. Жақсының жақсылығын айту — ізгі жанның нұрын тасытып қана қоймайды, адам мен адамды, ұлт пен ұлтты жақындастырудың дәнекері. Практикалық көмек көрсету үшін арқа апшысын қуырған ақтүтек боранға, оңтүстіктің аспан айналып жерге түскендей аптап ыстығына қарамастан одақтық министрлер мен, олардың орынбасарлары: Бенедиктов, Бешев, Козуля, Кожевников, Корнесс, Кальченко, Гундобин, Гоциридзе және басқалары қыж-қыж қайнаған снбсктің қақ ортасында жүретін еді. Арманшыл жастарымызды жігерлендіріп қана қоймай, үлкен міндетті мінсіз шешуге жұмылдыруға көп үлес қосқан БЛКЖО Орталық Комитетінің хатшыларының, оның ішінде Шелепиннің, Тяжельниковтың атына жылы сөздер айту әбден лайық. Олар жиі келіп, замандастарының тыныс-тіршілігін өз көздерімен көріп, барына қуанып, жогына қол ұшын беруден аянбайтын. Тың игерушілерге кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің төрағасы В. Гришиннің де қамқорлығы аз емес. Орталық Комитеттен, Министрлер Кеңесінен бастап барлық министрліктер мен ведомстволардың күнбе-күнгі назары тың тосінде болды. Бар мәселені қолма-қол шешіп отырды.

Қай нәрсенің болмасын екі ұшы бар. Жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қайғы, ақ пен қара, адалдық пен арам-

дық.. 1955 жыл үшін сүйініштен гөрі күйініш басымдау болды. Ала жаздай бір тамшы тамбады. Қазақ жерін тұтастай құрғақшылық жайлап, көптен күткен үміт дүниесін құрдымға жіберді. Аптап ыстық, аңызақ жел ұшы-қиырсыз ұлан даланың өкпесін сығып, тынысын байлап тастады. Көрер көзге дүркірей көтеріліп, уыз дән байлаған егін қурап бара жатты. Қайта-қайта септеп жүріп шыгарған астық орнына сарғайған шөп қалды. Мұны көрген кейбіреулердің үрейі ұшып, тың жерінің сиқы мынау болса, жетіскен екенбіз деп, келген жағына қайқайып кетіп отырды. Ерік-жігері мол, ертеңіне деген сенімі бар жігіттер мен қыздар уақытша қиындыққа қасқайып қарсы тұра білді.

Тың — кімнің кім екенін танытқан нағыз майдан даласы. Бір-бірімен еңбекте бәсекелесе жүріп, қиындықта демсеу, қуанышта сүйеу болды. Оқытушысы да өздері еді, шәкірттері де өздері болды. Өйткені, басқа жақтан келіп біреулер үйреткен жоқ. Жоққа төзе жүріп бар жасады. Сондай елге сын болған күндерде біздің тыңгерлеріміз КСРО Ауыл шаруашылығы министрі И. А. Бенедиктовтың шапағатын көп көрді. Ұзақ жылдар бойы Егіншілік халық комиссары, сосын ауыл шаруашылығы, совхоздар министрі қызметінде жүріп дала өмірін, оның ыстық-суығына бірдей төзген ол Қазақстанға жиі келетін, келген сайын нақтылы көмек беретін. Республика экономикасын көтеруге ерекше еңбек сіңірген осы азаматқа қазақстандықтар қарыздар десем, оны білетіндер менің бұл сөзімді теріске шығара қоймас, сірә.

Ірі финансист, 1938 жылдан 1960 жылға дейін КСРО Қаржы министрі А. Г. Зверев Қазақстан экономикасының қалыптасып, қаз-қаз тұруына бірден-бір жанашыр болған кісі. Турасын айтсам, республика үшін ең ауыр күндері шыр-пыр боп, қаржыдан қыспай, иманды жолынан жыгылмай, қолы жеткен жерге дейін телефон шалып, көмектескені бар. Министрдің «дабылнан» кейін Брежнев пен маған Хрущев, Булганин, Микоян, Первухин, Косыгин, Орталық Комитеттің басқа да хатшылары хабарласып, жылы қабақ танытқан еді.

Құрғақшылықтың салдарынан көптеген шаруашылық тұқымсыз қалды. Республика совхоздарымен колхоздары мемлекетке бар-жоғы 100 миллион пұт астық тапсырды. Тұқыммен шаруашылықтардың 72 проценті ғана қамтамасыз етілген.

Қалғаны не істерге амал таппай, қолы жеткен жерге дейін алақан жайып барды. Іске тікелей араласуымызға тура келді. Брежневпен бірге Мәскеуге ұшып келдік. Қарызға тұқым алмақпыз. Шыны керек қой, біздегі бір жаман әдет, ортақ тірлік үшін онсыз да кішірейіп келсең, тура өзің сұрайтындай тұқыртатыны жанға бататын. Хрушев пен Булганин Үндістанда жүреді. Саяси Бюроға Микоян басшылық етіп қалыпты. Көп сарсылтпай қабылдады. Біз республикадағы жағдайды түгел баяндап бердік. Ол бізді мұқият тындап болып:

— Бұл жайды Никита Сергеевичке баяндайық. Оның рұқсатынсыз бір түйір дән бере алмаймыз, — деді. Сосын сәл қабағын шытып, абыржи сөйледі. — Түсінсем бұйырмасын, неге шаруашылықты тұқыммен қамтамасыз етіп алмай, астықты мемлекетке тапсырдыңыздар? Әуелі соны айтыңыздаршы.

— Бір шаруашылық екінші біреуі үшін тұқым себе алмайды, — деп тоқ етерін айттық.

Қысқа жауап көңілін орнықтырды білем, Микоян:

— Онда екі-үш күннен кейін жауабын аласыздар, — деп қоштасты.

Брежнев Мәскеуден әрі өз шаруасымен Днепропетровскіге жүріп кетті. Мені екі күннен кейін КСРО Министрлер Кеңесінің Президиумына шақыртты. Микоян қойған сұрақ алдыманнан шықты. Мен тұжырымды пікірімді айттым.

Ақыры республикаға жетпей жатқан тұқым берілді. Бірақ, төтенше бір жағдай болмаса, одан былайғы жерде иектерің қышымасын деп ескертті. «Аузы күйген үрлеп ішеді». Оның үстіне қызыл қырман сапырып отырып, көрінгенге алақан жайғанымыз ұят-ты. Жүгерінің бұдан тұқымын алғанымыз болмаса, қайтып тұқым сұраған емеспіз.

Келер — 1956 жыл ағыл-тегіл, ақ түйенің қарны жарылды. Тұқымдыққа алған қарыздан да құтылды, мемлекет қамбасын да қарқ қылдық. Бір миллиард пұт астық жинап, республика абыройын бір көтеріп тастадық. Қуанышты күндердің бірінде А. И. Микоян арнайы телефон соғып, диқандардың зор табысымен құттықтады. Ол кісінің әзіл-қалжыңы ілесе жүретін әдеті:

— Кеусен беретін жөндерің. Миллиард алғандарың құдайдың арқасы, сосын менің арқам, — деп тұқым беруге септігі

тигенін айтып, бір күлдіріп алды.

Анастас Иванович сергек те сезімтал, үлкенге де, кішіге де ілтипатпен қарайтын. Әсіресе, қарамағында ұзақ жылдар бірге істейтіндерге қамқор боп отыратын ақсақалдық мінез бар еді. Оларды бағалай білетін, керек жерінде қолдап, қол ұшын беруден аянбайтын. Бірде маған телефон соқты.

— Әуелі астық жайы, ауыл шаруашылығының хал-ахуалы, елдің тіршілік-тынысы, қалай, соны айтсаңыз, — деді. Мен түгел баяндап бердім. Мүқият тындап болып:

— Тәңір жарылқасын, істің басы-қасында өзім жүргендей қанықтым. Енді бір өтінішім бар. Орындасаң, айтамын, — деді әзіл-шыны аралас.

Мен де қалжыңдап:

— Анастас Иванович, қазақта: «Көңілшекті қошамет қор етеді» деген сөз бар. Көрпеме қарап көсілгенім жөн. Ұятқа қалмаспыз, — дедім.

— Мәтелің ұнады, қайталап айтсаң жазып алар едім... Онда өңгіме былай: Сауда халық комиссарнатында бұрын жауапты қызмет атқарған Якубович деген кісі болып еді. Жексе адамға табыну жылдарында істі болып, заңсыз жазаға кесіліп кетіп еді. Ұзақ жыл арқалап, қазақ жеріне айдалған. Қазір ақталып, Қарағандыда тұрып жатқан көрінеді. Соның қалы қалай екен, біліп бермес пе скенсіз? — деді.

Өтінішін орындап, Якубовичті іздеп таптық. Жұмысқа орналастырдық.

КОКП XXIII съезінде мен Орталық Комитеттің Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат болып сайландым. Микоян елден бұрын келіп, құтты болсаң айтып, баяғы мақалымды өзіме қайталап айтып:

— Шын жүректен, ағалық көңілмен құттықтаймын, — деді. Анастас Иванович осындай мінезге бай кісі еді.

ХІІ

Мына бір оқиғаны еске алмай кету мүмкін емес. 1955 жылы Советтік Қазақстан тарихында тұңғыш рет біздің республикамыз Жоғары халықаралық деңгейде аса мәртебелі қонақты қабылдады. Есімі дүние жүзіне белгілі мемлекет қайраткерлерінің бірі Үндістанның премьер-министрі Джавахарлал Неруді қазақ жері құшақ жая қарсы алды. Неру сол кезде-ақ қоғамдық-

саяси әлемге таныла бастаған сүйікті қызы Индираны ерте келген еді. Леонид Ильич скеуміз барып аэропорттан күтіп алдық. Жер жүзінде саны жағынан да, тарихы жөнінен де, ұлы перзенттері санатынан да шоқтығы биік тұратын елдің аяулы азаматына көрсетілген құрметтің жөні мүлде бөлек болды. Адамдар көшеге сыймай кетті. Жолына төселген гүл шоқтарында есеп жоқ еді. Ел ықыласына риза болған Неру:

— Мейірім шуағы мол, пейілі кең халықтың перзенті болудан асқан бақыт жоқ, — деді маған. — Бізде екі ұқсастық бар екен. Бірі — қарапайымдылықтарыңыз қалай аумаса, жасыл желекке оранған Алматы біздің Кашмирмен егіздің сыңарындай ма деп қалдым. Гажап!

Сол күндері қазақстандықтар біздің республикамыздың экономикалық жағынан нығайта отырып, өзіміздің ел ішінде қалай бедел жинай бастаса, халықаралық көлемде де сондай абыройға бөлене түскенін тұңғыш рет жете сезінген-ді.

Арада біршама уақыт салып Алматыға Бирманың басшысы У Ну келіп қайтты. Бұл жолы да Брежнев екеуміз қонақтың алдынан шығып, ел ықыласын аңғарттық. Сол жылдары кімдер біздің киелі жеріміздің қасиетті топырағын баспасын, олар ең әуелі тыңның қалай игеріліп жатқанын құлшына сұрап, құмарта тындайтын. Дж. Неру де, У Ну да Кеңес елінде жүргізіліп жатқан кең ауқымды экономикалық және демографиялық шараларға халықаралық мүдделілік танытып отырғанын атап өтіп еді...

***

Қаңтар айының 24—27-і күндері Қазақстан Компартиясының VIII съезі өтіп, онда Орталық Комитеттің есебі тыңдалып, КОКП XX съезінің халық шаруашылығын өркендетудің 1956—1960 жылдарға арналған алтыншы бесжылдық жөніндегі директиваларының жобасы талқыланды. Съезд республика халық шаруашылығының өркендеу барысын талдай отырып, партиялық ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстарына баға берді. Үлкен жиын келелі міндеттер жүктейді. Халық шаруашылығының бар саласын ілгері бастырудың сара жолын белгілеп берді. Әсіресе, 1956 жылы ең кемі I миллиард 500 миллион пұт астық өндіріп, мемлекетке кем дегенде 600 млн. пұт астық сату міндетін қойды. Бұл айтуға жеңіл болғанмен,

орындауы оңай түспейтін аманат еді.

Мен осы съезде Орталық Комитеттің және бюро мүшесі, партияның XX съезіне делегат боп сайландым. Съезд Брежнев пен Яковлевке үлкен сенім көрсетті. Леонид Ильич — бірінші, ал Иван Дмитриевич — екінші хатшылыққа сайланды.

КОКП XX съезі біздің партиямыз бен халқымыздың тарихында айрықша орын алды. Бүкіл әлем 1956 жылы ақпан айында Мәскеуге елеңдеп құлақ түрді. Біздерге — делегаттар үшін, әрине, тосын жағдай еді. Съездің жабық мәжілісінде Н. С. Хрущевтің «Жеке басқа табынушылық және оның зардаптары туралы» жасаған баяндамасын тыңдағанда өз құлағымызға өзіміз сенбей, төбеден жай түскендей отырып қалдық. Біреуге ерте, біреуге кеш мәлім болғандай, Сталиннің қызметін тексеру жөніндегі комиссияның қорытындыларын съездің күн тәртібіне енгізу керек пе, жоқ па деген мәселеге байланысты Орталық Комитеттің Президиум мүшелері қызыл кеңірдектесіп, талай жерге барысыпты. Молотов, Каганович, Ворошилов, Маленков бір жақ. Сталинге емешегі үзіліп, жақсы көргендіктен шаң жуытпауға тырысты деген пікірдің жөні бір басқа. Олар ұрпақ санасына майдай сіңіп, құдайдай табынған жанды жерден алып, жерге салғаннан ешкімнің шексіз қыза қоймайды, қайта партияны, халықты өзімізге қарсы қойып аламыз, оны әшкерелеудің зардабын КОКП көреді, туысқан маркстік-лениндік партияға киындық келтіреді деген уәж айтып, ұсынысқа қасқайып қарсы шығады. Алайда Хрущев алған бетінен қайтпайды. Булганин, Сабуров, Первухин, Кириченко, Сулов сияқты Президиум мүшелерінің қолдауына арқа сүйеген ол дегенін орындап, КОКП Орталық Комитетің хатшысы, академик П. Поспеловке комиссия жұмысын басқаруды тапсырады. Айтқандай, әуел баста аталмыш баяндаманы Поспеловтың өзі жасауға үйғарылған екен. Бірақ жеме-жемге келгенде сценарий күрт өзгеріп шыға келеді, баяндаманы КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы жасады. Қалай болғанда да, бұл Хрущевтің көзсіз ерлігі.

Есепті баяндама бойынша бізден Брежнев сөз алды. Ал, Булганиннің баяндамасы бойынша мен сойледім. Съезд директиваларын қолдай отырып, мен өз сөзімді екі мәселеге айрықша тоқталдым: біріншісі — тың жерді одан әрі игеру барысында оның көлеміне емес, егілген егіннің шығымдылығына мейлін-

ше мән беру, екіншісі — Қаратау тұнған байлық көзі, ондағы ванадий кенін игеру.

Екінші мәселе бойынша съезден соң іле-шала Тевосяннан хат алдым. Ол қара металлургия министрлігі таяу арада Қаратау ванадий кенін өндіруді өркендету мәселесін зерттеуді қолға алатындарын айтыпты.

Съезде мен КОКП Орталық Комитетінің мүшесі болдым. Брежнев Президиум мүшелігіне кандидат және Орталық Комитеттің хатшылығына сайланды. Алматыға қайтар алдында Л. И. Брежнев скеуміз «Мәскеу» қонақ үйіндегі 419-бөлмеде отырып, бір-бірімізге дос пиғылдағы ақ тілек айтысып, қимай қоштастық. Сонау 1954 жылдан басталған біздің айнымас достығымыз оның соңғы демі таусылғанша сыйластықпен жалғасты.

Съезден оралысымен республика Министрлер Кеңесінің кеңейтілген мәжілісін өткізін, тың жерді игеру ісін жүйелі жүргізуге жаңа құрылыстар салуға және іргесі қаланған совхоздардағы салына бастаған құрылыстарды жалғастыруға ерекше назар аударылды. Совхоздар министрі Рогинецтің, ауыл шаруашылығы министрі Мельниктің және оның бірінші орынбасары Познанскийдің баяндамалары тыңдалды. Министрлер Кеңесі белгілеген шаралар мен қаулы Орталық Комитеттің бюросында толық қолдау тапты.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сәуір айындағы Пленумында И. Д. Яковлев бірінші, ал Журин екінші хатшы боп сайланды. Дәп осы тұста шетін мәселе төңірегінде көптен бері көңілді күпті гип жүрген ойды ортаға сала кетсем деп едім. Атап айтқанда: Мәскеудің ұлттық кадрларға деген, ең бастысы — республиканың бірінші басшысына деген сыңаржақ шешімдері онсыз да сыздап жүрген жүректі тілім-тілім ететін. Біздер, соның ішінде орысы бар, украинны бар — қазақстандық басшылар оңашада: орталық неге болашағынан үміт күтерлік жергілікті басшыларды көзіне ілмей, республика Орталық Комитетіне «өз» адамдарын жіберуден танбайды деген сұрақты отыра қалып талқылайтынбыз. 20—30-жылдар болса, бір сәрі, ол уақыт басқа. Ал, революциядан кейін табаны күректей қырық жыл өтті. Содан бері бірде-бір лайықты адам болмағаны ма? Меніңше, кадр жөніндегі мұндай саясат ақылға да сыймай-

ды. Лениндік принципке де жат. Мәскеудің империялық өктемдігі демей, не дегенін бұған. «Кімді қойғымыз келсе, соны қоямыз. Ал, сендер дауыс бер десе, ләппәй «күлдық» деп қол көтер деген сыңай байқатады. Бұл шымбайға батпайды емес, баталы. Бірақ, амал қайсы. Айтқанын екі етпейсің. Өйткені, кез-келген республика үшін ең жоғары лауазымдағы қызметке Орталық қана төрелік айтып, билік жүргізеді. Онсыз аттап баспа, бассаң, тағдырың қыл үстінде дей бер. Арқаңнан қағып отырып, сандалтып жіберуден тайынбайды. Мындар айылын жиып жүру үшін бірлі-жарым қарсы келіп, дау шығарғанды «құрбандыққа шалып» жібереді. Сосын, екі елі ауызға, төрт елі қақпақ демей, Орталықтың ақ дегені алғыс, қара дегені — қарғыс демей көр. Мені, оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын, бұл өгіздей өкпе емес, Мәскеудің ұлттық кадрды тәрбиелеп, өсіру ісіндегі немқұрайдылығы жайында көптен көкейде жүрген, кеш те болса айтылуға тиіс ойлар еді...

Сол жолғы пленумда менің «Республика партия ұйымдарының 1956 жылғы көктемгі егісті ойдағыдай өткізу және республика совхоздары мен колхоздарында ауыл шаруашылығы дақылдарынан жоғары өнім алу жөніндегі міндеттері туралы» баяндамама тыңдалды. Ол жылдары бесжылдықтың көтерер жүгі, алға қойған мақсаты болатын. Және оның әрбір жылы ауқымды да қауырт істермен ерекшеленетін. Алтыншы бесжылдықтың да осындай міндеттері айқын белгіленді. Сол жолда үлкен ұйымдастыру жұмыстары жүргізілді. Өнеркәсіп бірқалыпты ырғақпен жұмыс істеді. Ірі өнеркәсіп орталықтары — Қарағанды, Шымкент, Өскемен, Алматы, Павлодар, Теміртау қарышты қадаммен алға басты. Екібастұз, Ермак, Кентау, Рудный, Шевченко /қазіргі Ақтау/, Степногорск сияқты алыптардың қанат жаяр негіздері қаланды.

Маусым айының 10-ы күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің және бір пленумы өтіп, республикадағы тұрғын үй құрылысының жөй-жапсары кеңінен сөз етілді. Мен баяндама жасадым.

Пленум қызу жұмыс істеп жатқан. Каганович телефон соғып, мені сұрапты. Амандықтан соң:

— Тың жерді көрудің сәті түсті. Ертең Қостанайға барамын. Сонда кездеселік, — деді.

Мен бар шаруаны жиыстырып тастап, Лазарь Моисеевичті қарсы алуға Қостанайға ұшып бардым.

Каганович мінген поезд Тобыл станциясына келіп аялдаған. Бұрын-соңды жүздеспеген кісіңмен ойда-жоқта кездескелі тұрғанда адам ойы он саққа кетеді екен. Алып-ұшып барғанда қалай қарсы алады? Оның қаһарынан қаймықпайтын жан кемдем, мінезі қатал, ешкімге ішін бермейді деп естиміз. Кеңес үкіметінің басшы қызметінде отырып үйренген кісі бетің бар, жүзің бар демейді, айтатынын тура айтып, кесімді шешімін сол жерде жасайды. Сталиннің ең жақын серігі, есімі бүкіл елге мәшһүр.

Міне, осындай ой жетегімен дйттеген жерге табан іліктірдік. Көңіл орнына түсті. Ол кісі бірінші рет көріп отырғанына қарамастан мені сыралғы кісіден бетер қабылдады. Кездескен бойда ашық-жарқын әңгімелесіп, бірден озіне баурап алды.

Таңертеңгі асты Кагановичтің жеке вагонында бірге іштік те, жеңіл машинамен Ақмолага жүріп кеттік. Бара жатқан жолда Есілде, Атбасарда аялдап, таяу жердегі совхоздардың сгін жайын аралап көрді. Теңіздей тербеліп, жайқала өскен астықты көріп қайран қалды. Дән байлаған масақтарды аялай ұстап, ерекше сүйсініс танытты.

Есілде тыңгерлер алдында сөз сөйледі. Ойы анық, әрі қысқа, әрі нұсқа сөйледі. Пікірін ұғынықты жеткізетіні сонша, елді еріксіз баурап алды. Дикандардан шағым көп түсті. Олар негізінен тұрмыстық жағдайға тіреліп жатты. Облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Бородин дәл сол кезде Алматыда жүрген. Каганович сөз соңында:

— Тұрмыстың сөні келіспей істің мәні болмайды. Оған жүрдім-бардым қарауға ешкімнің хақысы жоқ. Сондықтан осында айтылған бар проблеманың уақтылы және дұрыс шешілуін Қонаев жолдасқа тапсырамын, — деді.

Айтылды — орындалуға тиіс. Ол — заң. Шығарып салма сөз, іс аяғын құрдымға жіберу деген болмайды. Тәртіп бар жерде жұмыс осылай жүрмек керек. Мен оны тапсырма деп қана қарағаным жоқ, үлкен сенім деп қабылдадым. Берілген уәдені мінсіз орындау үшін облыс, аудан басшыларымен Есілге әлденеше рет барып қайтуға тура келді. Жіптің үзіліп тұрған жерлерін қайта ширатып қайтып жүрдім.

Каганович Ақмолада төрт облыстың астық дайындау орындарының басшыларымен, теміржолшылармен кеңес өткізді. Оған көп адам қатысты. Күн тәртібінде 1956 жылғы астықты төкпей-шашпай тасымалдау мәселесі қаралды.

Кімге қалай әсер еткенін қайдам, бірақ меніңше, өте пайдалы әңгіме болды. Кеңес іскер жағдайда өтті. Ол туралы және Кагановичтің сөйлеген сөзі «Правда» газетіне ұсынылған-ды. Бірақ жарияланбады. Аң-таң қалдық. Қарағанды болат жолы мен екінші жолдың құрылыс жайымен танысқан соң, біз Қарағандыға ұштық. Ол жерде Каганович көп кідірмеді. Обкомның бюро мүшелері мен Қарағанды көмір комбинатының басшыларының басын қосып, кеңес өткізді. Кешкілік Алматының дәмі бұйырды. Қаламен танысты. Ауыл шаруашылығы институты мен Ғылым академиясында болды. Сосын Яковлевпен бірге Мәскеуге ұшып кетті. Ал, Кагановичтің Қазақстандағы сапары туралы Орталық баспасөз ләм-мим деп, ауыздарын ашса, бұйырмасын...

XIII

Ағылшындардың дәм-тұзы бұйырған екен. Мәскеуге келген жерде табан астынан Фурцева бастаған үкімет делегациясының құрамына енгізді. Кәсіпшілер Одағының Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің төрағасы Гришин, Белоруссия Министрлер Кеңесінің төрағасы Мазуров, медицина Ғылым академиясының президенті Бакулев, Грузия Ғылым академиясының президенті Мухелишвили, «Известия» газетінің бас редакторы қоржын-қосқалаңын дайындап, буынып-түйініп дайын отыр скен.

Шілденің 11-інде Англияға ұшып шықтық. Берлинде азкем аялдап, «ат шалдырдық» та, Парижге мандай тірседік. Бізді елші Виноградов қарсы алды. Айдай әлемге аты кеткен Луврді аралап, көркемөнер ләззатына көңіл тояттатқан қайталанбас бір күн болды. Пер-Лашез зиратына жерленген коммунарлар қабіріне гүл шоқтарын қойдық. Келесі күні Лондонға табанымыз тиді. Жолсоқты боп қалғанымызды айтпай-ақ түсінді ме, әлде ағылшындардың әдеті осы ма, бірер сағат дем алдырды да ағылшын парламентіне шақырды. Екінші күні біздің делегацияны премьер-министр Иден қабылдады. Сырбаз, сыпайы халық қой. Соған қарамастан құшақ жая қарсы алды. Екі ел арасын-

дағы парламенттік, экономикалық және мәдени байланыстарға қатысты мазмұнды әңгіме болды. Артынша сыртқы істер министрімен сұхбаттастық.

Әр кездесудің орны бөлек. Сөзден гөрі істің жайын көбірек күйттейтін елмен пікір алмасудың өзі бір ганибет. Өзінде жоқ, елінде, жерінде көрмек түгілі естіп білмеген сырларға қанығасың, жаңалықтарды естисің. Ағылшын сапарынан, ондағы іскер жандардан түйген ой осындай. Оны көріп-біліп отырып, кезінде неге жүзеге асыруға мұрындық болмадыңыз деген сауал алдымнан шығары анық. Орынды. Тұралаған ел революцияның от-жалынына оранып барып, жаңа арнаға түскенше қанша уақыт өткені тарихтан аян. Елді ұйыстыру тіршілігі аз ауыртпалық әкелген жоқ. Іле-шала аштық жайлап, індет өршіді... Қаптаған «халық жауларымен» күрес басталды. Олардың асатынын асып, ататынын атқанша, қол-аяғын кісендеп, бірін «ит жеккенге», бірін шөлді аймаққа сапрылыстырып айдағанша Отан соғысы бұрқ ете қалды.

Жиырма миллион азамат жер жастанды, қаламыз күйреп, селомыз отқа оранды. Жауды жеңіп, жермен жексен болған қалаларды қалпына келтіріп, елді мекендердің еңсесін көтергенше, және бір зобалаң — «халық жауларының қалдықтарының» соңыңа шырақ алып түсу тағы басталды. Қойшы, әйтеуір, қырсыққанда қымыран іридінің кері келді. Тек, заман беті беріде — алпысыншы жылдарға қарай түзелген жоқ па. Ел енді-енді тойып тамақ ішіп, үстіне бүтін киім киіс бастағанды. Оны соғыс жылдары болмаса, бұдан былайғы жерде тышқан түмсығы қанап көрмеген мемлекетпен, отар елдерін теспей сорып келген Англиямен салыстыру немесе сондай неге жасамадыңдар деп кінәлау — ұрынарға қара таппай жүрген кісінің тірлігі. Яғни аттыға еріп жаяудың таңы айырылыптының кебі бұл.

Содан кездесуден соң кездесуге барып, жүріп-тұруымыз жиілей түскен соң, екі топқа бөліндік. Гришин бастаған бір тобы аса ірі өнеркәсіп орталығы — Уэльске, біздің топ Шотландияға аттанып, Глазго мен Эдинбургке келді. Ол жақтан қайтысымен басқа да жұмыстың бастан асып жатқанына қарамастан, ағылшындар Лондонның тарихи орындарын, оның ішінде екі ғасырдан астам тарихы бар Британ музейін, он бірінші ғасырдың аяқ шенінде салынған сарай-қорған, алты ғасыр бойы

ағылшын корольдерінің резиденциясы, жүз жылдай ең басты түрмеге айналған, кейін музей болған Тауэрді аралатты. Кембриджді көрудің өзі бір ғанибет еді, онда ағылшынның белгілі ғалымдарымен кездесіп, И. Ньютон тұрған үйде болдық.

Англия сапары Королева Елизаветаның Букингем сарайында өткізген салтанатына қатысумен аяқталды. Королева жайған дастарханнан Англияның сорпа бетіне шығарлары, елшілер, саясаткерлер, сондай-ақ біздің делегация мүшелері дәм татып, ығай мен сығайлардың талайымен танысудың сәті түсті. Ағылшын игі жақсыларының ішінен аса көрнекті саяси қайраткерлер Уинстон Черчиллді көрдік. Оның егде тартып, екі аяғынан гөрі қолындағы аса таяғына салмақ салып қалған шағы екен, мама қаздай ақырын жүріп, анық басады екен.

КСРО Жоғарғы Кеңесі жүктеген шаруа тап-тұйнақтай орындалды. Біз елге оралдық.

Ат баспаймын деген жерін екі рет басады деген рас екен. 1977 жылы ағылшындардың киелі табалдырығынан екінші рет аттаудың сәті түсті. Бұл жолы Ұлыбритания коммунистік партиясының 35-ші съезіне қатысуға КОКП делегациясын бастап келдім. Біздің елдің елшісі Луньков Лондонның мен көрмеген жерлерін аралатып, қаланың сыртына алып шықты.

Бұл өзі ағылшындардың тағдыры да, табиғаты да бөлек халық қой. Ұлыбритания аралына құрылықтан «ауып» барған олардың ата-бабалары герман мифтері мен аңыздарын ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткізген. Жалпы ағылшындардың ұлттық тілі 14-ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан деген пайымдаулар бар. Дүниеге «Гамлет», «Отелло», «Король Лир», «Макбет», «Ромео мен Джульетта» сияқты пьесаларында тарихи шындықты шеберлікпен бейнелеген У. Шекспир, дүние жүзінде оқырманы көп «Робинзон Крузо» сынды романды қалдырған Д. Дефо, талай-талай тарихи романның авторы В. Скотт, көркем өнерге күштар жандардың рухани қуатына айналған Ч. Диккенс, У. Теккерей, Б. Шоу текті қаламгері бар елдің тілі нәрлі, ойы қуатты ғой қашанда. Олар елдің абыройын асқақтатып, атын шығарған бірде-бір перзентін назардан тыс қалдырмайды, ұрпақтан-ұрпаққа өнеге ете біледі.

У. Шекспирдің музей үйі тұрған Эйволдағы Стратфордта, Лондоннан қозыкөш жердегі шағын қалада тұрып «Пигмали-

ті, тікелей Сізді, Никита Сергеевич, сендіруге рұқсат етіңіз. Бірақ алаған қолым берген дегенді де ұмытпасақ еді, — деп активке қатысушылардың аманатын мен де алға тарттым. — Қой шаруашылығын өркендетуге өзіңіз ықпалыңыз қажет болып отыр. Бізге Ертіс бойымен, яки Зайсаннан Павлодарға дейін ондаған қой совхозын ұйымдастыруға кеңшілік жасауды сұраймыз.

Хрущев ұсынысымды құп алды. Бірақ сыныққа сілтеу іздеп, ылғи кейінге қалдыра берген. Ақыры сиырқұйымшақтаптып жіберді де, аяқсыз қалдырды.

Қонақ көдесіз болмайды. Никита Сергеевичтың құрметіне дастарқан жайылды. Оған бірінші хатшының шашбауын көтеріп жүрген үлкен-кіші түгел қатысты. Ол кісі миллиардты жалғыз өзі жинап бара жатқандай қоңлі тасып, бір серпіліп алды. Ертеңіне Хрущев мінген самолетпен Журин, Тәшенов үшеуміз ілесіп, Қостанайға келіп түстік.

Бізді Мәскеуден қайтып оралған Яковлев, обкомның хатшысы Храмов және облыстық атқару комитетінің төрағасы Ботамиров қарсы алды. Хрущев ешқайда бұрылмастан тура егін алқабына тартты. Александров, Павлов совхоздарының кісі бойындай бітік өскен егінін рақаттанып жүріп аралады. Қостанайдың ұшы-қиырсыз даласын аймалай ескен ерке самал басы ауыр тартқан алтын масақты толқыта тербетеді. Шіркін, қылау жоқ-ау, қылау жоқ. Тап-таза. Соны көріп сүйсінді ме, жоқ тоқ көңіл тебірентті ме, әйтеуір қалыңның ішіне бойлай сұғынып барып:

— Жақсылап тұрып суретке түсіріндерші, — деді ақсия күліп. — Мәскеуге барған соң, тыңның «ата жауларының» бетіне басайын.

Фотожурналистер Хрущевті жатып та түсірді, тұрып та түсірді. Егін алқабы бір сәт фотостудияға айналғандай еді.

Ол бәріміздің қолымызды күшырлана қысып қоштасты да, поезға отырып, Мәскеуге жүріп кетті.

Уәде — құдай сөзі. Айтылды — орындау керек. Басқаша байлам болмауға керек. Қалайда миллиард пұт астық жинауға тиіспіз. Хрущев кеткен соң ел бір кісідей осыған жұмылды. Бұйырган ырыздықты тоқпей-шашпай жинауға бүкіл ел — Кеңес одағы бөп атсалысты. Бар шаруасын былай жиып қойып,

ит арқасы қияннан келіп қол ұшын беру, әрине, пәлендей тиімді еді деп айта алмаймын. Бірақ басқаша істеу мүмкін емес, Наннан асқан қасиеттің, Наннан артық асылың бар ма! Онсыз өмірдің мәні де, сәні де жоқ. Сондықтан жиын-теріннен студент те, жұмыскер де, зиялы жұрт та шет қалған жоқ. Осылай етті деп, айыптаушылар да табылды. Сандырақ сөз ол. Барыңды ұқсата алмасаң, жоқ шіркін жеткізбес жүт. Бермесінді тартып алам деп шіренбейік, құдай беріп тұрған нәсіптен айырылып қалмаудың амалын тап. Істің мәнісі осында, соны ұғынбаған базбіреулер тойып отырып аузына келгенді айтады, сол шіркінді қарны шұрылдап, көзі қараутып отырғанда сөйлетер ме еді...

***

Егін орағы кезінде әрбір күн, әрбір сағат емес, әрбір минөт қымбат. Оны тиімді пайдаланбасаң, оңбай, ұтыласың. Мұны елемсе, мұны ескермеу — шаш етектен шығынға ұрыну деген сөз. Бүкіл халық боп қолғабыс жасауға ұмтылатыны да сондықтан. Сол жылғы миллиардты жинауға Ресей, Украина, Татарстан, Башқұрстан, Грузия, Балтық жағалауындағы республикалардан адамдар шақырылды. Тіпті бауырлас социалистік елдер ықылас білдірді. Көршілес облыстардан 13 мың механизатор өз комбайндарымен келіп, күндіз-түні бірдей жұмыс істеді. Астық тасуға 90 мың жүк машинасы қатысты, оның 60 мыңы одақтас республикалардан еді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшылары Николай Иванович Журин, Фазыл Кәріпжанов, Ыбырайым Тәжиев, Құрманғали Оспанов, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Жұмабек Тәшенов, республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлары Мәсімхан Бейсебаев, Иван Гаврилович Слажнев, министрлер Григорий Андресевич Мельник пен Михаил Георгиевич Рогинец миллиард тағдары шешіліп жатқан, яки ең бір күйіп тұрған жерлерде болып, диқандармен біте қайнасып жүрді.

Осылардың бәрі тағдырлас, табиғаты жақын, өмірдің ыстық-суығын тең көтерісіп, жақсылығы мен жамандығына ортақ болған жолдастар еді. Жазмыштан озмыш бар ма, біразы дүниеден қайтты. Тірісіне аман-саулық білдіру, әруақтарға салауат айту парыз гой. Жылы сөз жан семіртеді. Көргенімді, көңілге түйгенімді айта кстейін. Кейінгі ұрпақ зер сала жүрер.

Журин Николай Иванович — Қазақстанның байырғы партия

қызметкері. Орынборда туып, күллі ғұмырын қазақ арасында өткізген кісі. 1971 жылы зейнеткерлікке шыққан соң Мәскеуге көшті. Оған дейін жауапты қызметтерде болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшылығына сайланғанға дейін Қостанай облыстық партия комитетінің, Белағаш /кейін Бородулиха/ ауданының бірінші хатшысы, кейін Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстары мен өлкелерінің бірінші хатшысы қызметін атқарды. Николай Иванович республикамыздың тың және тыңайған жерлерін игеруге көп күш жұмсап, өзінің ұйымдастырушылық қабілетін шындай білген азамат.

Кәріпжанов Фазыл — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшысы, мамандығы — агроном.

Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы, сосын Қарағанды обкомының екінші хатшысы, Орталық Комитеттің ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі болып істеді. Аз ғана уақыт ауыл шаруашылығы министрі болды. Кейін Орталық Комитеттің хатшылығына, екінші хатшылығына сайланды. 1960 жылы тамызда Республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы қызметінде жүрген кезінде дүние салды. Алматыдағы 28 гвардияшы панфиловшылар атындағы демалыс паркіне жерленді. Тың көтеру ісіне белсенді ұйымдастырушылардың бірі.

Тәжиев Ыбрайымды мен Балқаштан білемін. Ленинград политехникалық институтының жанындағы жұмысшы факультетін бітірген соң қатардағы инженер, сосын Алматы орталық жылу электр станциясының құрылысын басқарды. Соғыстың алдында Қазақ КСР үй-жай шаруашылығы Халық комиссариатының әуелі орынбасары, сосын халық комиссары қызметінен Қазақ КСР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасарлығына жоғарылатылды. Бұл қызметті ол республика мемлекеттік жоспару комиссиясының төрағалығымен қоса атқарды. Кейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы кезінде Беляевпен шығыса алмай Қазақстанның Мәскеудегі тұрақты өкілі қызметіне ауыстырылды.

Қалай десек те Ыбекең кейінгі ұрпаққа үлгі болғандай ғұмыр кешті. Байдың жалшылығынан қоғамдық өмірдің талай

белестерінен өтті. Техника ғылымдарының кандидаты, Қазақ КСР-ы мен КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. Ауыр науқастан 1960 жылы қыркүйек айында дүние салды. Мәскеудегі Новодевичье зиратына жерленді. Жайдары, жайсаң жігіт еді. Қазақстанның өндіріс қуатының артуына көп еңбек сіңірген, өз ісін жетік білетін, ұйымдастырушылық қабілеті мол азамат тұғын.

Партия өзінің ардагерлерінің бірі — Г. А. Мельникті құрметтей де, бағалай да білетін. Мен оны Орталық Комитеттің ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі кезінен — 1942 жылдан бері білетін едім. Ұзақ жылдар бойы республика Ауыл шаруашылығы министрі, сосын Министрлер Кеңесінде менің бірінші орынбасарым болды. Бірқатар облыстардың партия ұйымдарын басқарып, Орталық Комитеттің хатшылығына сайланған тұста да ауыл шаруашылығы өндірісін өркендету ісіне айрықша үлес қосты.

Иван Гаврилович Слажнев қаршадайынан өмір тауқыметін көріп өскен және бүкіл гүмырын партия және кеңес қызметіне бағыштаған кісі. Соғыс жылдарында Солтүстік Қазақстан облысында Майбалық, Суворов МТС-терінде директор, аудандық партия комитетінде хатшы, Қостанай облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, сосын төрағасы, тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Дайындау министрі, Павлодар облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы — ол осындай алуан салалы қызметте жүріп, Қазақстан экономикасының өркендеуіне елеулі еңбек сіңірді.

Осындай жылы лебізді қатарынан бірнеше жыл республика Ауыл шаруашылығы министрі қызметін атқарған Г. Моториканың, Астық өнімдері министрі болған М. Дайыровтың атына да айтар едім.

Мен үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, қажет кезінде істің мүддесі үшін өткір сындарға дейін барған, бірақ бір-біріміздің қадірімізге жетіп, қасиеттерімізге дақ түсірмей сыйласқан кешегі қызметтес жолдастарды еске түсіруден артық ганибет не бар. Оңаша қалған тұстарда ойға оралатын олардың қайрат-жігерін, көпшіл мінездерін іскерліктері мен мақсаткерлігін түгел тізіп шығу мүмкін емес. Шындап келгенде, шығыс

ойшылдарының бірі айтқандай, әрбір адам жазылмаған бір кітап қой. Сондықтан, өмір болса, олар жайлы айтарым алда деп білемін. Бұл соның алғашқы жолдары ғана. Көлпалсыну емес, осылардың қай-қайсысы да дара тұлғалар. Халық үшін деп, ұрандап жүргендердің көбісінен бұлардың артықшылығы — нақтылы ісімен үлес қоса білгендігінде. Іс мүддесі үшін, күй талғамай, қиындыққа мойымай, уәж айтып, уақыт оздырмай күн жүріп, түн қатып қызмет атқарды. Абырой жинайын, атақ алайын деп арқа еті — арша, борбай еті — борша болған жоқ, елімнің тамағы тоқ, көйлегі көк болсын, іргесі сөгілмей, бауыры бүтін болсын деді. Сол үшін де мен оларды алғыс сезіммен еске аламын.

... 1956 жылы астық жинау барысын радио мен мерзімді баспасөз көсіле жазып, кеңінен көрсетті. Мемлекетке тапсырылған алтын дән туралы «Правда» газеті бес күн сайын ақпар беріп тұрды. Қолда барды төкпей-шашпай жинап алу үшін не қажет, соның бәріне КСРО Министрлер Кеңесі айрықша мән беріп, шұғыл шешіп отырды. Бірде Первухинге телефон соғып, жиын-терін барысын баяндадым.

— Қалай уәде берсек, мемлекетке астық тапсыру міндетін солай орындадық.

Ол сөзімді бөліп:

— Тамаша ерлік бұл. Дикандарға шын алғыс сезімімді жеткізіңіз!

— Михаил Георгиевич, құрғақ қасық ауыз жыртар дегендей, қазақстандықтар жоспардан тыс тағы да 400 миллион пұт астық бергелі жатқанда, жай алғыспен құтыла салмақсыз ба?

Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары екі сөзге келместен жайылып түсті.

— Қалауыңыз болсын, айтыңыз!

— Шаруашылық басшыларын былай қойғанда, аудандық атқару комитеттердің төрағалары тапса трактор мініп жүр, жоғы жаяу-жалпылап, өлместің күнін кешіп жүр. Жеңіл машинаға зәруміз. Соған қол үшін беріңіз.

— Қанша керек? — деді жұлып алғандай.

— 250!

— Жақсы, қолымнан келгенді аянбаймын! — деп уәде берді.

Жеңіл машинаның қат екені белгілі. Оңайлықпен шешіле қоймас, шешілсе де бүгін-ертең бере салмас деп отырғанда, он бес минуттай уақыт өтті ме, жоқ па, Первухин қайта қонырау шалды.

— Министрлер Кеңесі тікелей аудандық атқару комитеттері үшін 214 жеңіл машина бөлді. Сүйіншіңізге бергенім осы болсын, аз деп сөкпеңіз, — деді.

Мәселе осылай жедел шешіліп жататын.

Совхоздар мен колхоздар сөзінде тұрды. Жоспар бойынша берілетін 600 миллион пұт орнына Отан қамбасына 1 миллиард пұт астық құйды. Республика Ленин орденімен наградталды. 130 адамға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Қырықтан астам партия, кеңес, комсомол қызметкерлері КСРО ордендері мен медальдарын алды.

Науқан ойдағыдай аяқталды. Бірақ дүбірге толы дала өмірі жалғасып жатты. Мен демалыс алып, Зуһра Шәріпқызы екеуіміз Чехословакияға келдік. Прагада біздің елшіліктің адамдары мен чех достар құшақ жая қарсы алды. Аэропорттан тура «Конев үйіне» тарттық. Саялы бақ ішіндегі қуыршақтай әдемі жер үйді кезінде маршал Коневтің армиясы Чехословакияны неміс басқыншыларынан азат еткені үшін оған сыйға тартқан екен. Сол үйге тоқтап, аз-кем аялдаған соң, Карлово Варыға келіп, ең тәуір деген «Ричмонд» санаторийіне орналастық. Арқа-басты кеңге салып, енді ғана емін-еркін дем алғалы жатқан тұста Венгрия оқиғасы басталды. Мадияр елі қанға бөгіп жатқанда мазасызданбасқа, ойың он саққа кетпей жаның қалай жай тапсын... Ол кезде біздің ел бүйректен сирақ шығарып, әлсізге тіс батырып, әділетсіздік таныта қояр деген ой үш ұйықтасақ түсіңе кіре қоймайтын. Олай ойлаудың өзі опасыздық еді ғой. Әділетті шешім жасап жатыр дедік, сойтіп жабулы қазан жабулы күйінде қалды...

***

Чехословакиядан оралысымен тойға дайындалдық. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы келіп, республикаға орден тапсырмақ. Үш бірдей орыс революциясына қатысқан, екі мәрте Кеңес Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері, маршал, қысқасы, атағы жер жарған К. Е. Ворошилов — шақырсаң келмейтін қадірлі қонақ. Оған елдің ықыласы бөлек. Сондықтан ши шықпайтындай әзірлік жұмысын жүргіздік.

Ол кісі 1957 жылдың қаңтар айының 13-ші жұлдызында Алматыға келіп түсті. Келесі күні Орталық Комитет, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі және Министрлер Кеңесінің бірлескен мәжілісінде Қазақстан туына еліміздің ең жоғары наградасы — Ленин орденін қадады. Осыған орай Абай атындағы опера және балет театрының алдындағы алаңда митинг өткізілді. Климент Ефремович алаңға жиналған мыңдаған алматылықтарға, республикамыздың түкпір-түкпірінен тойға келген еңбек озаттарын, партия, кеңес, кәсіподақ және комсомол қызметкерлеріне құтты болсын айтып, зор табыс тіледі. Мен жауап сөз сөйледім. Ертеңіне республикамыздың бір төп еңбеккерлеріне ордендер мен медальдар, ал Яковлевке, Журинге, Тәшеновке және маған Ленин орденін тапсырды.

Дәл осы күні Н. С. Хрущев республикаға орден тапсырғалы Фрунзеге /қазіргі Бішкек қаласы/ ұшып келген еді. Яковлев скеуміз бір туған қырғыз ағайындардың қуанышына ортақтасқалы осында аттандық, Келе Никита Сергеевичке жолығып, республиканың жай-жапсарын баяндап бердік.

Қырғыз ағайындардың даярлығы кісі таңғалғандай екен. Мырзалығымен қатар ақ пейілдерін алдымызға жайып салды. Салтанатты мәжілісті Раззақов ашып, Хрущев Ленин орденін тапсырды. Қырғыз еңбекшілерін қазақ халқының атынан құттықтау жолын мен жасадым.

Ақпан айының алғашқы күндерінің бірінде одақтас республикалардың құқын кеңейтуге байланысты мәселеге орай мен Мәскеуде жүргенмін. Молотов шақырады деген хабар алдым. Республика астық дайындау жоспарына Қазақстан Тұтынушылар Одағының 1956 жылы сатып алған 3 миллион пұтты не үшін қосты дегенді анақтамақ екен. Министрлер Кеңесі осы мәселе бойынша Орталық Тұтынушылар Одағының өтінішін қарауды Мемлекеттік бақылау комиссиясына тапсырған екен. Қазақстанның Мәскеудегі тұрақты өкілі Шәріпов скеуміз Молотовтың қабылдауына келдік. Дәлдікке үйренгені сонша, Вячеслав Михайлович не бір минутқа ерте, не бір минутқа кешікпей, айтқан уақытында кабинетінен шығып, бізбен келіп амандасты.

— Ішке кіріңіздер, Орталық Тұтынушылар Одағының өтінішін қараймыз, — деді.

Артық сөзі жоқ. Мүқият тыңдап, қысқа тұжырымдар жасап отырды. Ұстамды. Сырт көзге төкаппарлау көріне ме, қалай. Тура қарап, көзіңнен көзін алмайды. Соған қарамастан көзқарасында кісіні сыртқа теппей, баурап аларлықтай жылылық бар.

Наразылық дау-дамайсыз шешіліп, ортақ байлам жасадық. Әңгіме бір жақты болған соң Вячеслав Михайлович:

— Елдің жағдайы қалай? — деп, сөзге тартты. Мен республикада жасалып жатқан игі істер туралы, толғағы жеткен кейбір күрделі мәселелер төңірегінде іркілмей айтып бердім.

Ол бізді қабылдау бөлмесіне дейін шығарып салып барып, жылы шыраймен қоштасты. Аса ірі саяси қайраткер Скрябинмен алғаш осылай жүздесіп, жақын танасып едім.

1956 жылы темір жолдан шалғай жерде уақытша ұйымдастырылған элеваторларға астық әжептәуір жиналғанды. Оны тасымалдау тым ұзаққа созылып кетті де, мәселе КСРО Министрлер Кеңесіне дейін жетті. Оны Президиумда қарауға дейін барды. Мәжілісті Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. А. Булганиннің өзі басқарды.

Николай Александровичті менің екінші рет көруім. Біріншісін жоғарыда айттым. Ол кездегі Булганин мен бұл жолғы Булганинді салыстыруға болмайтын еді. Шыны керек, танымай қалдым. Семіздікті қой көтереді деген рас екен. Жуастан жуан шықса, жалына қол салдырмай ма, қалай. Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары, КСРО Қорғаныс Министрі қызметі, сірә, өзгертіп жіберсе керек. Тым асқақ ұстайды өзін, сөйлеп тұрған кісіні қақпайлап, қайта-қайта сөзін бөледі, жиі дауыс көтеріп, өткемдік көрсетеді. Қарағанда оңменіңнен өтердей шақырады, сонысы есте қалыпты.

Астықты дер кезінде тасып алмайық дедік пе, жомарттың қолын жоқшылық байлайтын әдеті гоі. Қолдың қысқалығынан, ең бастысы, тасымал көлігінің тапшылығынан «таяқ жеп» отырғанымыз. Онымен санасып жатқан Булганин жоқ.

Ресейдің бірқатар облыстарының басшыларын, сондай-ақ мені жерден алып, жерге салмасы бар ма, тіпті.

— Егер астық тасуды енді кешеуілдетіп, бүлдіріп алсаңыз жақсылық күтпеңіз. Біз бар наградаңызды сыпырып алып, жұмыстан босатамыз, — деп айбар да көрсетті.

Мойнымызға су құйылып, үнжырмамыз түсіп кетсе керек, Микоян қасымызға келіп, жайдары мінезбен:

— Ордендеріңізге ешкім тиіспейді, қызметтеріңізден де алмайды, бірақ астықты тездетіп тасып алу керек, — деді.

Арқамыздан ауыр жүк түскендей сезіндік пе, әлем-жәлем көңілден айығып, жымия езу тартыстық. Әсте кісі көңіліне жылы сөзден артық ем бар ма, шіркін. Анастас Иванович өзінің бір ауыз сөзімен аяқ астында арқаландырып жіберді. Сосын, біздің қиындықтарымызды жақсы түсінетін ол. Со жолы астықты жеделдетіп тасып алып, көңілді бір демдедік.

XIV

1957 жылы сәуірде Орталық Комитеттің ақпан пленумының шешімін басшылыққа ала отырып, Қазақстанда сегіз территориялық өнеркәсіп және құрылыс басқармасы ұйымдастырылды. Оған республика Халық шаруашылығы кеңесі басшылық етті. Атап айтқанда, олар Шығыс Қазақстан, Семей, Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Солтүстік Қазақстан.

Халық шаруашылығы кеңестерін ұйымдастыруды қысқа мерзім ішінде аяқтадық. Олардың жұмысымен танысу үшін Қарағандыға келіп, Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы Оникпен бірге істеп тұрған және салынып жатқан шахталардағы, бассейннің байыту фабрикаларындағы көмір өндірудің барысын бүге-шігесіне дейін електен өткіздік. Саран, Шахты, Абай қалаларындағы кәсіпорындарда болып, көп жайды көзбен көріп қайттық. Аталмыш қалалар кейін облыс қарамағына берілді.

Біз Қарағанды металлургиялық комбинаты мен Атасу кеніштерінің құрылысшыларына ерекше кеңіл болдік. Металлургия алыбы Ұлы Отан соғысы жылдарында салынып, 1944 жылы бірінші мартен пешінен тұңғыш өнім алынған-ды. 1956-58 жылдары әрқайсысының жылдық қуаты 35 мың тоннадан 60 мың тоннаға дейін артқан үш бірдей пеші қайта құрылды. Біз соның алғашқы күнінен басында болдық. Ал, Атасу — темір мен марганецке, полиметалл мен сирек металлға бай кен орны. Ол Қарағанды металлургия және Ермак ферросплав заводтарын шикізатпен қамтамасыз ететін кеніштердің қайнар көзі. Оны назардан тыс қалдыру ірі өндіріс орындарының тынысын

тарылтқандай сезінгенбіз. Содан Жезқазғандағы бірқатар жаңа шахталардың, байыту фабрикасының қалай салынып жатқанын барлап қана қоймай, тікелей көмек көрсетіп, Никольскіде жүзу бассейнінің құрылысын бастап бердік.

Мен үшін Балқашқа келіп-қайту, қайталап айтайын, зор қуаныш. Онда менің еңбек жолым басталды, инженер ретінде қалыптасып, үлкен өмір мектебінен өттім. Порфирлі кеннің жаңа қорын табуға байланысты Қоңыраттағы кеніштер қайта құрылып жатқанды. Заводта балқыту цехы, сондай-ақ түсті прокат пен вайырбас шығаратын цехтың құрылысы қолға алынғанды. Бұдан басқа да көптеген кәсіпорындарды араладық. Қажетті жерінде ақыл-кеңесімізді айттық, білікті мамандармен кең отырып, келелі мәселелер төңірегінде ақылдастық.

Өндіріс өміріне тереңдеп бару қиын, ал оның ұңғыл-шұңғылын әбден түсініп алған соң, оқыған сайын құмарың артатын қызық кітаптай өзіне тарта береді, тарта береді. Біз осы жолы сегіз бірдей халық шаруашылығы кеңесінен талай жұмбақтың жауабын тауып қайттық. Жоқ жерден кесе көлденендей шыққан қиындықтармен бетпесет келдік. Өмірдің өзі мойындатқандай, 1957 жылғы реформа шала туган баладай еді. Жеріне жеткізіп ойластырылмай, ең бастысы, барымыз бен жоғымыз таразыланбай, асығыс қолға алынған «шешім». Ақыр аяғы келіп бірімен бірі қан тамырдай байланысып жатқан өндіріс орындарының ара жігі ашылып, біртұтас техникалық желі үзілді. Өнеркәсіп салалары өз бетімен «отау тігіп», түтін түтетіп кетті. Волонтаристік әдіспен жүргізілген реформаның түйыққа тірелуі және мынадан анық көрінді. Жергілікті жерлерде өнеркәсіп пен құрылысқа басшылық жасау, үйлестіру қалай қиынғы түссе, орталықта да сондай ауыртпалықты бастан кешіп жатты. Хрущевтің партияны өнеркәсіптік және селолық етіп екіге бөлуі, яки партия органдарын қайта құру әрекеті қалай ақтасаң да ақылға сыймайтын, былық пен шылықтан басқа пайда бермеген бір гәп болды. Шаш етектен шығынға баттық. Халық қанша әуре-сарсаңға түсті. Ертелі-кеш сабылып, не істерін білмей сенделумен жүрестін. Көші-қоңнан қолдары тимейтін. Ертен күнгірт істің ақыры қашанда осылай аяқталатын әдеті. Ең өкініштісі сол, жан баласы — не озық ойлы оқымысты, не өмір тәжірибесі мол партия қызметкері орнынан тұрып: «апыр-ай,

осымыз қалай болар екен?» деп күдік білдіруге жарамады, Орталық Комитеттің Пленумында Никита Сергеевичтің аузын бағып, не айтса соған мақұл деп, қол көтеріп қана отырды. Бұл күнөдан, әрине, мен өзімді арашалап ала алмаймын. Білек сыбанып, тәускелге бара алмағанымды мойындаудан басқа не шара. Араға жеті жыл салып барып, 1964 жылы астан-кестені шыққан тірлік қайта қалпына келтіріле бастады. КОКП Орталық Комитеті бірқатар батыл шешімдерге барды. Партия ұйымдарының бірлігін сақтап, халық шаруашылығын сала бойынша басқару жүйесін қолға алды.

1957 жылы шілдеде әйеліміз скеуміз Қырымда демалыста жүргенбіз. Күтпеген жерден Мәскеуден телефон соғылды. КОКП Орталық Комитетінің Пленумы өтпек екен. Қырым облыстық партия комитетінің хатшысына хабарласып едім: «Өрт сөндіретіндей асықтырғандарына қарағанда, шұғыл ұшып барғанымыз жөн шығар», — деді.

Біз мінген самолет суыт-хабар алған соң, екі сағаттан кейін Симферополь аэропортын артқа тастап, заңғар көкке көтеріліп бара жатты.

Пленум сенбі күні басталып, түп-тура келесі сенбіде аяқталды.

Осылай деп дәл кесіп айта алмаймын, бірақ 1957 жылғы маусымда Молотов пен Маленков /кейін топқа «қосылғандар»/ Орталық Комитет Президиумының алдына Хрущевті орнынан алу мәселесін қоюына оның XX съезде жасаған баяндамасы себеп болды ма деп ойлаймын. Никита Сергеевичтің тағдыры қыл үстінде тұрғанда Орталық Комитеттің Президиум мүшелері принципті позиция ұстанып, Пленум шақыруды талап етеді. Әйтпеген жағдайда, қандай аумалы-төкпелі заманды бастан кешірсеріміз белгісіз еді. Орталық Комитет Пленумының қаулысы мен Пленум жұмысы туралы қысқа ақпарат хабар сол жылғы 4-шілдеде баспасөзде жарияланды. Онда Маленковтың, Кагановичтің, Молотовтың және оларға қосылған Шепиловтың антипартиялық тобының КОКП Орталық Комитетінің және Президиум мүшелігінен шығарылғаны айтылған. Ал, бұл топқа Ворошилов пен Булганиннің қатысы болғаны туралы ләм деп, ауыз ашпады. Олар ештеңе болмағандай, бұрынғыша қызметтерін жалғастыра берді.

Әрине, тере берсе, ұсақ-түйек әңгіме аз емес. Соның ішінде мына бір жәй еріксіз еске оралады. Пленум жұмысы басталған бетте-ақ Н. Хрущев пен В. Молотов тістесіп қала берген. Никита Сергеевич: «Пленум жексенбі күні үзіліс жариялайды» деп хабарлаған кезде, Вячеслав Михайлович тарпа бас салып: «Пленум өз жұмысын жексенбіде де жалғастырады» деді. Дауды шешудің жалғыз жолы — дауысқа салу. Пленум мүшелерінің дені Хрущевтің ұсынысын қолдап, жексенбі күні мәжілісті тоқтата тұруға шешім қабылдады. Осының өзінен-ақ пленумға қатысушылардың ыңғайын байқау қиын емес еді. Антипартиялық топтың одан кейінгі немен тынганы елге де, ел көшін бастаған партияға да аян.

Сонда да болса осы топқа қатысқандардың бірі — Г. Маленковтың кейінгі тағдыры туралы айта кетейін. Қанша дегенмен, аттан түссе де азаматтығынан айырылмаған және социалистік құрылыс жолындағы ұлы идеяларға адалдығын сөзімен де, ісімен де дәлелдеген-ді. Ол Пленумнан соң іле-шала КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлығынан — КСРО Энергетика министрі қызметінен алынып, Өскемен гидроэлектростанциясына директор етіп жіберді. Іскер адам қай жерде де неге қабілетті екенін көрсетеді ғой. Мұнда келісімен бар тізгінді қолға алып, ұршықша үйірді. Аз ғана уақыт ішінде жұмысты жолға қойып үлгерді, станция жоспарын орындап отырды. Қарамағындағы жұмысшылардың уақтылы талап-тілектеріне назар аударып, көпшілік құрметіне бөлене бастады. Хрущевке бұл басқа қырынан жетеді. Несін айтасың, Маленков жұмысшылардың бетін өзіне қарату үшін олардың үйлеріне қонаққа барып, той-томалақта бірге гулетіп, мол гып тойхана береді екен дегенді естиді. Оны бұлай есіркейін деп, басқа жерге — Екібастұз жылу электр станциясына ауыстыртып жібереді. Ол онда директор боп жүргенде бақылау көбеймесе, азаймағанды.

Тіршілік бір қалыптан шыққандай ауанмен өтіп жатса, оның қызығы да, мәні де болар ма. Маленков бос уақытында серуендеп жүрін, партиялық билетін жоғалтып алады. Оны мектеп оқушылары тауып алып, жергілікті милицияға апарып береді. Милиция пықсып жатқан шалаға май құйып жібереді. Алды-артына қарамай қалалық партия комитетінен бір-ақ

шығады. Әзіл суретке үйірсек қыл қалам шеберлері жиі қолданытын бір сөз бар ғой. Солар жазгандай, аргы жағы айтпаса да түсінікті. КОКП Жарғысы бойынша партиялық билетін жоғалтқан кісіге ауыр жаза — КОКП қатарынан шығарғанға дейінгі шара қолданылады. Жығылғанға жұдырық дегендей, дәл осы кезде қалалық партия комитетіне тағы бір жағымсыз хабар түседі. Әлдебір әуесқой фотосуретші Маленковты немересімен суретке түсіріп, оны көп данамен шығарып, елге сатыпты-мыс.

Міне, осының бәрі оған таяқ боп тиеді. Қатаң партиялық жаза беріледі. КОКП XXII съезінде Белоруссия Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мазуров неге екенін кім білген, әйтеуір Маленковты бетің бар — жүзің бар демей, өткір сынға алды. Сол сол-ақ екен, Екібастұз жылу электр станциясының бастауыш партия ұйымы ақ-қарасын ажыратып жатпастан тиісті қаулы алды. Фактіге жүгінелік. Сонымен, партия жиналысының мәжілісхатына зер салайық.

«Күн тәртібі:

КОКП мүшесі Г. М. Маленковтың дербес ісі (Екібастұз жылу электр станциясының бастауыш партия ұйымының хатшысы К. Т. Чусоватин жолдас баяндайды).

— Съезд делегаты, Белоруссия Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мазуров жолдас революциялық заңдылықтың бұзылуы мен билікті теріс пайдалану сырын аша келіп, Маленковтың тарапынан 1935—1936 жылдар тұсында жасалған зорлық-зомбылық деректерін келтірді. Партиялық құжаттарды айырбастау кезінде Маленков Бериямен бірге Белоруссияда өріс алған антипартиялық астыртын ұйымның барлығы туралы және оны республиканың партия және кеңес басшылары басқарады-мыс деген лақап таратады. Осы лақап негізінде Белоруссия Компартиясының күллі құрамының жартысы партиядан шығарылды, көптеген партия және кеңес органдарының басшылары, шығармашылық интеллигенцияның өкілдері тұтқындалып өлтірілді. Мазуров жолдас былай деп мәлімдеді: Белоруссия коммунистері Маленковтың бұдан былайғы жерде партияды болуын лайықсыз деп есептейді...»

Жиналыс мынадай қаулы қабылдайды: «1. КОКП Орталық Комитетінде қызмет істеген тұста жасаған антипартиялығы, қиянаты, заңсыздығы мен фракциялық әрекеті үшін

Г. М. Маленков жолдас КОКП қатарынан шығарылсын (бір ауыздан дауыс берді). 2. Г. М. Маленковты Екібастұз жылу электр станциясының директоры етіп қалдыру орынды деп есептелсін (8 адам жақтап, 7 адам қарсы дауыс берді)».

Осы жиналыстан соң көп ұзамай-ақ облыстық партия комитеті бюросының мәжілісі өтеді.

«Қазақстан Компартиясы Павлодар облыстық партия комитеті бюросының 1962 жылғы 19 сәуірдегі қаулысы.

Облыстық партия комитетінің 1962 жылғы 15 наурыздағы «Қазақстан КП Екібастұз қалалық партия комитетінің Г. М. Маленковты КОКП қатарынан шығару жөніндегі қаулысын қарап тексерген» қаулысы мынадай тармақпен толықтырылсын:

Тың өлкелік партия комитетінен, Қазақстан КП Орталық Комитетінен Г. М. Маленковты Социалистік Еңбек Ері атағынан, бұрын наградталған барлық ордендері мен медальдарынан айыру туралы КОКП Орталық Комитетіне және КСРО Жоғарғы Советіне ұсыныспен кіру сұралсын.

Қазақстан КП облыстық партия комитетінің хатшысы И. Слажнев».

Г. Маленковтың Қазақстандағы мансап жолы, міне, осылай аяқталған еді. Бірде ол маған телефон соғып:

— Мені текке шырылдатып, әділетсіздіктің құрбаны етіп отыр, — деп мұңын шақты. Мұндайда не амал істегендейсің. Іштен тынғаннан басқа еш қайран жоқ. Бұл арада ойын ережесін түсіне қою қиын. Мәскеу өзі билеп-төстеді. Маленковты бізге қызметке жіберген де өзі, қайта шақыртып алған да өзі. Басқа-басқа, не Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетін, не үкіметін бар-ау, деген жоқ. Санаспақ түгілі, бір ауыз айтса, қане... Ол кезде бұл үйреншікті іске айналған.

XV

Қазан айының 1-і күні Қазақстан ауыл шаруашылығы Ғылым академиясы ашылды. Бірақ гүмыры ұзақ болмады. КСРО үкіметінің шешімімен, анығырақ айтқанда, Хрущевтің өзі жаптырып тастады. Тек 1976 жылы ғана КОКП Орталық Коми-

теті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Ауыл шаруашылық ғылымының тиімділігін одан әрі арттыру және оның өндіріспен байланысын нығайту шаралары туралы» қаулысы қабылданғаннан кейін барып республикада ВАСХНИЛ-дің аймақтық Шығыс бөлімшесі шаңырақ көтерді. Оны 1979 жылдан ВАСХНИЛ-дің академигі Қ. Медеубеков басқарды.

Аграр-ғалымдардың осы жылдар ішінде республика ауыл шаруашылығын өркендетуде бірқатар ғылыми проблемаларды ойдағыдай шешкенін атап айтқан жөн. Соның бірі — аңызды сақтай отырып, қыршуышты соқа мен топырақты баптау, яғни егіншіліктің топырақ қорғау жүйесін ауыл шаруашылығы өндірісінде кеңінен енгізуде Шортанды тәжірибе станциясының ғалымдары зор еңбек сіңірді. Оны жасаған ғалымдар Лениндік сыйлықтың лауреаттары атанды. Сондай-ақ, өндіріске агротехникалық әдістерді енгізу бидайдан, жүгеріден, қант қызылшасынан және жемдік дақылдардан тұрақты өнім алудың негізгі көзіне айналды.

Қой шаруашылығын дамытуда асыл тұқымды қолтума мал санын көбейтуде, әсіресе, қазақтың биязы жүнді арқар мериносын шығаруда ғалымдардың үлесі ерекше. 1976 жылы жылқының жаңа тұқымы — көшім жылқысы пайда болды. Оның орташа салмағы 480—495 килограмға жететін. Ал, қазақтың ақбас сиырынан алынатын ет республикаға қыруар пайда әкелді. Сонымен бірге сүтті мол беретін жаңа тұқым — әулиеата сиыры ел арасына әрі тез, әрі кең тарады. Биязы жүнді қой В. А. Бальмонттың басшылығымен кейін Бесқарағай және Сұлукөл қойы деп екі типке бөлінген қазақтың солтүстік мериносы есімдері елімізге танымал ғалымдар Қ. Ұ. Медеубеков, Ә. Е. Елеманов, М. Ә. Ермековтың тікелей қатысуымен дүниеге келді.

Республикада мүйізді қара мен қойдың шетелдік тұқымдарын өсіру жолға қойылды. Америка Құрама Штаттарынан сангертруд, Англиядан галловей деп аталатын етті сиырлар тұқымы әкелінді. Қазір ұлан-байтақ қазақ даласының шаруашылықтарынан ондаған мың «шест елдік» табынды көрер едіңіз. Олар ет ресурстарын толықтыра түсуге мол мүмкіндік ашып отыр.

Мына бір оқиға жадымда қалыпты. 1957 жылы қараша айында Брежневтің қабылдауында болып, біраз отырып пікір алмастық. Әңгіме аяғына таман:

— Кремльде қабылдау өтпек, соған қатысуға қалайсың? — деп сұрады.

Менің аң-таң қалпымды аңғарды білем, мән-жайды түсіндіре бастады.

— Мәскеу кеңесіне қатысушы коммунистік және жұмысшы партияларының өкілдеріне Орталық Комитет түскі қонақ-асы бермек. Оған, өзің білесің, барлық елдердің игі жақсылары түгел қатысады. Ішінде бол.

— Шақырғанға бармасаң, шақырғанға зар боларсың деген. Баралық, — дедім.

Айтқан уақытта Зуһра скеуміз Кремльдің Владимиров залына келдік. Ығы-жығы. Мұнтаздай киініп, маңғаз жүрген кісілер. Сыпайылық сақтап, үнсіз бас изесіп қана отеді. Таныстан гөрі, бейтаныс жандар басымдау. Шақырылған қонақтар түгел жиналды-ау дегенде, ішке Н. С. Хрущев пен Мао-Цзе-дун кірді. Олар табалдырықтан аттар-аттамастан орыстың ортағасырлық сәулет өнерінің ғажайып үлгісі Грановитая палатаның есігі айқара ашыла берді. Ақ жамылған столдар қайысып-ақ тұр екен. Төрге Хрущев пен Мао-Цзе-дуннен басқа КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері түгел жайғасты. Брежневтің зайыбы мен Зуһра үшеуміз Энвар Қожа мен Мехмет Шехтің қасынан орын алдық. Албания басшыларымен алғаш рет осылай таныстым.

Хрущев қонақтарға жылы лебіз білдірді де, жауап сөзді Мао-Цзе-дун сөйледі. Ел — ел басшыларының сөздерін ықылас қоя тыңдап, жылы шырай танытып отырды. Әрине, әңгіме ішкен-жегенде емес, бұрын сыртынан ғана естіп-білген кісіңмен жүздесіп, танысу, сұхбат құрып, сыр бөлісудің өзі бір ганибет қой. Қонақасыға келген 66 елдің коммунистік және жұмысшы партияларының бас хатшыларымен, төрағаларымен түгел болмаса да, біразымен танысудың сәті түсті. Ойда жоқ жерде осылай олжалы болдым.

Мәскеуде көп кідірмей, Алматыға қайттым. КОКП Орталық Комитетінің кезекті пленумына дайындалып, астанаға

қайта келудің жөні түсіп тұрған-ды. Үзіліс кезінде Яковлев скеумізді Хрущев шақырып жатыр деген хабар алдық. Ол Пленум алдында Президиум мүшелері жиналатын бөлмеде күтіп отыр екен. Салған жерден:

— Орталық Комитеттің Президиумы Николай Ильич Беляевті сіздерге қызметке жіберуге шешім қабылдады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына ұсынады, — деді. Төбеден жай түскендей болды. Мына тосын хабарды естіген Яковлев түгілі менің өзімнің құйқатамырым шымырлап кетті. Ондайда жазықсыз жапа шегіп тұрған кісіге тура қарауға жүзің шыдамайды екен.

— Ал, Иван Дмитриевич ше? — деппін сасқанымнан.

Хрущев қабағын шытыңқырап:

— Яковлев дейсіз бе? Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы болады, — деді нықтап.

Әңгіме, әрине, қабыса қоймады. Иван Дмитриевич түнеріп, тілге келуден қалды. Мен болсам, айдың күні аманында екі бірдей «қошқардың» ортасында ыңғайсызданып-ақ отырмын. Сөзді созғысы келмеді білем, Никита Сергеевич маған тіктей қарап:

— Пленумды ұйымшылдықпен өткізу Сізге жүктеледі, — деді.

Осы әңгімеден кейін біз Свердлов залына қайта оралдық. Араға көп уақыт салмай және бір күтпеген жаңалыққа кез болдық. Мәселенің басқаша шешілуіне Яковлевтің өзі тікелей араласты ма, әлде біреу ортаға кірісті ме, әйтеуір КОКП Орталық Комитетінің шешімі табан астынан өзгерді. Иван Дмитриевич Ульянов облыстық партия комитетіне бірінші хатшылыққа баратын боп шешілді. Соған байланысты Қазақстан партия ұйымында бірқатар ауыс-күйістің шет-жағасы шықты. Кәрішжанов Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшылығынан екінші хатшылыққа, ал осы қызметтегі Журин Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетін басқармаққа келісіпті. Көріп отырсыздар, үш ұйықтасаң түсіңе кірмес тосын жайлар алдыңнан шығады. Демек бар мәселе әрдайым байыппен шешіле бермейді. Әсіресе, ең жоғарғы деңгейде...

Желтоқсанның 26-сы күні Қазақстан Компартиясы Орта-

лық Комитетінің пленумы өтті. Онда мәселені Мәскеу қалай шешсе, солай орындалды. Пленум жұмысын басынан аяғына дейін менің жүргізуіме тура келді.

***

Өмір — өзен. Асып та, тасып та жатады. Сабасына түсіп, бір қалыппен де ағады. Бірақ онда тоқтау жоқ. Қызмет бабында күрделі де жауапты тың жерлерді көтеруді жалғастыру: күріш, азықтық жүгері, мақта, картоп, жеміс-жидек өндіруді еселей түсу үшін жаңа суландыру жүйелерін игеру сияқты міндеттерді шешу қажет еді. Құрылыс пен өнеркәсіптің өз проблемалары және бар. Теміртауда Қарағанды металлургиялық комбинатының, Ертіс — Қарағанды каналының, Соколов-Сарыбай комбинатының құрылысын шапшаң қарқынмен салу, Қаратау фосфоритын тездетіп өндіру — кезек күттірмейтін іс еді. Түсті металлургияда жаңа қуаттарды іске қосу, Маңқыстау мұнай көздерін игеру жауапкершілігі және бар. Кадр — алтын қор, ол сөз жүзінде емес, іс жүзіне асу үшін жаңа жоғары оқу орындары мен техникумдарды ашу міндеті тұрды. Халық санының күрт өсуі сауда жүйесін, тұрмыс қажетін өтеу объектілері мен медициналық мекемелерді көбейту қажеттігі артты.

Міне, осылардың бәрі айтуға жеңіл болғанмен, талай-талай проблемаларды алға тартатын еді. Оның өзі Орталық Комитет, Министрлер Кеңесі басшыларынан, жергілікті партия және кеңес органдарының жетекшілерінен батыл шешімдер жасауға, тынбай ізденуді, талмай сңбектенуді талап ететін. Сондықтан бұның қай-қайсы болмасын, күнделікті бақылауда ұстап отыратынбыз. Орталық Комитеттің бюросының күн тәртібінен түспейтін және олардың бар-жоғы не істеп, не қойылғаны тұрақты түрде електен өткізілетін-ді.

Басшы үшін таптырмас бір қасиет бар. Ол — сңбекшілердің көңіл-күйін, тұрмыс-жайын, тіршілік-қамын тамыршыдай тап басып, біліп отыру. Онсыз ісің ілгері баспайды. Сондықтан Талдықорған облысына барып, қанша аудан бар — түгел аралап қайттым. Облыстық атқару комитетінің төрағасы Қамбаровпен бірге тек шаруашылықтың шешімін күткен мәселелерімен шұғылданбай, Панфилов ауданына барған жерде ел арасында дау тудырып жүрген, бірақ ісі қазақтың табиғатына тән, тарихына дәлел болғандай сәулет өнерінің ең бір кемел де керемет

туындысы — Жаркент мешітін қайта қалпына келтіруге шешім қабылдадық.

Панфиловтан қайтар жолда қазақтың ұлы ғалымы, сегіз қырлы, бір сырлы азаматы — Шоқан Уәлихановтың жатқан жеріне тәуеп еттік. Оқырманға тарихтан белгілі, Шоқан 1865 жылы сәуірде Алтынемел жотасының стегіндегі Көшентоган деген жерде дүние салады. Кезінде күйген кірпіштен күмбез тұрғызылса керек. Кейін сәулетші П. Зенковтың жобасы бойынша, Шоқанның басына көктас қойылады. Бірақ уақыт сурлеуіне төтеп бере алмай ма, жоқ басынан неше алапат заманды кешкен қазақ даласының қасірет ұшқыны оны да шарпымай өтпесе керек, әйтеуір бұрынғыдан із де қалмайды. Біз айнала қарап, мынадай ақылға келдік: Шоқан қазақтың маңдайына біткен жұлдыз, оның өлмес мұрасын өскелең ұрпаққа ұсына отырып, ол жатқан жерді ары-бері өткен қазақ соқпай өтпесе, әрұақ аттағандай болып жүрмесін, тым болмаса, тәуеп етіп қайтып жүрер қасиетті орынға айналсын деп, көктасын қалпына келтіруге байлам жасадық. Қысқа мерзім ішінде ескерткіштің жобасы жасалды. Оны салуға 240 мың сом қаржы бөлідірттім. Шоқанның бейнесі бедерленген құлыптас 1958 жылы салынып бітті. Ол ашыларда мен арнайы келіп, тағы да тәуеп етіп, құран шығартып қайттым.

1958 жыл — жемісті жыл болды. Республика мемлекетке 950 миллион пұт астық сатты. Мал шаруашылығын өркендетіп, одан алынатын өнімді арттыру жоспары артығымен орындалды. Өнеркәсіп жоғары қарқынмен өркендеді. Халықтың тұрғын үй және оған тұрмыстық қызмет көрсету жағдайы ілгері жылжыды. Медициналық көмек жақсарды. Орал, Павлодар, Ақтобе, Қарағанды, Кокшетау облыстары ауыл шаруашылығы өндірісінде қол жеткізген табыстары үшін Ленин орденімен наградталды. Яки әр жылдың жемісі осылай даралана түсті. Бұл бірдің емес, ынтымағы жарасқан біртұтас елдің абыройы еді.

Әр жылдың өз қызығы, өз қиындығы бар. 1958 жылы Алматыда телестудия құрылысы аяқталып, қазақ теледидары өз хабарларын тарата бастады. Мәдени өміріміздегі елеулі жаңалық қана емес, бір қадам болса да ілгерілеу еді бұл. Осы жылы 12 желтоқсанда қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеудегі

онкүндігі өзінің ұлттық өрнегімен, ішкі мазмұнымен ерекше есте қалды.

Декада — өнер бәйгісі, сан-қырлы шығармашылық өмірдің сарапшысы ғана емес, ұлттық келбетінді, болмыс-бітімінді, бар табиғатынды танытудың, салт-сананды, дәстүрінді, әдет-гүрпынды насихаттаудың соны жолы. Сондықтан оған айрықша мән берілетін, тыңғылықты әзірліктер жасалатын. Онкүндік қарсаңында ақын, жазушыларымыздың ең үздік шығармалары жарық көріп, театр ұжымдарының шеберлік шыңын танытар тамаша қойылымдары сахнаға шығарылатын. Жақсы кітап — жан азығы, олардың ел арасына кең таралуының қалай жағдай жасалса, спектакльдерді ел сынынан өткізіп барып, жалпы халықтық игілікке айналдыратын. Өнер адамдары үшін көрермендер ықыласына бөленуден асқан абырой жоқ. Әділ бағасын да айтатын солар. Меніңше, ол жылдары театрге келетін жұртта қисап болмас еді, әсіресе, жастар жағы — студенттер ынта қоятын. Ал, артистер келеді деген хабарды естіген бойда ауыл жұрты үлкен бір тойға баратындай асыға күтіп, әзірлік үстінде жүретін. Әдебиет пен өнер онкүндіктеріне де сәл сондай күй кешер еді, қалай болар екен деп, бәйгеге қосар өнер шеберлерінен кем толқымайтын.

Мәскеу құшақ жая қарсы алды. Ришад Абдуллин қатысқан «Абай», Роза Жаманова дүлдүл мінез танытқан «Біржан — Сара» операларын, сондай-ақ Шәкен Айманов пен Хадиша Бөкеева басты рольдерде ойнаған «Асауға түсау» спектаклін жұртшылық қатарынан неше күн бойы тамашалағанын айтсаңыз. Орыс театры қойған «Джордано Бруно» спектаклі де осындай табыспен өтті.

Онкүндікке қатысушылар үшін Үлкен театр, Кіші театр, академиялық көркем театры және Мәскеудің басқа да гажайып залдары бөлінді. Осы мерекені өткізу жөніндегі комиссияның төрағасы ретінде мен Орталық теледидар арқылы сөйлеп, талғамы да, талабы да жоғары мәскеулік көрермендерді шын ықласы пейілдері үшін алғыс айтып, қазақ өнерін тамашалауға шақырдым. Үлкен театрда өткен қорытынды концертке Хрущев бастаған Президиум мүшелері қоғадай жапырылып келді. Осы жолы Бибігүл Төлегенова талантқа тән өнер танытты.

Концерттен кейін артистер мен жазушылардың үлкен тобы Президиум мүшелері отырған залға шақырылды. Қуаныш ақ қайнарсыз өтпейтін кез, Никита Сергеевич қазақстандықтарға дән риза болғанын және олардың қайталана бермейтін ғажайып бір көңіл күйге бөлегені үшін алғыс сезімін білдірді. Өнер шеберлері мемлекеттік және үкімет наградаларына ие болды, ал Аймановқа, Жамановаға, Қуанышбаевқа, Серкебаевқа, Төлебаевқа, Харламоваға 1959 жылы қаңтарда КСРО Халық артисі деген құрметті атақ берілді. Қара шаңырақ — Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театры Ленин ордсiмен наградталды.

XVI

Әлбетте, әр съездің біздің қоғамдық өмірімізден алатын өз орны бар. Қаңтар айының 14—15-і күндері Қазақстан коммунистерінің кезектен тыс ІХ съезі өтті де, онда Беляевтің баяндамасы тыңдалды. Бесжылдық жоспардың тәрк етіліп, жетіжылдық жоспар жайы жан-жақты сөз болып, халық шаруашылығын өркендетудің 1959—1965 жылдарға арналған жобасы талқыланды.

Жеті жыл ішінде республикамыздың халық шаруашылығы қай деңгейге көтеріліп, қай ауқымда жұмыс жүргізілмек? Съезд, міне, сол жобаны мақұлдады. Атап айтқанда, қара және түсті металлургия саласында, энергетика, көмір, химия өндірісі бойынша, сондай-ақ тамақ, жеңіл және жергілікті өнеркәсіптің, қазба байлықтары мен мұнай дайындау жөніндегі ірі-ірі 240 кәсіпорынды салу көзделді. Ауыл-село және мәдени-тұрмыстық, тұрғын үй объектілеріне барынша көңіл бөлінді.

Араға екі жеті салып Мәскеуде КОКП-ның ХХІ съезі ашылды. Ол өз жұмысын 27 қаңтарда Кремльдер сарайында бастады. Съездің басшы органдарын құру барысында мен Президиумға сайландым. Біздің республика партия ұйымының атынан Беляев сөз алды.

Съезд мақұлдаған жетіжылдық жоспар жер-жерден қолдау тапты. Соған қарамастан жетіжылдық жоспар толық жүзеге асырылған жоқ. Неге? Себептері кезінде егжей-тегжейлі талданды дей алмаймын, бірақ басты кемшіліктер Хрущев

орнынан алынған түста ашық айтылды. Ал, табиғи ресурсы мол Қазақстан халық шаруашылығының барша саласы бірқалыпты өркен жайды. Әрине, «әттеген-айсыз» емес еді.

Партия, кеңес органдарының жұмысымен танысу үшін шілденің аяқ шенінде республикаға Вьетнамның, халықаралық коммунистік және жұмысшы қозғалысының көрнекті қайраткері Хо Ши Мин келді. Беляев бұл кезде қалада жоқ еді, демалыста жүрген-ді. Кәріпжанов екеуміз қадірлі қонақты қарсы алып, оның жемісті жұмыс істеуіне жағдай туғыздық.

Сапар кезінде Алматы облысы мен астананың көз тартар, көңіл қояр жерлерін аралап, бірқатар өнеркәсіп орындарының, колхоз, совхоздардың, мәдени мекемелердің жұмысымен танысты. Қай уақытта болмасын оның көкейкесті сұрақтарына ықыласпен жауап беріп отырдық. Қайтар алдында Хо Ши Мин Қазақстанмен жан-жақты танысуга мүрсат алғаны үшін алғыс сезімін білдірген көлемді хат жазып қалдырды.

Оның шын аты — Нгуен Тат Тхань, тар жол, тайғақ кешуден өткен кісі. Англия, АҚШ және Францияда тұрып, Үндіқытай халықтарына тәуелсіздік талап еткен, революциялық қызметі үшін талай рет тұтқындалып, тар қапаста отырған, 1929 жылы сырттай өлім жазасына кесілді. Ол өмірінің соңына дейін Вьетнам тәуелсіздігі жолында және халық пен партияның бірлігі үшін, марксизм-ленинизм, пролетарлық интернационализм рухы негізінде халықаралық коммунистік қозғалысты нығайту үшін күресіп келді.

Біз осындай ер жүрек елдің ардақты ақсақалына барынша назар аударып, оның КСРО-ға келу-кетуін, яки бар шығынын көтердік. Осында болған күндерінде қаражаттан қысылмасын деп, едәуір кеңес ақшасын бергенбіз. Бірақ, ізетке найза бойламайтынын білетін Хо Ши Мин одан көк тиын жаратпай, кетерінде түгел қайтарды. Өте қарапайым, бауырмал және сонша дана қарт ұмытылмастай әсер қалдырды.

...1959 жыл біз үшін оңайға түспеді. Жер ана жомарттық танытқанымен, табиғат тосқауылы алдымыздан шықты. Жиындерін кезінде қалың қар басып салды. Бір миллионнан астам гектар жердің астығы қар астында қалды. Соған қарамастан республика Отан қамбасына 900 миллионның орнына 700 миллион пұт дән құйды. КОКП Орталық Комитетінің желтоқсан айын-

да откен Пленумында Хрущев қырына ала сөйледі. Тырнақ астынан кір іздеген кісіге кемшілік табылады. Беляев екеумізді талай жерге апарып тастады. Жығылғанға — жұдырық. Оған Теміртаудағы әйгілі оқиға — металлургиялық комбинат құрылысындағы жұмысшылардың ереуілі қосылды. Оны осылай демеске іләж жоқ. Бәрі тұрмыстық мәселелердің уақтылы шешілмеуі, ырың-жырыңға ұласудан басталған-ды. Ақыры кеп құрылысшылар жұмысқа шықпай, жатып алған. Әлгі: ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман деген рас. Жел сөз онсызда лап еткелі тұрған өртті үрлеп жіберген. Көпшілік көшеге көтеріле шығады. Ақылды ашу жеңеді. Ел ырқынан айрылып, жер мен көкті өрттеп, дүкендер мен асханаларды тонап, кездескен милиция қызметкерлерін таяққа жығады.

Жаманат жата ма, сол күні, сол сағаттарда-ақ хабар дүниенің төрт бұрышына тарап кетеді. Айдай әлем шулап жатса да, неге екенін кім білсін, Беляев мыңқ етпейді. Сонау Мәскеу үдере көтеріліп, Теміртауға тәртіп орнату үшін КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Л. Брежнев шұғыл ұшып келді. Мен оқиға болған жерге бірге бардым.

Сол күндердегі Леонид Ильичтің табандылығы таң қалдырды. Іркілместен қалың елдің ішіне кіріп кетіп, айылын жимай, әбден ашуга мініп алған жұртпен сөйлесіп, тіпті жанжал шығарып, жаға жыртысуға барғандардың өзін ақылға шақырып, қалай сабасына түсіруге ұмтылғанын өз көзіммен көріп, құлағыммен естідім. Асықпай, аптықпай елді тыңдады. Жарыса, жамырай сөйлегендерге, кейде, қызыл өңештеніп, қызына киліккендерге тоқтау жасап, қатал, бірақ әділ сөзін айтып отырды. Ашу — дұшпан, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос деген осы. Жұрт орнымен айтылған сөзге құлақ асып, бірте-бірте жонге келе бастады.

Мен жоқ жерден Брежневке ұпай жинап берейін деп отырғаным жоқ. Істің жайы солай болды. Әрине, тәртіп, сақтаушы органдардың көмегінің, бір өзі жайғастырды деуден аулақпын. Әйтеуір үш күн ішінде қала бұрынғы тіршілік ауанына көшіп, өмірін жалғастырып жатты. Артынша КОКП Орталық Комитеті Президиумының мәжілісі өтіп, осы оқиғаның себептері талқыланды. Әркім-ақ демін ішке тартқандай әңгіме болды. Президиумда Караганды облыстық партия Комитетінің бірінші

хатшысы Исаев пен Қазақ металлургия құрылысының директоры Вишнеvский партия қатарынан шығарылып, қызметтерінен алынды. Беляев те құралақан қайтпады, кемшілігі «бетке басылды». Бұған ол бас шұлғып, «бұған да шүкір» дей қоймады. Жазықсыз таңылған жаза деп, қарсылық білдірді. Соған сәйкес КОКП Орталық Комитетінің Президиумы Теміртау туралы мәселеге қайта оралып, аса маңызды осынау құрылысқа басшылық жасауда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ірі-ірі кемшіліктерін жіліктеп берді. Ал Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында қалыптасқан келеңсіз жағдайды Орталық Комитетінің Пленумында арнайы қарауды міндеттеді.

Әңгіме ауаны әрі қарай қалай өрбігелі тұрғаны өзінен-өзі түсінікті шығар. Шашама шаң жұқтырмаймын деп, шалқақтаған, жал-құйрықтан қоса жүрдай болатынын осыдан-ақ түсіне бергейсіз.

Содан 1959 жылы 19-қаңтарда Қазақстан КП Орталық Комитетінің Пленумы өтті. Оған Л. Брежнев қатысты. Беляевтің сол жолы құр шықпаған жаны қалды-ау деймін. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы өндірісінде, партиялық-ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстарға басшылық жасауда жіберген кемшіліктері үшін бетің бар, жүзің бар демей, ал кеп сынасын. Менің де мандайымнан сипаған жоқ. Пленум Беляевті орнынан алды. Сол күні мен Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына бірауыздан сайландым.

Қазақстан тарихында оның партия ұйымын көптеген ұлт өкілдері басқарғаны баршаға аян. Грузин де болды, еврей де отырды, армян да басқарды. Атын атап, түсін түстей берсе, аз емес. Солардың көбі сырттан келгендер, Орталық «мандайынан шертіп жүріп» таңдағандар. Ал, жергілікті ұлттан мен бірінші хатшы болған үшінші адаммын. Бірінші боп, ел тізгінін С. Аргыншиев қолға алған екен. Қолда бар деректерге сүйенсек, ол 1920 жылдың 8-маусымынан қыркүйектің 1-не дейін отырыпты. Ал, екіншісі өздеріңізге жоғарыда айтқанымдай Ж. Шаяхметов еді.

КОКП Орталық Комитеті Беляевті Ставрополь өлкелік комитетінің хатшылығына сайлауға кеңес беріпті.

Пленум Қазақстан КП Орталық Комитетінің екінші хат-

шысы етіп Ленинград қалалық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Радионовты сайлады да, осы қызметтегі Кәріпжановты республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығына, Тәшеновты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына ұсынды.

Осындай ауыс-күйстен кейін республикалық партия активі откізіліп, онда мен: «Желтоқсан пленумының қорытындылары және республика партия ұйымдарының міндеттері туралы» баяндама жасадым. Брежнев ұзақ сөз сөйледі.

Леонид Ильичтің өзі айтар пікір бір басқа да, Пленум жайында, оның шешімдері туралы менің пайымдауларым бір басқа. Хрущев оны өз құлағымен естіп, толық мақұлдады. Әңгіме соңынан ол:

— 1960 жылдың қаңтар айының соңына таман кеңес мемлекетінің бір топ қайраткерлері Америка Құрама Штаттарына барғалы жатыр. Сізді сол делегацияның құрамына қостық, — деп хабарлады.

Алыс сапар алдында көңіл шіркіннің алып-ұшып тұратын әдеті. Ойға опалмайтын жай жоқ. Есіме АҚШ-тың біздің еліміздегі елшісі Гарриманмен болған ұзақ сұхбаттасуды еске алдым. Ол Алматыға келіп, Қазақстан өнеркәсібінің өркендеу жолынан, тың көтеру мәселесі төңірегінде өзін қызықтырған көп сырға қаныққан. Ол қандай сұрақ қоймасын, түгел тиянақты жауап қайырып отырдым. Кетерде АҚШ-тың көрнекті қоғам қайраткері:

— Қарагандыны бір көру арман еді. Өнеркәсіп орындарын, оның ішінде Теміртаудағы металлургия комбинатының құрылысын көріп, жұмысымен танысып қайтсам ба деп едім. Сондай-ақ Қазақстан Ғылым академиясының геологиялық музейін көруге рұқсат етсеңіз, — деп қолқа салды.

— Музейді қашан аралаймын десеңіз де есік ашық. Ал, сіздей жоғары мәртебелі сыйлы қонақты Қарагандының қабылдауға дайындығы бар ма, жоқ па?! Соны біліп барып, бір шешімге келсек, — дедім.

Қонақ кетісімен А. И. Микоянға телефон соғып, Гарриманның өтінішін жеткіздім. Ол кезде Қараганды шет елдіктер үшін жұмбақ аймақ. Сыртынан тон пішіп жататындары болмаса ат ізін сала алмайды.

Шонанга награда тапсыру сәті. Оң жақта Нұрмолда Алдабергенов. 1958 ж.

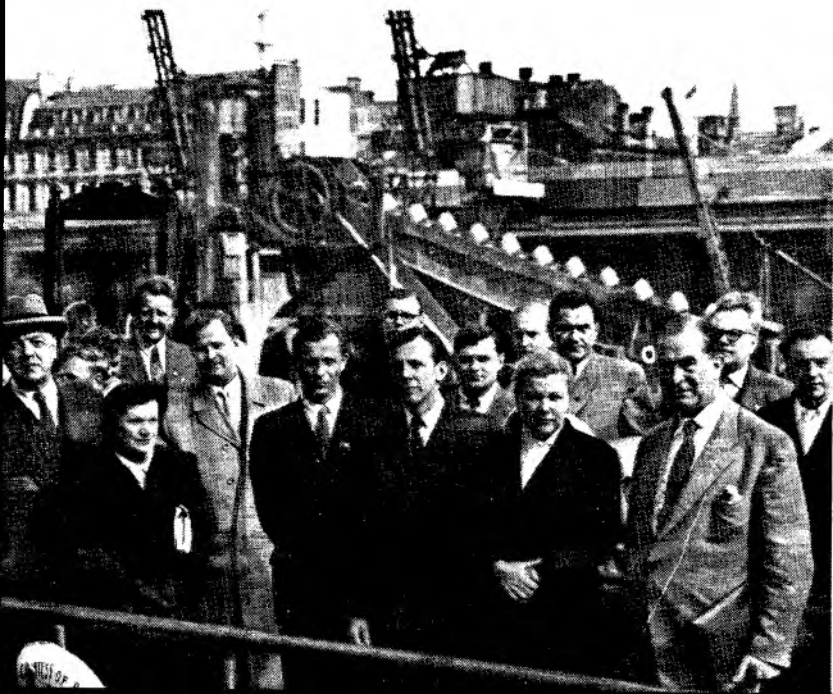
Румынияға сапар. Солдаң оңға карай: Д. А. Қонаев, Ю. В. Андронов, Г. Георгиу-Деш, Н. С. Хрущев. 1962 ж.

Жапонияның сыртқы істер министрі С. Абэмен жүздескенде. 1984 ж.

Глазго қаласында. Шотландия. 1956 ж.

Алматы мақта-мата комбинатында Э. Герекпен болған сөт. 1976 ж.

Қытайға барғанда. 1954 ж.

Балқаш ардагерлерімен жүздесу.

А. Косыгиннің Қазақстанға келуі. 1963 ж.

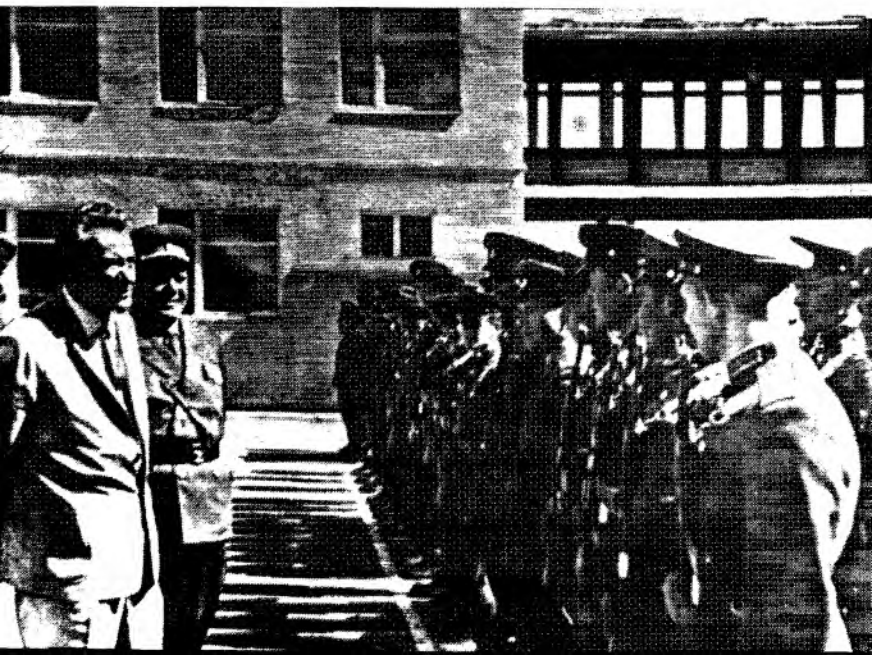

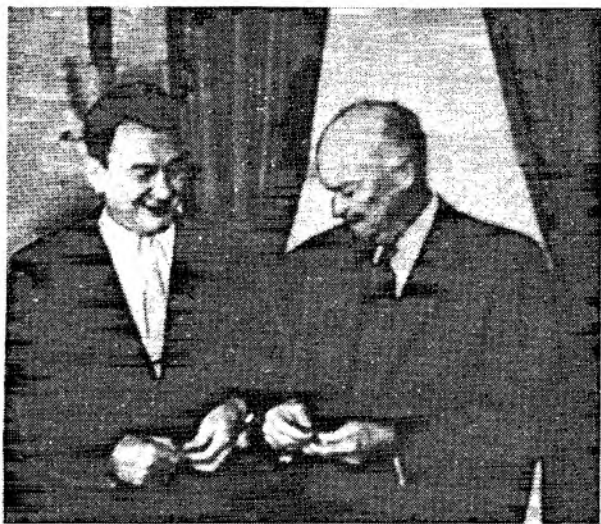

КСРО Қорғаныс министрі,
маршал А. А. Гречкомен бірге.

Шекаранылар арасында. 1969 ж.

АҚШ президенті Дуайт Эйзенхауэрдің қабылдауында болған кезде. 1960 ж.

Уругвай компартиясының кезекті съезі. Р. Арименди (оң жағында) мен В. Тейтельбойм (сол жағында). 1970 ж.

Біріккен Араб республикасының вице-президенті
А. Садатпен сұхбат. Каир. 1970 ж.

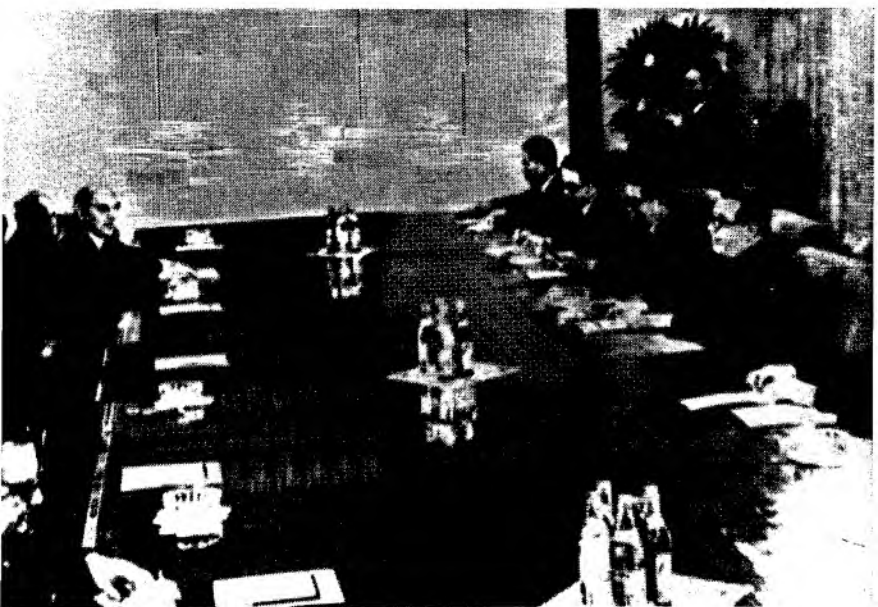
Франция президенті Ж. Помпидумен Байқоңырдағы кездесу. 1972 ж.

Кейсон Фомвихан бастаган Лаос делегациясын қабылдау. Алматы. 1976 ж.

Корей Халық Демократиялық республикасының президенті Ким Ир Сенмен келіссөз. Пхеньян.

Үндістанның президенті Варахигера Ватката Гирге сәлем бере барганда.
Дели. 1973 ж.

Менголияга ресми сапар. Улан-Батор. 1947 ж.

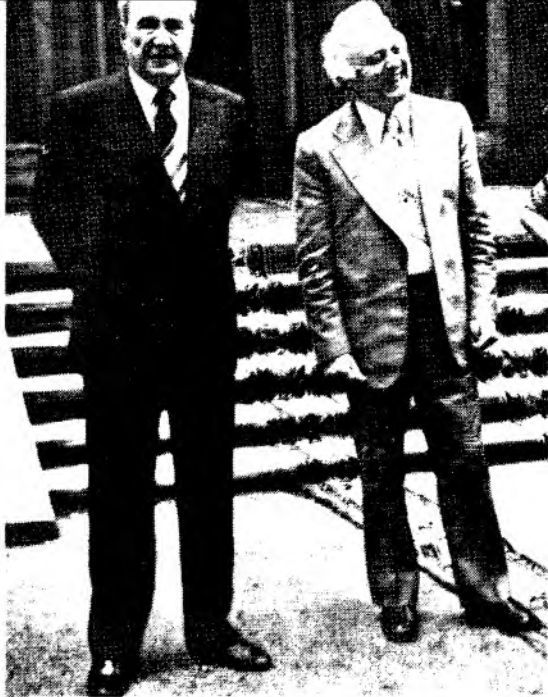

Үндістан Компартиясы съезінде сойлеген кезімде түсірілген сурет.

Годор Живковтың Қазақстанға келуі. 1977 ж.

Э. Шеварнадзем
Рица колінде. 1977 ж.

Эрих Хоннекермен Медеу стадионьнда. 1979 ж.

Дж. Неру және Индира Гандимен бірге. Алматы. 1955 ж.

Біріккен Араб республикасының (Египет) президенті
Г. А. Насермен жүздескенде. Каир. 1970 ж.

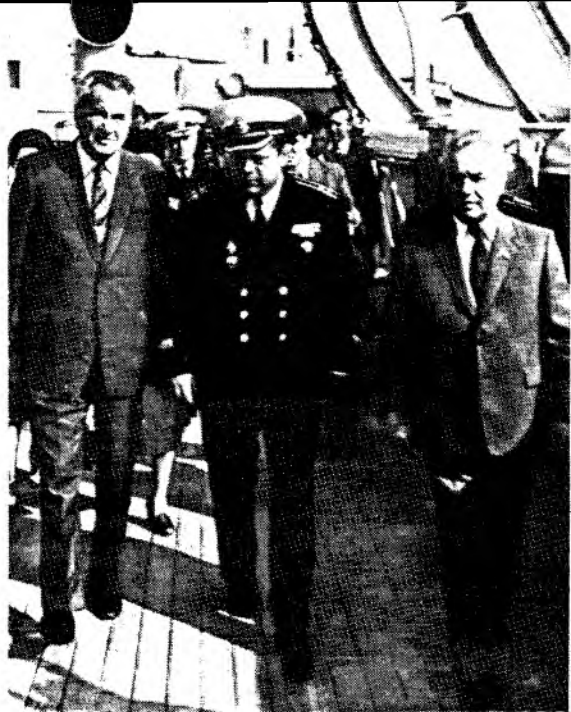

Густав Гусакпен өңгіме. Прага. 1981 ж.

Куба елшісінің награда тапсыру сәті. Алматы. 1971 ж.

«Аврора»
крейсерінде.
Оң жақта
Г. Романов.

А. Гречко мен А. Енншевтің Алматыға келуі. 1975 ж.

КСРО халық артисі М. Ульяновпен өңгіме.

Өлкелік музейде. Хабаровск. 1984 ж.

Иран шахы М. Р. Пехлевидің қабылдауы кезінде. Тегеран. 1968 ж.

Жапонияның премьер-министрі Ясухиро Накасонэмен кездесу. Токио. 1984 ж.

Микоян екі сөзге келген жоқ:

— Қарағанды ма, әлде тағы басқа қандай облысқа барғысы келеді, рұхсат бере беріңіз, — деді.

Мен Гарриманға жалғасып, Қарағандының қадірлі қонақты қабылдауға әзір екенін хабарладым. — Ол жерден жеті қоян тапқандай қуанып, алғысын жаудырды. АҚШ сияқты іргелі елдің жұрт таныған азаматымен осылай танысып едім.

Бұдан бұрын да, 1959 жылы біздің елімізге келген бір топ американ губернаторларын қабылдағаным бар. Жүздесу барысында қызу пікір алмасу ұзаққа созылған-ды. Американдықтарды негізінен тың жерді көтеру мәселесі қызықтырған еді. Қазақстан халық шаруашылығының осыншалықты қаулап өсуі үшін орасан мол қаржы жұмсалғаны анық, соның көздерін қайдан таптыңыздар деген сауал төңірегінде бір-бірімен сабақтас әлденеше сұрақтарға нақтылы жауап беруге тура келді. Қысқасы, екі сағаттан астам уақыт ішінде республика өмірінен мейлінше мол мағлұмат беруге ұмтылдым. Сірә, екі жақты пайдалы әңгіме болды ғой деген ойдамын.

Америкаға 1960 жылғы қаңтардың соңы мен ақпанның басында барып қайттық. Жүрер алдында Хрущев қабылдап, өзінің АҚШ-та болған күндерін еске түсірді. Ол бізге ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, қала, сауда саласындағы қол жеткізген табыстарына зер салып, қыр-сырына қанығып қайтуға кеңес берді. Делегация құрамына: Ресейдің, Украинаның, Қазақстанның, Грузияның, Әзербайжанның Министрлер Кеңесінің төрағалары, еңбекшілер депутаттары Кеңесінің бірқатар облыстық атқару комитеттерінің төрағалары енді. Оларды Д. С. Полянский бастап барды.

Біздің делегациямызға үш бірдей міндет жүктеліп еді. Біріншіден, Хрущев айтқандай, халық шаруашылығының жоғарыдағыдай салаларына, оның өркендеу жолдарына назар аудару. Екіншіден, Кеңес Одағы туралы американ халқының түсінігі мүлде басқа, сондықтан көзге шыққан сүйелдсіз көрініп келген КСРО-ның бары қайсы, жоғы қайсы, дегенді салмақтай отырып, халық шаруашылығының барлық саласы бойынша және мәдени өміріндегі жетістіктерін АҚШ жұртшылығына таныстыру, Кеңес Одағының бейбіт сүйгіш сыртқы саясатын, кеңес-американ қатынасының одан әрі баянды студің маңыздылығын

түсіндіру. Үшіншіден, Американың беделді мемлекет, саяси және қоғам қайраткерлерімен байланысты нығайтып қана қоймай, олардың қатарын өсіре түсу.

Ұшып келген күні бізді Нью-Йорк штатының губернаторы Нельсон Рокфеллер қаладағы өзінің резиденциясында қабылдады. Қалалық басқарма жанындағы арнап салынған зәулім үй екен. Жалпы, шет елдіктерді біз жұмыр басты пендеден гөрі періштедей көретін әдетіміз ғой. Шық жұқтырмай жатамыз. Ал, айдарынан жел есіп, аузымен ай білеген Рокфеллердің өзі шақырған қонақтарын күттіріп қойып, уәделі жерге кешігіп келіп жатса не дерсіз? Бізді былай қойғанда сәулет өнерінің нәзік иірімдеріне дейін терең түсінетін жан селт ете қоймас үйдің ішкі көрінісін «қызықтағаннан» басқа шаруа қалмап еді. Кеңес Одағынан келген қонақтарға көрсеткен қыры деуден аулақпын. Ондай ойдың қылаң бергенін аңғартқан адам арамздан төбе көрсетіп те қалған. Бірақ, қашанда кешіріммен қарап, койдан жуас, қоңыр мінезбен жүретін біздер жағдай солай болған шығар дей салдық. Соны сезді ме, әлде ағаттық жіберіп алғанына ұялды ма, кешігіп келгеніне қайта-қайта кешірім сұрады.

Кездесу басталды. Жүрісі де, тұрысы да еріксіз елең еткізгендей. Төкаппар емес, маңғаз. Сыздану емес, сырбаз. Кісілігіне кішіпейілдігі көрік бергендей. Елгезек. Сымдай тартылған сұлу мүсін. Үстінде шымқай қара костюм. Миллиардермін деп шіреніп отырған жоқ, қонақтың қас-қабағына қарап, әрқайсысының көңілін аулайды. Мезі болмасын дей ме, бір әңгімеден екінші әңгімеге жеңіл ауысады. Таусылмас тақырыптарды таңдап алған ба дейсіз.

Қайтар кезде біздің делегацияның мүшелерінің бірі Рокфеллерге мынадай сұрақ қойды:

— Алдағы президенттік сайлаудан өз кандидатураңызды неге алдыңыз?

Үстата қоятын Рокфеллер бар ма, жалтарма жауабы даяр түр екен.

— АҚШ-тың ең ірі штаттарының бірі — Нью-Йорк штатын басқаруды тәңірім менің маңдайыма жазған. Құрметті мырзалар, дәп осы жерде мен талай шаруаны тындыруға тиіспін... — деді.

Жалтақтау жоқ. Сенімді сөйлейді. Ертсең күнім қалай болады демейді. Өзіне ешкімнің тісі батпайтынын біледі.

Біз оның түлкі бұлаңға салып тұрғанын іштей біліп тұрмыз. Шешінген судан тайынбайды. Президенттікке таласуға бел байлаған кісі орта жолда өздігінен райдан қайтпайды. Жығылсам, нардан жығылайын дейді. Соқырға таяқ ұстатқандай анық шаруа. Бар гөп — сайлау алдындағы қым-қуыт науқан барысында Рокфеллер мырзаның желі оңынан тұра қоймады, оның саяси бағыт-бағдары қолдау таппады. Тегінде, шындыққа тура қарау үшін де азаматтық керек.

Америка — құлағы түрік ел. Сөз жатпайды. Қазір айтқаның бірер сағатқа жетпей тасқа басылып, алдыңнан шығады. Рокфеллер Кеңес өкіметінің экономикасының жоспарлау жүйесінің, білім беру мен денсаулық сақтау ісінің ілгері орлеу мәселесіне айрықша ден қойғанды. Соны көпшілік газеттер мойындап жазыпты. Миллиардер мырзаның басқа елдердегідей емес, дәп КСРО-да аталмыш салада ғана емес, басқа да қадау-қадау мәселе төңірегінде айтқан ойларын тілге етіпті.

Сол күні біз бір қайран қалған көрініс — Біріккен Ұлттар Ұйымының көкпен таласқан зәулім сарайы. Іргесінде тұрып, ұшар басына қараған кісінің малақайы түскендей. Ист-ривердің мәр-мәр тас қапталған әссем жағасында тұрған бұл үй сәулет өнерінің соны бір үлгісіндей әсер қалдырады.

Бізді осынау ғажайып ғимарат алдында КСРО-ның Біріккен Ұлттар Ұйымындағы тұрақты өкілі А. А. Соболев пен Біріккен ұлттар ұйымының Бас хатшысының орынбасары А. Ф. Добрынин қарсы алды. Екеуіне ілесіп Бас Ассамблеяның мәжіліс залына ендік. Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылтайшылары Ұйымның Жарғысын басшылыққа ала отырып, мұратты істерін соған негіздеген. Ондағы мына жолдар: «Болашақ ұрпақты біздің өмірімізде екі рет адамзат баласын айтып жеткізуге болмайтын қасіретке ұшыратқан соғыс апатынан құтылу», «Тату-тәтті көршідей, бір-бірімен бейбіт қатар өмір сүру...» деген жолдар еріксіз назар аудартады.

Кеңес Одағынан келген қонақтар сосын Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас хатшысы Хаммаршельдтің кабинетіне көтерілдік. Бізді Бас хатшының орынбасары Эндри У Кордьс қабылда-

ды. Әңгімеміздің басты арқауы қарусыздану төңірегінде болды.

Шет елге жиі шыққан кісі жақсы біледі: күні бұрын қайда баратынынды түгел хаттап қояды. Өз бетіңмен аттап шыға алмайсың. Біздің сапарымыздың жөн-жобасы жасалған кезде 1959 жылы жазда Кеңес еліне келген губернаторлардың қай штаттан екені ескерілсе керек, сонда апаруға ыңғайлапты. Жалпы, жер көрген, ел таныған жақсы. Қайда апарса да, қашан апарса да ықыласты едік.

Сонымен, дәм-тұзы бұйырған екен, мына қалаларды аралап көрудің сәті түсті: Принстон мен Трентон (Нью-Джерси штаты), Филадельфия (Пенсильвания штаты), Чарлстон (Батыс Виргиния штаты), Майами, Орlando, Гейновил, Джексонвилл (Флорида штаты), Чикаго, Спрингфилд (Иллинойс штаты) Денвер, Боулдер, Форт-Коллинз, Колорадо Спрингс (Колорадо штаты), Бойси, Гампа, Колдуэлл, Эммет (Айдахо штаты), Солт-Лейк-Сити, Прово (Юта штаты), Бисмарк (Солтүстік Дакота штаты), Вашингтон.

Сый көрсетудің ең үлкені — игі жақсыларымен жүздестіру деп білетін американдықтар мемлекеттік хатшы Гертермен, АҚШ Жоғары сотының төрағасы Уорренмен кездесудің орайын тапты. Гертердің қабылдау кезінде, ішіне кірсе шыққысыз мемлекеттік департамент үйінде күтпеген қуанышқа кенелдім. Енді сағынып, қайтқанша асығып жүргенде қазақтың маңдайына біткен бағындай болған қайран Мұхтар Омарханұлы Әуезовты көріп, жерден жеті қоян тапқандай қуандым. Ол кісі де мәзмейрам. Мәдениет қайраткерлері тобымен осында жүр екен. Көрген-білген далада қалды, ел жайын аңсай әңгімелесіп, мауқымызды бастық.

Сапар соңында, ұмытпасам, ақпанның 18-і шығар деймін, АҚШ президенті Дуайт Эйзенхауэр бізбен кездесуге ықылас білдірген екен. Ақ үйде әңгіме-дүкен құрып, оның намысын жыртып, сөзін сөйлейтін республикандықтар партиясының символы — түмсығын көтерген пілдің суреті бейнеленген белгіні бәрімізге бір-бірден сыйлады.

Американ губернаторларының КСРО-ға, кеңес елінің мемлекет қайраткерлерінің АҚШ-қа келіп, етене араласуы біздің еліміз үшін асы пайдалы еді. Бұл: «бармасаң, келмесең жат боларсың» дегеннен гөрі, мұхиттың арғы бетіндегі дамыған

капиталистік елдің берерімізден, аларымыздың көптігі, үйретерімізден үйренеріміздің көптігі сол кезде-ақ анық тұғын. Оны іштей мойындап қайтатынбыз. Екі ел арасындағы достық байланысты одан әрі өрістетіп, нығайта түсу үшін «КСРО — АҚШ» қоғамын құрудың қажеттігін атап көрсеттік. Қоғам құру арқылы АҚШ-тың іскер жандарымен, мәдени ортасымен тікелей байланыс жасап, қарым-қатынасты күшейту — еңбекті ұйымдастыру, оған ғылыми негіз беру, өндіріс технологиясын жетілдіре түсу сияқты кенже қалған салаларымыздың тынысын ашып, құлашын жазуға мүмкіндік әперетін еді.

Осы сапардан бері қанша жыл өтті. Кеңес-американ қарым-қатынасында ірі ілгерілеу, оң өзгерістер бар. Біздің сол сапарымыздың үлкен істерге қозғау болғанын бүгін қанағаттандырарлық сезіммен еске аламын. Бізге келмейтін екі бірдей идеология теке-тіресіп, қоғамдық қайшылықтарға толы сол кезеңде КСРО мен АҚШ арасына біздің делегациямыз достық көпірінің негізін салуға айрықша ықпалы болған-ды.

АҚШ-тан қайтып оралысымен аялдамастан Алматыға ұштым. 1960 жылы 10 наурызда Қазақстан Компартиясының X съезі өз жұмысын бастамақ, соған Пленумда Орталық Комитеттің есебі тыңдалу көзделген. Бес жылда бір өтетін партия форумының ең басты құжатын талқылауға қатысу үлкен абырой ғана емес, коммунистік парызым еді. Мен осы съезде Орталық Комитеттің бірінші хатшысы болып бірауыздан сайландым.

Съезд шешімі, кейінгі жылдары кейбіреу келемежге айналдырғысы келгендей емес, шын мәнінде, халық шешімі еді. Қол жетпеске ұмтылмадық. Жеті өлшеп бір-ақ рет кесіп-пішуге тырыстық. Айтылды екен, ол орындалуға тиіс. Ол уақыттың ерекшелігі де осында еді. Мәселен, X съезд шешіміне сәйкес Соколов — Сарыбай комбинатының бірінші кезегі іске қосылды. Шілденің алғашқы күндерінің бірінде Қарағанды металлургиялық комбинатта бірінші домна пеші өнім бере бастады. Республика өміріндегі осынау елеулі оқиғаға байланысты өткен митингіде қыстың қақаған аязына, шілденің аптап ыстығына қарамастан, қысқасы, қандай қиындық болмасын, оған қасқайып қарсы тұрған, сөйтіп бүкіл ел боп асыға күткен алыптың алғашқы пешін пайдалануға берген құрылысшыларды, монтажшыларды, ірі құрылысты іске қосушыларды шын жүректен

құттықтау құрметі менің үлесіме тиді. Тамыз айында Бұқтырма су-электр станциясының бірінші агрегатының қуат беруі рәсімі өтті. Жыл аяғында Қараганды металлургиялық комбинатында бірінші кокс батареясы өнім бере бастады. Алматы — Фрунзе (қазіргі Бішкек) — Ташкент автомагистралының құрылысы аяқталды.

Әрине, сол жылдардағы халық шаруашылығында қол жеткізген табыстарды жіпке тізгендей айтып шығу мүмкін емес және түгендеп жатудың қажеті де шамалы. Бірақ мәдени өмірімізде ұмытылмас күндердің бірі ретінде ел есінде қалған мына оқиғадан айналып өте алмас едім. Артына өлмес сөз, өшпес мұра қалдырған Абайға астана төрінен ескерткіш орнатылды. Абай — ұлы ақын, өзі айтқандай, сөз патшасы. Абай — ұлы композитор, талай-талай құлақтан кіріп бойды алған, әсем ән мен тәтті күйлердің авторы. Абай ұлы философ, зерттеліп бітпеген даналық. Абай — Крылов, Пушкин, Лермонтовты қазақша сөйлеткен ұлы аудармашы. Абайдың біз таныған барқыры — бір-бір ескерткіш. Ашылмай жатқан, айтылмай жатқан сыры қаншама! Соны қазақтың тұңғыш профессионал мүсіншісі Хакімжан Наурызбаев қола мүсінмен бейнелеп, гранитпен әсемдеп өрді. Абай проспектісі мен Ленин проспектісінің қиылысындағы ғажайып тұлғаны көрген сайын исі қазақтың бағына туган дарынмен, алла тыныштығын берсе, әлі талай-талай ұрпақ жүздесеріне, жүздесіп қана қоймай, әулиедей табынарына шәк келтірмеймін. Абайдай асылымызды ардақтап, Алатау баурайынан алып бейнесін орнатуға аз да болса үлес қосқаныма халқымның алдындағы бір өтелген ісім деп білемін.

***

...1960 жылы желтоқсан айында КСРО Жоғарғы Кеңесінің кезекті сессиясы өтіп жатты. Үзіліс кезінде Косыгин қасыма келді. Көп сөзге жоқ кісі ғой.

— Хрущев сені мен Тәшеновты түскі дәмге шақырады, — деді.

Ойымызда дәнме жоқ. Шақыруды құп алып, Хрущев түстенетін жерге бардық. Орталық Комитет Президиумының мүшелері түгел осында жиналыпты. Не екенін қайдам, Никита Сергеевич өзінде жоқ елгезектік танытып, Тәшеновқа қайта-қайта бұрылып, бірде қайдағы жоқ сұрақтар қойса, бірде:

— Мынадан ауыз тиіңіз, дәмдісі сірә, осы болар, — деп, алдындағы дәмнен асатады.

Қонақ қадірлі болса, үй иесінің құрақ ұшатын әдеті шығар дедім де қойдым. Тәшенов бірінші хатшының мына ықыласын қалай қабылдағанын білмеймін, әйтеуір, сексм ала қояр сезік байқатпады.

Түстік ас ішіліп, мәжіліс алдында әркім өзі шаруасымен жинала бастаған. Хрущев мені тоқтатып:

— Отыз-қырық минөттен соң маған келіп кетіңіз. Сіз қажетсіз, — деп ескертті.

Тәшеновті майлы ішектей айналдыру мен табан астында мені іздей қалуында бір гәп бар-ау деген ой үш ұйықтасам түсіме кірмеп еді.

Айтқан уақытында Хрущевтің қабылдау бөлмесіне келдім. Кідірткен жоқ. Сол заматта қабылдады.

Никита Сергеевич тағы бір тосын мінсез танытты. Тура айтуға бейім кісі, бұ жолы түспалдап сөйлеп, әңгімені алыстан орағытып бастады. Қазақстанға алғаш қалай барғаны туралы айтып, тыңның қалай көтерілгенін еске алды. Ара-арасында оның бұл идеясына кімдердің қарсы тұрғанын да іліп-шалды. Қазақстандықтардың тұңғыш миллиарды, игерілген жердің болашағы қандай болмақ дегенді де сөз арасына қыстыра кетті. Осы арада:

— Жаңа ұйымдастырылып жатқан совхоздардың жайы нешік? Тың игерушілердің көңіл күйлері қалай? Адамдар тынды тастай қашып кетіп жатқан жоқ па? — деп, біріне-бірі қоңсы қонбайтын сұрақтарды иіп әкеп, жол-жөнекей сұраумен болды. Менің жауабымды аяғына дейін ден қойып тыңдаудан гөрі ол өз ойымен іштей арпалысып отырғандай көрінді. Бірінші хатшының түлкі бұлаңға түсуі мені қайран қалдырып отыр еді. Түсінсем бұйырмасын. Күтпеген жерден түскі асқа шақырады. Оны өзге емес, Косыгин келіп хабарлайды. Жайшылықта Тәшеновке бүйрегі бұра бермейтін Хрущев жоқ жерден ілтипат көрсетіп, асты-үстіне түсе қалды. Мені оңаша шақырып, ойқастап, орағыта сөйлеп отырғаны енді мынау, мұнда не мән бар?!

Ойымды жинап үлгергенше, Никита Сергеевич бұлталақтауды қойып, төтесінен кетті.

— Тәшеновты республика Министрлер Кеңесінің төрағалығынан босатыңыз, — деді.

Бұл мен күтпеген шешім еді. Никита Сергеевичке тандана қарадым.

Ол жұмсақ орындыққа шалқая түсіп, күні бойы мен не айттым, сен не ұқтың дегендей, қабағын шытыңқырап, зілдене сөз сабақтады.

— Тәшеновтің үстінен түскен арыз-шағым бастан асады. Шөптің басы жел тұрмаса қимылдай ма, тексеру олардың дұрыстығына көз жеткізді. Егжей-тегжейін партиялық ұйымдастыру бөлімінен білуіңізге болады. Оған республика Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметі қиындау тиіп жүр. Жеңіл-желпілеу жұмыс беріңіз, — деді.

Обалы не керек, Тәшенов Жоғары Кеңесте өз орнында отырған кісі еді. Оны Министрлер Кеңесіне ауыстыру, мен айтар едім, ағат шешім болды. Бұл кеудеге ұрғанмен бітетін шаруа емес. Алымы бар адам атқаратын ауқымды іс. Ол республика үкіметі атқаратын ең басты жұмыстарды қамти алмады. Оған Жүмекеңнің сыйымсыз мінезі, ұстамсыздығы, менмендігі де түрткі болды. Осының бәрі КОКП Орталық Комитетін Хрущевтің оны қызметтен алуға итермелеп еді.

— Үлкен бір республиканың Министрлер Кеңесін басқарған азаматты құлдыратып жіберудің қисыны келе қояр ма екен? Егер қарсы болмасаңыз, Семей облыстық атқару комитетінің төрағалығына ұсыналық, — дедім.

Хрущевті қисайған жағынан тұрғызу оңайға түспейтін.

— Шамасы келе қояр ма екен? — деп, тым көпсінген сыңай байқатты.

Мен де ұсынысымның жерде қалмас жағына бст түзедім. Соны байқады ма, Хрущев қолын бір-ақ сілтеп, өзің біл дегендей рай танытты.

Тәшеновты Семей облыстық атқару комитетіне жіберу мәселесі осылай оңайға түспеген-ді. Орталық Комитетің бюросында КОКП Орталық Комитетінің өкілі Тужиков республика Министрлер Кеңесінің, тікелей Тәшеновтің жұмысындағы кемшіліктерін қолмен ұстатқандай жіліктеп, бұлтартпас дәлелдермен айтып берді. Ол осы жолы орнынан алынды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына Дәуленов тағайындалды.

Тәшенов ұсынған жұмысты қомсынып, одан үзілді-кесілді

бас тартты. Ашуга булыққан ол кісі алды-артына қарамай ұшып шығып, одан жоғарылау қызметтен дәмелі боп, Мәскеуге барды. Бірақ оның уәжіне құлақ асқан жан табыла қоймады білем. Қайта істі шилықтырып алды. Мүйіз сұраймын деп жүріп, сақалдан айырылыпты дегендей, Шымкент облыстық атқару комитетінің төрағасының орынбасарлығына қолы әрең жетті. Сол қызметтен кейінірек зейнетті демалысқа шықты.

XVII

Қаңтардың 10-ы күні КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Еліміздің өмірлік мәні зор мәселе: «Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді арттыру жолындағы шаралар туралы» қаралды. Бір емес, бірнеше баяндама тындалды. РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы, Целиноград облыстық партия комитетінің хатшысы Соколов және мен баяндама жасадым. Әрине, әр республиканың, әр облыстың шешімін күткен келелі мәселелері бар еді. Біз негізінен соны арқау еттік... Олардың бірден күрмеуі шешіле қоюы неғайбыл болғанмен, қоғамдық пікір тудыру арқылы істің байыбына көз жеткізуге тырысатынбыз. Бұл пленумның бір артықшылығы осында еді...

...Құлпырып көктем келе жатты. Оңтүстік өңірде жер бусанып, тіршілік тынысы ашыла бастаса, солтүстік облыстарда көк мұздың көбесі сөгіліп, сай-салаға су жүгірген кез. Наурыз айының 9-ы күні Хрущев Новосібірден телефон соқты.

— Өкпе тұстарыңа келіп тұрып, соқпай кетуге болмады. Тың төсінен тос, — деді.

Келгенше қонақ ұялатын, келген соң үй иесі ұялатын әдеті ғой. Хрущевтің республикаға табан іліктіруінен қайтқанға дейінгі әрбір сағат, минөтін есептеп, бағдарлама жасадық. 11 наурыз күні оны Көкшетау облысындағы Қиялы деп аталатын шағын станцияда қарсы алдық. Ол кісінің от ала жүретін және онысын іскерлік деп санайтын қызық бір мінезі бар еді. Келе соған салды. Біз де алды-артына қаратпай «Кантемиров» совхозына ала жөнелдік. Бұл гвардияшы Кантемиров дивизиясының құрамында жауынгерлік міндетін өтеп қайтқан бір топ жауынгерлердің күшімен 1954 жылы күзде іргесі қаланған шаруашылық тұғын. Совхоз кеңсесінде диқандармен әңгіме-дүкен құрып, Никита Сергеевичтің алдында азды-көпті есеп бердік. Совхоз

директоры Цапов деген азамат еді, «Кантемировтың» тұңғыш қадасы қағылған күннен осы ауылдың ыстық-суығына бірдей төзіп келе жатқан-ды. Байқаймын, барын бардай көрсете білетін, істің ғана емес, сөздің ығытын да табатын жігіт боп шықты. Күні бойы қабағы салыңқы отырған Хрущевке қарап:

— Сіздің келуіңіз бізді тіпті қанаттандырып жіберді. Совхоз диқандары 1962 жылы мемлекетке астық өткізу жөнінен жеті жылдықтың тапсырмасын асыра орындайтын болады, — деп бір түйіп тастап еді, Никита Сергеевичтің жүзіне қан жүгіріп, онсызда безек қағып, тыншу көрмейтін қос жанары ойнақшып, үшқын шаша бастады. Отырған жерінде қомпаңдап:

— Міне, істің жайын білетін жігіт осылай ердің сөзін айтар болар, — деп бір серпіліп қалды.

Анау да қызылтану боп:

— Партия шешіміне, оның бас қолбасшысы, аса ардақты Никита Сергеевич, тікелей сіздің аманатыңызға адалмыз! Орталық Комитеттің тапсырмасы мүлтіксіз орындалады деп кәміл сендіремін, — деп және желпінді.

Сосын сөз тізгінін Хрущев іліп әкетіп, сөйлеп берді дейсіз... Гәп неше сағат сөйлегенінде емес, не айтқанында ғой. Соған тоқталайын... Астықтың шығымдылығын арттырудың жолдары қайсы? Сүбесіне қол батпайтын қой еті дейсіз бе, жоқ аппақ қардай сиыр еті керек пе — соның бәрін бағып семіртудің әдісі бар ма? Қаймағы қарыс келетін сүтті, жесең аузыңнан дәмі кетпес кілегейді дайындау құпиялары қандай? Не көк құрақтай бітік балауса — жүгеріні қалай мол өсірмек керек? Тәтті түбір — қант қызылшасын мал азығы есебінде пайдалануға бола ма, болса оны дайындаудың тиімді көзі қайда? Сондай-ақ, азықтық бұршақты өндіруді қалай бастаған жөн? Қара құмық пен тарыны егудің құпиясы бар, оларды өсіру сырына қанық жан емге табылмайды, сондықтан не істеу керек? Көріп отырсыз, тыңдаған кісінің құлағы сарсылғанын былай қойғанда, қанша мәселенің басын шалып, ақыл — кеңес айтқанының өзін аяғына дейін естігенше, шыдамыңыз таусылып біткендей. Ол — ол ма? Әңгіме ауыл шаруашылығы тақырыбынан кілт қалашылықтардың құрылысын қалай салған мақұл, сңбекшілердің тұрмысын жақсартудың нендей жолы бар дегенге ойысты. Ұйып тыңдап отырмыз. Нұсқау үстіне нұсқау беріле бастады. Бұрын да ай-

тылған, басқа аудиторияларда кеше де осы мәселе сөз болған. Тұрғын үй, аурухана, балалар бақшасы, бөбекханалар, асхана — бәрі де шұғыл салынуга тиіс. Мұны басқа біреу емес, ұлы держава саналатын елдің бірінші адамы айтып отыр. Екі етіп көр, қаржы қайда, құрылыс материалдарын кім береді, жұмысшы күші жете ме — соны ойлап, жүйкең жұқарып отырғанда әлдебір шұғыл тапсырмасын ести алмай қалсаң, не бетінді айтқандайсың. Орындалар-орындалмас — ол өз алдына бір мәселе, бірақ зейін қойып, бар ықыласыңмен ол кісіні тындауға тиіссің. Тындадық. Сөз аяғында бәріне табыс тіледі. Орнымыздан тұрып, ұзақ ду қол шапалақтадық.

Кантемировшылар Хрущевпен осылай қоштасты.

Осы жолдарда бір кекесін бар-ау деген ойда қалмасын оқырман. Шыны осы.

12 наурыз күні Хрущевке ілесіп, Ақмолаға — Тың өлкесінің ауыл шаруашылығы озаттарының кеңесіне келдік. Оған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшелері — Дәуленов, Шәріпов, Мацкевич, Соколов, сонымен бірге облыстық партия комитеттерінің төрағалары, республиканың көптеген министрліктері мен ведомстволарының басшылары қатысты. Салиқалы жиынға қатысу үшін Мәскеуден бірқатар жауапты қызметкерлер бар шаруасын жиып қойып, осында ұшып келді. Олар — КСРО Ауыл шаруашылығы министрі Ольшаньский, КСРО Жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары Лобанов, «Одақтық ауыл шаруашылығы техникасының» бастығы Кучумов, Кәсіптік-техникалық білім беру жөніндегі комитеттің төрағасы Зеленко, КОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушілері Ильичев пен Карпов, «Правданың» бас редакторы Сатюков, «Известияның» бас редакторы Аджубей, «Сельская жизнь» газетінің бас редакторы Поляков, Мемлекеттік Құрылыс Комитетінің төрағасы Гришманов, Сәулет және құрылыс академиясының президенті Кучеренко.

Кеңесті ашу менің үлесіме тиді. Әрине, ондайда жолдан жығыласың ба, сыйлы қонақтардың атына жылы сөз лек-легімен төгіліп жатты. Соколов баяндама жасады. Қостанайдан — Бородин, Солтүстік Қазақстаннан — Журин, Көкшетаудан — Новиков, Павлодардан — атқару Комитетінің төрағасы Жангозин сөз алды.

Тарихи құрғақ деректер көпшілікті қызықтыра бермейтіні рас. Осылардың ішінен академик Лысенконы бөле-жарып айта кетсем деп едім. Ол кезде оның басынан бағы тайып, күні батып бара жатқан тұсы тұғын. Онан кейін іле-шала ВАСХНИЛ-дің академигі Кузьмин мен ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы Байбурцян сөйлесіп, Лысенконы бұрыш-бұрышқа тықсырып алған-ды.

Лысенко біліп айтса да, білмей айтса да, ерте егісті жақтайтын. Және дегенінен танбайтын. Бірақ тылсым табиғатқа жаны жақын, жер анаға маңдай терін қалай төксе, солай еме де білген дикан қауымы оны қолдамады. Хрущевтің бүйрегі бұрып, Лысенконың пікірімен санасуға қанша шақырғанмен дала академиктері табандылық көрсетті. Қызыл кеңірдектеспесе де, олар өз позициясын қорғап қалды. Қалай? Ең басты дәлел: Лысенко қазақтың сайын даласына тән ерекшелікті ескермеді, тыңның егіншілік жүйесі мұны міндетті түрде талап етіп еді. Өмірдің өзі көрсеткендей, бізге Бараев басқарған Шортанды тәжірибе станциясы жеріне жеткізе зерттеген жер қыртысын қорғайтын жүйе керек тұғын. Оған егіс егудің мерзіміне, ылғалды сақтауға, жер жыртқан кезде қыртысын аударып тастамай, белгілі мөлшерді ұстануға, таза парды пайдалануға, тыңайтқышты жерге сіңіруге байланысты жұмыс комплексінен тұратын Бараевтың жаңалығы Терентий Мальцевтің зерттеуімен үндесіп жататын. Ол жер қыртысын аудармай жырту әдісін ұсынған-ды. Бұған Хрущев ләм деп, тіс жармады. Сүп-сүр боп, сазарды да отырды.

Ол кісіге құдай неғып сабыр берді десек, Хрущевтің тікелей нұсқауымен Алтай өлкесінен ауыл шаруашылығының маман ғалымдары Наливайко мен Чеканов (Алтай ауыл шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты) арнайы шақыртылыпты. Олар өз сөздерінде азықтық ірі бұршақты өсіру, сондай-ақ құмық өндірісі жөнінде жинақталған тәжірибені ортаға салып, әңгіме бағытын бұрып әкете барды.

Өндіріс озаттары — механизатор Довжик, малшы Самайбаев, жүгері өсіруші Жапаров, «Железнодорожный» совхозының директоры Франк, Көкшетау облысының аудандық партия комитетінің хатшысы Моргун және басқа да сөз сөйлегендер тың өңірінің астық шығымын арттыру, ет, сүт және озге де ауыл шаруашылығы өнімдерін көбейту мәселесінде бірқатар құнды

ұсыныстар жасады. Самайбаевтың сөзі көпшілікті еріксіз елең еткізіп еді. Сөз аяғын Никита Сергеевичке тіреп:

— Жылқы — мінсең колік, ішең сусын, жесең ет. Бал татыған қымызы жәй сусын емес, дертке шипа, бойға қуат. Мейіздей еті қандай! Білем-білем қазысы, кесек-кесек жал мен жаясы, қатпар-қатпар қартасы ше?! Жатқан берсеке әрі арзан. Сол байлықтан көре көзге айырылып отырмыз. Қазір түсімізге кіретін халге жеттік, — деп еді, Хрущев іліп әкетті.

— Менің ескі досым Самайбаев дұрыс айтады. Жылқыны қанша өсірем десендер өсіріндер. Мына сайын далаға сыйғанша өсіріндер, — деді мырзалығы ұстап.

Өттен, айтуға келгенде, алдымызға жан салмаймыз. Бар мәселе — істе, оны ұйымдастыруда. Мал — баққанға бітеді. Дайын асқа — тік қасық деп, тіс шұқып отырып, ақыл айту екінің бірінің қолынан келеді.

...Кеңестен кейін Хрущевке:

— Сіз күнде келіп жатқан жоқсыз. Оның үстіне мына Гришманов пен Кучеренко зәуінде бір болмаса қолға түсе бермейді. Олардың осында жүргенін пайдаланып, өлке құрылысшыларының басын қоссақ, шешілмей жатқан проблемаларымыздың жайын әңгімелесек қайтеді? — дедім.

— Мұныңыз табылған ақыл, — деп ықыласпен келісім берді. Хрущев бұ жолы да көсіле сөйледі. Тоқ етері былай: тың төсіндегі құрылыс баяғы ата-баба жолымен емес, бүгінгі заман талабынан шығатындай әрі шапшаң, әрі индустриальды негізде жүргізілуге тиіс деген тұжырымға табан тіреп, сол жерде Гришманов пен Кучеренкоға Маскевичпен бірге өлке орталықтары мен тың совхоздарында құрылыс қарқынын күшейте түсу жөнінде қажетті ұсыныс жасауға тапсырма берді.

Бір елді — ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында ұстап тұрған сыйлы адам келіп жатқанда, шаруа үстіне шаруа қосылып, мұрныңнан шаншыласың ғой. Сондай бір жұмысбасты боп жүрген тұста Хрущев:

— «Ақмола» деген сөз не мағына білдіреді? Орысшалаңдаршы, — дейді.

Сол жерде республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы И. Шәріпов пысықтық көрсетіп: «Белая могила» деп аударды. Онсыз да ілік таппай отырған Хрущев сол жерде

қаланың атын өзгерту керек деп, тапсырма берді.

Мұны естіген мен төбе шашымды жұлгандай болып, Никита Сергеевичке Ақмоланың тарихын, оның «киелі жер» деген мағына білдіретінін қанша дәлелдемейін, міз бақпай, айтқанынан қайтпады.

— Никита Сергеевич, — деймін пікірін өзгерту үшін, — бұл бір халықтың тарихы, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған ескерткіші. Аққайрақ тастан тұрғызған гажайып қорғаны. Ғұндар дәуірінен келе жатқан биік қамал. Ақмола 13—14 ғасырларда тұрғызылған. Есіл өзенінің бойында керуен жолы өтетін кешу — Қараөткелді 5—6 ғасыр бойына сұлулыққа бөлеп тұрған күмбез. Бірақ қазақ бастан кешпеген тарих аз ба, 19-ғасырдың екінші жартысында қирап бітті. Ел есінде оның аты ғана қалды. Енді содан да айырылғалы тұр.

Ол, жасырып керегі не, пікір таластыра қоятындай терең білімді, сұңғыла ойлы кісі емес еді ғой. Айттым — бітті, деп морт кететін-ді. Соған салып:

— Мола тарихы осымен тынды деп есептеңіз, қаланы Целиноград деп атын өзгерту керек, — деді.

Ендігі жерде сөз шығын қылудың өзі де қылмыс еді. Наурыздың 20-сы күні Ақмола қаласының атын Целиноград деп өзгерту жөнінде И. Шәріпов қол қойған жарлық жалпақ жұртқа жария боп кетті.

...Кұрылысшылармен өткізген кеңес аяқталысымен біз Алматыға жүріп кеттік. Жолда әуеслі Қарағандыға аялдадық. Облыстық партия комитетінің бюро мүшелері тайлы-тұяғы қалмай қарсы алды. Уақыт тығыз-таяң тұғын. Обкомның бірінші хатшысы Соломенцев облыстағы шаруаның жай-жапсары туралы Хрущевке қысқаша хабарлама жасады. Сол бойда біз атқа қондық. Мойынты — Шу темір жолымен түстікті бетке алдық.

Хрущев көзін сығырайта түсіп:

— Бұл неге Мойынты-Шу деп аталған? — деп сұрады.

— Өзіңіз байқап отырған шығарсыз, бұл республиканың Солтүстік облыстарын, Орталық Қазақстанды Оңтүстікпен жалғастырып жатқан магистрал. Ұзындығы — 438 шақырым. Халықтық қарапайым әдіспен салынған. 1946 жылдан бастап осы жолға мындаған колхозшы жыл сайын 2—6 айдан көмекке

келіп, қолқабыс жасады. Оның соңғы бөлігі 1953 жылдың қазан айында падалануға берілді. Соның арқасында Сібір орманы мен Солтүстік Қазақстанның астығын, Қарағанды көмірі мен металын оңтүстік облыстарға тез тасымалдауға мүмкіндік алдық, — дедім.

Байқаймын, қабағы салыңқы, құлықсыздау тыңдап отыр.

— Біз келе жатқан темір жол пайдалануға берілгелі Алматыдан Петропавлға дейін 755, Целиноградқа дейін 1746, ал Қарағандыға дейін 2194 шақырымға қысқарды.

Менің жауабым оны қанағаттандырды ма, жоқ па, білмеймін. Бірақ Мойынты-Шу темір жолының қысқаша тарихы мән-маңызы осындай еді. Жол салушылар екі жақтан келіп Сарышаған станциясында түйіскен жерде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен үкімет атынан құрылысшы-теміржолшыларды құттықтап, күміс қада қаққанмын. Оның қиын-қыстау күндерінде басы-қасында болғаным және бар. Сондықтан бұл магистрал маған өте ыстық. Әрине, Хрущевке мұның бірде-бірін айтқаным жоқ.

Белгіленген уақытта, Алматыға бара жатқан жолда Хрущев Жамбыл ауданының «Рославль» қой совхозына соқты. Солтүстік Тянь-Шанның тап іргесіне қоныс тепкен шаруашылық. Отар станциясынан түп-тура жеті шақырым жерде. Ел басшысын көріп, сәлемдесуге жиналған жұртта қисап жоқ. Ауыл-аймақ тайлы-тұяғы қалмай жиналыпты. Дала табиғаты бөлек қой. Малы иссіне, адамы жеріне тартады. Көңілдері дарқан, ниеті түзу. Аңқылдап, ақтарыла сөйлейді. Өзіндей көреді. Жатсың деп, жатырқауды білмейді. Тегі басқа, түбі бөлек демеіді. Күшағын ашып, барын алдына тосады. Ауыл ағалары шаруа баққан, еңбекте үздік шыққан үркердей топты — шопандарды қарсы алуға шығарыпты. Қолдарында — нан, тұзы. Қара жолдың екі жақ бетінде отар-отар қой, үйір-үйір жылқы бытырай жайылып, жаңа тебіндеп келе жатқан көкті қуалайды. Сол күні аспан шайдай ашық еді. Көк шоқы, түйе өркеш жоталар қонақтар ілгерілеген сайын ала қашып, ұзай түседі. Осының бәрі Хрущевті айрықша сезімге бөлесе керек. Айналасына сүйсіне қарап, табиға — ана салған суреттен көз алмайды.

Ол машинадан шыққан кезде әлгі үркердей топ ортаға алып, әңгіме тиегін ағыта жөнелді. Хрущев сауал үстіне сауал

қояды. Шопандар қысылып-қымтырылу жоқ, білгенін айтып, мүдірер тұсы болса директорына қарайды. Стерликовке де керегі осы ма:

— Мына жатқан жер бір кезде құла дүз еді. Нәйете аз ғана жыл ішінде 207 үй, мектеп, Мәдениет үйі, 12 қашар салдық. Шаруашылық таза пайдаға шықты, — деп түйдек-түйдек цифрды ағыта жөнелді. Хрущев жоғалтқанын тапқандай қуанып:

— Қазақстанда дәп осындай тасы өрге домалаған жүздеген совхоз болуға тиіс, — деді. Деді де маған естіп тұрсыз ба дегендей қала қарады.

Никита Сергеевичке күтпеген жерден ой туар еді және сол жерде оны ұлы идеяға айналдырып жіберуге тырысатын. «Ет тыңын игерейік!» деген ұран табан астында өмірге келген. Бұл аса маңызды проблема еді. Уақытша шешім деп еттің, сүттің және басқа да азық-түліктің бағасын көтерген. «Коммунизмге қарай алға басудың» мұндай жолы халықтың қағанағын қарқ, сағанағын сарқ ете қоймаған. Қайта «жарқын болашаққа» деген үмітіне көлеңке түсіргендей еді. Өлгі ұранның мақсаты: әрбір жүз гектар шабындыққа шаққанда 75 центнер ет, ауыл шаруашылығының өзге өнімдеріне 16 центнерден өндіру көзделді. Әрине, бұл цифрлар көктен өзі түскен жоқ, әйтсе де кеңеске қатысқан облыс басшылары бір оқпен екі қоян алуға ұмтылған мұндай тосын өзгерістерге аса сақтықпен әрі күмәндана сөз еткен. Олар мұны ілгері үміт дүниесі екенін, ал дәл қазіргі таңда арыстанның айға шапқанындай әрекет екенін емеурінмен білдірген. Жағдайды шиеленістіріп жібермес үшін, кеңесті мынадай сөздермен: «Тың жерді игеруді қандай қарқынмен қолға алсақ, ет және басқа да мал өнімдерін өндіруді арттыру үшін солай қолға алатын мезгіл жетті», — деп аяқтауға тура келді.

Облыс басшыларынан бір айдан соң өз ұсыныстарын беруді сұрады. Оған Хрущев біреу бүйірінен біз сұққандай ыршып түсті. Менің скіуштылау тұжырымыма келіспей, оны басты бағдарлама ретінде қабылдауға мәжбүр етті. Өмірдің өзі көрсеткендей, асығыстық ағаттыққа соқтырады, іспен тиянақталмаған шешім қашанда аяқсыз қалады. Ет жөніндегі науқан да осының кебін киді. Меніңше, Хрущевтің ең үлкен «әттеген-айларының» бірі алды-артын ойланбай, өзім білемдікке салынып, тізеге басатыны еді.

Келесі күні Хрущев Қазақстан ғалымдарымен кездесті. Жүздесу Ғылым академиясының үйінде өтті. Ғылым академиясының президенті Қ. Сәтпаев Қазақстанның болжамды металлгенді картасы туралы егжей-тегжейлі әңгімелеп берді. Бұл карта республикадағы пайдалы қазба байлықтардың бір-қатар көздерін белгілеуге мүмкіндік әперетін. Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Бектұров Қаратау фосфоритін пайдалануға, ал академик Шоқыұлы аса ірі гидротехникалық және энергетикалық жүйелер жасауға байланысты ойларын ортаға салды. Шын мәнісінде, Қапшағай жасанды теңізін жасау жарты миллионға жуық шол даланы көкөрай шалғынға бөлеудің кепілі еді, істің нәтижесі де соны көрсетті.

20—21 наурыз күндері Қазақстан ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің кеңесі болып өтті. Үлкен жиын алдында Хрущев:

— Наливайко мен Чеканова қайда орналасып еді? — деп сұрады.

— Ол кісілерді Ақмолада тындаған соң, кеңеске шақырғанымыз жоқ, — дедім.

— Бекер істегенсіздер. Қазір өздері қайда?

— Қайтып кеткен.

— Со-лай ма? Онда шұғыл шақырттырыңыз. Алтай асып кетсе де алдыртыңыз, — деді булығы сөйлеп.

— Тым асығыстық болмай ма?

— Жоқ. Ірі бұршақ өсіру жөніндегі олардың тәжірибесі — таптыртпайтын өнеге.

Олар сол күні Алматыға ұшып келді.

Абай атындағы опера және балет театрында ауыл шаруашылығының маңдай алдылары мен ұйымдастырушылары бас қосты. Бұрынғысынша үйренген жолмен жүріп, әуелі облыс басшылары мен еңбек озаттары, сосын Хрущев ұзақ сөз сөйледі. Одан бері отыз жылдан астам уақыт өтті, не айтқанын мазмұндап жатудың қызығы да бола қоймас. Бірақ сол кеңестің екі сәтін еске ала кеткім келеді. Оның бірі — Жоғары Кеңес Президиумының, Министрлер Кеңесі мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Н. С. Хрущевтің есімін Қазақстан өндіргіш күштерін көтерудегі сіңірген еңбегі үшін республиканың Құрметті алтын кітабына енгізу туралы қаулысын оқыдым.

Екіншісі — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Жоғары Кеңес Президиумының тапсыруымен Хрущевке «Тың және тыңайған жерді игергені үшін» медалын тапсырдым. Хрущев балаша қуанды. Тебіренгені сонша, мені қапсыра құшақтап, өмірі істемеген тірлігін көрсетті. Ел алақандары қызарғанша дуылдата қол соқты. Бәлкім, бүгінгі өмір парқымен таразыласақ, оның әлгі қылығы маған пәлендей абырой әпермес еді, бірақ болған іс болды, бояуы сінді...

***

Түстен кейін Хрущев поезбен Мәскеуге аттанды. Мен оны Ақтөбеге дейін шығарып салдым. Жол ұзақ. Ондайда әркім көрген-білгенін әңгімелеп, өткенін еске алып, уақыт оздыратын әдеті. Никита Сергеевич кісі зеріктіре қоймайтын әңгімешілдігі бар. Оның жатқан вагонына жиналған бойда сол кісіге құлақ түреміз. Обалы нешік, Хрущев біздің республиканың өмірін өте жақсы білетін. Қазақстанның бұрынғы басшыларының қызметінен де хабарсыз емес екен. Скворцовқа, Шаяхметовке, Ондасыновқа мінездеме бере келіп, олардың қызметі туралы тым құрыса бір ауыз жылы сөз айтса қане!? Хрущев түңіліп отыр скен деп, қазақтың үлкен қоғам қайраткерлерін жоққа шығарасың ба және қанына тартпағанның қары сынбас па:

— Сонда ең басты ксмшілігі неде деп білесіз? — деп жұмсарта сұрап едім:

— Сталин не айтса, соны ғана орындап отырды. Республика халық шаруашылығын өркендетуге қатысты Сталиннің алдына бірде-бір мәселе қойған жоқ, — деді. Сосын қынжыла сөзін сабақтады: — Тынды ертерек көтеруге де болатын еді. Оған не Мәскеуде, не Қазақстанда тірі жан бас көтермей, шықпа жаным, шықпа деп жатты.

Оның Сталин туралы КОКП XX съезіне дайындық жайында ұзақ сонар әңгімесін жалықпай тындадық.

— Әділет жолы — қиын жол, — деді Никита Сергеевич қызына сөйлеп. — Қандай қиянаттар жасалғанына өзге түглі өзінді сендіру оңайға түспеген уақыт. Сталин елдің жаны мен қанына айналып кеткені сонша, жеке басқа табынушылық туралы баяндама жасау бірден шешілмеді, ішкі талас, тартыс күшейді. Басқа-басқа Орталық Комитет Президиумының

мүшелерінің бетін бері қарату қаншама күшке түсті. Сталиннің серіктестері — Молотов, Каганович, Ворошилов, Микоян (мен Анастас Ивановичтің есімін атағанда шалқамнан түсе жаздым) баяндаманы жасатпаймыз деп, табандап отырып алды.

Хрущев сөз арасында Сталиннің кейінгі әйелі жайлы жылы лебіз білдіріп, онымен өнеркәсіп академиясында бірге оқығанын, екеуі де партком мүшесі болғанын еске алды. Әйелге тән сынықта жайдары мінезі, пандығы жоқ, қарапайымдылығын аузынан суы құрығанша айтып, Сталинге әйелі арқылы жол тапқанын да жасырмады. Ол әскери қайраткер, Азамат соғысы жылдарында Қызыл Армия бөлімдерін басқарып, Краснов пен Деникиннің әскерлерін, махношылар мен петлюрашыларды, ақ поляктар мен врангельшілдерді талқандаған И. Э. Якир туралы, онымен бір аулада қалай бірге тұрғанын сыр қып айтып отырды.

Хрущев Алматыға келген кезде Якирдің ұлымын деп, бір кісі оның қабылдауында болғаны бар. Өзі Қазақстанда тұрады екен. Оған дейін Никита Сергеевичке хат жазыпты. Оның мұнда келуін пайдаланып, жүзбе-жүз отырып, ұзақ әңгімелесті. Ол кеткен бойда:

— Жақсыдан қалған көз ғой. Мені сағалап келіпті. Пәтер беріп, жұмысқа орналастырсаң қайтеді? — деді.

Мен Хрущевтің өтінішін екі етпей, Якирдің басына баспана, жанына жайлы жұмыс тауып бердім. Бірақ, кейінірек ол өзінің Якирдің баласы емес, алыстан қосылатын туысы екенін айтып маған хат жазып жіберіпті.

Өмір деген осы, қара басының қамы үшін періштені де, жолдан тайдырудан тайынбайтын пенделерсіз болмайды.

Хрущев Югославияға барып қайтқан-ды. Сапары жайлы, Югослав және халықаралық жұмысшы қозғалысының көрнекті қайраткері Броз Тито туралы, онымен достық қарым-қатынасты қалай қалпына келтіргенін ұзақ әңгімелей келіп:

— Сталин алған бетінен қайтпайтын тоңмойын еді. Соның салқыны екі ел арасындағы қарым-қатынасқа әсер етпей қалмады. Титоға өз қолымен Социалистік Еңбек Ері атағын беріп, артынша қайтып көрместей теріс айналды. Мен айтар едім, Броз Тито да срекше мінезді адам. Тілін тапсаң, онымен ымыраға келуге болады. Сталин оның алдында кішірейгісі келмей, мүлде

теріс бағыт ұстанды, қырын қабақ болуымыз осыдан, — деп, Сталинге деген кектің ұшын мұнда да аңғартып еді.

Келесі күні біз мінген поезд Түркістан станциясына қарай бет түзеп келе жатты. Вагон терезесінен Ахмед Яссауи мавзолейінің күнге шағылысқан күмбездері алақанға салғандай көріне бастады. Хрущев мұндай гажайыпты көремін деп ойламаса керек. Көзі түскен бойда:

— Мынау негылған гимарат? — деп, тандана сұрады.

— Бұл қазақ халқының көне мәдениеті тарихында ерекше орны бар архитектуралық ескерткіш, — деп түсіндіре бастадым. — 12 ғасырда Қожа Ахмед Яссауи деген ұлы ақын әрі философ өмір сүрген. Текті кісі болыпты. Әкесі Ирбаһим от ауызды, орақ тілді шешен болса керек. Бізге жеткен аңыздарға қарасақ, Қарашаш деген анасы да қара жаяу кісі емес дейді. Ахмед жастайынан жетім қалып, жоқшылықтың тақсіретін шегеді. Өмірдің ащы зардаптарын тартқан бала көрген-білгенін көкірекке түйіп өседі. Ол кезде мына сіз келе жатқан қала Яссы деп аталыпты. Ахмед 1166—67 жылы дүниесі салып, шағын мавзолейге жерленеді. Кейін мұсылман қауымы тәуеп ететін етіп, дұға оқитын қасиетті орынға айналады. Бұл екінші Мекке атанған жер. Кейінірек ақын жерленген қабір басына үлкен мавзолей салынады. Мына көріп отырған ескерткіш соның бүгінгі жұрнағы.

— Оны кім салдырған? — Байқаймын, Никита Сергеевич бұрынғыдан бетер құмарта түскен сыңай аңғартады.

Ақсақ Темірді естуіңіз бар шығар. 14-ғасырдың аяқ шені мен 15-ғасырдың басында соның әмірімен орнатылған күмбез екен. Ел арасына Ахмед Яссауидың «Даналық жайындағы кітабы» кеңінен мәлім. Кіл төрт тармақты өлеңнен тұрады. Ақын бала күннен бастап алпыс үшке дейінгі өмірін баян етеді. Темір Шейх жырларына, оның құдіретті күшіне әбден ықыласы ауып, Яссы қаласына келген жерде, дұға оқығаннан соң осы мавзолейді салуға әмір етіпті.

Хрущев маған жақындай түсіп, әңгімеге ден қоя түсті. Мен де асықпадым. Білгенімді түгел алға тарттым.

— Өзіңіз білесіз. Ақсақ Темір мен оның ет жақындары басқарған елдердің бірінде де мұндай ескерткіш жоқ. Оның ықыласын оятқан әлгі кітапта қазақ халқының ежелгі мәдени-

етіне, тарихы мен этнографиясына, әдебиеті мен өнеріне, тіпті экономикасына қатысты фактілерді кездестіруге болады. Ақынның тегін адам емес екенін білген. Екіншіден, бұл исі мүсылманға киелі жер екенін білген ол өз абырой-атағын да ұмытпаған.

— Мавзолейдің нендей ерекшелігі бар? — деп мен күтпеген және бір сауал қойылды.

— Егер сенсеніз, бұл Орта Азия мен Қазақстанда теңдесі жоқ зәулім күмбез. Ішінде мешіт, ақын мавзолейі, Үлкен және Кіші Ақсарай, кітапхана, ас үйі, қоймалар, қазандық бар. Үлкен және Кіші Ақсарайда мемлекеттік мәселелер шешілсе, кітапхана діни ағарту орталығы болған. Ал, мавзолейде сонау 16-ғасырдан бастап қазақтың атақты ұлдары жерленіп келген. Мысалы, қазақ халқының бірігуіне, Жоңғар шапқыншылығын тойтарып, елдің елдігін сақтауға ұйтқы болған Абылай хан осында жатыр. Абылай хас батыр ғана емес, даналығымен дараланған тұлға. Көреген кісі болған. Өз халқының біртұтастығы мен жерінің бүтіндігін ойлаған ол Россия боданы болуға бірінші боп қол қойған достық пейілін өзіңіз тарихтан білесіз.

Хрущев сыр білдірмеуге тырысып, ептеп бас изеп мақұлдаған болады.

— Айтқандай, — дедім оның назарын аударып түскім келіп, — қазақтың ұлы демократ-ағартушысы, тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов осы Абылай ханның шөбересі боп келеді.

Хрущев менің сәл ұзақтау болса да ықыласпен айтқан әңгімеме ден қойғанын мынадан білдім. Ол сәл ғана езу тартып:

— Мен қазақтың бір ханы жерленген мүрдесі шығыр деп ойлап едім. Сіздердің тарихшыларыңыз жоқ жерден дау тудырып, қызыл кеңірдек боп жатады да, еріксіз осындай ойға жетелейді. Енді кімнің кім екенін түсіндім, — деді ағынан жарылып.

Сәті түскен жерде айтып қалмасаң, орайы келе бермейді ғой, Кенесары көтерілісі туралы даудың қайдан шыққанын шет жағалап түсіндіре келіп, оның осы Абылай ханның немересі екенін таратып айтып бердім.

Поезд ілгері жылжыды. Біздің әңгімеміз одан әрі жалғасты.

— Никита Сергеевич, қазақ талай-талай аласапыранды бастан кешкен халық. Ол ұзақ тарих.

— Оны білгеннен зиян көрмей отырмын. Қысылмай айта беріңіз.

— Мені дұрыс түсінгеніңізге рақмет! Біз есебімізді алып, бүтіндігімізді ойластырудың мезгілі туып отыр. Оган жағдай туғыза бастағаныңыз үшін ел риза. Бір кездері қазақ халқының астанасы Орынбор болғанын өзіңіз білессіз. Сосын Ақмешіт — қазіргі Қызылорда қаласы. 1929 жылдан бастап Алматыға көшірілген еді. Қысқа мерзім ішінде үш рет қоныс аударыпты. Ал, миллионнан астам қазақ бытырап жүр. Солардың көбі Орынбор, Астрахань, Омбы, Новосібір облыстарында, тіпті Қытай мен Монголияда тұрып жатыр.

Ол қарқылдап кеп күлді. Әлден уақытта барып:

— Қазақтар әлі күнге дейін көшіп-қонуын қоймаған ба? — деп кекесін сұрақты қолденең тартты. Мен тамағым тас тұрып қалғандай тығылдым да қалдым. Соны сезді ме ол:

— Халықтың бір елден бір елге ауысуы — бұл ұжымдастырудың қателіктері. Мұндай күбылыс Украинада да орын алды. Халық күштеп коллективтендіруден қашып, бас сауғалар пана іздеп кеткені рас, — деді.

Мен жат жерлік боп кеткен ағайынға іздеу салып, жоқшы болар кез келді дегенге ніп әкеле жатыр едім. Ол соны сезгендей:

— Біраз отырдық білем. Демалайық, — деп орнынан тұрды.

Мен қоштасып, поезд соңына тіркелген өз вагоныма қарай кеттім.

Көмекшім Әбдірашитов ексуміз Хрущевпен болған әңімені ой елегінен қайта өткізіп, оның ұсыныстарынан, нұсқауларынан, пікір-тұжырымдарынан түйін жасадық. Котере алмас шоқпарды белге қыстырмайық деп, колдан келетіндерін бөлек жұптауға тырыстық. Соның өзі де аз смес екен. Қадау мәселе ретінде республикаға қой шаруашылығын оркендету және азықтық өндірісті ұлғайту идеясын Министрлер Кеңесіне ұсынуга рұқсат бергені әлі есімде.

Қызылордада бізді обком хатшысы Тоқтамысов қарсы алды. Кім болса да барын корсеткісі келеді. Аймақтың алға тартары — ақ күріш. Қонаққа соның жайын баяндап шықты. Хрущев те табан астынан ұсыныс жасады. Маған:

— КОКП Орталық Комитетінің қарауына Қазақстанда күріш егуді өркендету туралы ұсыныс енгізіңіз, — деді.

Көріп отырсыздар, біздің бұл сапарымыз жағасы жайлауына кетіп, емін-еркін жүретін қыдырысқа үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, поезд ішінде де жұмыс бір сағатқа да тоқтап көрген жоқ.

Бірде Хрущев:

— Дінмұхамед Ахметұлы, біз осы Қазақстан көлемінде қанша шақырым жол жүрдік? — деп сұрады.

— Петропавлдан Алматыға дейін 1800 шақырымнан асып жығылады. Санай беріңіз, Алматыдан Ақтөбеге дейін және 2300 шақырым. Сонда бас-аяғы 4000 шақырымнан асыпты. Бұған Ресейдің шекарасына дейінгі 8—10 сағаттық жолды қосыңыз, — дедім.

Ол қарқылдап күліп алды да:

— Қазақстанның тарихын жақсырақ меңгеру керек екен. Бұл жерлерде үлкен халық мекен еткен-ау, сірә. Әйтпесе, осыншама ұланғайыр жерді қалай жайлауы мүмкін, — деп ішкі ойын жасыра алмай, ашық айтып салды.

Мен бұған да тәубе дедім. Мойындаудың өзі де үлкен ерлік қой.

Біз келіп-кетуі бар — барлығы он үш күн Хрущевпен бірге болыппыз. Осы уақыт ішінде республиканы өркендетуге қатысты талай-талай мәселені шештік. Оны тізіп шығуға уақыт шіркін ұмыттырып та жіберді. Біразы әлі жадымда. Ксйде ол кісі ақкөңілділікпен қалай айтып қалғанын білмейтін, сонда да болса ауыздан шыққан әр сөзіне мән беріп, қолдан келгенін аяқсыз қалдырмауға тырыстық. Оның Батыс Қазақстанда мұнай көздерін барлау, Қостанай облысындағы Лисаков қазба байлығын, Қаратау фосфоритін игеру жөніндегі ақыл-кеңестеріне ден қойып, шұғыл жүзеге асыруға ұмтылдық. Тың өңірінде шаңырақ көтерген жаңа совхоздарды сумен қамтамасыз ету, жаңа оқу орындарын ашу және басқа да мәселелер ойдағыдай шешіліп отырды.

Он үш күн! Қат-қабат шаруаға толы сағаттар артта қалып, қоштасар сәт те таяп келе жатыр еді. Шалқар станциясынан өткеннен кейін Никита Сергеевич мені өзіне шақырды. Бірге

отырып шай іштік. Өткен күндерге талдау жасап, түйінді сөзін айтуды да ұмытпады.

— Сіз бен біздің тізе қосып істейтін ең басты шаруамыз — тың игеруді аяғына дейін жеткізу. Сол жұмысты бірінші кезекке қойғаныңызды қалар едім. Отан Қазақстаннан мол астық, ең негізгісі бидай және мал өнімдерін алуға тиіс, — деп бір сәт үнсіз ойға шомды да сөзін жалғастырды — Тың игеруді тым кеш қолға алдық. Ең үлкен қателігіміз осында. Мұны неге қайталап айта береді деменіз. Өйткені, бұл кешірілмес қателік. Оған Сталин ғана емес, Скворцов та, Шаяхметов те, Оңдасынов та кінәлі. Олардың қателігін біз бен сіз қайталамауға тиіспіз. Сосын, КСРО геология министрі мен байланыссаңыз. Республикада геологиялық барлау жұмыстарын барынша жандандыру керек. Маған берілген ақпарға қарағанда, қазірдің өзінде-ақ Қазақстанда металлургияны дамытудың, көмір және тыңайтқыш дайындау үшін шикізат өндірудің сенімді де келешегі мол базасы деп есептеуге болады. Целиноград пен Алматыда қабылданған шешімдердің орындалу барысын маған хабарлап тұрыңыз.

23 наурызда Ақтөбеге келіп жеттік. Хрущевпен қоштасар сәт келді. Мен қолын алып тұрып:

— Республикаға келгеніңіз үшін, үлкен ұйымдастыру жұмыстарын жүргізгеніңіз үшін, қолдап, көмек бергеніңіз үшін көп рақмет! — дедім.

Ол қолымды қайта-қайта қысып:

— Шын ықыласты қабылдауларыңыз үшін дән ризамын, қазақтардың қонақжайлылығын көрдім, жер көрдім, ел көрдім. Бөрінен де барымыз қайсы, жоғымыз не дегенді өз көзіммен көріп қайттым. Соған жағдай жасағаныңыз үшін рақмет, — деді.

Поезд баяу жылжып бара жатты. Ол терезеден, біз сырттан қол бұлғасып, тағы да қоштастық. Бірінші хатшы Орынборға, содан әрі Мәскеуге жол тартты.

***

Араға бір жылдан сәл ғана астам уақыт салып Хрущевпен Алматыда тағы кездестік. Республиканың қырық жылдық тойына қатысуға шақырғанбыз. Осы оқиғаға байланысты салтанат 1961 жылдың 24 маусымында басталды. Кейінге қалдыра-қалдыра жеткен жеріміз осы. Хрущев әні-міне деп, біраз сүйретпеге

салды. Ең ақыры мерзім 22 маусым болсын деді, сол күні Алматыға келіп түсті.

Қонақ күтуден қиын шаруа бар десе, бәсім бар беретін. Еліңнің шетіне аяқ іліктірісімен көзі түзде, көңілі төрде болатын қонақтың мін тақпай кеткеніне не жетісін. Никита Сергеевичті самолеттен түскеннен аяқ-қолын жерге тигізбедік. Аэропорттан резиденцияға дейін қанша жер, соның бәрінде де ондаған мың халық Хрущевтің жолын тосып, құшақ жая қарсы алып жатты. Салтанатты жиын басталғанға дейін биік таудағы Есік көлінде болып, жасыл желек жамылған сая бақтарын аралап, жұпар ауасымен дем алды. Республика Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесін аралап, еңбеккер халықтың игілікті істерімен танысты...

Той басталды. Лүпіл қаққан жүректер. От шашқан жанарлар. Бал-бұл жанған қуанышты жүздер... Көтеріңкі көңілдер. Хрущев сөйлеп, тойға арналған баяндаманы мен жасадым. Одақтас республикалардан, Румыния, Болгария, Монголиядан келген қонақтар құттықтау лебізін білдіріп — бәрі ойдағыдай өтіп жатты.

Түстен кейін Орталық стадионға жиналды. Сәулетшілер Қапанов пен Косовтың жобасы бойынша бұл ғимарат 1958 жылы салынып біткен, қырық жылдықтың митингісі осында өтпек.

Алматы ыстықтан өртеніп тұрған. Жиналған жұртта қисап жоқ, стадионның аузы-мұрнынан шығады. Қонақтар отыратын жер бөлек, бөгде кісі түмсық сұға қоятындай тесік жоқ. Қорғаушы да бар, қорған болатын да жағдай бар. Қалай, қайдан кіргенін білмеймін, бір бейбақ алқын-жұлқын жетіп келін, тура Хрущевке барды. Не айтқанын қайдам, Никита Сергеевич моншаға түсіп шыққандай парт боп ашуға мініп алыпты. Қытығына тиген әлгі әйселдің айтқан шағымы да ауыз тұщырлық дүние болмай шықты. Соның өшін кімнен аларын білмей, ұрынарға қара таппай тұрған ол:

— Мына стадионың неше орынға лайықталған? — деді қатыңқы үнмен.

— Отыз бес мыңға жетіп жығылады, — дедім сұрақтың сырына онша мән бере қоймай.

— Яй-яй, сілтеген-ақ екенсіңдер. Ал, Алматының халқы қанша?

— Жеті жүз мың.

— Сегіз миллион халық тұратын Мәскеудегі Лужникиді көріңіз де мынаны қараңыз. Жер мен көктей, — деді де табан астынан жалт бұрып, басқа мәселеге ойысты. — Менің сөзім радиодан беріле ме?

— Әлбетте! Кеңес Одағының барлық радиостанциялары бір мезгілде жұмыс істеуге тиіс, — дедім мен.

— Өшіріп тастаңыздарі! — деді қызарақтап. — Тек осы стадионға ғана естілетіндей болсын.

Хрушев қалай айтты, біз солай істедік. Ол сөз сөйлеп, сөзінің қорытындысында Қазақстан еңбекшілерін мерейлі тоймен құттықтай келіп;

— КОКП XXII съезін жаңа табыстармен қарсы алып, капиталистердің «әкесін танытайық» — деді.

Митинг мерекелік концертпен жалғасты.

Кешкілік Министрлер Кеңесінің Демалыс үйінде қонақасы берілді. Өзің қуаныштан асып-төгіліп, біржағы қысылғаннан асып-сасып жүргенде, естен шыға қоймас, бірақ әлі күнге дейін аң-таң қалдыратын бір оқиға болды. Сталиннің жеке басқа табынушылығын әбден әшкерелегеннен кейін оның есімін ауызға алудан қалғанбыз. Басқаша не істегендейсіз? XX съездің шешімі, тиісті қарары бар. Біздің міндетіміз партия директивасын мінсіз орындау. Одан басқа жол жоқ. Болған да емес. Өз басым мұны батыл да аса ірі шешім ретінде қабылдағанмын. Шынында да Сталиннің сөзін сөйлеп, сойылын соққандардың төрт көзі түгел отырғанда бұл жүрек жұтқандық еді. Бұдан артық тең таппадым. Ал, күтпеген осы қадамына Никита Сергеевичтің өзі екі ойлы ма? Мүмкін. Адам аласы ішінде. Солай демеске не шара. Менің бұлай ойлауыма мына бір оқиға еріксіз итермелейді.

Қонақасыға бір жарым мыңдай адам қатысты. Шет елдік қонақтар да аз емес еді. Жиынның беташар сөзін мен айттым. Артық ауыз сөз жоқ. Мына мазмұнда өрбіді:

— Біз даңқты дата — Қазақстанның қырық жылдығын ерекше жағдайда атап өтіп отырмыз. Қол жеткізген табыстар баршылық. Республика елеулі жетістіктерге жетсе ол, ең алдымен, ұлттық саясатты сара жолмен жүргізіп отырған партияның арқасы. Онда, құрметті Никита Сергеевич, тікелей Сіздің

де үлесіңіз бар, — деп осы бағытта ой өрбіте бастаған едім. Кенет Хрущев сөзімді бөліп:

— Сіз неге Сталин туралы еш нәрсе айтпайсыз, — деді шұқшия түсіп. — Сталин — халықтар достығын басты ұйымдас-тырушы. Оны ұмытуға болмайды. Оны есте сақтау керек.

Мен құлаққағысты естімеген адамдай, өзімнің ойымдағы-ны түгел айтып біттім. Бірақ, жоқ жерден Хрущевтің бүйіректен сирақ шығарғаны ойлантпай қалмады. Мұнысы несі? — деймін іштей. — Қағызқаны ма, қалжыңы ма? Әлде, сынап көргісі келгені ме? Қалай болғанда да орынсыз, елдің бірінші басшы-сына лайық қылық емес. Жоқ, бар шыны сол шығар? Ойнап айтса да, ойлап айтса да, ол өз арына сын. Мен ақылдан сабыр артық дегенге жүгініп Сталин туралы ләм-мим деп тіс жарға-ным жоқ.

Хрущевтің үнжырғасы түсіп кетті. Қабағы ашылмай, сыз-даған жарадан бетер тырсиып отырды. Ақыры, қонақасының аяғын тоспай қайтып кетті. Біз оны резиденцияға дейін шыға-рып салдық. Бірақ кетер алдында оның көңілін көтеріп, бетін бері қараттық. Қазақтың салт-дәстүрі бойынша ең құрметті қонаққа ат мінгіздік. Шіркін ат болғанда қандай! Луговой жылқы заводынан арнайы алдыртқан ақылтесе еді. Жүзіктің көзінен өткендей сұлуды көргенде Никита Сергеевич әйелі ұл тапқан-нан бстер қуанды.

Қайтарда Шәріпов екеуміз Хрущевті ортаға алып, маши-наның артқы жағына жайғастық та, көмекші офицер алдына отырды. Мінген бойда Никита Сергеевич офицерге:

— Атты менің поезыммен Мәскеуге жөнелттіріңіз, вагон-гаражға салыңыз, — деді пысықтап.

— Вагон гаражда ат үшін орын жоқ, — деп, офицер қарсы-лық білдірді.

Арада үш, ары кетсе бес минут уақыт өткенде Хрущев әлгі офицерге тапсырмасын қайталап айтты да:

— Сіз мені түсіндіңіз бе? — деп сұрады.

Анау да алған бетінен қайтпайтын не өжет, не қырсығы қырық есекке жүк болғандай қыңыр — скінің бірі шығар дедік, сазарып отырып алды.

Резиденцияға келіп жеттік. Хрущев машинадан түсе бас салғалы тұрғандай:

— Сіздің не білгеніңіз бар? Маған қарсылық білдіретіндей қандай қақыңыз бар? Министрлер Кеңесінің төрағасы мына мен бе, әлде сіз бе? Әуелі осыны айтыңызшы, — дейді булығып.

Ұрысқан кісіде не береке қалғандай, ашуға мінген оны сыртынан табалағандай қарап тұруға адамның жүзі шыдамайды екен. Оның үстіне көзі ұясынан шығып кетердей аларып алыпты. Көрін төгіп тұр. Оның мең басқан жалпақтау беті мен қолағаштай мұрны орт сөндіргендей қызарып кетіпті. Әке-көке деп жүріп, әрең сабасына түсіріп, жатар орнына жайғастырдым.

Атты түнделетіп болса да вагон-гаражға апарып салдық. Офицер босқа шыжбалақтап жүр екен. Түлен-екең тұртпесе, түнде қоян жорта ма дегендей, оның қызба мінезіне қызулық қосылған екен. Вагоннан бір емес, екі ат сыйып кететіндей орын бар боп шықты.

Таңертең Хрущевке келіп, кешегі мінгізген аттың паспорт-тын тапсырдым. Кешегідей емес, жынынан айырылған бақысдай, сабырды жолдас етіп, салмақты күйіне түсіпті. Со бойда аэропортқа жетіп, самолетке отырғыздық. Алып лайнер Мәскеуге маңдай түзеді.

Республика өмірі өзінің бір қалыпты тіршілігімен тыныстап жатты.

XVIII

Әйел — ана! Әйел — адал жар! Әйел — қоғам қайраткері, өнер шебері! Әйел — еңбеккер! — Осылай жалғастыра беруге бармын. Бірақ - М. Горькийдей тауып айта алмасым анық. Шынында да: «Әлемнің мақтан тұтарының бәрі анадан туған. Күнсіз гүл шешек жармайды, махаббатсыз бақыт болмайды. Ал, әйелсіз махаббат жоқ, анасыз ақын да, батыр да болмақ емес». Мен Қазақстан әйелдерінің шілдеде өткен 1 съезіне осындай ой жетегімен келіп. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің құттықтау хатын оқып беріп, сөз сөйледім. Съездің шақырылуының өзі республикада әйелдердің алатын орны, атқаратын ролі ерекше екенін көрсетіп берді. Мен оларға — үлкен-кішісіне түгел құрметпен қараймын. Партия, кеңес, кәсіподақ саласында өзінің ақыл-парасатымен, іскерлігімен, ізеттілігімен көзге түскендеріне үнемі қолдау көрсетіп отыруға ықыласты едім.

Араға үш ай салып Қазақстан коммунистерінің XI съезіне жиналды. Әділ сөзінді айтып, ойынды іркілмей жеткізетін ең үлкен және ең беделді мінбе — осы съезд мінбесі. Есепті баяндамада, делегаттардың сөйлеген сөздерінде неге назар аударылды дегенде, мен айтар едім, ең алдымен шаруашылық міндеттерді шешудегі, кадр мәселесіндегі, партиялық ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстардағы олқылықтарымыз өткір сынга алынды. Бұл беттен алып, төске шабу деген сөз емес, қайта орнымен, жөнімен айтылған әділ сын істің ілгері басуына жол ашатын еді. Сонымен бірге Қазақстан есеп беріліп отырған мерзім аралығында экономикада, ғылымда және мәдениетте елеулі табыстарға жетті. Бес жыл ішінде төрт жүзден астам ірі өнеркәсіп орындары мен цехтар іске қосылды, тың игерілгелі ірге көтерген колхоздар мен совхоздар Отан қамбасына үш жарым миллиард пұт астық кұйды. Партия ұйымдары нығая түсті.

Съезд мені Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына қайта сайлады. Мен үшін партия, халық сенімінен асқан абыройлы іс жоқ еді.

Әрине, кейінгі жастар жағы болмаса, КОКП XXII съезі өткен жылдарда көзі ашық, көңілі ояу азаматтар оның материалдарымен жақсы таныс. Сондықтан, күңкіл сөзге құмар кейбіреулердің құлағына алтын сырға іле қеткім келеді. Қалай десе де, Мәскеудің бізге көзі түзу тұғын. Делегаттарымызды «Мәскеу» қонақ үйіне орналастырғанның өзі әжептәуір әңгіме еді. Менің Бас хатшымен арадағы сыйластығыма қарай итере салатын. Оған етіміз үйренген. Әйтпесе, әуелгі кездері осы ел республиканың экономикалық потенциалына неге қарамайды деп, күйіп-пісуден тайынбайтынбыз. Сосын, партия қызметкерлері осындай келелі жиындарда кімнің бірінші, кімнің кейін сөйлегенін есепке алып, сол арқылы Орталықтың оларға деген көзқарасын айқындап отыратын «ауруы» бар еді. Ал, осы съезде Брежнев маған жетінші боп сөз берді. Сол кезде әлгі «пысықтардың» не деп сайрағанын естісең, өзің ұяласың...

Съезд жұмысы жүріп жатқан кезде бір күн үзіліс алдық. Біз тоқтаған қонақ үйге көмекшім Әбдірашитов келіп:

— Съезд делегаттары Сталиннің осы маңдағы саяжайына барып қайтуға жиналып жатыр, — деп хабар жеткізді.

— Жақсыны көрмек үшін, барсақ барайық, — дедім. Машина шақыртып, көпшілік жиналған жерге келдік.

Сталиннің бұл саяжайы орналасқан жері де, оның табиғаты да бөлек. Кешегі ел басына күн туған соғыс жылдарында, онан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру тұсында ол осы үйде тұрып, осы үйде дүние салды. Сырттай естіп, көз алдымызға елестеткендей емес, КСРО сияқты ұлы державаны жатқызып, тұрғызған «әмірші» тұрған саяжай сияқты деуге келмейді, жұпыны. Шап-шағын. Көз алдарқату үшін-ау дедім, тұнық көк баяумен сырланыпты. Бізді кезекші майор қарсы алды. Көшеге шығатын есік жағынан кірмей, қызметшілерге арналған есіктен келдік. Үйдің ішкі үлкен есігіне алып баратын, былай қарасаң, екі кісі айналып өте алмайтын тар, бірақ ащы ішктей созылған ұзын дәлізбен жүріп отырып, есік пен төрі едәуір кең ауыз бөлмеге кірдік. Сол жақ бүйірде киім ілгіш тұр. Маршалдың шекпені, плащ және тон ілініпті. Киім ілгіштің үстіңгі жағында ескі малақай, жұқа құлақшын жатыр. Тонның стегін ала жамау-жамау пима көзге шалынады.

Майор есік ашып, біз үлкен бөлмеге ендік.

— Бұл бөлме, — деді ол, — әрі асхана, әрі жұмыс кабинеті. Сталин осында мәжіліс өткізіп, осында тамақтанатын, осында ұйықтап, жұртты қабылдайтын.

Бөлме қабырғалары жұқа тақтайшалармен қапталыпты. Ұзын да үлкен стол тұр. Шағын столдар да болса керек, қабырғаға жағалай орындықтар қойылыпты. Бұрыш жағында былғарымен тысталған диван тұр. Сталин осында жатып дүниеден озыпты, жарықтық. Біз диван түбінде бір сәт үн-түнсіз тұрып, әруаққа тәуеп еттік. Бөлме терезесінен айнала жүзімдік отырғызылған аядай ғана аула көзге түседі. Үйден шығып, сәлпөл ілгері озып едік, алдымыздан шағын үй кезікті.

— Сталиннің қызы тұрған үй, үлкен саяжай салынғанша, Иосиф Виссарионовичтің өзі тұрған, — деді майор.

Экскурсия аяқталды. Бірақ одан түйген ой көп еді...

***

Мәскеуден оралысымен XXII съездің шешімдерін жүзеге асыруға жұмыла кірістік. Қарашаның 15—16 күндері КОКП Орталық Комитеті Ташкентте Орта Азия республикаларының, Әзірбайжан мен Қазақстанның ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің аймақтық кеңесін шақырды. Кеңесте Хру-

шев әрбір гектардан ең кемі 25 центнерден қоза жинау міндетін қойды. Республикалардың Орталық Комитеттерінің хатшылары, совхоз директорлары, колхоз төрағалары, өндіріс озаттары ұсынысты толық қолдады. Маған сөз кезегі келген тұста:

— Оңтүстік аймақ бойынша әр гектардан 28—30 центнерге дейін мақта алуға міндеттеме аламыз, ал Солтүстік аймақ бойынша 25 центнерден төмен болады. Айналып келгенде, Шымкент облысы аталмыш көрсеткіштен кем өнім бермейді, — дедім.

Хрущевке бұл ұсыныс ұнамады.

— Жок. Солтүстік аудандар беретін мақта 25 центнерден кем түспеуге тиіс, — деп отырып алды.

— Никита Сергеевич, ол мүмкін емес. Сіз айтып отырған көлемде мақта беруге ол аудандардың климат жағдайы көтермейді, — деп дәлелдеуге тырыстым.

Маған бұл аудандардың жағдайы беснеден белгілі. Мақталықты сан рет кес-кестеп жүріп, өз көзіммен көргенмін. Әрине, көргенді күштеген жеңетін заман еді ғой...

Партия жетекшісі өзінің қызмет саласындағы бар істі бүгешігесіне дейін білуге тиіс. Бұл менің бұлжымас өмір қағидам осы. Бұл жағынан өзгеге кешіріммен қарасам да, өзіме жеңілдік жасап көрген емеспін. Сондықтан республиканы аралауға шыққанда істің жайын көріп, біліп қайтудан гөрі, білікті мамандармен, ғалымдармен, мол тәжірибе жинақтаған адамдармен сөйлесіп, олардың сөзінен нәр, ісінен тәлім алуым мен үшін әлдеқайда маңызды еді. Сірә да, мұның өзі мен қабылдаған шешімдерге ең жақсы тірск әрі демеу еді. Ұзақ жылдар бойы мен ауыл шаруашылығын жете меңгеруге мүмкіндік әперетін іспен шұғылданып келдім. Астық, мақта, қант қызылшасын дайындау жөнінде өкіл болудың сан рет сәті түсті... Халық тәжірибесі — барша білімнің қайнар көзі. Өмір сол қайнардан сусындауға талай-талай мәжбүр етті. Оған өкінбеймін.

Қарсы келгенді қай басшы тәуір көреді дейсіз. Оның үстіне бір елді сұрап тұрған адам сенің ол еркелігінді оңайлықпен көтере қоймайды. Және сағат сайын қырық құбылып отыратын Хрущевтің қаһарына іліктім дегенше, иманынды үйіруге шама келтіртпейді.

Никита Сергеевич әдетте морт кететін. Неге екенін білмедім, бұл жолы алыстан орағытып, шымшып, тістеніп сөйледі.

— Алға қойылған міндетті жұрттың бәрі дұрыс түсініп отыр. Ал, Қонаев өз пікірінен қайтар емес. Мына мен — Хрущев, орта цифр дегенді мойындағым келмейді. Сонда қалай, болғаны? Жалпы, Қазақстанда мақта өндірісін дұрыстап тәртіпке салу керек,— деп қыр көрсете бастады.

Сол кезде залдан мақта жайын жақсы білетін біреу орнынан тұрып, Хрущевті кие жарып:

— Қонаевтың айтып отырғаны дұрыс,— деді бар даусымен айғайлап.— Шымкент облысының Солтүстік аудандары (Түркістан тобы) ондай көлемде мақта бере алмайды. Оның ұсынысымен келіскен жөн.

Хрущев қайтып ауыз ашпады. Қолын бір-ақ сілтеді де орнына сылқ етіп отыра кетті. Біздің керілдесуіміз осылай аяқталды. Бірақ, бұл ізсіз қалмап еді...

Хрущев қараша айының 21—22-сіне Тың өлкесінің ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің кеңесін өткізуді белгіледі. Ол мені Ташкенттегі резиденцияға шақыртып алып:

— Целиноградтағы кеңесті ың-шыңсыз өткізу керек. Жалпақ жұртқа жария студің қажеті шамалы, — деді. Ішіне құлта сақтаған кісі қанша жылы шырай байқатқысы келгенмен не қабағы ашылмайды, не созі қабыспайтын әдеті. Тура қарай алмайды. Козі тайқып кете береді. Даусында өктемдік бар.

— Ауыл шаруашылығы өндірісінің озаттарымен өлкені одан әрі өркендетудің жолдары туралы ақылдасамын. Сондықтан жол жөнекей кездесу ұйымдастыру деген болмасын. Халықты зуре-сарсаңға салмаңыз. Алматыға соғып, ыргалып-жырғалып жүруге уақыт көтермейді. Тура Целиноградқа тартамыз.

— Онда кеңеске республиканың батыс және шығыс облыстарының партия комитеттерінің хатшылары мен атқару комитеттерінің төрагаларын шақыралық.

— Қарагандылықтарды ұмытпаңыз,— деді ол.

Ташкенттен таңертең шығып кеттік. Шымкент пен Жамбыл облыстарының үстінен өттік. Екі облыстың басшылары кездесеміз бе деп әрекет жасап көріп еді. Жолатпады. Целиноградқа дейін екі адам: мені мен теміржолдың бастығы ғана кіріп-шығып, шаруа жайын сөйлесіп тұрдық. Ақмола жеріне табаны тигенде өлке басшылары мен облыс тұрғындары қарсы

алды. Қонақ үйге түспей, түйықта тұрған өз вагонында жатып жүрді.

Түстен кейін Ижевск совхозына, құс фермасын аралап көрдік. Өзін қолапайсыздау салған екен. Құрылыс материалдарын жөн-жосықсыз пайдаланыпты. Соны байқап қалған Хрущев жатып кел ашулансын. Оның арқасы ұстаған кісідей бұлқан-талқан болғанын екінші рет көруім. Сол жерде тұрғандарға түгел ұрсып, біразының жер-жебіріне жетті. Содан совхоз клубындағы жұмысшылармен болған жиналыста өзіне-өзі келе алмай әуреге түсті. Қайтар жолда машина ішінде маған:

— Соколовты (өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы тұғын) Мәскеуге қайтарыңыз, өлкені тұралатпаса, жолға қоя алмас,— деді.

Сол күні біз оны, ол бізді мазалаған жоқ.

21-қарашада кеңес өз жұмысын бастады. Оған өндіріс озаттары, шаруашылық басшылары, партия, кеңес қызметкерлері, ғалымдар қатысты. Кеңесті ашарда:

— Тың өлкесі Отан алдында борыштар. Мемлекетке астық тапсыру жоспары орындалмады. Осының өзінен-ақ тиісті қорытынды жасауға болады,— деп ой сабақтай бастап едім, Хрущев сөзімді бөліп, орнынан тұрды да:

— Сіз сылап-сипамаңыз,— деп дүрсе қоя берді.— Өлке басшыларына қатаң талап қоймайсыз. Бетімен кеткені сонша, олар шімірікпестен жоспарды тұралатты, өз қызметтерін ақтамай отыр. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жемшөп дайындау жоспарын орындау талабы байқалмайды.

Мен тілімді тістеген күйі отырдым да қалдым. Хрущев сол киіп-жарған күйі сөзін жалғастырып әкетті.

— Тың — біздің Отанымыздың жаңа даңқты тарихы. Тың — товарлы астық өндірісі жөніндегі ірі астық базасы. Тыңды игерудің бірінші кезеңінде, біз қысқа мерзім ішінде миллиондаған гектар жерді жыртып, астық өндіруді шұғыл арттырдық. Қазір екінші кезеңде, екіншілік мәдениетін арттыру міндеті тұр. Жылдан-жылға өнімнің шығымдылығын өсіре түсуге тиіспіз. Астық, мал өнімдерін күрт көбейту керек,— деп залда отырғандарға барлай қарады. Жұрт ықыласын байқап алып, одан әрі сөйлеп кетті.— Қазақстан жыл сайын бір миллиард, ал, өлке жеті жүз миллион пұттан астық тапсыруға міндетті. Бүгән дейін пәтуаласқанымыздай, стті әрбір жүз гектар аңызға шақ-

қанда жетпіс бес центнерден, басқа пайдаланылатын жердің жүз гектарына он алты центнерден өндіру қажет. Берік жемшөп қорын жасау керек. Колхоздар мен совхоздар қажетті алдыңғы қатарлы техникалармен жарақтанбайынша, ірі жөндеу базасы болмайынша ілгері баспаймыз.

Әрине, айтып отырған сөздерінің жаны бар еді. Жыртылған жердің көлемімен емес, егіншілік мәдениетін арттыру арқылы, одан алынатын түсім есебінен мол астық жинайық дегені де құлаққа қонатын. Бірақ, құрғақ үмітпен, берсең де бересің, бермесең де бересің деп, тізеге салғаннан миллиардтар алынбайтыны анық. Қыста ылғал жабу, жерді жырту, тұқым себу, оны күтіп-баптау, тіпті төкпей-шашпай жинап алу — қанша тер төгуді қажет етеді. Оған ауа райы сай келсе құба-құп. Өкінішке орай, адамның дегені алдыңнан шықпай, еңбегің еш, тұзың сор болатын жылдар аз ба... Оны ескеріп жатқан Хрущев жоқ. Тіпті осы кеңесте Шортанды институтына, оның директоры А. И. Бараевтың атына өткір сын айтқанда, араша түсер амал таппай дал болдым. Әділ сынға — құлдық. Ал орынсыз жазғырудан жаның күйгенде қоярға жер таппайды екенсің. Оның бар жазығы — қуаңшылықты даланың ауыспалы егіс танабында таза пар қолдануды, дөнді дақылдар егісін қысқа мерзімде аяқтауды, топырақты жер мен су эрозиясынан қорғауды ұсынғаны. Бұл Хрущевтің үмітін ақтамайды, өйткені тыңның бестен бір бөлігі жыл сайын тынығуға тиіс, еш нәрсе өндірмейді. Мұны Никита Сергеевич қабылдағысы келмейді. Сөйтіп отырып егіншілік мәдениетін арттыру керек деп өсиет айтады. Ал, Бараев болса, өз ұсынысын жүзеге асыруды талап етеді. Табиғатты, оның аяулы перзенті — Жерді жалған миллиардтардың құрбаны студен сақтап қалғысы келеді. Оған Хрущев көнбейді, тіпті ашуга булығынды шығарды.

Үш жылдан кейін осы оқиға күтпеген жерден қайта көтерілді. Талас-тартыстың әбден шарықтау шегіне жеткен тұсы осы болар. Хрущевтің Шортандыдағы институтқа келіп, Бараевтың басшылығымен жасалған жерді баптау және тұқым себу де жетілдірілген жүйені іске асыратын машиналарды өз көзімен көріп, ғалымдармен әңгімелескені әлі есімде. Техникаларды атақты механизатор, ұмытпасам, Гаврилюк болар, жілікше шағып, түгел түсіндіріп берді. Қолында жер суғаратын шланг бар еді. Сол жерде әлденені жууга тура келді білем, соған қарай

енді оқтала бергенде, шлангідегі су атылып кетіп, Никита Сергеевичті малмандай қылды. Анау кірпік қағып та үлгермеді. Бір ауыз сөз де айтпады. Асықпай техниканы, егін даласын көріп шықты. Ал, оның есесіне Бараевпен оңеші жыртылғанша айғайласып, аузына келгенді құсты. Оны Шортандыға алап барып қайтқан кісіге үзілді-кесілді:

— Бараевтың көзін құртыңыз! — деп, машинаға отырды да алды-артына қарамай тартып кетті.

Біріншінің сөзі — заң. Алайда, оны орнынан алу біраз уақыт сүйретпеге салынды: тексеру комиссиясы құрылды, әртүрлі құжаттар әзірленді... Сөйтіп, ол балапан басымен, тұрымтай түсімен дегендей, жұмыс түгілі басымен әлек боп жүрді. Оның орнына басқа бір кісі келді. Соған қарамастан Бараев осы маңнан ұзай қоймаған-ды. Дәл осы кезде КОКП Орталық Комитетінің қазан айындағы пленумы өтіп, Хрушев орнынан алынды. Академик Бараевтың жұлдызы жарық скен, тың игеру жолындағы ғылыми ізденістерін жеміспен жалғастырды.

XIX

1961 — Тың өлкесі үшін, сыпайылап айтсақ, өте ауыр жыл болды. Себеп дейсіз ғой? Өлке басшылары Хрушевке арқа сүйеп алғаны сонша өз білгендерін істеп бақты. Мамандардың пікірімен санаспай көктемгі егіс уақытын бұзып, сүдігер котерудің жоспарын орындамады. Көктемде жер айдау көлемі жо-сықсыз ұлғайып кетті. Тұқым себу кешеуілдеді. Жығылғанға жұдырық дегендей, ала жаздай бір тамшы тамбай, құрғақшылық қысып берді. Шығасына песі басшы деген, міне, осы. Сөйтіп, өлке жер сипап қалды. Хрушев кімнің мандайынан сипасын, Соколовты орнынан босатып, сандалтып жіберді.

1962 жыл келді. Қаңтардың 12-сінде мен слуге толдым. Бұл — адам өміріндегі үлкен бір белес қой. Іштей шүкір дедім. Бақыт құсының маған оңайлықпен қонбағанын білем. Адам болсам, азамат болсам дедім. Пір болсам, пайғамбар болсам деген ойға желік берген емеспін. Адал еңбекті жолдас еттім. Еңсемді көтерткен де, елге танытқан да сол еңбек. Сүйенгенім де сол, сүйініш тапқаным да сол. Қазақ: «Елу — қарттықтың

алды, жастықтың соңы»,— дейді. Соның ішінде: «Елу — ердің жасы» дегенге жығыламын.

Сол күндері Железноводсктегі «Горный воздух» деген санаторийде Зуһра екеуіміз демалып жатқанбыз. Ставрополь өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф. Д. Кулаков сүйінші сұрады.

— Федор Дмитриевич, қазақ сүйіншіге, көрімдікке, базарлыққа жомарт келеді. Қалағанын береді.

Қалауынды айт,— дедім.

— Отанымыздың ең жоғары наградасы — Ленин орденімен наградталдыңыз. Соны айтып, қуантқалы келдім. Қалауым — сіздің қуанышыңызға ортақ болғаным,— деді ол.

Сөз тапқанға қолқа жоқ деген осы.

Қайтар уақыт таяған. Шаруа бастан асады. Республикаға Қарағанды — Теміртау, Павлодар — Екібастұз, Жамбыл — Қаратау, Қостанай — Лисаков, Маңқыстау, Шығыс Қазақстан және басқа да өнеркәсіпті аудандарды өркендетуге мол күрделі қаржы бөлінген-ді. Қазақстан ауыр, жеңіл және тамақ өнеркәсібі салаларында жаңа өнімдер шығаруды қолға ала бастаған. Түсті металл, шойын, болат, қаңылтыр, минералды тыңайтқыш өндірісі арта түскен. Республиканың экономикалық картасынан ондаған жаңа қалаларды, совхоздарды темір жол магистральдарын, электр жүйелерін, элеваторды, алып заводтар мен фабрикаларды көруге болатын еді. Осы екпінді төмендетіп алмай, қарқынмен жалғастыру міндеті тұрды алда.

Біз ізгілік, игілік үшін күрессек те өмір кіл жақсылықтан тұрмайды. Өмір — ақ пен қараның, қайғы мен қуаныштың, сүйініш пен күйініштің текетіресуімен қызық, қақтығысуымен мәнді. Ескі мен жаңаның қатар жүретіні де содан, ал екеуінің кейде тастай батып, судай сіңіп бір-бірімен жымдасып кеткенін көргенде, еріксіз жаға ұстайсыз. Одан асқан күлкілі жағдай болмас. Әрине, бүгінгі көзбен қарасақ, күлкі шақыратыны рас, ал ол кезде мұны ұлы идея ретінде ұсынғандар өздерін қалай сезінгенін білсеңіздер. Қалайда жүзеге асыру үшін жан таласқанын қайтерсіздер.

Бұл негілген жұмбақ философия дерсіз? Айтайын. Бірде, Павлодар облыстық партия комитетінің бюросы, несін айтамын, Павлодар қаласын Хрущевград деп өзгертуге шешім

қабылдапты деген хабар алдым. Менің естуімше, бұл идея сол кезде осы облыста бірінші хатшы болып тұрған Слажневтен шығыпты. Не істеу керек? Хрущев болса айдарынан жел есіп тұр. Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарап үлгергені мынау.

Павлодарға телефон шалдым. Ығатын жан көрмедім. Күпініп отыр.

— Ондай шешім қабылдағанымыз рас! — дейді үлкен іс тындырып тастағандай.

— Күжаттарыңды «жоғары» жаққа жібердіңдер ме?

— Бүгін-ертең деп отырмыз.

— Онда былай, жабулы қазан жабулы күйінде қалсын

— Оны қалай түсінсек скен?

— «Тоқтат!» деген сөзді басқаша түсінудің қажеті бола қоймас.

— Елдің бәрі құлақтанып үлгерді. Тіпті Хрущевтің көмекшісіне дейін біледі.

— Мейлі, Өзі естісе де әңгімені осымен доғаралық.

Осылай Павлодарды Хрущевград деп атау жөніндегі шешімге тосқауыл қойылып еді.

Сөз арасындағы әңгіме гой бұл. Одан маңыздырақ тақырыпқа ойысайын. 1962 жылы көктемде Хрущев Пицундаға үлкен кеңес өткізді. Оған Ресей, Украина, Қазақстан, Қазақстанның тың өлкесінің басшылары қатысты. Жұмыс істеуге бар жағдай жасалыпты. Мені Воронов, Подгорный жатқан резиденцияға орналастырды да, біздің республикадан барған делегация (Дәуленов, Мацкевич, Козлов, Соколов және т. б.). Берияның Гаградағы саяжайына тоқтады.

Кеңес алдында Хрущевке жолығып, шешімін күткен бір-қатар мәселелер жөнінде кең отырып сөйлескенмін. Негізінен ауыл шаруашылық органдарының құрылысы туралы ортақ пікірге келіп, көп шаруаның ойдағыдай тынганына тоқ көңілмен кеңеске барғанмын.

Кеңесті Хрущевтің өзі ашты. А. И. Микоян қатысып отырды. Сол жерде Бірінші хатшы селолық-аудандық партия комитеттерін таратып, ауданаралық өндірістік басқармалар құру жөнінде мәселе котерді. Апыр-ау, күні кеше ғана пәтуаға келіп кеткен жоқ па едік. Енді мынасы несі деймін аң-таң қалып.

Байқаймын, жұрт солай қарай ауып барады. Амал жоқ, орнымнан тұрып, сөз сұрадым. Жасырмадым, қайта ұйымдастыруға қарсы екенімді айта келіп, өз ұсынысымды жасадым.

— Егер бұрынғы құрылым қалайда өзгереді деген тоқтамға келсек, онда әр бір ауданның өз басқармасы болғаны жөн, — дедім.

Хрушев бұған келіспеді. Келіспегені былай тұрсын, өзімді талай жерге апарып тастады.

Кеңестен оралысымен ауыл шаруашылығы мен партия органдарын қайта құруды жедел қолға алдық. Біз, айтты айтпады, көптеген аудандарда өндірістік басқармаларды сақтап қалдық. Қалай болғанда да, осы бір аласапыран уақытты бастан кешкендер әлдеқайда жақсы сезінсін деп білемін. Хрушевтің қайта құруы еш нәтиже бермеді. Көшіп-қонумен, жұмыс іздеп сабылмен уақыт оздырып, қара шығынға баттық. Бәрін де мұның кесірі қара халыққа тигенін айтпай кетуге болмайды.

***

Шілденің 9-ы күні Хрушевтің секретариатынан телефон соғып, менің Румынияға баратын партия-үкімет делегациясына енгенімді және 14-шілдеден қалмай Мәскеуге келуімді ескертті. Делегация құрамында мыналар бар еді. Гришин — кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің төрағасы, Андропов — КОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісі. Кузнецов — Сыртқы істер министрінің бірінші орынбасары. Ельдарова — Дағыстан Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрбасы, Бодюл — Молдавия Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы. Делегацияны Хрушев бастап барды.

Мәскеуден поезбен шығып, Кишиневке кеп аялдадық. Жүзімнің жеті атасын өсіретін ел ғой. Молдава дағы атағы жер жарып тұрған шарап заводын аралатып, жер асты қоймасынан ең жоғарғы сапалы «дәмінен» ауыз тигізді. Сол күні түстен кейін Румыния шекарасына қарай жол тарттық.

Әуелі Яссыға келіп тоқтадық. Жергілікті өкімет басшылары қарсы алып, вокзал маңындағы алаңға жиналған жұрт алдында Хрушев сөз сөйледі. Бухаресте Георгиу-Деж бастаған Румыния Компартиясы Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелері түгел алдымыздан шықты. Содан талай елді мекенді,

қалаларды аралап, тарихи орындарды көрдік. Тарихқа жүгінсек, 1940 жылы қыркүйекте Король II тақтан тайдырылып, оның баласы Михай Король болды. Сол Михай тұрған үйді көрдік. 50 мыңнан астам адам бас қосқан ірі заводта Хрущев пен Георгиу-Деж сөз сөйледі. Біз елге қайтарда румындар қонақасы берді. Жанжалдың неден басталғанын білмейміз, әйтеуір Хрущев пен Георгиеу-Деж ұзақ керілместі. Басында социалистік елдер арасындағы өзара тиімді көмек көрсету проблемаларын кеңінен сөз етіп отырған. Әринс, Никита Сергеевич отырған жерде жүгері өсіру мәселесі сөз болмаса, ішкен асы бойына сіңбейтін әдеті. Бір ши шықса, сол жүгеріден кетті ме дедік. Аузымызды жинап алғанша Н. Чаушеску алқын-жұлқын жүгіріп келіп:

— Бізді қалай сынағысы келсе, солай сынасын, тек жүгері егу жөнінен кінә арта алмайды. Оны түсініп жатқан Хрущев жоқ,— деді ренішін жасыра алмай.

Содан дау таң атқанша созылды. Қонақасы өткен залдан тура аэропортқа барып, 25-шілдеде Мәскеуге ұшып кеттік.

***

1962 жыл, жоғарыда айтқанымдай, республика үшін және мен үшін де жүйке жұқартқан қиын жыл болды. Румыниядан қайтып келісімен Орталық Комитеттің пленумын өткізіп, астық жинау мен жемшөп әзірлеудің барысын қарадық. Құрғақшылық түгел жайлап алған-ды. Әсіресе, астықты облыстардың еңсесін көтертпеді. Ең басты шаруа — жер бетіне шыққанын төкпей-шашпай жинап алу, сосын келесі жылға қам жасау. Істің мұндай тұйыққа тірелуіне Мәксудің, оның ішінде Хрущевтің кінәсы аз емес. Бұған кадр мәселесіндегі ауыс-күйісті қоссақ, аяқ-қолымызды біржола матап тастаған-ды.

Бір жолы Хрущев телефон соғып, әй-шай жоқ:

— Сізге ашығын айтайын, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы әлсіз, дұрысы — дәрменсіз басшы, нашар ұйымдастырушы болып шықты. Оны дереу орнынан алып, КОКП Орталық Комитеттің қарауына жіберіңіз,— деді.

Орталық Комитеттің бюро мүшелерін жинап, Хрущевтің нұсқауын қалай естідім, солай жеткіздім. Родионов қызметінен

босатылып, Мәскеуге жіберілді. Бұл осымен тынса жақсы еді. Артынша Министрлер Кеңесінің төрағасы Дәуленов қызметтен кетті. Ол бұл қызметке Тәшеновтен кейін тағайындалғанды. Соғысқа дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 3-ші және 2-ші хатшысы. 1939—1944 жылдары Башқұртстанға кетіп, сонда совхоз директоры боп істеді. Орталық Комитеттің шақыруымен қайта келіп, Талдықорған облыстық жер басқармасының бастығы, сосын Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы, Министрлер Кеңесі жанындағы су шаруашылығы бас басқармасының бастығы, Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы сияқты лауазымды қызметтер атқарды. Жасыратыны жоқ, биік мансапты жігіттің жігіті көтереді. Баққа да бап керек, тәубе керек. Сәлкен соны көтере алмады. Лайықсыз мінездер көрсеткені үшін Орталық Комитеттің бюросы оны орнынан алды. Министрлер Кеңесі төрағалығына Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы М. Бейсебаев тағайындалды.

Оқырман, сірә да, Хрущев екеуміздің арамыздың шиеленісіп бара жатқанын аңғарып отырған шығар деймін. Мен оны табиғи нәрсе ғой деп есептеймін. Партиялық тәртіп — қатаң категория. Коммунист ретінде мен оны партияны мызғымас бірлікте ұстайтын негізгі күшке, күре тамырға балайтынмын. Сонымен бірге кез келген коммунист кез келген басшыға, мейлі ол қандай лауазымда болмасын, оған өз пікірін ашық айтуға, келіспеуге, қарсылық білдіруге толық хұқы бар. Мен бұған дейін және қазір де осылай деп есептеймін.

Хрущевке бір емес, әлденеше рет қарсы дау айттым. Оның көзқарасын үнемі және барлық мәселе жөнінен қолдадым деп ойлаймын. Көп жағдайда ойымыз бір жерден шықпай жататын. Онымен пікір таластыруға барғанмен, тартысуға жоқ едім. Жасын да, жолын да сыйлайтынмын. Белгілі бір мәселе жөнінен көзін жеткізуге тырысатынмын, кейде оның сәті түскенмен, көбіне айтқаным тындар құлақты таппай жататын. Біз республикада өлкелер құру жөніне келгенде маңдай тіресіп қалдық. Сол күннен бастап арамыз суи бастады.

Жалпы, алауыздықтан бойды аулақ салғанға не жетсін? «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді. Төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген рас. Бірақ, айтпасаң сөздің атасы өледі деген және

бар. Біреу біліп айтады, біреу тауып айттым деп қауып айтады. Содан барып, дау-дамай өрбиді. Біздің алауыздығымыз сөз құған кісінің емес, істің мүддесінен, елдің, қазақ деген халықтың тағдыр, табиғатынан туған талас еді. Соны қысқаша баяндай кетейін.

Халық шаруашылығын басқару ісін жақсарту үшін, жаңа облыстар ұйымдастыру қажет деп есептедім. Соған орай, Торғай облысын ашуды ұсындым. Оған мынадай дәлелім бар тұғын. Мәселен, Қостанайдан Торғайға дейін жер аяғы кең кезде жеті жүз шақырым. Қыстың көзі қырауда бұл араға барып-келу ақыреттің ақыреті. Қарым-қатынас жайы осылай болғанда, нақтылы басшылық туралы қандай әңгіме болмақ? Бар құжатты қаттап алып, арнайы Хрущевке бардым. Қазіргі кіріс-шығыспен, облыс ашылғандағы кіріс-шығысты қатар қойып:

— Торғай облысын ұйымдастырайық, әлеуметтік тұрғыдан да, экономикалық жағынан да пайдалы,— дедім.

Хрущев ұсынысты қабылдамады.

— Солтүстік Қазақстанның ірі-ірі астықты аудандарын қалай басқаруды ойланармыз,— деп шығарып салды.

Таласудан пайда шамалы, көп ұзамай оның хатын алдық. Хаттың нобайы былай: таяуда Қонаев менің қабылдауымда болып, басқару жүйесін жетілдіру үшін басқаларды болшектеу есебінен жаңа облыс ұйымдастыруды талап етеді. Ал мен тың облыстар жөнінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросын ұйымдастыруды және оны Целиноградта орналастыруды ұсынамын. Ондай шешім, сөз жоқ, қабылданды. Бюро торағасы етіп Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы Соколовты сонда жібердік.

Бұл, әрине, әңгіменің бір үзігі ғана. Мұның астарында не жатқанын кейін білдім.

Арада біраз уақыт өткен, Хрущев хабарласты.

— Мен тың облыстары жөніндегі Бюроны таратып, оның орнына құрамында бес облыс бар Тың өлкесін құруға шешім қабылдадым,— деді.

Мен одан:

— Ол өлке екі жақты бағыныштылықта бола ма? — деп сұрадым.

Хрущев қоштап жауап берді.

— Бұл түбірімен қате, Никита Сергеевич, біз жерді не үшін кесіп-пішіп жатырмыз?

— Сіз жете түсінбеген сияқтысыз,— деп сөз артын сиырқұйымшақтатып жіберді. Телефонның үні өшті.

Тың өлкесі құрылды. Артынша Мәскеуде осы әңгіме одан әрі жалғасты.

— Мынадай ұсыныс бар,— деді Никита Сергеевич.— Қарағанды облысын Тың өлкесіне қоссақ деп едік.

Мәслихат Хрущевтің кабинетінде өтіп жатты. Оған Микоян, Козлов, Брежнев, Косыгин, Первухин және басқалар қатысып отырған-ды. Мен салған жерден Хрущевке:

— Бұлай етуге жол беруге болмайды,— деп қарсылық білдірдім.— Егер Қарағанды бассейнін өлке құрамына қоссақ, онда астықтан біржола айырылдық дей беріңіз. Өлке астықпен айналысуын қояды...

Хрущев менің ойымды аяқтатпай:

— Өнеркәсіпсіз тыңды көтере алмаймыз,— деді ол.— Сіз тағы да жете түсінбей отырсыз... Біз Қарағандыны капиталисттерге беріп жатқанымыз жоқ қой. Қонаев қарсылығын қайтып алуға тиіс.

Дәл осы кезде Микоян менің жыртысымды жыртып, өз байламын айтты. Байқауымда, Хрущевпен ет жақын адамдай емін-еркін сөйлеседі екен.

— Босқа күйіп-піспе, Никита Сергеевич, сенікі дұрыс емес. Егер Қарағандыны тыңгерлерге берсек, күні ертең өзіміз өлке басшыларын көмірмен айналысуга мәжбүр етеміз, ал астық екінші қатарға ысырылады. Тың өлкесі көмір емес, астық өндіру үшін құрылып отыр деп ойлаймын.

Осы төрелікке тоқтадық. Қарағанды өлке қарауына берілмей, бұрынғы қалпында қалды. Мен Микоянға шын жүректен шыққан алғыс сезімімді білдірдім.

Бірнеше айдан соң Хрущевпен және сөйлестім.

— Міне, көрдіңіз бе, Тың өлкесі өзін-өзі қалай ақтап отыр! Қазақстанда тағы осындай екі өлке ұйымдастырсақ, оған қалай қарайсыз? Тегінде, Қазақстан халық шаруашылығын өлкелік басқаруға көшетін мезгіл жетті. Ал, болашақта республикааралық шекара жойылатын болады.

Хрущевтің бір әдеті — мәселені жоғары жақта пісіріп алып,

шешімін бір-ақ айтады. Көңіл түссе, ақылдасқан болады, ал шекесі тырысып отырса, алды-артына қаратпай, тізеге салып-ақ жібереді. Бұл жолғысы да соның кебі. Республикада Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан өлкелері құрылды. Шығыс Қазақстан өлкесі туралы ұсыныс дайындалып жатты...

Істің қалай, қайда ауан алып бара жатқанын кейінірек түсіндім. Дәл осы тұста құрамына Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстанның Шымкент облысы басшылары енген Орта Азия бюросы құрылды. Хрущевтің күллі жымысқы ойы осыдан кейін тайга таңба басқандай айқын боп еді. Ол болашақта республика арасындағы шекараларды жою жөніндегі өз идеясын қалайда тезірек жүзеге асырмақ. Рас, оның найза бойламас арам қулығын кеште болса түсіндік. Енді не істемек керек бізге? Мәселе осында.

Хрущев те қара жаяу кісі емес. Өзінің шыңырау түбінен жүргізген сұмдық саясатының шет жағасын менің жете ұғына бастағанымды үнемі қарсы келетінімнен сөзбеді деп айта алмаймын. Бір келсе, кедерің қайдан келетінін ол да түсінген. Сонда да болса, кісі қолымен от көсеуден танбады. Бір кездескенімізде Хрущев былай деді.

— Маңғышлақ түбегін Түркменстанга беру қажет.

— Неге?

— Түрікмендердің тәжірибесі мол. Олар Маңғышлақ мұнайын тезірек игереді. Шөлді және жартылай шөлді аймаққа әбден бейімделген, олардың геологиялық барлау ұйымдары әлдеқайда мықты.

— Сіз біздің мүмкіндігімізді дұрыс бағаламайды екенсіз. Біздің мұнайшыларымыз да, геологиялық барлау ұйымдарымыз да ешкімнен кем түспейді. Оның үстіне осы шешім жүзеге асқандай болса, тарих Сіз бен бізді ешқашан кешірмейді.

Ол ыршып түсті. Бір қызарып, бір сұрланды.

— Бір халықтың гана мүддесін көздемеңіз. Бүкіл Кеңес одағына мұнай керек. Және орасан мол мұнай қажет. Сондықтан барлау жұмыстарын күшейткен жөн.

Ол біраз үнсіз отырып, маған мынаны ескертті:

— Қазақстанда болған кезімде мен бұл мәселе жөнінде, сізге айтқанмын. Сіз естісеңіз де естімегендей болғансыз. Жағдайды түсініп тұрып, түсінгіңіз келмейді. Еш негізсіз қарсылық білдіріп отырсыз.

Маған шегінер жер қалмады. Табан тірейтін, өз сөзімнің дұрыстығына қоз жеткізетін бір-ақ кісі бар еді.

— Менің уәжім дәлелсіз десеңіз, геология министрі Сидеренкомен сөйлесіп көріңіз, — дедім.

Ол телефон тұтқасын көтеріп, Сидеренкомен байланысты. Менің бағыма қарай геология министрімен екеуміздің ойымыз бір жерден шықты. Оның саңқылдаған даусын мен де анық естіп отырдым.

— Никита Сергеевич, Қазақстанда геологиялық қызметтің мықтылығына еш күмәныңыз болмасын. Қазақтар Маңғышлақты жылдамырақ игереді, оған тәжірибе де жетеді. Оның бір жағында түбек таяу арада Ақтөбе және Гурьев темір жолымен жалғасады. Мұның өзі Маңғышлақ мұнайын игеруді тездетеді, — деді.

Хрущев «түсінікті» деді де, телефон тұтқасын сылқ еткізіп қоя салды. Сосын маған қарап:

— Біз әлі де ойланайық, — деді. — Әл-әзір Қазақстан мен Түркіменстан шекарасын бұзбай тұра тұралық.

Осыдан кейін Маңғыстау мәселесіне ол қайтып оралмады. Бірақ Хрущевпен арадағы әңгіменің шарықтау шегі әлі алда еді.

1962 жылы желтоқсан айының орта тұсында Қазақстан өнер шеберлері Қремльдің съездер сарайында концерт беретін болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюро мүшелері — Бейсебаев, Шәріпов, Юсупов және басқалары түгел Мәскеуде жүрген. Мен Хрущевке телефон соғып, концертке шақырдым. Ол екі сөзге келмей:

— Міндетті түрде барамын. Мүмкін, Қремльге, маған келін кетерсіз, — деді.

Мен жиырма минөт ішінде сонда болдым. Хрущевтің кабинетіне кірсем, Микоян отыр скен. Аман-саулық сұрасқан соң, Хрущев:

— Концертке КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері түгел қатысады, — деді.

— Біздің өнер шеберлеріне көрсеткен зор құрмет деп білеміз. Рақмет! — деп мен де дардай боп қалдым.

— Мәскеуде жүрген Бюро мүшелеріңізді түгел шақыруды ұмытпассыз. Концерттен кейін кездесіп, әңгімелесудің жөні келін тұр.

— Жақсы.

— Маған бүгін Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Юсупов келіп кетті,— деді маған көз қиығын секем бір көңілмен тастап, сөзін сабақтады.— Ол мақта өсіретін аудандарды Өзбекстанға беру туралы мәселе қойып отыр. Меніңше, өте құнды пікір.

Төбемнен жәй түскендей, үнсіз отырып қалдым. Ол менің тарапымнан «не жоқ, не мақұл» деген сөз шықпаған соң:

— Ол аудандарды Өзбекстанға беру шөл даланы игеруді тездетіп, мақта өндірісін ұлғайта түседі,— деді.— Юсуповтың дәлелі де көкейге қонады: өзбектердің ұсынысын қолдаймыз. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пікірін білсек деп едік.

Мандайдан біреу періп жібергендей күй кешіп, ойым он саққа кетті. «Бү қалай болғаны?» — деп ойладым.— Осы бүгін ғана Юсуповпен кездесіп, сөйлесіп едім. Ондай ойдың ұшқынын да білдірген жоқ. Сөл екі арада есебін тауып... идеясын өткізбек қой? Мәселенің байыбына бармай, егжей-тегжейлі таразылап алмай, ағайынды екі елдің тағдырын, оның ғасырлар бойы қалыптасқан шекарасын шешпек пе? Жоқ, бұлай ел тағдырымен ойнауға болмайды... Сондағы мақсаты не? Алдыартын ойламай осылай мәселе шеше ме кісі? Оған асығатындай не көрінді».

Өзімді сабырға шақырып, әдептен аттап кетпеуге тырыстым. Әйтсе де, ойымдағыны іркіп қала алмадым.

— Мен Юсупов ұсынып отырған ұсыныстың пайдалылығын өз халқыма дәлелдеп бере алмаймын. Біріншіден, біз тың игеруде әлдеқайда бай тәжірибе жинақтадық, екіншіден, шөл даланы игеруді бастаған да біздің республика. Оған тек мақтаның шығымдылығы жөнінен ғана емес, сонымен бірге басқада өнім түрлерінен аса жоғары көрсеткішке қол жеткізген. «Мақтарал» совхозы дәлел. Техника мен қаражат беріңіз, мақта өндірісін арттыру үшін қолдан келгеннің бәрін жасаймыз. Ең бастысы, Оңтүстік Қазақстан республикадағы тұрғылықты халықтың ең тығыз орналасқан жері. Біз отпен ойнап отырмыз: республикалардың арасындағы қарым-қатынас шиеленісіп кетуі мүмкін.

Өкінішті-ақ! Менің айтқан уәждерім Хрущевке мүлдем

ұнамады. Өйткені, ол әлдеқашан өз байламын жасап қойғанды. Осы арада Микоян сөзге араласты. Ол үшін бірдей мақта өсіретін ауданды Өзбекстанға беру жөнінде Хрущевті қолдай келіп:

— Юсупов жазған хаттағы ең басты мәселе осы, — деді.

Хрущев әңгімені шиырып:

— Өлкелік партия комитеті хатшысының ұсынысын кешкілік КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшелері бас қосқан жерде шешеміз. Мен осы мәселені қарап, шешуді ұсынамын. Ал, сіз өзіңіздің бюро мүшелеріңізбен тағы да ақылдасыңыз, — деді.

— Егер КОКП Орталық Комитетінің Президиумы беру керек деп шешсе, амал жоқ, шешімді орындайтын боламыз, бірақ өз басым мәселенің бұлай шешілуіне үзілді-кесілді қарсымын, — деп жауап бердім.

Концертке дейін Бейсебаспен, Шәріповпен сөйлесіп, болған жайды бүкпесіз ортаға салдым. Олар: «Қарсылықтың түбі жақсылыққа апарып соқпайды. Аталмыш аудандарды беруге келісу керек» деп кеңес берді.

Концерт жайына қалды. Кұлағым шыңылдап, басым меңзең. Сахнада не болып жатыр, көріп те отырғаным жоқ, естіп те жарытпадым.

Үзіліс кезінде Хрущев әңгімені қайта көтерді. Ол маған Юсупов жазған хатты ұсынып жатып:

— Аманатты орындау үшін тапсырамын, — деді. Онымен қоймай, Юсуповты жер-көкке сыйғызбай мақтады. — Іске мемлекеттік тұрғыдан қараған мұндай азаматтарға барынша қолдау көресту керек!

Біз қасірет арқалап шықтық...

***

Егер Хрущевке өлкелерді ұйымдастыруда, республиканың мақта өсіретін аудандарын Өзбекстанға, ал Маңқыстауды Түрікменстанға беруде неге қарсы шыққанымның себебін ашып айтсам, ол былай: біріншіден, өтіңнен ет кесіп алғандай азапты тірлік, ата-бабаңның кір жуып, кіндік қаны тамған жерін кім қиғандай. Мен республикадағы істің нақтылы жағдайын, өзгеден гөрі көбірек білетін едім. Мен өтірік-шыны аралас ақпарлардан емес, күнделікті өмірде қоян-қолтық араласып, өз кө-

зіммен көріп жүргендіктен жақсырақ білемін. Қазақтың ежелгі жерін бауырлас елге берсең де мұндай шешімге біздің халқымыздың наразылығын еріксіз тугызған болар еді. Және солай болды да. Ол үшін партияға, оның Орталық Комитетіне, тікелей Хрущевке, осы жолдардың авторына да елдің өкпесі қара қазандай еді. Ол сызаттың әлі күнге дейін орны толған жоқ. Әрине, одан бері қанша жыл өтті. Ендігі әңгіме ақталғандай әсер қалдыруы мүмкін. Сондықтан бұл арада арымның тазалығына ғана куәдармын. Хрущев «тақтан» тайғаннан кейін барып және менің талабым бойынша Өзбекстаннан екі совхоз, 500 мың қой және ертеректе өткен жерлерден басқа аудандар кері қайтарылды.

...Біз бетімізбен жер басып шыққан күннің ертеңінде Алматыға қайтуға жиналып жатқанымда Козлов телефон соғып:

— Желтоқсанның 25-іне Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумын белгілесуді сұраймын. Пленум жұмысына қатысуға ықыластымын,— деді.

— Жақсы. Сіз айтқан күні пленум шақырылады,— деп қысқа жауап қайырдым.

Менің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатылатыным айдан анық тұғын. Ол үшін пәлендей сезімталдықтың немесе көріпкелділіктің қажеті жоқ еді. Хрущевпен арадағы «қақтығыстар» әбден пісіп жетілген-ді.

Желтоқсанның 24-і күні Козлов Алматыға ұшып келді. Жылы шыраймен қарсы алып, төс түйістіріп амандастық. Жол бойына келісінің мәнісі жайында ауыз ашпады. Сірә, әр нәрсе өз уақытында деген болар. Аздап демалып алып, Орталық Комитетке келді. Ертеңгі өтетін пленумның жұмыс тәртібін ретке келтіре бастады.

— КОКП Орталық Комитетінің Президиумы, — деді ол, — Қонаев жолдасты республика Министрлер Кеңесі Төрағасы ретінде пайдалануды тиімді деп санайды. Бірінші хатшылыққа Юсуповты, ал екіншіге — Соломенцевті ұсынады. Біздің ұсынысымызды қолдауды сұраймын.

Козловтың бар айтқаны осы.

Мен еш өкпе-назсыз, шын сөзімді алға тарттым.

— Аты аталған жолдастардың кандидатураларын пленумда қолдаймын. Ал, мені жаңа қызметке тағайындауға қатысты айтарым, үзілді-кесілді қарсымын. Мені республика Ғылым академиясының қарамағына, тау-кен институтына жіберуді сұраймын.

Козлов менімен келіспей:

— Мұндай шамшыл мінездің не қажеті бар? — деді ол. — Біз сізге аса жауапты орынды ұсынып отырмыз, ал сіз болсаңыз бас тартасыз. Хрущевпен егеспегеніңізді қалар едім.

Осыны айтты да Козлов Юсупов пен Соломенцевті шақырып алып, түскі тамаққа бірге кетті. Мен пленум материалдарын қарап шықпақ боп қалып қойдым. Іле-шала «ВЧ» қоңыраулата жөнелді. Тұтқасын көтеріп ем, арғы жақтан Хрущевтің даусы естілді.

— Козловпен кездестіңіз бе? — деп сұрады.

— Иә, кездестік.

— Сіздің жаңа қызметіңіз жайында айтылды ма?

— Айтылды. Бірақ, ол ұсынысқа мен келісімімді бергенім жоқ.

— Неге?

Мен бас тартуымның бар себсі мен дәлелін қолмен қойғандай ғып айтып шықтым. Сірә, бұлтартпастай ғып жеткіздім білем, ол:

— Министрлер Кеңесі төрағасы қызметінде сіз әлдеқайда көп пайда әкеледі деп білсіміз, — деді.

Мен қарсылық білдіре бастап едім, Хрущев:

— Біз өз шешімімізді өзгертпейміз! Әңгіме осымен бітті... — деп телефон тұтқасын қоя салды.

Пленум Козловтың ұсынысын мақұлдады. 1962 жылы желтоқсанның 26-сы күні мені Министрлер Кеңесінің төрағасы етіп тағайындау туралы жарлық шықты. Сөйтін, мен екінші рет осы қызметтің ыстық-суығына бірдей төзуіме тура келді. М. Бейсебаев менің бірінші орынбасарым боп тағайындалды. С. Ниязбеков Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшылығына, ал Соломенцевтың орнына — Қарағанды облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығына Банников ұсынылды.

Бейсебаев барынша адал, коммунистер ісіне шын берілген

азамат еді. Партия, кеңес жұмысында айтарлықтай тәжірибе жинақтаған кісі. Ол өз қызметін Орталық Комитеттің бірінші хатшысының көмекшілігінен бастады. Зейнетті демалысқа Министрлер Кеңесі төрағалығынан шыққан-ды. Сондай-ақ Ниязбековты жұртшылық жақсы біледі, бүкіл ғұмырын халық игілігіне сарп еткен аяулы азаматтардың бірі. Зейнеткерлікке дейін республика Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы болды.

Сонымен араға үш жыл уақыт салып Министрлер Кеңесіне қайта оралдым. Мұнда қаралып, шешілген көптеген мәселелер маған жақсы таныс. Аппаратты әрі айқын, әрі жедел, әрі тәртіппен жұмыс істету — өз міндетімді осы бағытқа негіздедім. Қарамағымдағылар мені түсініп қана қойған жоқ, сонымен бірге үнемі қолдап, қуаттап отырды. Іс басқарушы Д. А. Сырцов — байырғы коммунист, өз ісін жетік білетін адам, ол ішкі жағдайға талдау жасай келіп, аппараттың барлық буындарындағы жұмыстарға бақылауды күшейтудің қажеттігін тиянақтап берді.

Министрлер Кеңесінің аппаратында халық шаруашылығы кеңесі мен облыстық атқару комитеттерінің басшыларымен өткен кеңесте мен бағдарламамды айқындап берген баяндама жасадым. Қай салада болмасын іске қосылған қуаттарды толық игеруді, артта қалушы кәсіпорындарды тезірек қатарға тартуды, өнім сапасы үшін батыл қадамдар жасауды талап еттім. Қазақ: біткен іске сыншы көп дегенді текке айтпаған. Кім қай қызметте болмасын, кейін соны еске алғанда тау қопарғандай әсерде жүресің, сен сияқты ешкім қызмет істемегендей желпініп отырасың. Оның тек елге аян, сарапшың да сол халық. Сондықтан, еңбеккер елді дұрыс жолға бағыттап білгенімізді айтсам, оны жұрт сөлекст көрмес деймін.

Наурыз айының 3-і күні алтыншы сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына сайландым. Сессияда Министрлер Кеңесінің төрағалығына қайта тағайындалдым.

XX

Әр жылдың өз ауыртпалығы, өз жақсылығы бар. 1963 жыл

қырын келді. Құрғақшылық солтүстік астықты облыстарды да «құшағына» алды. Қыс аяғы ұзаққа созылып, көктемгі егіс әрі кеш, әрі сылбыр басталды. Жаз ортасы болса да шыққан егіннің жайы көңіл көншітпейді. Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Юсупов демалыста жүрген. Косыгин телефон соқты.

— Кезекті бесжылдық жоспар жасау міндеті тұр, — деді ол мән-жайды түсіндіріп. Үлкен міндет. Бел шешіп, жұмыс істемейінше бітпейтінін өзіңіз білесіз. Сондықтан маған республиканың өндіргіш күшін мейлінше тиімді пайдалану үшін неге назар аударуым керек, соны өз көзіммен көріп қайту аса қажет болып отыр. Қысқасы, мені сонда күтіңіз.

Мен Косыгинді Қостанайдан күтіп алдым. Самолет іңірде ұшып келді. Келесі күні обкомның бірінші хатшысы Бородинмен бірге Рудныйға барып Соколов-Сарыбай комбинатын араладық. Комбинат директоры Сандригайло Косыгинге кеніштерді, фабрикалардың жықпыл-жықпылына дейін көрсетті. Комбинат Магнитогорск комбинатына шикізат дайындайтын негізгі базаға айналып үлгерген-ді. Істің жайына Косыгин дән риза болды. Бір байқағаным, Алексей Николаевич қай нәрсеге де байыппен қарауға, әбден салмақтап алып, көз жеткізбейінше байлам жасауға асықпайды екен. Кеңес өткізіп, онда Бородиннің баяндамасын тыңдады. Жұмысшылардың, өндіріс орындары басшыларының талап-тілектеріне ден қойды. Артынан сол бойынша маған, халық шаруашылығы кеңесінің басшыларына, өзінің қасына еріп келген москвалықтарға шегелеп тапсырма берді. Олар мыналар еді: Жетіген асбест комбинатының жоғары сапалы өнімдерін тезірек игеру, Лисаков құрылысын жеделдетіп, солитті темір кенін игеру, Качар магнитті кенінің көзін барлауды барынша шапшандата түсу. Костюмдік маталар комбинатымен, химиялық талшықтар заводумен, тігін фабрикасымен танысқан кезде ол талай мәселелерді нақтылы шешіп берді.

Сол күні кешке қарай Целиноградқа ұшып шықтық. Моцкевич қарсы алды. Бүкіл өңірді меңдеген құрғақшылықты көріп Алексей Николаевич қатты қапаланып: «Биыл мемлекетке астық тапсыру дегенді сөз студен қалып тұр екенбіз-ау» деді. Целиноградты аралап, «Казахсельмаш» заводында болған соң, Целиноград, Петропавл және Көкшетауда бір қатар жеңіл

және тамақ өнеркәсібі құрылыстарын бесжылдық жоспарға енгізуге уәде берді. Келесі күні Павлодарға келіп түскен бетте обкомның хатшысы Слажнев бізді бірден егінжайға алып барды. Ұйтқыған жел таза бидай өскен егіндікті топырақпен көміп, көрер көзге жантүршігер суреттің куәсі еткен. Косыгин жер қыртысының эрозияға ұшырауын тұңғыш рет көріп тұрған беті екен.

— Бұдан құтылудың қандай жолы бар? — деп сұрады.

— Бұл — апат. Ол оңайлықпен қалпына келмейді. Жерді баптайтын және тұқымды себуде жетілдірілген жүйені іске асыру үшін машиналардың жаңа түрі бар. Соны көптен шығару керек, — дедім.

— Қолымнан келгенінше тілектеріңізді қанағаттандырамын.

Ол кісі оңайшылықпен уәде бермейді. Берсе, орындайтынына күмәніміз жоқ еді.

Қарағанды — Ертіс каналының, Павлодар трактор және химия заводтарының құрылыстары, Ермак ферросплав-хром заводы мен жылу станциясын жобалау және кеңейту — Косыгин талқылап, бір қорытындыға келген шаруалардың бірсыпырасы осылар. Сол жолы Екібастұзды еліміздің аса ірі жылу-энергетикалық ауданына айналдыру жайында ол өз пайымдауларын ортаға салғанды. Қазір оның жүзеге асырылғанының куәсі болып отырмыз.

Косыгин Павлодардан шығып Қарағандыны, сосын Балқашты, Жезқазғанды, Өскеменді — түгел аралап, әрбір минөтін тиімді пайдаланып отырды. Мен осы сапарда нағыз істің адамы екеніне көзім жетті, ол кісі жайындағы бұрыннан қалыптасқан пікірімнің орныға түскеніне қуандым. Оған даген құрметімнің жөні бөлек еді. Қарағанды обкомында көмір бассейнін, Саран, Абай, Шахты қалаларын дамыту, Теміртауды аралағанда металлургия комбинатының химия, резина-техникалық өнеркәсіп объектілерінің құрылысын тездету мәселесі кеңінен әңгіме болған кезде халық шаруашылығының бар саласынан жай хабардар ғана емес, соны терең де жан-жақты меңгеруге ұмтылатындығы, өзгелердің пікіріне құлақ аса білетіндігі айырықша әсер қалдырды. Созуар кісі емес, бірақ ойын анық та дәл жеткізеді. Баз біреулер сияқты мәселені кейінге қалдырмайды, сол

жерде, істің басы-қасында нақтылы шешетіндігі көбімізге сабақ болғандай еді. Мынау соның бір ғана мысалы.

Балқаш жұртшылығы барын көрсетіп, жогын алға тартты. Тұрмыс қажетін өтеу және сауда орындарын, тіпті ботаникалық бағын мақтан етіп, түгел көрсетіп жатты. Бірақ ауыз сумен қамтамасыз ету жағы кемшін еді. Олар осы мәселені шешіп беруді сұрады. Тіпті су құбырының дайын жобасын да алдымызға жайып салды. Косыгин аз-кем ойланып тұрды да:

— Дінмұхамед Ахметұлы, сіз қаражат козін іздестіріңіз. Ал, мен қалаға елу шақырымдық су құбырын бөлуді мойныма алайын, — деді.

Арада көп уақыт өтпей-ақ су құбыры тартылып, пайдалануға берілді. Балқаш халқы тұщы су іше бастады. Өскеменге барған сапарында шығысқазақстандықтарға жібек маталары комбинатын салып беруге уәде берді.

Қатарынан әлденеше күн облыстан облысқа, қаладан қалаға, бір кәсіпорыннан екінші бір кәсіпорынға бару, айналасы ат шаптырым келетін комбинаттарды, заводтарды, фабрикаларды аралау, мамандармен, еңбек адамдарымен пікірлесу, күрделі мәселелерді жете зерделеп, орнықты пікір, орынды шешімдер жасау — оңай шаруа емес, мынау деген жігітті сүрінсе құлататын жұмыс. Сондықтан бір күнді демалысқа арнауды лайық көрдік.

Күн жексенбі еді. Алматыдан алпыс шақырым жердегі, Тянь-Шань сілемдерінің жазықтау тосінде жатқан Есік көліне бардық. Көлге үлкен сәскеде келгенбіз. Бұл 1963 жылдың 7-шілдесі еді. Айнала көкорай шалғын, жайқалған ағаш, шешек атқан гүл. Көбелек куган бала-шаға. Көгілдір айдынга шомылған, қайықпен серуен құрған үлкен-кіші, жігіт-желең... Күн шайдай ашық тұғын. Косыгин табиғаттың таңғажайып көріністеріне құмарта қарап, жұпар ауасын қомағайлана жұтып дегендей, срекше көңілде болды. Ара тұра: «Мынау жер жоннаты гої!» деп, сүйсіне мақтап қояды. Біз озеннің арғы жағасына барып, жайланып отырмақ болғанбыз. Алексей Николаевич Алексей деген немересін алдыртқан-ды. Енді жинала бастаған едік, қарасам, құлақ тұндырар бір ащы гүріл естілді, таудан қаракүреңітіп бір сұмдық құлдилап келеді. Сел екеніне күмәнім жоқ. Тасқын лақ етіп көлге де құйылып үлгерді. Үңілсең түбі көрініп жататын мөп-мөлдір су табан астында лайланып,

тап біреу астынан от жағып жатқандай, бүлк-бүлк қайнай бастады. Тасқынның қатты келіп ұрғаны сонша, асау толқындар шапшып аспанға атылды. Қайықтар шайқатылып, кейбіреуі төңкеріліп түсіп жатты. У-шу, астан-кестен тірлік тауды жаңғыртырып ала жөнелді...

— Жолдағы көпірді жұлып кетпесе жарар еді, тездетіп қайтайық, — дедім абыржып.

Косыгин тұрған орнынан тапжылар емес. Тура мұз боп қатып қалған сияқты.

— Әрбір секунд қымбат. Тажалдан ажалсыз ғана құтылады. Бірақ шұғыл құтқару жұмысын ұйымдастырмаса болмас, — деймін асықтырып...

Біз қалай көпірден өттік, солай түйдек-түйдек қой тастарды домалатқан тасқын кеп көпірді жұлып әкетті. Қан-сөл жоқ, келе іске кірістік. Бүкіл қала аяғынан тік тұрды. Кейін мәлім болғанындай, санаулы минөттар ішінде Есік көліне алты миллион текше метрге жуық тасты-лай су құлапты. Тау төсінде жүзіктің көзіндей мөлдіреп жатқан көлде бір қасық таза су қалмаған. Жағасындағы бірқатар үйлер қирап, ең өкініштісі сол, ондаған адам құрбан болды. Тапа-тал түсте, шайдай ашық аспан аясында осындай сұмдықтар бола береді деп кім ойлаған. Есік көлінің жоғары жағындағы Жарсан көліне мұзарттар құлап, содан лықсыған су жөл-жөнскей тау-тасты, лай-батпақты ағызып қуатты селге айналса керек.

Бұл Алматы үшін таңсық емес. 1921 жылдан 1982 жылға дейін республикада бір емес, бес рет адам айтқысыз сел басу қаупі төнген екен. Соның үшеуі Алматының өзін алқымға алыпты. Есіктегі сел — мен көрген екінші апат. Бірінші жолы, әлі есімде, 1921 жылы шілденің сегізінен тоғызына қараған түнде болды.

Марқұм әжем елгезек кісі еді, таң атар-атпастан мені жұлқылап оятып, сел жүріп өткен жерлерді апарып көрсетті. Сау-тамтық қалдырмапты. Кіші Алматы өзенінің бойымен қаланың күнгеі тұсына қарай баса көктепті. Бас арықтан төмен — осы күнгі К. Маркс, Пушкин, Красин, Ленин, Фурманов көшелерін жылан жалағандай, тып-типыл гып кеткен екен. Әр жерде үйден-үйдей қой тастар шашылып қалыпты. Аяқ алып жүре алмайтын қара батпақ. Сол кезде Іле Алатауынан бастау

алатын Жетісудағы өзен атаулы арнасынан асып төгіліп жатты.

Селден сақтану күн тәртібінің өзекті мәсселесі ретінде мемлекеттік мәнге ие бола бастағаны айтпай-ақ түсінікті еді. Сондықтан Қазақстанда республика Министрлер Кеңесі жанынан құрылыс және селден сақтау құрылыстарын пайдалануға беру жөніндегі басқарма ұйымдастырылды.

Косыгин кең ойлы экономист, іскер, қатал да ұқыпты еді. Алматыда болған үш күн ішінде қаншама іс тындырды. Мені, Мемлекеттік жоспарлау комиссиясы мен халық шаруашылығы кеңесінің басшыларын, министрлерді, ірі кәсіпорындардың жетекшілерін тындап, Қазақстанның сегізінші бесжылдық жоспарының жобасын қарады. Жобада біздің көптеген ұсыныстарымыз ескерілді. Ол кісінің Қазақстанға келу сапарының қорытындысына орай өткізілген республикалық кеңесте ұзақ сөз сөйледі. Мәскеуге жүрер алдында Косыгинге, КСРО Министрлер Кеңесі іс басқарушысының орынбасары Смиртюковқа және басқа қасына ерген серіктестеріне әр түрлі мәселелер жөнінен 103 хат жолданды. Мәскеуге бара салысымен ондағы ұсыныстар шұғыл түрде қаралып, 98 хат бойынша қолдау көрсетіліп, оң жауап қайтарылды. Оның іскерлігін осыдан-ақ аңғаруға болатын еді.

Мен ол кісіні Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары кезімнен жақсы білетінмін. Әлденеше рет қабылдауында болдым. Қай кезде де іздеген дүниенің қасқалдақтың қанындай қат боп тұратын әдеті ғой. Республика жеңіл өнеркәсібіне жабдықтау мен шикізат ауадай қажет болды. Бармаған жер, баспаған тау қалмады. Содан Алексей Николаевичке өтініш жасадым. Екі сөзге келмей, тілегімізді қанағаттандырды. Сөйтіп, көкпен іздегеніміз жерден табылғандай қолымыздың ұзарғаны бар. Дәл осындай жағдай транспорт мәселесімен шұғылданған тұста алдымнан шықты. Семей — Қызылкөл (Малиновое озеро) арасындағы теміржол тармағын (Павлодар мен Семейді жалғастыратын) бастауға көмектесті. Кейінірек бұл құрылыс тоқтап қалды. Қашан барма, қай уақытта сөйлеспе — есігі ашық, алды кең. Артық сөзі жоқ. Біртоға. Жер қозғалса қозғалмайтын сабырлы. Сырбаз. Мемлекет қайраткері, елдің экономикасын бүге-шігесіне дейін білетін ірі тұлға менің есімде осындай ізгі қасиеттерімен қалып қойды.

1963 жылы ауыл шаруашылық өнімдері ауыз жарытпады. Орта есеппен әр гектардан 4,4 центнер астық әрең жиналды. «Ойда өгіз өлсе, қырда бұғының мүйізі сырқырайды» дегендей, стекте егін шықпай құтымызды қашырса, қырдағы төрт түлік малдың жайы да беймаза күйге түсірген. Құрғақшылықтан мал өрісі күйіп кетіп, қатты састырды. Қыс түспей жатып аяғымен жайылатын мал қолға қарап қалды. Абай айтқандай, қыс қыстауың — қып-қызыл ол бір пәлеңнің орайы және келмей өлекке түстік. Қарашаның соңы, желтоқсан түгел, тіпті 1964 жылдың қаңтарында оңтүстік пен батыс облыстарда сықырлаған саршұнақ аяз бір қысса, балақтан кіріп, бастан бірақ шығатын қара суық, бет қаратпас қарлы боран, күндіз-түні соқты да тұрды. Тігерге тұяқ қалмай, ақсүйек болама деген қауіп шыртыққандан оятатын. Бірақ төрт түлік түгел қазақтың қолында, одан артық мал жайын білетін кім бар! Бір құдайға, сосын, малсақ елдің өзіне аманат дедік. Тілеуіміз оң екен. Со жылы көп шығын бермей шықтық.

1963—1964 жылғы мал қыстату шаруашылық басшыларына, партия, кеңес қызметкерлеріне үлкен сабақ болды. Мал шаруашылығын одан әрі өркендету жөнінде шаралар белгіленіп, Одақ басшыларына баяндалды. Біздің өтінішіміз бойынша КСРО Министрлер Кеңесі «Қазақ КСР-ында қой шаруашылығын өркендету үшін шөл және жартылай шөлейтті жайылымдарды игеру туралы» қаулы қабылдады. Соған орай мал шаруашылығының материалдық-техникалық базасын жасау үшін, шопандардың мәдени-тұрмыстық жағдайын жақсарту үшін мол қаржы бөлінді. Малшылардың көптеген мұқтажын шешуге мұрындық болған бұл құжат әлі күнге дейін мәнін жойған жоқ. Осы жылдар шопандардың балалары үшін, олардың терең білім алуы үшін көптеп мектеп-интернаттар салынды. Әрине, бір қаулымен іс бітпейді. Ата кәсібіміздің ауыртпалығын арқалап жүрген шопан, сиыршы, жылқышы, түйеші еңбегі әділ бағасын алып отыр, олар мәдени-тұрмыстық жағдайы уақыт талабына сай шешіліп жатыр дей алмаймын. Жапан дүзде жалғыз үй өмір сүрудің өзі, айлап-жылдап ел бетін көрмей, қоғамдық ортадан жырақ жүруі — теңдесі жоқ ерлік. Оны басқаша сипаттауға болмайды. Бірақ бұл ерліктің астарында

қаншама бейнет, қаншама қиындық жатыр. Соны жеңілдетер, түрмысын жақсартар жолдарды іздеуді күн тәртібінен түсірмесек игі. Елдің тоқтығы үшін тер төккен дала ерлерінің жоқшысы болу — кімге де болса парыз.

* * *

Бесжылдықтың төртінші жылы мәреге жақындап келе жатты. Төрт жыл көп мәселе жөнінен көңілге түйткіл тудырып, басқаша көзбен қарауға мәжбүр ете бастаған-ды. Халық шаруашылығы кеңестерін ұйымдастыру, партия органдарын қайта құрып, оны өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы комитеттеріне бөлу — қате шешім екендігі айна-қатесіз дәлелденді. Барлық жерде, бар деңгейде Хрущевті жер табандатып жамандауға көшті.

Министрлер Кеңесінің жұмыс жоспарында Оңтүстік Қазақстан өлкелік атқару комитетінің есебін тындау кезекте тұрған. Осыған орай мән-жайды өз көзіммен көріп қайту үшін жолға шықтым. Өлке атқару комитетінің төрағасы Морозов, халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы Береза, Бас жол басқармасының бастығы Гончаров төртеуіміз жұмысты Аралдан бастадық. Машинамен бар облысты дерлік шарлап шықтық. Қазалы, Жосалы, Қызылорда, Шиелі, Жаңақорғанға бардық. Қызылорда облыстық атқару комитетінде өткен кеңесте неше күнгі жұмысымызды қорытындылай келіп, Жосалы — Қызылорда асфальт жолын салуға шешім қабылдадық. Облыстағы жол құрылысының беташары еді.

Шымкент кәсіпорындарымен жіте танысып, қорғасын, пресс-автомат, химиялық дәрі-дәрмек заводтарының, цемент және тоқыма комбинаттарының, шұлық фабрикасының өндірістегі осал тұстарын анықтап, бірқатар проблемаларын табан астында шешіп беріп отырдық. Арқаға аяздай батып жүрген бір шаруа — Қожа Ахмед Яссауи мавзолейін қайта қалпына келтіру, Түркістан қаласын көркейте түсу еді. Қысқа жіп байлауға келгенмен, күрмеуге келмей жүрген. Осы жолы соның орайы келгендей. Әйтсе де, аяқ аттатпас кедергісіз ойдағың орындалған ба?

Қайда, кіммен кездеспейік, қай-қайсысы да әсіресе, еңбекші ұжымдары өлкелер мен өндірістік басқармаларды, халық шаруашылығы кеңестерін жоюды ұсынумен болды. Мен мүн-

дай наразылықтарды Қазақстанның оңтүстігіне қайта барған сапарымда сан рет естуіме тура келді. Қаратау фосфоритінің базасында ірі-ірі химия кәсіпорындарын салу міндеті тұрған, құрылыс басына Орталық Комитеттің химия өнеркәсібіне жетекшілік ететін хатшысы Демичев пен КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары Дымшиц арнайы ат басын тіреген. Юсупов екеуміз оларды осы жерден қарсы алдық. Одан әрі Шымкент пен Жамбыл бардық. Келген қонақтың сынай жүретін, ақыл айта жүретін әдеті. Оған етіміз үйренген. Бізге қажеті құрғақ сөз емес, нақтылы көмек. Дәмететініміз сол. Сұрай білуге де машықтанып алғанбыз. Бұл жолы да олар мырзалық көрсетіп, қосымша қаржы, жабдық және басқа да материалдық көмектерін беріп кетті. Қарт Қаратау етегінен бұрынғы Шолақтаудың орнына Қаратау, Бүркітті қыстағының орнына Жаңатас қалалары қанат жая бастады. Индер мен Алғатың серпін, жаңа қуатпен өркендей түсті.

...Орақ науқанына жаппай кіріскенше, демалып қайтуға рұқсат алып, Болгарияға, Қара теңіздің тап іргесіндегі Варнаға тоқтадық. Біз қайтар шамада Д. Ф. Устинов келді. Болгария Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы әрі Министрлер Кеңесінің төрағасы Тодор Живков түскілік дәмге шақырып, жылпы болгар халқының тарихын, біз отырған үйдің болгар патшасы Бористікі екенін айтып, қонақжай мінез танытты. Әңгіме Тодорда емес, басқа бір оқиға есте қалыпты. Живковтен кайтып қонақ үйге келсек, алдымыздан қайғылы хабар шықты. Варна портына жақын маңда пароход ішінде Морис Торез дүние салыпты. Ол 1924 жылдан өмірінің ақыр аяғына дейін француз Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі, ал 1930 жылдан 1964 жылға дейін ФКП Бас хатшысы, кейін төрағасы болған, өмір бойы отаршылдыққа қарсы күресіп, ұлт-азаттық қозғалысты қолдаған, табанды интернационалист адам. Біз бір топ кісі теңіз портына барып, оның жесіріне көңіл айттық. Марқұмның Францияның ұлттық жалауы жабылған мәйіті кеме капитанының каютасына қойылыпты. Біз француздың ұлы перзенті, халықаралық коммунистік және жұмысшы қозғалысының көрнекті қайраткері Морис Торездің алдында азаматтық соңғы парызымызды өтедік.

Онсызда жіпсіз байланып отырғанмын, Софиядан Мәске-

уге бір күн кешігіп ұштық. Мәскеуге түсісімен Алматыға тарттым. Солтүстік облыстарда қызу науқан — егін орағы басталғалы тұрған. Шілденің соңғы күндері осылай еріксіз асықтырған.

... Тамызда Хрущевтің тағы да жолы түсіп, Қазақстанға келді. Біз оны әдеттегідей үйренген поезынан елең-аланда Қостанайда қарсы алдық. Ол шаруасын егін даласынан бастады. «Станционный» деген совхоздың жайқалған егінін көріп, балаша мәз болды. Совхоз директоры Климов деген мол тәжірибе жинақтаған, істің көзін білетін жігіт еді. Никита Сергеевич күдігін жасыра алмай:

— Астықтың ең тәуір жеріне алып кеп тұрған жоқсыздар ма? — деді. Бородин солай айтарын сезіп тұрғандай:

— О, не дегеніңіз, Никита Сергеевич, Қостанай даласының қай бұрышына барсаңыз да, бітік егіннің үстінен шығасыз. Қайта, орта қол деген жерді көріп тұрсыз, — деп жел бере сөйледі.

Никита Сергеевич аттап басқан сайын:

— Төкпей-шашпай дер кезінде жинап алу үшін не қажет, соның бәрін жасау керек, — дегенді қайталаумен болды. Соның арасында жергілікті басшылардың атына бірсыпыра ескертпелер жасады. Тың игеруге қарсы болғандардың да құлағы шулады. Арада он жыл өтсе де өзінің оппоненттерін кешіре алмаған жайы бар. Тілден бал да, зәр де тамады. Нысанаға мені де алып үлгерді.

— Сіз ауданаралық өндірістік басқармаларды ұйымдастыруға қарсы болып едіңіз. Таза парға да қарсы шықтыңыз. Біз сізді қолдаған жоқпыз. Қане, кімдікі дұрыс боп шықты, айтыңызшы? — деп көзі шатынап, танауы делдиіп кетті.

Қазақта: «Көргенді көргенсіз жеңеді» деген бар. Онымен тәжікелесіп жатпадым. Пицундадағы кеңесті ұмытпапты. Сондағы ессін енді қайтарып отыр. Бұл — бір. Екіншіден, қолы ұзын кісінің қоразы жұмыртқа тауып тұрғанда, менің сөз жарыстырып жатқанымды тірі жан түсіне қоймас еді. Үндемеген үйдей пәледен құтылады. Бірақ, дәл осы мәселеде кімнің дұрыс, кімнің бұрыс айтқанына уақыт өзі төреші болатынына күмәнім жоқ еді.

Хрущев осылай біраз жер тепсініп алып, Целиноградқа асықты. Есіл станциясында әлдебір ағылшын баспагерімен бірге

ашық машинаға ауысты. Атыз аралық тар жолмен жүріп, әр жерде тоқтап, егінжайды аралап көрді. Шет ел журналистерінің қалай-қалай орағытып сұрақ қоятынын өздеріңіз білесіздер. Жанды жерден ұстайды. Хрущев сөт сайын:

— Тың адам танымастай өзгерді, жалпы тың эпопеясы — нағыз ерлік дастаны. Естеріңізде ме, біз тың жерді игеруге кіріскен кезде, — деді екпіндеп, буржуазиялық баспасөз қайдағы жоқ қиял, кезектегі «большевиктік» айла деп таныды. Кеңес өкіметі экономикасын тығырыққа апарып тірегелі отыр деді. Бірақ өмір бұл болжамды толық жоққа шығарды. Қазақстан еліміздің астықты аймақтарының біріне айналды.

Хрущев не айтса да, періште әумин деп тұрған кез. Дұрысы да — дұрыс, бұрысы да — дұрыс. Қазақ оны аузы қисық болса да бай ұлы сөйлесін деп баяғыда айтса, текке айтпаған екен.

Кешке қарай Целиноградта болдық. Келесі күні таңертең тыңгерлер Сарайында партия-шаруашылық активінің кеңесін өткіздік. Кеңес Хрущевтің сөз сөйлеуімен басталды. Обком хатшылары мен шаруашылық басшылары құралақан келмепті, өлке астық тапсыру жоспарын орындайды деген нық сенім білдіріп, диқан қаумының қажырлы еңбегін қанағаттандырарлық сезіммен баяндады. Кеңестен кейін Бурабайға жүріп кеттік. Хрущев екі-үш күн емін-еркін демалып, қармақ салып, аң ауламақ. «Табан» демалыс базасына әкеліп орналастырған соң, біз өз жайымызбен кеттік.

Бар шаруа бір жақты болған соң, Брежневке телефон соғып, астық жинау барысынан хабардар еттім. Ақмоладағы кеңестің қорытындысына ризашылық білдірді. Ең соңында Хрущевтің «қызылсырағанын» айтып, екі күн ың-шыңсыз демалғысы келетінін хабарладым. Леонид Ильич асықпай тыңдап алып барып:

— Никита Сергеевичтің той тойлап жүруге уақыты жоқ шығар. Ол бүгін Қырғызстанға ұшуга тиіс. Ол жақта кідірместен Мәскеуге оралады,— деді.

Айтқандай-ақ, аузымызды жиып алғанша Хрущев шақырып жатыр деген хабар алдық. Біз келгенімізше, ол сақадай сай отыр екен. Оның Бурабай курортында демалуына байланысты ұйымдастырылған шаралар жайына қалды. Көңілі пәс. Жалғыз Хрущевтің ғана емес, қасына ерген ығай мен сығайдың түгел

қабағы түсіп кетіпті. Жантыныштықты кім жек көрсін, күтпеген жерден жылы төсектен суырып алғандай, құты қашып кетіпті. Бірінші хатшы Целиноград арқылы Қырғызстанға ұшып кетті. Одан әрі — Мәскеу, сосын демалыс... Сөйтіп, жүргенде қазан айы келіп жетті.

XXII

Қараша айының онынан Мәскеуде жүргем. Республика құқын арттырып, оларға берілетін өкілеттікті ұлғайту мәселесі жөнінен құжат дайындалып жатқан. Соның әуресімен ертелікеш сарсылып отырғанбыз. Бас қатып, бір қолды екі ете алмай шапқылап жүргенде, кенет... Иә, күтпеген жерден КОКП Орталық Комитетінің кезектен тыс пленумы өтеді деген хабар алдық. Неге? Сонша асығыс өткізетіндей не себеп? Күн тәртібі ше? Жан баласы білсеші. Тек Полянский телефон шалып, аса маңызды өзгерістер болады дей келіп:

— Егер керек боп жатсаң, Орталық Комитеттің Президиумына шақыртармыз. Болмаса — нәтижесін ести жатарсың, — деді.

Бұл жұмбақтың сырын айтпай-ақ түсіндім. Хрущев «тағынан» таяды-аудеп топшыладым. Орталық Комитеттің мүшелері — бізге, Полянский айтқандай, хабар болмай, тырп етпеуді тапсырған. Тағатсыз күткен хабар да жетті. Пленум сағат он жетіде басталады деп ескертті.

Қазір, күн құрғатпай шығып жатқан мемуарлық әдебиеттердің арқасында Кремльде Пленумның қалай өткенін, онда тартыстың қалай өрбігенін қолмен қойғандай, минөт-минөтіне дейін шағып айтуға болады. Кезінде пленум жұмысын баспасөз жетерліктей етіп жазды. Мен өзгенің елегінен өткен фактілерге сүйенгім келмейді. Көзбен көрген — анық, құлақпен естіген — танық, яки не көрдім, соны қағазға түсіре кеткенім жөн ғой деймін.

Сонымен, пленум өз жұмысын бастайтын сәт те келіп жетті. Президиум столына бірінші боп Брежнев өтіп бара жатты. Мен дереу түсіне қойдым. Демек, ол — бірінші хатшы. Бізде мәртсбелі топты жасы үлкен, жолы үлкен кісі емес, дәрежесі

биік әкім бастайды. Солай қалыптасқан. Соған біздің де етіміз үйренген. Қанға сіңген, әбден қалыптасып алған дәстүр. Сол әдетпен келіп Леонид Ильич пленумды ашып, созді Сусловқа ұсынды. Ол барынша батыл сөйледі. Пленумға КОКП Орталық Комитеті Президиумының Хрущевті Орталық Комитеттің бірінші хатшылығынан босату туралы ұсынысын баяндап берді. Михаил Андреевичке Орталық Комитеттің мүшелері Хрущевтің қызметіне қатысты сұрақтар қойды және оған қанағаттандырарлық жауап алды. Хрущев өз өтініші бойынша Пленумда сөз сөйлеген жоқ.

Пленум бір ауыздан Хрущевті КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатып, оның орнына Л. И. Брежневті сайлады. Пленум А. Н. Косыгинді КСРО Министрлер Кеңесі төрағалығына тағайындауды ұсынды.

Біздерге — Орталық Комитеттің мүшелеріне, КОКП Орталық Комитеті Пленумының шешімдерін шұғыл түрде әрбір партия ұйымына, әрбір коммунистке жеткізуді тапсырды. Мен қазан айының 16-күні таңертеңгі 10-да Орал облысының, күнігі сағат 3-те Гурьев облысының, кешкі сағат 8-де Ақтөбе облысының активінде болған жайды түгел баяндап бердім. Әрлық коммунистер тарапынан пленум шешімдері толық мақұлдау және қолдау тапты.

Абай айтқандай, өмірдің алды — ыстық, арты — суық. Кәрі ойдың жасындай жас қалғанда ақ сөйлеп, әділін айтқан жақсы. Хрущев — тегін адам емес. Дегбірсіз, бірақ, күмәнсыз талант есі. Ол туралы айтқан кезде, бүкіл елдің және біздің республиамыздың игілігіне айналған аса маңызды шешімдер қабылдада оның сіңірген еңбегін естен екі елі шығармауға тиіспіз. Оның тың эпопеясына, партияның XX съезіндегі баяндамаына және Сталиннің жеке басына табынушылықты әшкерееуіне байланысты әрі азамат, әрі коммунист ретіндегі батыл адамдары жарқын мысал бола алады. Хрущев Қазақстанға зор ықылас аудара отырып, республика экономикасын өркендетуге ікелей қатысы бар бірқатар ірі мәселелерді шешуде үнемі олдау көрсетіп отырды. Ол Қазақстанға алты рет келіп-қайты. Еліміздің басшыларының келіп-кетуінен зиян көрген жерііз жоқ. Кез-келген мәселе, мейлі қосымша техникалар алатын олсақ та, не жауынгерлерді егін жинауға жұмылдыру қажет

болса да — бәрі әрі тез, әрі оңай шешілетін. Бірінші «мақұл» деді ме, онда көңіл орнында, бар шаруа майдан қыл суырғандай мінсіз орындалды дей бер. Әділеті керек, Хрущев жиі телефон соғатын, біздің жоқ-жітігімізді жақсы білетін және бар ынтасымен қол ұшын беретін.

Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ. Хрущев те кемшіліктен кенде емес еді. Оның қызметін зерттеушілер айтып жүргеніндей, еліміздің экономикасын оркендетуге зияны аз тимеген ірі-ірі қателіктер мен ағаттықтар жіберді. Олар сонымен бірге мынаны атап көрсетеді: Хрущев өр мінезді, шоқтығы биік, талантты адамдарды мүлде суқаны сүймейтін еді дейді. Үзеңгілесуден қашып, ондай кісілерді айналасында ұстамауға ұмтылатын. Аты аңызға айналған қолбасшы, маршал Жуковты қалай-қалай төлкекке салғанын ғана еске алайықшы. Жалғыз Жуков пен солай болса жақсы. Осындай бір оқиға ұмытылмастай есте қалыпты.

1961 жылы «Правда» газетінің кезекті бір санында Қарағанды халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы Братченконың мақаласы жарияланды. Одақ пен республика Мемлекеттік Жоспарлау комиссиясын өткір сынға алып, халық шаруашылығы кеңесінің жұмысын жақсарту түсу жөнінде ескертпелер мен ұсыныстар жасапты. Материалды оқып бола бергенім сол еді, Хрущев телефон соқты.

— Братченконың мақаласын оқыдыңыз ба?

— Оқыдым.

— Принципті мәселелер қойылыпты. Сірә да, мақала авторы жоспарлау органдарының жұмысындағы кемістіктерді жақсы біледі-ау дедім. Республика мемлекеттік жоспарлау комиссиясының төрағасы Мельниковты орнынан босатып, оған төмендеу қызмет беріңіз. Братченконы Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлығына және Мемлекеттік Жоспарлау комиссиясының төрағалығына тағайындаңыз. Ал, Мельниковты қандай жұмысқа жібергеніңізді маған айтарсыз, — деді.

Өңгіменің аужайын байқап отырған да шығарсыз. Мынау қалай болар екен деп, санасып жатқан жоқ, қарсы дау айту — далаға атылған оқ. Құлақ аспасын білдім де:

— Ертең жауабын береміз, — дедім.

Қолынан келгеннің бәрі бірдей қонышынан баса бермейді.

Мельниковпен іщәй десіп, жүз шайыспақ түглі, сен десіп көрмеген сыйлас кісі. Меніңше, ол жанын салып жұмыс істейтін. Оны Қарагандыдан білемін. Соғыс жылдарында Қараганды обкомының бірінші хатшысы боп істеді. Донбасс неміс басқыншыларынан азат етілген соң Украинаға қайта шақыртылған-ды.

Қылышынан қан тамып тұрған бірінші хатшының әмірін одан басқа қалай айтуға болады, орындамауға шама жоқ. Мен Мельниковты шақырттым. Ауыр, ауыр да болса айтпауға болмады.

— Сіздің бұдан былайғы қызметіңіз жайында ақылдасайын деп едім.

Ол мені бірден түсінді.

— Сіз, сірә мені басқа жұмысқа ауыстыру туралы Орталық Комитеттен тапсырма алған боларсыз?

Мен жүзімді төмен салдым. Мельников желдің қайдан тұрғанын айтпай-ақ аңғарса керек.

— «Біріншінің» маған сенбейтінін өзім де білемін,— деді үзілген ойын жалғап.— Мен Украинада екінші хатшы боп Хрущевте істедім. Ол Мәскеуге ауысқаннан кейін мені Украина Компартиясы Орталық Комитетнің бірінші хатшылығына ұсынғаны да бар. Арамыздан қыл өтпейтін. Әйтсе де соңғы жылдары атаң демей, анаң демей арамыз суи бастады. Себебін дәл қазір айтып жатудың қажеті де жоқ. Сталин қайтыс болған соң, Украинада мені қызметтен алып тастап, дипломатиялық жұмысқа жіберді. Содан менің Қазақстанға екінші рет қайта оралуыма тура келді. Қысқаша бар тарихы осы.

Мельниковтың келісімімен Тау-кен техникалық инспекциясының бастығы етіп тағайындадық. Братченко жоғарыдағы айтылған қызметке жоғарылатылды. Хрущевпен байланысып, нұсқаудың орындалғанын хабарлады. Ол бет-аузы бүлк етпестен: «Шешім дұрыс қабылданған екен» деді.

Хрущев қайтыс болғаннан соң барып Мельниковты Мәскеуге жұмысқа шақырды. Кейінірек, жауапты қызметте жүріп, дүниеден өтті. Оның қызметтегі ауыс-күйісі туралы тарих бір кездері П. К. Пономаренкомен болған ексуара әңгімені еріксіз еске түсірді. Пантелсеймон Кондратьевич: «Хрущев өз бетімен ойлап, пікір айтатын, өзінен сөл-пөл артықтау жан баласын жақтыртпайды» дегені айна қатесіз алдымнан шықты.

Басқа бір мысал. Хрущевтің жеке меншік мал ұстауға тыйым салуы ауыл-село еңбеккерлерінің ашу-ызасын туғызды. Хрущевтің бағытын сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Беляев мінсіз жүзеге асырды. Тіпті шық жуытпауға тырысты. Республикалардың табиғи және экономикалық мүмкіндіктері, жергілікті халықтың ұлттық психологиясы, тіршілік-тынысы ескерілмеді. Белден басқаны сонша, партия-шаруашылық активінде сөйлеген сөзінде жеке меншік мал ұстауға мүлде тыйым салынсын деп, нұсқау берді. Солтүстік Қазақстан облысындағы Совет аудандық партия комитетінің хатшысы Филиппенконы бір сиыр ұстағаны үшін жер-жебіріне жетіп, қызметтен босатуды талап етті.

Хрущев адам төзгісіз беймаза еді, артық қылам деп, тыртық қылатын кезі аз болмайтын. Оның елеулі кемістігінің бірі — көрс көзге тайқып шығып, жалт беріп кететін мінезі, біреудің ұсынысын түкке алғысыз ғып, жоққа шығара салатындығы. Оған мүлде қарсы келуге болмайды, нұсқауы екі етілмеуге тиіс. Рас, жақсы сөз — жан семіртеді. Бірақ, көзінше күле сөйлеп, көпшік қойғанды жаны сүйетін. Екі сөз арасына есімін қосып айтсаң, мадақтап, мақтай түссең, төбесі көкке жеткендей, бал-бұл жанып, дүниеге сыймай отырар еді. Ал, қарамағындағыларды сынаған кезде, даусын орынсыз көтеріп, арқасы бар адамдай қызбаланып, қалай айғайға басқанын сезбей қалатын. Алды-артын ойлап алмай, бар мәселені табан астында шеше салғысы кеп, дегбірі кететін. Менің байқауымша, ол талап қоя білуді дөрекілікпен, мәселені жедел шешуді асығыстықпен шатастырып алатын.

Никита Сергеевич саяси өмірден — мына дүниеде болмаған кісідей зым-зия жоғалып кетті. Бізде бұл, өкінішке орай үрдіске айналған.

XXIII

Қазан айында өткен КОКП Орталық Комитетінің Пленумынан соң, араларынан ала жіп өткендей республиканың облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшылары түгел дерлік Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші

Л. И. Брежневпен бірге.
Тамыз, 1972 ж.

Атақты шонан Ж. Қуанышбаевқа қонаққа барғанда.

Республикаға награда тапсыру рәсімі.

Кабинетідегі
Қазақстан
картасы алдында.

М. Горбачевпен бірге Ақмола қаласындағы Бүкілодақтық астық шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтында болған кезіміз. 1985 ж.

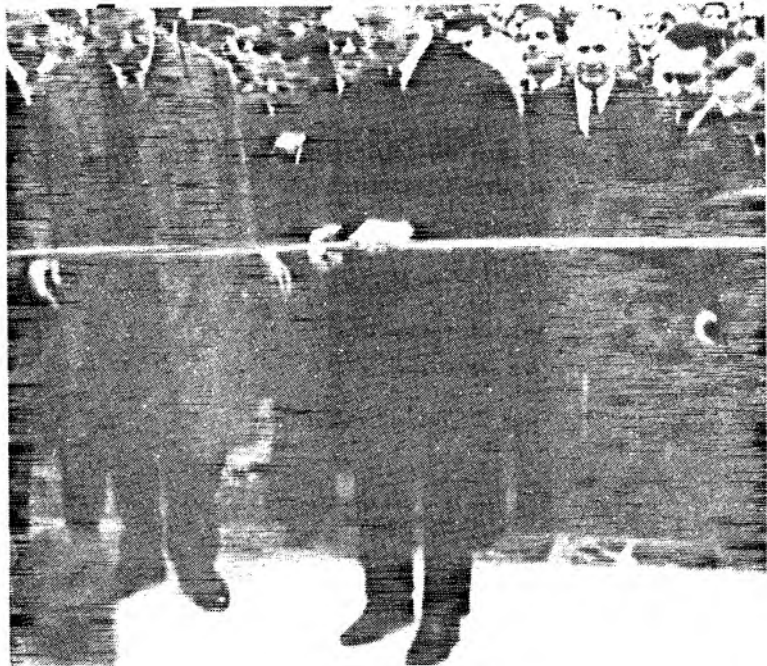

Қоңырат музейінде.
Манғыстау облысында

Алжир президенті
Х. Бумедьен.
Кадрлар даярлау
орталығының ашылу
салтанаты. 1966 ж.

Карл Маркс зиратында.
Лондон. 1977 ж.

Л. Брежнев пен А. Подгорныйдың Қазақстанға келуі. 1966 ж.

Ақтобе облысын аралаған күндерден. 1966 ж.

Озагтармен жүздесу

П. А. Тихоновпен бірге.

Жазушы Ғ. Мүсереновке Алтын жұлдыз тапсыру кезі.

Көкпе жерінің астықты алқабында.

М. Горбачевтің Ақмолага келуі. 1985 ж.

Мәдениет қайраткерлерінің бір тобымен кездескенде.

Москвеу көркем академиялық театрының артистерімен бірге. Қыркүйек. 1982 ж.

Вардияшы-панфиловшылар атындагы сая-бақтагы «Даңк» мемориалынын алу сәті. Ту сыртымызда тұрған батыр Б. Момышұлы. 1975 ж.

Назарбаевпен аң аулай барғанды.

Коңырат жүзүр гүлүтөрү.

Немере инім Диармен бирге. Кыркүйөк, 1991 ж.

Шығыс Қазақстан облысында
Шымкент облысында

Ақын Жамбыл ауданына

Абайға тәу ету

Байқадам тұрғындарымен сұхбат. Жамбыл облысы.

П. Головацкиймен «Октябрьдің 40 жылдығы» колхозының шаруанылығын аралағанда.

хатшысына тоң қабақ таныта бастады. Тізе қосып тірлік жасамаған жерде жұмыс оңа ма? Халық шаруашылығының бар саласына мұның кеселі тимей қалған жоқ. Басы піспеген жерде кереғар пікірлер көбейеді. Солақай шешімдер қабылданады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында осындай жағдай қалыптасты. Оның бірінші хатшысы бір жеңнен қол, бір жагадан бас шығармақ түглі, не бюро мүшелерімен, не обком хатшыларымен, не министрліктер мен ведомство басшыларымен тіл табыса алмады. Дау-дамай қобейіп, жұмысынан береке кетті. Әсіресе, Соломенцевпен екеуінің арасы адам төзгісіз жағдайға жетті.

Қараша айында Орта Азия республикалары өздерінің қырық жылдық тойларын атап өтті. Өзбекстанға Л. И. Брежнев, Тәжікстанға А. И. Микоян, Түркіменстанға А. Н. Косыгин келді. Одақтас республикалардың қуанышына ортақтасуға Қазақстан делегацияларын Ташкентке Юсупов, Душанбеге Соломенцев, Ашхабатқа мен бастап бардым.

Юсупов Ташкенттен салысуға кетіп оралды. Болған жайды қынжыла отырып баяндады. Брежнев кездескен жерде:

— Байқауымда, Қазақстанда сізді тірі жан қолдамайды. КОКП Орталық Комитетіне үстіңізден келіп түсіп жатқан арыз-шағымда есеп жоқ. Мұндай жағдайда осыншалықты жауапты қызметті атқару ақылға сыймайды, — деп, өз қолымен өтінішін жазуға кеңес беріпті.

Юсупов бірінші хатшының кеңесін құп алғанын Орталық Комитетте хабарлама жасады. Біз оның шешімін мақұлдадық.

Дәл осының алдында ғана Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы М. С. Соломенцев өзөзіл жолға түсіп, абыройын төгіп алғаны бар. Сыпайылап айтқанда, несі бар «гүлді» үземін деп, «ұрлық» үстінде ұсталыпты. Брежневпен байланысып, болған жайды баяндап, Соломенцевті КОКП Орталық Комитетінің қарауына шақыртып алуды сұрадым. Леонид Ильич мән-жайға қаныққан соң:

— Егер ол тек қана бір келіншектің көңілін жөндеп аулай алмаған болса, онда одан социализм зиян шеге қоймас. Біз оны басқа бір облысқа жұмысқа жіберерміз, — деді.

Осы әңгімеден кейін Соломенцевті Мәскеуге шақыртып әкетті, содан қайтып біздің жолымыз түйіскен емес.

1964 жылдың қараша айының соңғы күндерінің бірінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің барлық бюро мүшелерін, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарларын Мәскеуге шақыртты. Бірінші хатшының өзі қабылдады. Ол Юсуповтың қызметтен кеткелі жатқанын хабарлап, Қазақстан партия ұйымының алдында тұрған міндеттерге тоқталды. Сөзінің соңында сұхбаттасуға қатысып отырғандарға:

— Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына кімді ұсынасыздар? — деп сұрады.

Бірінші боп Юсупов орнынан көтеріліп, бірінші хатшылыққа КОКП Орталық Комитетінің Президиумы мүшелерінің бірін жіберуді, сол арқылы Қазақстан партия ұйымын нығайтуды ұсынды. Брежнев шу дегеннен қарсы болып:

— Жергілікті жерге, оның ұлттық кадрларына ондай сенімсіздік көрсетуге хақымыз жоқ. Бірінші хатшы республиканың өз ішінен сайлануға тиіс, — деп әңгіменің басын ашып берді. Қалған бюро мүшелері мен төраға орынбасарлары түгел менің кандидатурамды қолдады. Леонид Ильич:

— КОКП Орталық Комитеті ұсынылып отырған кандидатураға еш қарсылық білдірмейді. Онда пленум өткізуге тыңғылықты әзірлік жасаңыздар, қай күні өткізіледі, хабарын қосымша айтамыз, — деді.

Біз Брежневке ықыласпен қабылдап, жылы қабақ танытып, ізгі ақыл-кеңес, жанашырлық тілектестік білдіргені үшін алғыс айттық. Ал, Юсупов жөнінде Леонид Ильич: «Оның бұдан былайғы жұмысы туралы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті шешсін» деді. Желтоқсанның 2-сі күні Брежнев телефон соғып, Пленумға КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Титовтың қатысатынын, оны желтоқсанның 7-сі күнге белгілеу керектігін хабарлады.

Титов желтоқсанның 5-і күні кешкілік ұшып келді. Ертеңіне таңертең пленумды өткізу тәртібі мен Юсуповты өтініші бойынша босатылатыны жөнінде ақылдастық. Сол жерде обком хатшыларымен пікірлесіп едік, олар өре түрегелді. Біз ондай шешіммен келісе алмаймыз, оны орнынан алу туралы мәселені Пленумда талқылаймыз деп отырып алды. Әріне,

көптің аты — көп, бірақ мәсселені шиеленістіргеннен не ұтпаппыз; оданда мұны обком хатшыларының қатысуымен Орталық Комитеттің бюросында талқылап, қорытындысын пленумға хабарлауды жөн көрдік.

Желтоқсанның 6-сы күні түстен кейін бюро шақырылды. Мәжілісті Титов жүргізіп отырды. Барлық обком хатшылары, әсіресе Неклюдов, Бородин, Бектұрғанов, Банников, Қоспановтар Юсуповты ащы сынға алып, елеулі кемшіліктері үшін орнынан босатуды және партия жұмысының маңынан жүргізбеуді ұсынды. Орталық Комитеттің бюросы осындай шешім қабылдап, обком хатшыларының пікірімен келісті. Бюро шешімін пленумға баяндауды С. Ниязбековке тапсырды. Келесі күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумы маған тағы да зор сенім көрсетіп, бір ауыздан бірінші хатшылыққа сайлады.

Біз жарты жылдай Орталық Комитеттің екінші хатшысысыз жұмыс істедік. Кейін, КОКП Орталық Комитетінің ұсынысымен бұл қызметке КОКП Орталық Комитетінің хатшысы В. Г. Титов сайланды. Юсупов Орал облыстық атқару комитетінің төрағалығына жіберілді, бірақ жұмысында береке болмай, Тамақ өнеркәсібі министрлігіне ауыстырылды. Сол жерден зейнетті демалысқа шықты.

XXIV

КОКП Орталық Комитетінің қазан және қараша пленумдарының қорытындыларын талқылай келе Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшелері партиялық жұмыстың түрі мен әдісін жетілдіруге, мәдени және шаруашылық құрылыс міндеттерін шешуге, ұйымдастырушылық жұмыстарын күшейтуге дайын екендіктерін білдірді. Қараша пленумының қаулысына сәйкес селолық аудандық партия комитеттері қалпына келтірілді. Өлкелік органдар шаруашылық және мәдени құрылысқа басшылықты жақсартуға ықпал ете алмады, жалпы өзін-өзі ақтамады. Сондықтан Тың, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан өлкелері, сондай-ақ халық шаруашылығы кеңестері таратылды. Өнеркәсіпті халық шаруашылығы кеңестері арқылы басқаруға көшу ақыр аяғына дейін ойластырылмаған мәселе екенін өмірдің өзі дәлелдеп берді.

Жаңа бесжылдық басталды, оның алғашқы — 1965 жыл өте

ауыр тиді. Соған қарамастан өнеркәсіп пен құрылыс саласында бірқатар ірі-ірі өзекті міндеттерді шешудің орайы келді. Соның ішінде, оқырман назарын мынаған аударар едім: Қызылордада аса ірі целлюлоза-картон комбинаты мен жылу электр станциясы іске қосылды. Соның арқасында республикада буып-түйетін материал шығару қолға алынды. Қостанай облысында Жетіген асбест комбинатының бірінші кезегі пайдалануға берілді. Жылдың орта тұсына қарай Өзен мұнай-газ кен орнының бірінші кезектегі объектілерінің құрылысы аяқталды. Мұның өзі республика өміріндегі зор оқиға болды. Маңғыстаудың тұңғыш мұнайы алынды, оның мәні туралы КОКП XXIII съезінің мінбесінен айтылған-ды. Маңғыстаудың Өзендегі алғашқы мұнайы Гурьев мұнай өңдеу зауытына жөнелтілді. Пайдалы қазба байлықтардың орасан мол қорларын анықтаудың арқасында республикамыздың игерілмеген шөлді аудандары ірі өнеркәсіп торабына айналды. Бұл жерде біздің еліміздегі шапшаң нейтронды бірінші электр станциясы жұмыс істейді. Осы аймақтың қасиеті ортасынан әсем қала бой көтерді. Ол әуелі осында айдалып келіп, өмір сүрген украин кобзары Шевченконың атымен, ал қазір Ақтау деп аталады.

Наурыздың 10—12-сі күндері Қазақстан коммунистерінің XII съезі өтіп, онда жеті жыл ішінде республикамыз жүріп өткен жолға талдау жасалды. Шынымен, осы бір ұзақ та күрделі жылдар бізге не берді? Кең-байтақ республикамыздың картасына зер салған кісі осы заманғы 20 қаланың бой көтергенін көрер еді. Жеті жүзден астам ірі-ірі өнеркәсіп орындары, бес жүздің үстінде цех іске қосылды. Бұлардың қай-қайсысында да біздің еліміздің алуан ұлт өкілдерінің қолтаңбалары бар. Тек ауыр өнеркәсіптің өзі ғана 700 түрлі жаңа өнім шығара бастады. Жетіжылдық Қазақстан халық шаруашылығының индустриялық жолмен шапшаң қарқынмен дамуының сапалық жаңа кезеңі болып табылды. Жеті жыл ішінде Қазақстанның экономикалық потенциалы екі есе артты, ал өнеркәсібі республика ірге көтергелі бергі жылдарды есептегенде өнімді әлдеқайда көп берді. Жоспарды мерзімінен бұрын орындағаны үшін Балқаш және Жезқазған кен-металлургия комбинаттары Ленин орденімен, Соколов-Сарыбай кен-байыту комбинаты, Ақтөбе химия комбинаты, Қарағанды синтетикалық каучук зауыты,

Ертіс көмір бассейні, Қарағанды ет комбинаты Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Қазақстан коммунистерінің ең үлкен форумы еңбекшілердің материалдық тұрмыс жағдайы жақсара түскенін атап көрсетті. 1965 жылы 1958 жылмен салыстырғанда орташа айлық жалақы 28 процентке өсті. 1965 жылы 450 мың адам жаңа пәтерге көшіп, қоныс тойын жасады. Съезд республикамыздың табысқа жетуі — партияның ұлттық саясатының, КСРО халықтарының туысқандық достығы мен өзара көмегінің нығаюының тікелей жемісі деп бағалады.

Мен съезден кейінгі бірінші пленумда бірінші хатшылыққа, В. Г. Титов екінші хатшылыққа бір ауыздан сайландық. Титов партиялық және мемлекеттік жұмыстарда мол тәжірибе жинақтаған тамаша азамат еді.

* * *

Құрметті оқушым! Сіздердің асыл уақыттарыңызды өткен уақыттың өмірлік ескерткіштеріне еріксіз назар аударуымның, яки фактілерді тізіп шығуымның ең басты мәнісі — онда ел үшін, Отаны үшін қалтқысыз қызмет еткен еңбекші халықтың маңдай тері жатыр. Ол жай ғана тарих емес, адамдардың тағдыры, болашаққа қалдырған асыл мұрасы. Олардың жасампаз еңбегінен сіздердің де хабардар болғандарыңыз сол ұрпаққа деген құрметтеріңіз деп білемін.

... 1966 жылы 29 наурызда КОКП XXIII съезі жұмысын бастады. Қазақстаннан 204 делегат қатысты. Пленумда мені КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат етіп сайлады. Съезд шешіміне сәйкес республикамыздың алуан салалы индустриясы сенімді де бірқалыпты дамыды, ол еліміздің ең ірі экономикалық аймақтарының біріне айналды, оның ролі мен мәні жылдан-жылға арта түсті. Осы жылы бір миллиард пұттан астам астық жиналды. Науқан кезінде бірқатар облыстарды араладым, өз көзіммен диқан қауымының уақытпен санаспай күндіз-түні бірдей жұмыла еңбек еткенін көрдім. Астық өндірісін ұлғайтуда және экономиканы көтерудегі басқа да көрсеткіштерге қол жеткізгендері үшін Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақтөбе, Алматы облыстары Ленин орденімен наградталды. Су шаруашылығын өркендету және суармалы жерлерді пайдалануды жақсарту жөнінде қабылдаған ше-

шімнің дұрыстығын уақыт дәлелдеп берді. Қызылорда облысында күріш егісін жолға қоюға, сондай-ақ Шымкент облысында, Алматы облысының Ақдала алабында, Талдықорған облысының Қаратал ауданында және басқа да аймақтарда күріш егісі кең қанат жайды. Сөйтіп, Қазақстан қант қызылшасын, мақта, темекі сияқты, техникалық дақылдар жөніндегі аса маңызды базаға айналды. Жүзім, бақша шаруашылығы ойдағыдай өркендеді.

Сайып келгенде, қазақ даласы экономикалық жағынан ғана емес, мәдени салада да ілгерілеп, құлашын жаза бастады. Одақ көлемінен тысқары жерлерге де танылып, қарым-қатынасты күшейте түсті. 1966 жылдан бастап, қысқа мерзім аралығында үш бірдей мұсылман елдерінің — Алжирдің, Иранның, Египеттің қасиетті жерлерін басып, дәмін татудың сәті түсті.

Қараша айының соңы болатын. Брежнев хабарласып, партия үкімет делегациясын басқарып баруды ұсынды. Діні бір, ділі бір елдерге бармағанда қайда барасың. Қуана келістім. Әуелі Алжирге сапар шектік. Делегация құрамына — КСРО Сыртқы істер министрінің орынбасары Малик, КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкері Кабашкин, Кеңес одағының маршалы Москаленко, флот адмиралы Сергеев енді.

Біз Мәскеудегі Шереметьев — 2 аэропортынан ұштық. Үш сағаттан кейін Парижге таяу жердегі Бурж аэропортына келіп қонды. КСРО-ның Франциядағы елшісі Зорин жылы шыраймен қарсы алды. Сол күні Парижде қонып, келесі күні Алжирге аттандық. Жерорта теңізі үстімен қалықтап барып, кілт бұрылған самолет Дар әл-Беид («Ақ үй» деген мағынада) аэропортына мандай түседі. Бізді елші Пегов және жергілікті үкімет адамдары күтіп алды. Аэропортта аз-кем дем алып, қалаға бардық. Мандайалды қонақ үйі — «Сан-Жоржға» (Әулие Георг) тоқтадық. Мені мандайшасында: «Мұнда генерал Эйзенхауэр тұрған және осында соғыс жылдарында Жерорта теңізі жөнінен маңызды шешімдер қабылдаған» деген жазуы бар бөлмеге орналастырды. Қонақ үйдің терезесінен сиқырлы көк теңіздің ғажайып көріністері алақанға салғандай анық көрінеді.

Алжир — арабша аралдар деген ұғымды білдіреді, елдің аты астана атымен аталады. Жерорта теңізінің батыс бөлігіне орналасқан. Ол әкімшілік жағынан он бес уалаятқа, уалаят

округке бөлінген. Негізгі халқы — алжирліктер, олар арабтардан және тілі мен мәдениеті соларға өте жақын берберлерден құралады, дін жөнінен — мұсылман-сүнниттер. Алжир қаласы — алтын қақпа саналады, жылына алты мыңдай кеме қабылдаса, оның аэропортына 35 мың самолет ұшып, қонады. Алжирде минералдық шикізат қоры мол, мұнай, табиғи газ, темір, қорғасын, мырыш, фосфорит, сынап өндіріледі. Жүзім жинау, шарап ашыту, жөнінен Африкада оған теңесер ел жоқ, ал бидай, арпа өндіру, зәйтүн майын алу жағынан екінші орын алады. Кеңес Одағының көмегімен салынған мұнай және газ институты, тоқыма техникумы, сахара байлығын зерттейтін ғылыми институт бар. Сахараның солтүстік және шығыс аудандарында дүниежүзілік маңызы бар мұнай мен табиғи газ қорлары жатыр. Біз Алжирмен таныстықты дәл осы Сахарадан бастадық. Мұнай өндіретін Хасси Мессаудта болып, Мзаба, Лагуат, Медеа, Блида, ірі өндіріс орталығы Оран қалаларын араладық. Жалпы, алжирліктер ауыр қасіретті бастан кешірген халық қой. Осман империясынан кейін француздар, испандықтар, итальяндар және басқа да еуропалықтар бұл елді ондаған жылдар талан-таражға салып келді. Ұлт азаттық күрес жолында елуінші жылдардың аяқ кезінде бір жарым миллион адамынан айырылып, екі миллион адам тұтқын лагерлері мен қапас түрмелерде отырды, 9 мың қыстақ отқа оранған. Бірақ ер жүрек халық француз үкіметіне өз тәуелсіздігін табандылықпен мойындатқан. Революциялық Кеңестің төрағасы және Қорғаныс Министрі Х. Бумедьенмен арадағы біздің әңгімеміздің өзекті тақырыбы осы болды. Қоштасарда мен оған елден арнайы апарған қазақтың шапанын иығына ілдім. Сол күні Алжир Демократиялық республикасының Сыртқы істер министрі А. Бутафликпен жүздестік.

Біз Алжирде санаулы күндер ғана болдық, бірақ екі елге бірдей пайдалы көп іс тындырдық.

1968 жылы қантарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының тапсырмасымен Иранға еліміздің парламенттік делегациясын бастап барған күндерім әлі есімде.

1935 жылға дейін Персия аталып келген, солтүстік тұсынан Түрікменстанмен шектесетін, 1971 жылы Иран мемлекетінің 2500 жылдығын тойлаған іргелі мұсылман елі ғой. Қаңтар-

дың 16-сы күні Иранның астанасы Тегеранға ұшып келдік. Сенатор Д. Шариф Имами және басқа да ресми адамдар барықылас-ынтасымен қарсы алды. Біздің келу құрметімізге дастархан жайып, тый көрсетті. Дастархан басында премьер-министрі Әмір Аббас Ховейдпен, Иранның Кеңес Одағымен мәдени байланыс қоғамы басқармасының төрағасы, сенатор, генерал Амонолла Джаханбанимен таныстым. Қабылдау кезінде бізге мынадай бағдарлама ұсынды 1) Тегеранмен және оның әсем төңірегімен, тарихи айтулы орындарымен танысу; 2) Реза Пехлеви шаһтың мавзолейінде болу; 3) Шаһтың қабылдауында болу; 4) Меджлис төрағасына сөлем беру; 5) Сенатта сөз сөйлеу.

1925 жылы 31-қазанда 5-меджлис Каджер әулетін тақтан түсті деп хабарлап, желтоқсанның 12-сінде Құрылтай жиналысы Сейд Зия-әд-Диннің тұсында әскери министр болған Резаханды Реза-шаһ Пехлеви деген атпен Иранның шаһы деп жариялаған екен. Содан 1941 жылғы қыркүйектің 16-сына дейін дәурен сүріпті. Сырттан келген сыйлы қонақтар Тегеранға келсе, елмен таныстығын, міне, осы Реза-шаһ Пехлевидің мазарат-мавзолейінен бастайтын көрінеді. Сол дәстүрден біз де аттап кетпей, Тегеранның шет жағындағы Рее деген жерге салынған мазаратты көрдік. Бұл — киелі жер саналады-мыс, үш мың жыл бұрын ежелгі Иранның астанасы осы жерде тұрған дейді. Ел бірінші Петрдің қандай насат кісі болғанын, бойының ұзындығы екі метр төрт сантиметр болғанын жақсы біледі ғой. Реза-шаһ орыс патшасынан екі-ақ сантиметр аласа екен. Атақ-абыройдан кенде болмаған, алған ордендерінде есеп жоқ, жиган қару-жарағын айтып тауыса алмайсыз.

Сәскеге қарай Реза-шаһтың мұрагері, өз еркімен тақтан кеткенде әкесінің орнына отырған Мұхаммед Реза Пехлеви шаһтың қабылдауына келдік. Ниаваран сарайындағы шаһтың ордасы көздің жауын алады, сыртын көріп сүйсініп жүрген біз, ішін көргенде тіпті қайран қалдық. Алтынмен апталып, күміспен күптелген орданы тұңғыш көруім. Кірсе шыққысыз деп, сірә, осындай үлде мен бүлдеге оранған жерді айтатын шығар. Шаһ менімен бір сағаттай әңгімелесіп, әуелі өзі елдің ішкі жағдайы, Ирандағы ақ революция туралы баяндады. Жалпы, Иранда жүргізілген ресми реформаның мазмұны оның «Ақ революция» деген кітабында түгел баяндалған. Мен одан ха-

бардар едім. Реза-шаһ Чехословакиядағы оқиға туралы сұрап, сыр тартқан ыңғай байқатты. КСРО-ның сондағы елшісі ексуміз мәселенің мән-жайын егжей-тегжейлі түсіндіріп бердік. Ол парламенттік делегацияның келуін құптай отырып, өзара экономикалық байланыс туралы ойларын ортаға салды.

Делегация басшысы ретінде сенатта сөз сөйлеудің орайы келді. Тегеранның барлық газеттері сөйлеген сөзімді түгел жариялады. Онда терезесі тең, өзара сыйластық, ұлттық тәуелсіздік, бір-бірінің ішкі ісіне қол сұқпау принциптері негізінде кеңес-иран қарым-қатынасын нығайтуға мүдделі екендігімді білдірдім.

Әлбетте, біздің әрқайсымыз кезінде қызыға оқыған «Кәлила және Димнаны» тудырған парсылар туралы, талай-талай рубай, газелдерін жатқа білетін Рудаки, атақты «Шаһнаманы» қалдырған Фирдауси, «ақындар патшасы» атанған Унсури, ұлы философ, ақын әрі ғалым Омар Һаям, Сағди, Лахути елі жайында ұзақ әңгімелесуге болады. Оның соулеті, музыкасы, театры, жалпы көркемөнері мен экономикасы, әдет-ғұрпы, салт дәстүрін Исфаһан, Шираз, Абадан шаһарларын аралап, парсы шығанағындағы Харк аралын тамашалаған тұста көңілге тоқи жүрген, куана көріп, сүйсіне тыңдаған шақ аз болған жоқ.

Дәл осындай рухани ләззатты Египетке барғай сапардан да алып қайтқаным бар. Бұл 1970 жылдың қаңтары тұғын. Сегізінші бесжылдықтың шешуші жылы еді. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының тапсырмасымен парламенттік делегацияны басқарып бару — Кеңес Одағы сияқты ұлы державаның аманатын арқалап бару деген сөз, ол зор жауапкерлік жүктейтін айрықша сенім еді. Мен жүзден астам ұлт және ұлыстың атынан барып, қазақ деген халықтың кім екенін, қандай ел екенін танытып қайтатыным, мені асқақ сезімге бөлейтін. Бұдан асқан абырой, бұдан асқан бақыт болмайтын. Қазақ боп туганың үшін де тәубе дейтін сәттер аз емес еді.

Каирге келген күннің ертеңінде Біріккен Араб республикасының заң шығарушы жоғарғы органы — Ұлттық жиналысының жұмысымен таныстық. Оның қызметі жайында саяси экономия докторы, Египеттің, күллі араб шығысының, экономикалық проблемалары жөнінде жазылған көптеген еңбектердің авторы Лябиб Шүкейр Ұлттық жиналыстың төрағасы ре-

тінде жан-жақты әңгімелеп берді. Біз Кеңес Одағының тікелей көмегімен салынған Египеттің басты кәсіпорындары — Асуан гидротехникалық жүйесінде, Хелуандағы металлургиялық комбинатта, сондай-ақ Александриядағы кеме верфін, Махалла-эл-Кубрадағы тоқыма комбинатында, Ат-Таһирдегі жаңадан игерілген жерлерді көрдік. Әрине, адамзат дамуының алтын бесігі болған ежелгі Египет тарихы, оның бүгінгі келбеті жайында көп нәрсе көкseyде сайрап жатыр. Оны көзі ашық оқырман менен кем білмейді. Сондықтан, араб халқының аяулы перзенті Гамаль Абдель Насермен қалай кездескенім туралы айтып, әңгімені шиырсам деймін.

Бұл қаңтардың 19-ы күні Каир уақытымен күндізгі сағат екі болатын. КСРО-ның сондағы елшісі Виноградов екеумізді көптен күткен қимас жандарын көргендей қуанып қарсы алды. Ұзын бойлы, қыр мұрын, кең маңдай, нұрлы жүзді, қысқа бұйра да буырыл шашты, қиық мұрт, қыр қабақты, сымдай тартылған сымбатты кісі қос қолдап ұзақ амандасты. Қасын кере күлгенде мойылдай тұнық қос жанары от шашып, шуақты жүзінен нұр тамгандай. Біз бір-бірімізді аудармашысыз ұғынысып, ықыласпейілімізді өз тілімізде, ол — арабша, мен — қазақша жеткіздім. Елші маған: «Сіздердің тілдеріңізде ұқсастық бар-ау, бірден тіл табысып кеттіңіздер» деп сұрады. Мен оған: «Ұғысқан жүрекке тіл кедергі болмайды, біздің дініміз бен діліміз бір» дедім.

Насер сөздің түбін түсіріп сөйлейтін кісі екен. Өте зерек. Ойын қарапайым да анық жеткізеді. Соған орай мұқият тындай да біледі, жөнімен пікір таластыра да біледі. Бір сағаттан астам уақыт ішінде көп мәселе төңірегінде ой алмасылды. Бұл әдеттегі протокол үшін қажетті сыпайы, сырғытпа сөз емес, сыйластықтан туған сыр еді. Оның: «Біз бейбіт өмір тілейміз, бірақ тыныштықтың ауылы алыс боп тұр. Біз соғысқа лағнет дейміз, бірақ соғыс өрті анталап, қоршап тұр. Қандай қиындық болса да қасқайып қарсы тұруға бармыз, әділетті қорғауға қай халықтың болса да құқы бар» деген сөзі әлі күнге дейін жадымда жатталып қалыпты. Сан рет елдің қанды шеңгел қолының қасіретін бастан кешірген халқына 1953 жылы маусымда тәуелсіздіктің тәтті дәмін таттырған Гамаль Абдель Насер тарихта теңдесі жоқ ерліктер жасады. Оның рухы әділет үшін, тәуелсіздік үшін ұмтылған халқымен мәңгі бірге жасайды.

Әр заманның өз әні, өз сәні бар. Рухани байлықтың анасы — еңбек, ел зейнеттен гөрі бейнетке бейім болды, мешеу қалған ел экономикасын көтерудің қаракеті көбірек алаңдатты. 1964 жылдан 1986 жыл аралығында, мен зейнетті демалысқа шыққанша, Қазақстан коммунистерінің бес бірдей съезі өтіпті. Соның қай-қайсысында да кезекті бесжылдықта халық шаруашылығын өркендетудің негізгі қорытындылары шығарылып отырды. Республиканың табыстары таразыланды, экономиканы дамытудағы орын алған олқылықтар мен қателіктер сараланып, мейлінше әділ бағасын беруге ұмтылды. Мен қызметтен кеткелі біраз жыл болды, өткен жылдарға барынша сын көзбен қарауға, «әттеген-айларымызды» көбірек ескеп, барымыз бен жоғымызды електен өткізген сайын мына бір байламға табан тірей беремін, ел еңбекке жұмылды. Әркім шыққан тауым биік болсын деп, жекс-дара шаппады. Қол ұстасып, тізе қосып жұмыс істеді. Елдің дәулеті асын, бағы тасысын деді. Сол арқылы тұрмыс жақсартуға күш салды. Меніңше, еңбектері еш кетпепті. Оны мына деректерге қарап-ақ аңғаруға болады.

Қазақ даласындай ұлан-ғайыр жер кемде-кем. Бір өзіне Ұлыбритания, Франция, Германия федеративтік республикасы, Испания, Австрия, Голландия және Дания сияқты іргелі елдерді тұтас алғанда, емін-еркін сыйып кетеді. Сол кең-байтақ өлке отыз жыл ішінде өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы және мәдениеті өркен жайған республикаға айналды.

Бұған дейін де шет-жағасын айтқанмын, Қазақстан түсті, сирек және пайдалы металл өндіріс жөнінен елімізде елеулі үлес салмағы бар. Олар Өскемен қорғасын-мырыш және титан-магний комбинатының, Балқаш пен Жезқазған кен-металлургия, Лениногор мен Ащысай полиметалл комбинаттарының, Зырянның қорғасын, Павлодардың алюминий, Шымкенттің қорғасын, Ертістің металлургиялық-химия заводтарының ұйымшыл ұжымдарының жемісті еңбектерінің арқасында еселене түсті. Осы жылдар беделінде қара металлургия қарқынмен дамыды: Соколов-Сарыбай және Лисаков кен байыту комбинаттары Урал мен Қазақстан металлургиясының аса ірі базасына айналды. Еліміздегі ең қуатты ақ қаңылтыр цехы бар

Қараганды металлургиялық комбинатының тұтас кешенінің құрылысы аяқталды. Ермак ферросплав заводы іске қосылып, толық қуатымен жұмыс істей бастады.

Машина жасау және металл өңдеу саласы нығая түсті. Павлодардың трактор, Целиноградтың ауыл шаруашылығы машиналарын жасау, Өскеменнің, Қарагандының, Петропавлдың, Оралдың, Шымкенттің, Алматының заводтары пайдалануға берілді. Прибор жасайтын, энергетикалық және автомобиль өнеркәсібінің, химия, мұнай, құрылыс жол төсеу машиналарын жасайтын заводтардың шығарған өнімдері кеңінен мәлім. Республика ірі отын-энергетикалық өнеркәсіп орталығы ретінде танымал. Жүзден астам көмір және мұнай көздері ашылды. Қараганды мен Екібастұз көмір бассейндері жоғары қарқынмен оркен жайды. Көмір өндіру 1955 жылы бар-жоғы 28 миллион тонна болса, бұл көрсеткіш 1986 жылы 130—132 миллион тоннаға жетті. Бұдан бұрын айтқанымдай, 1965 жылы шілдеде Маңқыстаудың бір эшелон мұнайы тұңғыш рет өңдеуге жіберілсе, 1976 жылы ақпанда Қазақстан Компартиясының ХІҮ съезінде жүз миллион тонна мұнай өндірілгені туралы айтылды. Республиканың энергетикалық шаруашылығы шапшаң қарқынмен өсті. Екібастұздың бірден-бір отын-энергетикалық кешені жасалды. Болашақта Екібастұзда жалпы қуаты 20 миллион киловаттық жылу электр станциясы бой көтермек. Электр қуаты 1955 жылы 14,5 миллион киловат болса, 1986 жылы ол 85 миллион киловатт-сағатқа жетті. Қазақстан бұмен жылыту жүйесі бойынша алдыңғы орында, химия саласында да көш бастап келеді. Шымкент пен Жамбыл өндірістік бірлестіктері іске қосылғалы бері біздің еліміз сары фосфор өндіру жөнінен дүние жүзінде бірінші орынға шықты.

Қазақстан — жергілікті, жеңіл, тамақ және сүт өнеркәсібінің өсу деңгейімен өзінің экономикалық қуатының қай деңгейде екенін көрсеткен республика. Алматы мақта-мата комбинаты, Қостанайдың костюмдік маталар, Өскеменнің жібек маталары комбинаттары, Көкшетауда ленталық фабрика, көптеген қалалар мен аудан орталықтарында тігін және тоқыма фабрикалары шаңырақ көтерді. Семей, Шымкент, Алматы — халық тұтынатын тауар өндіретін аса ірі орталық саналып отыр. Автомобиль, әуе қатынасы, темір жол транспорты өркен жайды.

Барлық облыс орталықтарында осы заманғы әуе лайнерлерін қабылдайтын аэропорттар жұмыс істейді.

Халық жұмыла көтерген жүк, міне, осындай. Мақтануға лайық іс тындырса, неге паш етпеске! Мынадай мысалдарға және жүгіне кеткім келеді.

Бірінші: Қазақстан өзінің 60 жылдық торқалы тойы тойланатын жылы өнеркәсіп өнімдерін 1920 жылмен салыстырғанда 875 есе көп өндірді. Тек тоғызыншы бесжылдықта 365 жаңа кәсіпорпын; цех және өндіріс орындары іске қосылды. Қазір Қазақстан — еліміздің ірі өндіріс аймағы, оның ролі мен маңызы жыл санап арта түсетін болады. Ол өнеркәсіптің кез келген саласының аса күрделі міндеттерін шеше алатын дәрежеде, тек қарапайым еңбек адамдарының қолымен жасалған бар игілікті тиімді пайдалана отырып, өнеркәсіп өндірісін дамыту ісін тиісті арнасына дұрыс бағыттай білсек игі.

Екінші: Ауыл шаруашылығы тың игерген және одан кейінгі жылдарда күрт көтерілді. 1954—1979 жылдар ішінде Қазақстанда 290 миллион тоннаға жуық астық, басқа да ауыл шаруашылық өнімдері дайындалыпты. Республикамыздың астық сатуда үлес салмағы едәуір өсті. Мемлекетке негүрлым жоғары сапалы астықты мол беруде қолдан келгеннің бәрін жасадық. Әсіресе, 1979 жылы ұлы жеңіс деп айтуға лайық табысқа кенелдік. Тың игергелі бергі 25 жыл ішінде аса мол өнім жинаған жыл болды. Сол жылы 34.533.7 миллион тонна астық өндіріліп, мемлекетке 1 миллиард 262 миллион пұт немесе 20678 миллион тонна дән өткізілді. Тоғызыншы бесжылдық, шын мәнінде, астықтан тау тұрғызған жылдар еді. Отан қамбасына жыл сайын орта есеппен 81 миллион тоннадан немесе бір миллиард пұттан алтын дән құйылыпты. Жоспар 233 миллион пұтқа артығымен орындалды. Тек осы қосымша өткізілген астық тың эпопеясы басталғалы бергі Қазақстанның мемлекетке өткізген бар астығынан үш есе асып түседі екен.

Бір жолы Алматыда өткен көкөніс өсірушілердің кеңесі кезінде «Алматы» колхозының торағасы Л. Манько қабылдауыма келіп, Қапшағай суын пайдаланудың арқасында Кербұлақтағы үй орнындай жерден қалай мол өнім алып отырғанын айтты. Шаруа жайын білетін адамның әңгімесінде бір нәр барын ішім сезіп отыр. Бос жатқан маң даланы неге игермеске,

алақандай жерден алынған дүниені олжа көргеннен гөрі, түгел кәдеге асырсақ, мына астана халқы көкөніске қарқ болмас па еді?! Осы идеяны обкомның бірінші хатшысы А. Асқаровқа айтып, Кербұлақ алабын игерумен шындап айналысуды тапсырдым. Бұл дер кезінде жасалған сәтті қадам болды. Арада біраз жыл өтті. Қазір Кербұлақ алабындағы шаруашылықтар миллионнан астам тұрғыны бар астананы ерте пісетін картофельмен, пияз және басқа да бау-бақшалық дақылдармен қамтамасыз етеді.

Үшінші: республикада 1936 жылы не бәрі 16 жоғары және 83 орта арнаулы оқу орындары бар екен. 1980 жылы жоғары оқу орны — 55-ке, оның ішінде, екі университет бар, орта арнаулы оқу орны — 231-ге жетті. Студенттер қаласының қатарына Қарағанды, Жамбыл, Целиноград, Шымкент, Семей қалалары қосылды. Ауылдарда, аудан орталықтарында, қалаларда жүздеген жаңа мектептер, бала бақшалар, ауруханалар мен емханалар, мәдени ағарту орталықтары бой көтерді. 1978 жыл — ұмытылмас жылдардың бірі. Алматыда бүкіл дүние жүзі денсаулық сақтау ұйымдарының халықаралық конференциясы өтті, оған 134 елдің өкілдері қатысты.

Төртінші: 1973 жылдың басында-ақ республика әлемнің ондаған іргелі елдерімен байланыс жүйесін жолға қойғанды. Социалистік ынтымақтастық елдермен тығыз қарым-қатынас орната келіп, оныншы бесжылдықта шығарған өнімдерімізді халықаралық көрмелер мен жәрмеңкелерде кеңінен көрсетуге мүмкіндік алдық. Бұл шаралар экономикалық өзара көмек елдері жүйесімен жүзеге асырылса, республика бірқатар Азия және Африка елдеріне ғылыми-техникалық ықпал жасап, медициналық көмек көрсетті. Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жаңару — шет елдіктердің ерекше ықыласын аударта бастады. Социалистік ынтымақтастық елдердің партия-үкімет делегациялары, Европа, Азия, Африка, Солтүстік және Латын Америкасының парламенттік делегациялары жиі-жиі ат ізін салатын болды. Польшаның, Монғолияның, Болгарияның, Герман демократиялық республикасының, Лаостың, Эфиопияның және өзге де елдердің басшылары тұңғыш рет Алматы табылдырығынан аттады — Қазақстанды патшалық Ресейдің шалғай түкпірінде жатқан меңіреу ел деп санап келген олар жүзден

астам ұлт, ұлыстармен бірге қоян-қолтық еңбек етіп, бір семьяның баласындай тату-тәтті өмір сүріп жатқан қазақ халқының өскен, өркендеген ел екеніне, оның шалқар даласының гүлдене түскенін өз көздерімен көріп аттанатын.

Бұлар — дос сүйсініп, дұшпан күйінетін іргелі істеріміздің бір парасы ғана...

XXVI

Қазақтан сөз қалған ба! Ертеректе бір ақынымыз:

«Дүние деген үшқан күс,

Байқай алмай қаласың,

Басыңнан шарлап өткенін», — деген екен.

Сол айтқандай, өмір деген бес күндік екен, аққан жұлдыздай зу етіп өте шығыпты. Бұл арада басыңнан бақ ауса, алпыс күн тасыған дария алты күнге жетпей таусылады деп, өкініп отырғаным жоқ. Ел аман, жұрт тынышта, басың аман, бауырың бүтін кезде зейнеткер болу, әринсе, асарын асап, жасарын жасаған адам үшін қанағат тұтқандай абырой ғой. Арқа-басыңды кеңге салып, емін-еркін дем алғанға не жетсін. Ат үстінде жүріп ағайынмен қоян-қолтық араласа алмадық. Зәуінде бір бара қалсақ, от ала келгендей қайтуға асығатынбыз. Жора-жолдастар да, дос-жарандар да қолға түсіре алмай, қапыда жүретін. Ендігі өмірді солармен бірге өткізудің сәті түскендей еді...

Бақсақ, адамның дегені бола бермейді екен...

Дүрбелең басталды. Бұйығы жатыр, ұйқылы-ояу жүреді деп ұлттық санаға салқын қабак, салғырт көңілмен қарнымыз ашып жүргенде намысқа қамшы басты. Атаның ұлы — ер жігітке арту-артубел келетіні, бел асам деп білек сыбанған сын шақта оқтан қатты сөз келеді екен. Сол желтоқсанда осыған анық көз жетті. Бүгін соған да шүкір деушілер көп. Ал оны сол кезде қалай-қалай теріс айналдырып, кімдерді есекке теріс мінгізбедік. Тіпті, үш ұйықтаса түсіңе кірмес жала жабылды. Абай айтқандай, қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанатын аққоңіл қазақты ұлтшыл деп қап-қара күйені шімірікпестен жағасалды. Оған кең қолтық

қазақ алдыңа жайған дастарқаным, адал асым үрсын демеді, құдайдан тапсын деді де, іштен тынды, әліптің артын күтті.

Әрине, ел басына осындай күн туып жатқанда, менің пәлен деп таусылуым білместік болар еді. Бірақ желтоқсан оқиғасының кілтін іздеп, тобықтай түйінін жасауға ұмтылғандар қайырылып келіп, қармақты маған салудан танбады. Баспасөз, бұқаралық ақпарат жарғақ құлағы жастыққа тимей мені жерден алып, жерге салудан жалықпады. Республикадағы қандай да болмасын келеңсіз көрініс пен кем-кетікті бір менің басыма үйіп төкті. Бұған дейінгі елдің, еңбекші халықтың, оның зиялы қауымы жасаған игілік құмға сіңген судан бетер жоққа шығарылды. Айналып келгенде, өзбек ағайындарға жасалған қақпанды Қазақстанға, оның бұрынды Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысына айнала құра бастады.

Жалғанда жалғыздық жаман екен. Ертелі-кеш тыным болмайтын телефондар сап тыйылды. Күні кеше ғана құрдай жорғалап, алдыңнан қия өтпей, қисынсыз жерден қиялай келіп сәлем беруге құштар «әріптестерім», мені пір тұтып, ұстаз санаған қайран «шәкіртсымақтарым» біздің үйді айналып өтетінді шығарды. Тіпті базбіреулері аттанға ұран қосып, онсыз да лап еткелі тұрған шаланы үрлеуге асықты.

Ондайда ой жүйрік. Сан-саққа алып қаша береді. Жанның тәттілігіне емес, жылдар бойы мысқылдап жиган абыройдың шынымен-ақ батпандап шығып бара жатқандығы жанға батады екен. Әлгі бір аңызда айтылатын жәйт еске оралады. Мархабаты мол патша ашу үстінде өзінің қарамағындағы қызметкерлерінің бірін жазықсыздан жазықсыз өлім жазасына бұйырыпты дейді. Бір күнгі жарық дүние кімге болса да қымбат қой. Соны қимай бара жатқан әлгі пақыр:

— Әй, патша, менің айыбым менің ғұмырыммен бітеді. Ал, сенің айыбың мен өлген соң басталса керек, — депті. Патша сөзден жығылып, құлына кешірім жасаған екен. Сол айтқандай, менің айыбым басталатындай кімге қиянат жасап, кімді жылатқандай едім дегенді ойлаумен болдым. «Апыр-ай, — деймін өзіммен өзім оңаша қалған тұста, — ашық айтсам да ашынып, ауыр айтпаушы едім. Ақыл тезін алға салғандай күн кештім-ау деп жүргенде, бұ қалай? Досы жоқпен сырласып, досы көппен сыйластым деп жүргенім бекер болғаны ма? Мен

алтын басты азаматтармен үзеңгілесіп, үлкен іс тындырып жүрдім десем, қара бастың қамын кешкен кеудемсоқ пенделердің ортасында өзімді өзім алдап, арбауга түскен скенмін гой. Жарқылдағанның бәрі алтын емес скендігін, жалпақтағанның бәрі жанашыр еместігін ажырата білетін сияқты едім. Сонда біреудің көз алдындағы сабанын көріп, өз көзімнің алдындағы дөңбекті көрмегенім бе? Мейлі гой, кіл жақсыны жинау жоқ, көп ішінде, күріш арқасында су ішіп жүрген күрмек болмай тұрмас. Уа, шіркін! Абай жарықтық:

Жаман дос — көлеңке,
Басыңды күн шалса,
Қашып құтыла алмайсың.

Басыңды бұлт шалса,
Іздеп таба алмайсың, —

деп тап басып айтқан скен гой. Мейлі, пәлесі жүғар деген пенделік шығар. Оған өкінбен!

Ең бастысы, сол күндері өмір жолымды ой елегінен өткізген тұста жоғары қарап оқ атпағаныма көзім жетті. Жалған дүниеде үш арсыз тірліктен: арзан күлкіден, бойкүйез үйқыдан, жеңіл олжадан бойымды аулақ салғаныма іштей тәубе дедім. Ақылы қысқа, ойы келте жанды дос санап, сырымды ашқан жерім жоқ. Соған қуандым. Дүниеде жаман адамның айғақ болғанынан ауыр азап жоқ шығар. Солардан іргені аулақ салғаным ауыр күндердегі азапты ойлардан тез сергуіме себеп болды.

Сосын, шын жанашырсыз, тілеуқор інісіз еместігім ертерек ес жигызып, ерекше қанат бітірді. Тыңдай білген құлаққа:

«Досың емес тойдағы табақтасың,
Бас бүтінде отырар мадақтасып.

Досың сол, кім қол берсе, қамыңды ойлап,

Басыңа күн туганда, сорың қайнап», — дегенді жадына тоқығанын қалар ем. Мен бұл арада қызметтің алтын белдігін тағынғанша өз жаныңды жеп, тыныш отырғаның жақсы дегенді айтудан аулақпын. Әңгіме — жан дос, адал іні, ер азамат сен құрдымға батып бара жатқан тұста танылады. Жан азабын, оның ащы айғайын сол ғана есітеді, сол ғана түсінеді. Осы арада мына бір аңызға, аңыз да болса, ақиқаттан артық әділ сөзге жүгіне кеткім келеді.

Қазақты Абылай, қалмақты Қалдан билеген заман екен. Айдарынан жел есіп, айбарынан жер тітіркенген Қалдан Абылайға қыр көрсетіп, өз ықтиярымен берілсін деп, ең жақын уәзірінің туган атасын елшілікке жіберіпті-міс. Ыға қоятын Абылай қайда, өкпеге қиса да өлімге жібермейтін елшісін өлтіріп, Қалданған тұратын жерін айтсын деп хабар жолдайды. Қанына қарайған Қалдан қазақ ханының мына қорлығына шыдай алмай, жер қайысқан әскерін жорыққа аттандырады. Ол кезде батырға жүгінетін заман. Сап түзеген әскер алдында Абылайдың алпыстан асқан өкіл атасы жекпе-жек кезінде жаудың жеті бірдей сен тұр, мен атайын дейтін қызыл көз батырын жер жастандырады. Бірақ ант ауып, осы шайқаста қалмақ жеңсді. Абылай бастаған жүз сарбазды Қалданға тірідей алып бармаққа ала жөнелсді. Қалмақ хантойшысы қазақ ханын сынамақ болады. Үйіндегі төсенішті түгел шығартып, құр қара жерді қалдырады. Ондағы ойы хан қара жерге отырар ма екен, жоқ па скен, еліне қадірі болса қасына ерткендері құрмет көрсетер, көрсетпесс соны көрейін дейді. Хан тағдыры қыл үстінде тұрған сындарлы шақ скен бұл.

Содан сегіз қалмақ төрт кісімен Абылайды мейманасы асып-тасып отырған Қалданның алдына алып келеді. Келсе, үй іші жылан жалағандай, отырайын десе ызды қара жер, түрегеп тұрайын десе хан аты бар. Ол не отырудың, не отырмаудың жөнін таппай тұрғанда қасына ерген кісілердің бірі үстіндегі жібек шапанын шешіп, Абылай ханның астына төсепті. Оған ол үш серігімен жайғасыпты.

Қысқасы, Абылайдың қанын мойнына жүктегісі келмеген Қалдан мына бір тектілікті, ел иесіне деген құрметті көрген хантойшы қазақ ханын жүз кісісімен аман-есен елге қайтарады. Жолда: «Хан ием, бұрын ат табылса тон табылмай, тон табылса қару-жараққа зәру боп, қолын қысқа ғып келген өкіл атаң ел сенбес ерлік жасады. Ауыр сәтте арым жаным садағасы, деген сарбаздарыңыз көзсіз батырлық көрсетті. Солардың қайсысына көңіліңіз толып, қайсысын жақсы көріп келесіз?» — деп сұрапты бірі. Сонда Абылай хан: «Бәріңе де дән ризамын. Дегенмен көңілімнің төрін бір адамға ұсынып отырмын. Ол Қалданға таба қылмай, қысылшаң шақта қадіріме жетіп, жібек шапанын

астыма төсеп қасиетімді асырған Ембет батырдан артық адам жоқ», — депті.

Міне, Абылай атамыз айтқандай, басыма бұлт төнген қиын-қыстау күндерде қанаты қайырылған қартты қанаттандырған бір Азамат болды. Ол — Олжас Сүлейменов! Кім қалай қабылдайды, ол жағын білмеймін, бірақ кешегі бірінші хатшының намысын жыртысты демеймін, қашанда ақиқатты, шындықты жаны сүйетін, адалдықты жырлайтын ақын әділ сөзін айтты. Ол үстіндегі жібек шапанын емес, ар алдындағы Азаматтық сөзін айтты деп білем. Бәлкім, бір кездері «Аз и Я» пышаққа түсіп, Олжас қугын-сүргінге ұшыраған тұстағы менің аз-кем шапағатымның есесін қайтару емес, солай деп ойлаған болса, ондай жымсықы ойдың жетегіне ілескен кейбір ағайынның адасқаны. Мен «Аз и Я»-ның авторын емес, тар маңдай қазақтың бағына құдай берген табиғи талантқа қорған болуға үмтылдым. Ол үшін өкінбеймін. Бірдің емес, бүкіл елдің сөзін сөйлер артық туған ақындары бар ел бақытты!

Әлбетте, көпке топырақ шашудан аулақпын. Қабырғанды қайыстырғандай қасіретті күндерде халқым қанатының астына алды. Үлкені бар, кішісі бар — бәрі сәлемін үзбей, сәті түскен жерде ықыласын танытып, жабырқаған көңілге жұбаныш болар сөзін айтты. Қара халықтан асып қадіріне жетер ешкім жоқ па дедім. Мен бұлт сейіліп, аспанымызға күн нұры сәуле шаша бастаған бүгінгідей шуақты күндері баршаңызға алғыс сезіммен ықылас білдіре кеткенді жөн көріп отырмын.

Рас, мен де жұмыр басты, екі аяқты пендемін. Өткен күндерге ой жүгіртіп, әрбір қадамымды таразыға салған жайым бар. Шығыс даналығы: басқыштың төменінен бір-бірлеп басып қана жоғары шығуға болады дейді. Мен биікке осылай көтерілдім. Баз біреулердің:

Жанашырың болмаса

Жатпен жалғыз жүрмеңіз.

Қостаушыңыз болмаса,

Біле тұрып, білмеңіз, —

деген сөзіне иланған емеспін, иландыргым да келмейді. Бәлкім, белгілі мөлшерде бұл жерде бұл «гимнге» айналса, оған қоғамдық құрылысты құрбандыққа шалып, жеке адамдарды — қолында мөр, билік бар басшыларды сырт айналып өтіңіз деп айтудан аулақпын.

Тезек төре ұрлық қылған бір топ жігітті дарға асқалы жатқанда Кебекбай деген би топ ішінен суырылып:

— Дат! Ау, төре, менің бір сұрағым бар, — депті.

— Айт.

— Айтсам, су басынан тұна ма, әлдс аягынан тұна ма! — деп сұрапты.

— Аягынан су тұнатын ба еді, басынан тұнады да! — деп жекиді Тезек. Сонда Кебекбай:

— Олай болса, төрелігіңе құлдық, елдің төресі бола тұрып алдымен ұрлықты өзің жасайсың. Елде ұрлық-қарлық тыйылсын десең, алдымен жазаны өзіңнен бастау керек, — деген екен.

Жөн сөзге тоқтамау арсыздық.

Мен өзіме қатал сын көзбен қарауға үмтылдым. Өзімнің өмір жолыма өкінбесем де, халық сенген, партия аманат еткен қызмет мінсіз болды дей алмаймын. Шарифатта: жақсылық жасағанда да өзіне жасайды, жамандық жасағанда да өзіне жасайды дейтін қағида бар. Сол айтқандай, кім абыройсыз болғысы келеді, кім ар алдында адал болғысы келмейді. Жаңылыспайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ болса, төрткіл дүние түгелдей шаттыққа кенелмес пе еді, ішкені алдында, ішпегені артында дегендей, үлде мен бүлдеге оранып отырмас па еді. Менің ылғи да мынадай қорытынды тоқтау жасататын: ел басшылары ерекше жағдайда болды. Құдай-ау, саяжай дейсіз бе, самолет, машина дейсіз бе, тіпті үстіңізден шыбын ұшырмауға бар күзет дейсіз бе — бәрі бар. Ал мұның бір ғана өтемі бар еді, ол — халық үшін қалтқысыз еңбек ету. Сол жұмыстың нәтижесі қандай, ол өз алдына дербес әңгіме. Ал күніне тапжылмастан, кейде табан тоздырғандай он алты — он сегіз сағат жұмыс істейтінбіз. Социализмнің бір жеңісі — сегіз сағаттық жұмыс күні десек, конституциялық құқымызға қарамастан таңның атысы, күннің батысы демей, қашан сол күнгі шаруа бір жақты балмайынша, үйге қайтпайтынбыз. Оның үстіне күн сайын ағылып келіп жататын почтаны оқу, қат-қабат құжаттарды қарап, тиісті нұсқау беру, дамылсыз соғылатын «ВЧ» арқылы сөйлесу» осының бәрі бір кісіні сүріне құлатарлықтай шаруа еді.

Басқалай жұмыс істеу мүмкін емес. Әбден қалып алғанымыз сонша, байлаулы баспақтай шыға алмай, шыр айналып

жүргеніміз. Саясаттың жөні бір бөлек, ал күн сайын, сағат сайын әлденеше рет оралып отыруға тура келетін республикадағы әлеуметтік жағдай, мәдени өмір, экономикалық ахуал соған мәжбүр ететін.

Қазақстан қандай республика екені өздеріңізге мәлім. Атырау мен Алтай, Қаратау мен Қостанай даласына дейін созылып жатқан ұлан-байтақ жерді жылына бір рет аралап шығу, әлдекімдер айтып жүргендей, бой жазып, сөйіл құру емес. Аудан-ауданда болу, шаруашылықтарды, заводтар мен фабрикаларды, құрылыстар мен ғылыми орталықтарды көру., ондағы қарапайым колхозшылармен, шопандармен, диқан-механизаторлармен, жұмыскерлермен, ғалымдармен жүздесу, пікір алмасу, талап-тілектерін тыңдау, кейбір зәру мәселелер жөнінде ақылдасу., әр түрлі деңгейде өтетін кеңестерде, активтерде, пленумдарда сөз сөйлеу... уақытты ғана қажет етпейді, сонымен бірге қайрат-жігерді, талмай ізденуді, оқып-үйренуді талап етеді. Бұған Орталық Комитеттің Пленумдарына баяндама дайындауды, бюроға басшылық жасауды, Саяси Бюроның мәжілістеріне қатысуды қосыңыз, колхозшылардың, жазушылардың, комсомолдың, мұғалімдердің, әйелдердің... съездерінде сөз сөйлеу, жер-жерден келіп жататын ұсыныс-пікірлерді, өтініштерді былай қойғанда, арыз-шағымдар қанша қол байлады. Қатардағы жұмыскерден бастап министрге дейінгі дәрежедегі адамдарды қабылдау, алдыға келген үлкен-кішіні мұқият тыңдап, қолдан келгенше тілегін қанағаттандыру үлкен жауапкершілік емес деп кім айтқандай. Зады, республика деңгейінде ең соңғы мандай тірейтін жері өзің екенін білесің, соңғы үміті де сенсің. Сондықтан алдыға келген жан риза боп шықпай, сенің ішкен асың бойға сіңуі, тіпті бір нәрсе тындырдым деудің өзі ұят.

Міне, осындай қат-қабат шаруаға қарамай шетелдік делегацияларды қабылдауға, журналистермен сұхбаттасуға уақыт табуға тырысасың. Әрине, жіпке тізгендей бәрін санап шығу мүмкін емес. Бұл бірінші хатшының күнделікті тыныс-тіршілігі, өмір ағымындағы іс-харекеті. Және бір күн бір күнге ұқсамайтын. Тіпті шет елге делегация құрамында не оны басқарып баруға тура келген тұстың өзінде әр сапар сайын жаңа міндет, мүлде жауапты міндет арқалап аттанатынсың. Қалай дегенмен әр елдің салты басқа, иті қара қасқа... Жан-жақты хабардар

болып бармасаң, ұңғыл-шұңғылын біліп бармасаң, көктен түскендей көзді жұмып жүре алмайсың ғой...

Енді сол бір асау ағыс кілт тоқтап, құлазыған далада жалғыз қалғандай күй кешкен күнге де жеттік. Буырқанған өмір сап тиылғандай... Әуелгі кезде мына ию-қию боп жататын дүние шынымен-ақ бұрауы ұмыт қалған сағаттың тоқтағанындай көрінген... Біздің де көкорай көктеміміздің, жайқалған жазымыздың өтіп, сарғайған күзіміздің аязды қыспен астасып бара жатқаны осы шығар деп, тағдырдың маңдайға жазғанынан артыққа енді тәуекел жасай қоймайтынымды іштей мойындағандаймын. О, дүние-ай, десейші!..

Осы кітапты жазуға отырған күннен бастап және бір өмір арнасы ашылды. Ұрланып өтіп жатқан уақыт шіркін жетпейтінді шығарды. Бұрауы ұмыт қалған сағаттарға жан бітіп, қылдай тілдерінен тіршілік үні қайта естілді. Дүние қыраулы қыспен бітпейді екен. Сақылдаған сары аязда да өмір тоқтамайды екен. Көктемнің қайтып оралмасын білсең де үміт дүниесі ертеңгі күнге асықтырып, ойдағы көмескі тартқан сәулелерге нәр бергендей еңсеңді көтеріп, айналаңа серги қарайсың ба, қалай. Қалам ұстаған ағайындар айтатын шабыт шіркіннің ақ бозы маған да жолдас болғандай ма, қалай... Шылбырын ұстатып, өткен өмірге қозғау салдырғандай қамшылай ма, қалай... Неде болса, тәуекелге бел байладым. Атың жүріп тұрған кезде ылғи бәйгіден келетіндей сезінетін әдетің. Енді бақ емес, бап шабады. Жиһаз орнына кітап жинаған ем жастайымнан. Оның рәтін елу жылдан астам серік болған жан жарым Зуһра Шәріпқызы көрді. Обалы нешік, әдебиетті жанындай сүйетін, өнердің тылсым сырларына зейін қоятын. Және оқығанын айтып отырудан жалықпайтын. Ол кісі дүние салғалы өзім сығырайып ұзақты күн ермек стетінді шығарып ем, осы естелікті жазу барысында оным кәдеге жарады. Өзімнің архивтерімді, бұрынғы-соңғы жазбаларымды, кітаптарымды, өзім жайлы жазылған очерктер мен мақалаларды, әңгіме-сұхбаттарды, керек десеңіз, кейінгі жылдардағы көрпе астынан ши жүгіртіп, күйс жағуға ұмтылған дүниелерді де қайта қарап, ой слегінен өткізуді әдетке айналдырдым. Бұл тірліктің де өз ләззаты, өз мехнаты бар екен...

...Қай кезде де Орталық Комитет, үкімет қаулыдан кенде болған емес. Уақыт талап еткен және ел кәдесіне асарлық ондай құжаттардың талайы қолдан шықты. Бірақ оның орындалу жағына ұяттылаумыз. «Шала молда шарқ етер, төңіректі қарқ етерден» аса алмай жүрміз. Салғырттық салқыны меңдеп алған. Сен салар да, мен салар, атқа жемді кім салардың кебі шалғайдан тартып, жеткен жеріміз осы. Тегінде «жігіттің сөзі өлгенше өзі өлсін» дейтін дәрежеге көтерілмейінше, істе берсе, сөзде пәтуа болмайды.

...1972 жыл сәуір айында КОКП Орталық Комитетінің «Партиялық құжаттарды айырбастау туралы» қаулысына сәйкес Алматы қаласындағы Совет аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Кеңес Аухадиев маған партия билетін тапсырды. Кеңес өмір жолын қарапайым еңбектен бастап, комсомол жұмысында ысылған жігіт. Кейін партия, Совет қызметінде істеді. Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы, астаналық облыстың партия ұйымын басқарды, ал 1985 жылы қыркүйек айынан шаруашылық жұмысқа ауысты.

Партия билетін айырбастау еріккеннің ермегі емес, коммунистердің қатарын алаяқтардан, мансапқорлардан, маскүнемдерден, алыпсатарлардан, жатып ішер кер жалқаулардан, ұрықарылардан, партияның мұратты ісін қара басының пайдасына пайдаланып, қоғамдық мүддені мансұқ стушілерден арылтып, мейлінше тазарту еді. Сөз жоқ, бұл игі шара-тұғын. Бірақ біз оны қалай, қандай дәрежеде жүргіздік? Ол әрбір коммунистке, әрбір партия ұйымына сын болғандай еді. Өкінішке орай, қасқыр терісін жамылғандар қай кездегідей жауын-шашынның арасынан өтіп кетіп, жеме-жемге келгенде партиялылығын бетперде ғып ұстады. Әрине, жау кеткен соң қылышыңды тасқа шап дегеннің кері келіп отырған тұста мұны айттың не, айтпадың не.

Маған сол жолы № 00000011 билет табыс етілді. Бұрын қалай оны киелі санасам, бұдан былайғы жерде де қастерлеп ұстаймын. Журналистер менімен жиі әңгімелеседі. Әр түрлі партия құрылып, әр қалай ағым пайда бола бастаған тұста: «Сіз оңшылдарды жақтайсыз ба, жоқ солшылдардың позициясын

мақұлдайсыз ба?» Болмаса центристер жағындасыз ба?» деген сұрақты кесе-көлденең тартады.

Менің жауабым айқын деймін оларға. Оңшыл, солшыл, центрист дейсіңдер ме, жоқ басқа қандай партияң бар, олардың ешқайсысында шаруам жоқ. Қазақшалап айтқанда, алты аласы, бес бересім жоқ. Мен — коммунистпін! Лениндік ізгі мұраттарды ғана жақтаймын. Сол жолда аянбай тер төктім, ешкімнің ала жібін аттағаным жоқ, гайбат сөзден бойымды аулақ салдым. Иманым жолдас болса, ендігі оздырар шаруа осы.

XXVII

...1972 жылдың тамызы әлі есімде. Аттан түспей, ұйқы көрмеген күндер көбейетін науқан кезі. Қостанайда жүр едім. Мәскеуден Л. И. Брежнев телефон соқты. Әдеттегісінше амандық-саулық сұрап, ара-арасында әзіл-қалжыңымен тұздықтай сөйледі де:

— Қарсы болмасаң, өз көзіммен өсірген астығынды көріп қайтқалы отырмын, — деді.

Кеңесті Көкшетауда өткізуді жөн деп шештік. Леонид Ильичті сонда қарсы алдық. Бұл қара қошқыл бұлттың жер бауырлап жатып алатын кезі. Жаңбыр шелектеп құйып тұрған. Аэропорт маңындағы көз жетер жердегі егін көкорай шалғыннан бетер жайқалып жатқан. Брежнев самолеттен шығып, айналасына маңғаздана ұзақ қарап алып:

— Мені қайда алып келдің, Димаш-ау? Мынауың астық емес, шабындық қой, — деді.

Мен де жуып-шайып жатырмын.

— О жағына саспаңыз. Бәрі ойдағыдай болады. Бұйырған ырыздық қашпайды және несібесіз емеспіз, — дедім.

— Тіліңмен бал ішкізгендейсің, — деп әзілдеді ол, — бірақ биыл жағдай мәз емес. Алақанымызды жайып капиталистердің алдына тағы баратын болдық.

Брежнев кеңесті дүрілдетіп өткізді. Елдің ынта-ықыласы да бөлек еді. Кейбіреулердің, сарандық танытқаны үшін шаңын қағып та алды. Облыстық партия комитеттері хатшыларында арық айтып семіз шығуға үмтылған қулық та жоқ емес-ті. Қазір аузын қу шөппен сұрткендей сыңай танытса, кейін жиын-терін аяқталып, есеп-қисабы түгел жасалған тұста, міне, көрдіңіздер ме, біз қалай жұмыс істедік деп, бөркі қазандай боп шыға

келмек. Оны бас хатшы бір кісідей біледі. Қыспаққа алып, қақпайлап отырғаны содан. Леонид Ильичтің ауырлап айтқанына да, қалжыңмен түспалдап сөйлегеніне де хатшылар түсіністікпен қарайтын. Бұл жолы да оны риза еткендей ықылас танытқан. Кеңес бітісімен Мәскеуге телефон соғып, Косыгинмен сөйлесті. Қабағы ашылған, жайдары қалыпта:

— Қазақтар ерлеп тұр. Мемлекетке биыл бір миллиард пұт астық тапсыруға міндеттеме қабылдады...

Алексей Николаевич аргы жақтан қостай бастады білем, Леонид Ильич:

— Сол бәрекедді дегенді мен де аяп қалып жатқаным жоқ,— деп күлді.

Қонақасы — қазақтың бөлінбеген еншісі ғой. Жолға шығар алдында жайылған дастарқан үстінде Брежнев аса көңілді отырды. Ол кісінің көңілі көтеріңкі болса, қалған жұрттың қалай сезінетінін іштеріңіз біледі ғой. Сөз реті келген соң, айта кетейін, тегінде Леонид Ильич оқтау жұтқандай сазарып, қабағынан қар жауып отыратын адамдардың санатынан емес еді. Қайта әзіл-қалжыңы қатар жүретін. Реті келген жерде өзі жайлы, өзінің әріптестері туралы қаймағы бұзылмаған анекдоттарды айтып, елді қыран күлкіге батыратын.

Ол Көкше жерінде бір тәулік болып, көтеріңкі көңілмен Алтайға аттанды. Аттанып бара жатып:

— Сендер оңай құтылдындар. Бара оларға қамшы басатын шығармын,— деп бір күлдірін алды.

* * *

Бақанас — Алматы облысындағы Балқаш ауданының орталығы. Астанадан түп-тура екі жүз шақырым. Әрине, арқа-басы кең адам үшін бұл ат арытып, тон тоздыра қоятын жер емес. Ал, бір қолын екі ете алмай, әрбір минөтін қасқалдақтың қанынан бетер қастерлеп, қайтсем тиімді пайдаланам деп жүрген кісіге ит арқасы қиянмен бірдей. Маған бір емес, бірнеше рет зор сенім көрсетіп, республика Жоғары Кеңесіне депутат етіп сайлаған тұста мен осы екінші жағдайды бастан кешіп едім. Соған қарамастан осынау ырысы арылмаған, ынтымағы жарасқан, халықтың қасиеті дарыған, елдің салт-санасы, дәстүрі сақталған жерге сәлем беріп қайтуға асық едім. Әлі де сол әдет, сол мінез бар. Ат ізін салмай кету айып сияқты. Оның үстіне қазақ

аманатқа адал болған. Бұрын іспен әжеттерін өтесем, енді сөз жәрдемді ғана алға саламын.

Бақанасқа барған сайын олардың мұқтаждары, әсіресе ауданның әлеуметтік, экономикалық мәселелерін шешуге ұмтылатынын. Жаңа совхоздар ұйымдастыру, мәдени және тұрмыстық объектілерді салу — қысқасы, аудан өмірінің өзекті проблемаларын ақылдаса отырып қолға алатынбыз. Бір жолы облыс басшылары бар, арнайы шақырылған білікті мамандар бар — түгел Кербұлаққа жиналды. Ғасырлар бойы тусырап жатқан, аңызға жеткен өтінде ақ шағылға оранып жатқан кең алапты игеру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Күн өткен сайын қанатын жайып, халқының саны күрт өсіп келе жатқан Алматыны пиязбен, картоппен және басқа да көкөніспен қамтамасыз ету шешімін күткен іс еді.

Кашанда келісіп пішкен тон келте болмайды ғой. Ұшықиыры жоқ тың алапты игеруді біржолға қолға алу жөнінде берік байлам жасалды. Ол үшін қаладағы жобалау ұйымдары мен су шаруашылығы құрылысшыларын, сондай-ақ күрделі істің күрмеуін шешуге қатысты дейтін мекемелерді түгел жұмылдыру қажет деп табылды. Ортақ мүддеге олар бір кісідей жұмылды. Әрине, біреулер ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс бірінші хатшы айтқан соң, қоғадай жапырылмай қайтсын дер. Жоқ. Бұл өмір талабы еді. Оны үлкен де, кіші де дұрыс түсінді. Жаңа совхоздарды ұйымдастыруға іргелес шаруашылықтар араласып қазақтың кәделі жолы — жылу беруі, Кербұлақты игеру барысында Қапшағай теңізін пайдаланбай-ақ, жер асты су көздерін іздестіру жұмыстарының жүргізілуі елдің ықылас — ынтасын айтпай-ақ аңғартқандай еді.

Кербұлақ алабын игеру жөніндегі шешімнің дұрыстығы мен дер шағында қолға алынғандығын өмірдің өзі дәлелдеді. Одан бері қанша жыл өтті. Қазір онда шаңырақ көтерген шаруашылықтар миллионнан астам тұрғыны бар астана халқын ерте пісетін картоппен, пиязбен, қауын-қарбызбен жабдықтап отыр. Ол ол ма, Кербұлақтың бала түгілі басқамыз да тамсанып жейтін сотасы қандай! Баданадай-баданадай жүгерісі — береке-лі астық, құнарлы азық.

... Оразамызды газет, журналдармен ашатын әдетіміз. Радио не айтар екен деп, құлақты түрік ұстаймыз. Әрине, мерзімді

баспасөзде жарияланғандарды көз майынды тауысқандай түгел оқу, теледидар және радиодан берілген хабарды сарсылып отырып тындау мүмкін емес. Ал, республика экономикасына, әлеуметтік, мәдени өмірге қатысты орынды ұсыныс, проблемаларды назардан тыс қалдырмай және дер кезінде қолдау көрсету жазылмаған қағидаға айналған-ды. Кәсіпорындар, колхоз, совхоздар қол жеткізген табыстары туралы рапорт беріп, алдағы атқарар межелі істері жөнінде ойларын ортаға салып жатса, ол жалған ұраншылдық емес еді, алдамшы ақпарлар емес еді. Онда еңбек адамдарының мандай тері, ақыл-ойы, ізденіс іздері жататын. Рас, көп ішінде көзбояушылық болмады дей алмаймын. Даңқ пен дақпырт жетегінде амалын тауып, алғы сапқа арам жолмен үмтылушылар шаң бермей қалған жоқ. Бірақ бір қарын майды бір құмалақ шірітіпті деп, көпке топырақ шаша беру тағы келіспейтін сияқты. Ондай келеңсіз көріністер бұқаралық ақпарат құралдарының өткір сынына ұшыраған тұста арқасын қағып, кешіріммен қараған тұс, әй қайдам, болмаған сияқты. Бірақ газеттер, ашығын айту керек, өрісін түске дейін тауысып алған жалқау малшыдай таптаурын болған тақырыптардан айналып шықпайтын, сыңаржақ сындардан аспайтын. Мәселен, бастауын екпіндеп бастап, аяқтауға келгенде ащы ішсктей созылған құрылыстар, күрделі құрылыстағы әсіресе, мәдени объектілер жөніндегі кешеуілдеу үсті-үстіне жазылып жататын.

Мұның өзі істің ілгері жылжуына түрткі болудан гөрі ондағы жұрттың жүйкесіне тиіп, ығыр ететін. Істің мән-жайына жете көз жеткізіп, себебі, сыры ашылмаған сындардың осындай кері әсерін көргенде еріксіз қынжыласың.

Орынды сын ойлантпай қоймайды. Құрылыс саласындағы «әттеген-айларымызға» талдау жасай келіп, соңғы бір сөзімде сол дерттің диагнозын тап басып қойып та бергенім бар. Халық шаруашылығының басқа салаларына қарағанда ең ақсаулы жұмыс осы күрделі құрылыстың төңірегінен көбірек төбе көрсететін. Ол екінің біріне көзге шыққан сүйелдей айқын байқалатын. Орталық Комитеттің аппаратымен болған бір кеңесте осы салаға тікелей жауапты қызметкерлерге өткір сын айтуға тура келгені бар. Бұның бөлім меңгерушісіне де, хатшыға да тікелей қатысы бар еді. Жалпы, жұмыстың үлкен-кішісі болмайды. Ине сабақ-

таған ісмерден үй салып жатқан құрылысшыға дейін қойылатын бір-ақ талап бар. Ол — жауапкершілік. Ал, оған бас-көз боп жүрген адамдарға екі есе артық жауапкершілік жүктеледі. Біріншіден, ол адам істің ұңғыл-шұңғылына дейін зерделейтін маман болуға керек, екіншіден, оған кәсіп иелеріне көзін тауып бағыт бере алатын ұйымдастырушылық қабілет қажет. Онсыз шаруашылықты жүргізу, экономиканы өрге бастырам деу айға найза білгенмен тең. Біздің кадр іріктеудегі қателіктеріміз де осында еді. Яғни таразы басын тең ұстарлықтай азаматтар қолға көп түсе бермеді. Оны дер кезінде көзді шұқып айтпасақта, аңғары бар кісіге жетерліктей ғып түсіндіргенбіз. Дерт соны жүре тындаудан, немқұрайдылықтан асқынады. Алдын алмаған аурудың ақыры немес тынғанын уақыт көрсетіп беріп отыр. Ал кеселге кесел жамалып жатса, онда қайранда қалған алып кемеңнің айдынга оңайлықпен шыға қоюы скіталай-ау...

* * *

Халық: «Дүздегіні үйде болжама» дейді. Бәрін өз көзіңмен көріп, көңілмен тоқығанға не жетсін! Оған екі қолды төрт ете алмай жатасың. Кат-қабат. Қауырт. Соның ішінде жаңа пайда болған экономикалық аудандардың оркендетуге қатысты мәселелер мені шырт ұйқыдан оятатын. Керекү өңірі мен Батые Қазақстан атырабының мол байлығын игеру, онда алып құрылыстарға даңғыл жол ашу Қазақстанның гана емес, бүкіл елдің жанар-жағар май және энергетикалық проблемаларын шешу деген сөз еді. Істің басы-қасында болып, мән-жаймен түгел танысу үшін Павлодарға ұшып бардым. Облыстық партия комитетінің хатшысы Буровпен кең отырып, бар мәселенің бүге-шігесіне дейін талдадық. Сөз жоқ, Екібастұз — көмір қоры жөнінен Қарағандыдан кем түспейтін алып. Оның құт қойнауында жатқан қоңыр көмірді 1876 жылы тапқан Қосым Пішенбаев деген кісі. Он саусағынан өнер тамған, зергер кісі екен. Кен көзі табылғаннан соң араға жиырма жыл салып барлау жұмысы жүргізіледі, алғашқы ашылған шахта қазақ ісмерінің атымен аталады. Міне, содан бері бұл көмір қабаты шындап қолға алынбай келе жатқан-ды. Әйтпесе көмір қабатының қалыңдығы жағынан бүкіл дүние жүзінде теңдесі жоқ тұмба байлық. Көмір қабаты әрі таяз, әрі қалың. Сондықтан 600 метрге дейінгі терендікте ашық әдіспен өндіруге болады, мұның өзі экономи-

калық жағынан өте тиімді еді. Соған орай роторлы экскаваторлар құрастыру, жылдық өндірістік қуаты 56 миллион тонналық разрездер, қуаты 4—5 миллион квт ГРЭС-тер салу міндеті тұрғанды. Бұған Павлодар трактор, алюминий, химия заводтарының құрылыстарын қоссақ, бұл бір күннің және бір республиканың көтере қояр жүгі емес еді.

Осыларды ойға жұптап, Павлодардан Гурьевке бардым. Мұнай мен газ көздерін барлап жатқан геологиялық экспедицияның жұмысымен жете таныстым. Гурьевтегі, Ақтау мен Өзендегі мұнай өңдейтін және химия заводтарын өркендетудің жоспарын жасадық.

Алда тұрған асқаралы міндет маған айқын еді. Бұл, сайып келгенде, қазақ халқының ертеңіне даңғыл жол ашып қана қоймайтын, онымен еншілес елдің ортақ мүддесі болғандай өте ауқымды, аса қажетті мәселе тұғын. Ал, оны жоғары жақ — орталық қалай қабылдайды? Бәрекелді, үлкен игілікті шаруаға мұрындық болыпсың, қолдайық, қолдан келген көмегімізді берейік десе, жақсы. Олай болмаса, неше күннен бергі табан тоздырудың, ұйқысыз түндерді өткізудің бәрі зая кеткені гой. Мейлі, нартәуекел деп әуелі Брежневке, сосын Косыгинге көргенбілгенімді, көкейге түйгенімді түгелдей алдарына жайып салдым. Обалы нешік, ұсыныстарым қолдау тауып, Гурьев пен Павлодар облыстарының кәсіпорындары қомақты материалдық көмек алып, қолдарын ұзартқандай болды. Бірақ жаңа-Маңғышлақ облысын ашу жөніндегі әңгімеге келгенде, біздің пікірлеріміз көпке дейін бір жерден шыға қоймады. Екеуі де:

— Әуелі Жезқазған облысын ашып алсаңыз да, тақияңызға тар келмес, — деді.

— Мәселе оның көп, не аздығында емес, қажеттілігінде. Жаңа игеріліп жатқан аудандардың экономикасын күрт көтеруде болып отыр. Халықтың тұрмысы, мәдениеті соған мәжбүр етіп отыр.

— Біздікі көтере алмас шоқпарды беліңде қыстырма дегендік. Сенімді болсаң, онда тізгінді өзіңе ұстаттық.

— Мені алға салып, үлкен аманатпен аттандырып отырған және күдігінен үміті мол халыққа сенемін, — дедім.

Республикада, міне осылай 19-шы облыс — Маңғышлақ шаңырақ көтерген еді.

1973 жылы қоңыр күзде, жиын-терін жүріп жарқан шақта Брежнев телефон шалды. Аман-саулықтан соң:

— Хабар-ошарсыз кеткеніңе қарағанда жағдайларың оңша мәз емес-ау, деп біз де тартыншақтап отырмыз, — деді.

— Леонид Ильич, қазақ ауыр істен емес, ауыр сөзден қорыққан.

— Соған қарағанда менің сөзімнің жаны болды ғой. Шыныңды айтшы, астық өндіруден және оны дайындаудан жоспар орындала ма, қалай?

Семіз айтып, арық шығудан асқан ұят жоқ. Екі сөзді болғанша, жиын-теріннің нәтижесіне қарап байлам айтпаққа бекініп:

— Тамыз айының соңғы бес күндігіне дейін мүрсат берсеңіз, не бар, не жоқ дегенді ашып айтайын, — дедім.

Брежнев тауы шағылғандай:

— Жәр-ай-ды, тірі жанға ол да алыс емес, — деп, көңілсіздеу келісімін берді.

Айналдырған жиырма күннің ішінде мен астықты облыстарды тегіс аралап, облыс, аудан басшыларымен жүздестім, көптеген шаруашылықтың жетекшілерімен, механизатор-диқандармен пікірлестім. Астық жайы осы сапардан кейін алақанға салғандай болды. Қостанай, Целиноград, Көкшетау облыстарының тасы өрге домалап тұр екен, қамбаға түскен астығының өзі көрер көзді сүйсінткендей. Олар: «Қанша сұрасаңыз да береміз» — деп, желпініп те алған кезі болды.

Бас хатшыға уәделі күні телефон соқтым.

— Қазақстан 1 миллиард пұт астық үшін ұмтылып отыр, — деп мән-жайды баяндай бастап едім, жерден жеті қоян тапқандай қуанып:

— Онда ерлегелі тұр екенсіңдер? — деді, алғысын үстін-үстін жаудырып. — Былай етсек, қалай қарайсың? Облыстардың, ірі аудандар мен шаруашылықтардың басшыларын, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп өндірістерінің озаттарын, құрылысшыларды, зиялылар өкілдерін жинасаң. Халықтар Достығы орденін өз қолыммен тапсырайын.

Бұл орденмен республика 1972 жылы наградталған-ды. Соны тапсырудың сәті енді түскендей. Шынында да, бірінен соң бірі сабақтасып жататын науқандық жұмыстармен шаршаған

судің еңсесін бір көтеріп тастайтын қуанышты сағатты біз асыға күттік.

Тамыздың 27-сі күні Алматы еңбекшілері Брежневті құшақ жая қарсы алды. Орден тапсыру салтанатының алдында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде кеңес өткізді. Мол астық үшін, өнеркәсіп орындарының игілікті жұмысы үшін Леонид Ильич мақтау айтып, мәртебемізді бір көтеріп тастады. Оның сессіне қосылған өндірістік қуаттарды нашар игеріп, экономикалық көрсеткіштерді құлдыратып жіберген Қарағанды, Шымкент, Павлодар облыстары қатты сынға ұшырады. Өнеркәсіп және әлеуметтік-тұрмыстық құрылыстарға бөлінген қаржыларды дер мезгілінде игермегені үшін республика Орталық Комитетінің, Министрлер Кеңесінің басшылары тиісті сыбағасын алды. Ол кезде айтылған әрбір сын елеусіз қалмайтын, артынша тиісті шаралар белгіленіп, орын алған кемшіліктерді дер кезінде түзетуге тырысатын. Әрине, жоғарыдан айтылды екен деп, орынсыз бас шұлғуға да бара бермесек керек. Со жолы біздің тарапымыздан да бірқатар өкпе-наз, орынды ұсыныстар айтылды. Леонид Ильич те, оның қасына еріп келген Нүриев, Золотухин және басқалар тиісті жауаптарын берді.

Келесі күні салтанатты жағдайда Ленин атындағы Сарайда республикаға Халықтар Достығы ордені тапсырылды. Брежнев өз сөзінде КСРО құрылғалы Қазақстанның жүріп өткен даңқты жолдарын атап өте келіп, партияның экономикалық және әлеуметтік бағдарламасын орындау жолында республика жұртшылығы қарқын танытып, іскерлікпен күреседі деп сенім білдірді.

Қазақстанға берілген Отанымыздың ең жоғары үшінші наградасын қабылдап тұрып, КОКП Орталық Комитетіне, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумына, Министрлер Кеңесіне біздің республика еңбекшілерінің еңбегін жоғары бағалағаны үшін алғыс сезімді білдірдім.

Әрине, бұл жолдар осыдан жиырма жыл бұрынғы өміріміздің тыныс-тіршілігін, күллі рухын, болмыс-бітімін, жұмыс стилін айқын таныттары анық. Сондықтан да мен бар жайды сол уақыттың үнімен, сол уақыттың лебімен қағазға қаз-қалпында түсіруге ұмтылып отырғанымды байқаған шығарсыздар.

Қазақстан еңбеккерлері сөзінде тұрды. Алған міндеттеме-

сін абыройлы аяқтады. Жоғарыда айтып өткенімдей, Брежневтің сынынан дұрыс қорытынды шығардық, өнеркәсіп орындары батыл қадамдар жасап, жылдық жоспарын мерзімінен бұрын — желтоқсанның 26-ында орындады. Құрылысшылар да жұмыстарын жақсартып, ұмтылыс танытты.

Қазан айының аяқ шені жиын-теріннің нағыз күйіп тұрған кезі. Көкше жерін аралап, ертелі-кеш диқандар ортасында жүргем. Черненко телефон соқты.

— Ташкентте мақта өсіретін республика басшыларының кеңесі өткелі жатыр. Оған Леонид Ильич қатыспақ. Соған сіздің де барғаныңызды жөн деп шешті.

— Басқа да шаруа бар шығар?

— Өзбекстанға Халықтар Достығы ордені тапсырылады.

Сол жерде Шымкент облыстық партия комитетінің хатшысы Ливенцовқа хабарласып, мен барғанша Сарыағаш, Келес, Сайрам, Түркістан және Алғабас аудандарының партия комитеттері хатшыларын облыс орталығына шақыруды тапсырдым. Бас хатшы біздің жүзімізді көру үшін кеңес өткізгелі отырмағаны белгілі. Ақ алтын — астықтан кем мәселе емес. Сондықтан мақтамен айналысатын осы бес аудан не бермек дегенді анықтап алып барып, жиынға қатысу. Малақайынды аспанға ата қоярлықтай мақта шамалы еді, бірақ аудан басшылары жоспар орындалады деп сендірді.

Белгіленген уақытта Ташкент аэропортына ұшып келдік. Өзбек ағайындар үшін ақ түйенің қарны жарылған күн еді. Қаланы жайнатып тастапты. Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Әзірбайжан басшыларымен бірге Брежневті қарсы алдық. Кеңесте әрбір республика биыл қанша мақта тапсыратынын мөлімдеп, халық шаруашылығы жоспарының орындалу барысын баяндады. Екінші күні Брежнев ұзақ сөз сөйлеп, Өзбекстанға Халықтар Достығы орденін тапсырды. Обалы не керек, Леонид Ильичтің бізге — қазақ халқына деген көңілі бөлсек еді. Ол өз сөзінде: «Менің туган Қазақстаным 300 мың тонна мақта сатуға міндеттенді. Мұнымен бірге қазақстандықтардың мемлекетке кем дегенде 1 миллиард пұт астық беруге міндеттенгенін есте ұстау керек!» деді. Мұның өзі республика диқандарына айрықша шабыт берген-ді. Және олар сөздерінде тұрды.

Жыл он екі айда бір келетін демалыстың реті Қазан тойынан соң келді. Зайыбымыз скеуміз Ессентүктегі Калинин атындағы санаторийден орын алып, бүйыртса, еш нәрсеге аландамай емделейік деп, арқа-басты кеңге салып жатқанбыз. Құдай оны қош көрмепті. Он бес күн өтті ме, жоқ па, артымнан хабар жетті. Қалайда қарашаның 24-і күні Мәскеуге жету керек, партия үкімет делегациясы құрамында Үндістанға баратын болыппын. Айтқандай-ақ 25-і күні Брежневпен, Громыкомен бірге Ташкентке ұшып келіп, 26-ында Дели қайдасың деп тартып отырдық.

Үндістан! Аса көрнекті саяси қайраткер, ұлт-азаттық қозғалыс лидерлерінің бірі, бейбітшілік жолындағы жалынды күрескер, әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық езгіге қарсы қайтпас қайсарлық танытқан азамат, Кеңес Одағының адал досы Джавахарлал Нерудің елі.

Дели! 1947 жылы тамыздың 15-інде үш түсті ұлттық туды Қызыл фортқа қадаған, сөйтіп он жеті жыл бойы тәуелсіз Үнді елінің көшін бастаған Нерудің сүйікті астанасы. Халқының бақыты үшін тер төккен сондай күрескер жанның сүйікті қызы Индира Ганди үнді халқына тән ашық жарқын көңілмен, сәнсалтанатымен, ән-жырымен қарсы алды. Аэропортқа жиналған елде есеп жоқ еді. Премьер-министр қош келіспіздер деген шын ықыласты сөз айтты. Брежнев те жолдан жығылмай, қонақ көдесін жасады. Және екі ел басшыларының келіссөздері аса бір ың-шыңсыз шешіліп отырды. 1971 жылы тамыз айында бейбітшілік, достық және ынтымақтастық туралы Совет-Үнді шартынан кейінгі екі жақты достық қарым-қатынасты дамытуға қосылған аса маңызды үлес болды. Біздің делегациямызды Үндістан Президенті қабылдады. Достық үйінде үнді жұртшылығы өкілдерімен емен-жарқын әңгіме өткізілді.

Қарашаның 30-ы күні Мәскеуге оралдық.

XXVIII

1974 жылы көкек айының он бесінде Қазақ КСР Ғылым Академиясының президентін сайлау болып өтті. Халқымыздың аяулы перзенті Қаныш Имантайұлы Сәтпасовтан кейінгі осынау киелі орынға отыратын үшінші адам кім деген сауал ғылым төңірегінде жүрген талай азаматтың көңілін күпті еткен.

..Қаныштың ғылымдағы, мәдени ортамыздағы, әлеумет-

тік, қоғамдық өмірдегі орны қалай бөлек болса, ол кісі мен үшін де ең қымбат адам. Ол жайында бұған дейінгі тарауларда шет жағалап айтып өттім. Тек мына жайға назар аударар кеткенді жөн көрдім. Елдің ықыласынан асқан сый жоқ. Қаныш Имантайұлының қадір-қасиетін, азаматтық тұлғасын, адамгершілігін, заңғар ғалымдығын жоғары бағалаған халқы оның мәңгі есте қалдыру жолынан жығылған жоқ.

Міне осындай дара тұлға бастаған іргелі істерді абыроймен жалғастырып, республика ғылымына тың серпін туғызу кімге де болса оңайға түспесі анық. Сондай ауыр міндет Шөкин Шапық Шөкіұлына жүктелді. Ол, шын мәнісінде, энергетика саласында өзіндік орны бар ғалым еді. Техника ғылымдарының докторы, Іле өзенінің суы мен энергетикалық қорын комплексті түрде пайдалану мәселесін зерттеп, Қапшағай бөгені мен су-электр станциясының, Ертіс-Қарағанды каналының құрылысын салу ісіне үлкен үлес қосты. Ұзақ жылдар бойы Энергетика институтын басқарып, 1964—1967 жылдар аралығында Ғылым академиясының президенті болды. Өз өтініші бойынша босатылды. Артынша президенттікке Сәтпаевтың шәкірттерінің бірі Шаһмардан Есенов сайланды. Рас, оған ол оңайлыққа түскен жоқ. Оның бір артықшылығы пайдалы қазыналар саласындағы білікті маман еді, еңбекте ысылған-ды. Қазақ кен-металлургия институтының геологиялық барлау факультетін бітірісімен еңбек жолын Жезді жерінде геологиялық барлау экспедициясының қатардағы геологынан бастаған-ды. Ол бас инженерлігіне дейінгі жолдан өтіп, республика Геология министрі қызметі, Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлығына дейін өсті. Маңқыстаудың оңтүстігіндегі аса мол мұнайлы-газдың қорын, Жетібай, Өзен сияқты мұнай көзін ашуға қатысқаны үшін оған бір топ ғалымдармен бірге Лениндік сыйлық берілген-ді. Қазақ КСР Геология министрі боп тағайындалуына байланысты жеті жылдан соң ғалымдар оны президенттіктен босатты. Кейін В. И. Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтында кафедра меңгерушісі боп ұстаздық қызметке ауысты.

Міне, ендігі жол кімдікі деген сауал әрбір ғалымға ой салғандай. Әрине, ол орынға ғалымдығы шүбә келтірмейтін, ұйымдастырушылық қабілетін мойындатқан жан-жақты аза-

матты, ең бастысы үлкен адамгершілік қасиеті бар оқымысты лайық қой. Ондай бетке ұстар маңдай алды жігіттер, шүкір, баршылық еді. Бірақ ертең өкініп жүрместей, жеті өлшеп барып, бір байламға келуді мақұл көргенбіз. Сөйтіп жүргенде он адам — сорпа бетіне шығар дейтін қазақтың көрнекті ғалымдарынан Орталық Комитетке ұсыныс түсіпті. Онда менің туған інім — техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Асқар Меңдіахметұлын президентікке ұсынады. Бұған не дерсіз? Бұдан артық қолайсыз жай болар ма? Істің жайы айдарынан жел ескен дуалы ауызды ғалымдар ойлағандай шешілсе аяғымен емес, аузымен жүретін ағайындар табасына қалмасыма кім кепіл? Өмірдің өзі дәлелдегендей, кейін тырнақ астынан кір іздеушілер шімірікпестен бетке салық еткенін қайтерсіз. Әйтсе де, адалдықтың туы ақ қой қашанда. Менің Асқардың ғалымдығына, іскерлігіне, талантына зәредей де күмәнім жоқ. Соған қарамастан мен шу дегеннен үзілді-кесілді бас тарттым. Оның кандидатурасын КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімі мен КСРО Ғылым академиясының президиумы қолдап шықты. Оған да келісім бермедім. Мәселе бұлардан да жоғары деңгейде Л. И. Брежневтің өзінде қаралды. Оған М. А. Сулов, А. П. Кириленко, жалпы бөлімнің меңгерушісі К. У. Черненко, ғылым бөлімінің меңгерушісі С. П. Трапезников және осы жолдардың авторы қатысты: бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, қатысып отырғандар ұсынысты түгел қолдады. Леонид Ильич: «Сен оның жолын байлама. Туған інің болғанына ол кінәлі емес қой», — деді.

Асқар Қонаев осылай Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне сайланды. Ол осы қызметте он екі жылдан астам уақыт отырды, бір емес, үш сайлауда бірдей Ғылым академиясының ғалымдарынан қызу қолдау тапты. Оған екі мәрте КСРО Мемлекеттік сыйлығы мен Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ол әуелі КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, сосын академигі болып сайланды.

Пайгамбар жасынан әлдсқашан асқан ақсақалға әділ сөз ғана жарасқан. Бүйрегім бұрып бұра тартсам, өзге түгілі өз қадіріме жеттім дегенім бекер. Сондықтан осы жерде және бір шындықтың ұшын шығара кеткенді жөн көріп отырмын. Ха-

лықта бір мақал бар: «күйе күйдірмесе де күйелейді» дейді. Оған Қазақстан Коммунистік партиясының XVI съезінде ашы сын айтылды. Орнымен, жөнімен айтылса, құлдық. Тән жарасы жазылады, ал жазықсыз естіген сөз жайдан бетер жанды жара-лайды. Асқар сол кезде дәл осындай күйде жүрді. Намыстан өртенген ол қызметтен босануға өтініш берді. Тілегі қанағат-тандырылды.

Президенттік ауыр да абыройлы міндет, табиғаты бөлек дарын иесі, Лениндік сыйлықтың лауреаты М. А. Айтқожинге жүктелді. Бірақ, сұм ажал оны арамыздан тым ерте алып кетті.

***

Қазақ — малжанды халық. Табиғатындағы жарасымды бір мінез-құлыққа зер сала қарасақ, төрт түлік малынан да байқалады. Мәселен, ел ішінде бота қалжың деген сөз бар. Жас бота бір-бірімен ойнағанда ерке баладай қылықтанады. Ауыздарын маймандатып, енді болмаса опырып тістеп алатындай ыңғай байқатады. Жануар, ол еркелігін иесіне де жасайды. Шыбықтай бұралған тізесімен қағып қалатын да әдеті бар... Сөйтіп жеңіл ойынға, қалжыңға шақырады. Қазақтың «бота қалжың» деген сөзі осыдан өрбісе керек....

Леонид Ильич екеуміздің арамызда, міне сондай «бота қалжың» — зілсіз әзіл бола беретін.

Бір жолы:

— Моңғолдармен төскейде малың, төсекте басың түйіспесе де іргелес ел, обалы нешік, кешегі қиын-қыстау заман тұсында барған ағайындарыңа да ала көз болған жері жоқ шығар. Таяуда ресми сапармен барып қайтудың орайы келін отыр. Бірге баруға қалайсыз? — деді ол.

— Елден жырақ кеткен ағайынға кеш те болса жоқшы ретінде алып барайын деген ниетіңізге риза көңілден басқа айтарым жоқ, — дедім.

Әңгіме осымен тамамдалған. Мойын бұрғызбас шаруамен жүргенде партия-үкімет делегациясының құрамында Монғолияға барасың деген хабар жетті. 1974 жылы қарашада Брежнев, Громыко, Үсібаев және осы жолдардың авторы бар делегация жолға жиналды. Брежневтің көмекшісімен Іркітте (Иркутск) жолығатын боп келістік. Мен бір күн бұрын ұшып келдім. Облыстық партия комитетінің хатшысы Банников қарсы

алып, Байкал көліне барып қайтуға ұсыныс жасады. Ол бұрын Қазақстанда қызмет істеп, қазақтармен тонның ішкі бауындай араласып кеткен жігіт еді.

Әлбетте, Байкал айтса таусылмайтын жыр ғой. Өзі сынап-тай мөп-мөлдір-ау, шіркін! Қырық метр тереңдікке дейін айнаға салғандай көрінеді. Түпсіз терең. Найза бойламайды деген қазақы ұғым бүйім емес, 1620 метрден маңдай қайтады. Ал, тұшылығына пара-пар келетін жер бетінен қол таппайсыз. Әулие қонған жер ме дерсіз, өсімдіктің 600 түрі өседі екен, сол көз тұнатын сұлулық гажайып көрмесінен сүр мергенге қимас жануарлардың 1200 түрі бар десе, біреу иланар, біреу иланбас, сірә. Бірақ экологиялық апат сол табиғат тәңірісін де айналып өтпейті...

Біз екінші күні Ұлан-Баторға ұшып шықтық. Ол кезде Цеденбалдың дүрілдеп тұрған шағы. Барған күні келіссөз жүргізілді. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының атынан мен моңғол-кеңес достық қоғамына Халықтар Достығы орденін тапсырдым. Ұлы халық хуралының Президиумы біздің делегацияның барлық мүшесін Сухэ-Батор орденімен наградтады. Біз оны елге қайтар күні алдық.

Бұл арада мен өз отандастарым туралы бір ауыз айта кеткенім артық емес-аудеймін. Мұндағы ағайындардың елден жырақ кетуіне: 18-ғасырдың басындағы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен тарихқа мәлім апат, біздің елімізді әр жылдары жайлаған аштық зұлаMATтар себеп болып еді. Ондағы 60 мыңнан астам ағайынның дені Баян-Өлгей автономиялы аймағында тұрады. Аймақтағы отыздан астам мектепте, училищеде қазақ балалары ана тілінде білім алады.

...Егер қолым қалт еткен түстарда күнделік жүргізгендей болсам, әрине, көңілсіздеу дүние боп шығар ма еді. Өміріңнің ең қызық шағы, қымбат уақыттарың мәжілістерде, кеңестерде, жол үстінде өткен сияқты көрінеді де тұрады. Әлбетте қандай жиынға қатыспа, ол қандай дәрежеде өтпесін, елдің қамы, соның келелі мәселелері ғой. Бірақ нақты істен гөрі, ондай бас қосулар күн сайын, ай сайын, жыл сайын қайталанып жатады. Одан арқаннан ауыр жүк түскендей риза көңілмен шығатын да, қабағыннан қар жауғандай түнеріп, сіркең су көтермей қайтатын да кез аз болмайды. Мәселен, 1974 жылы Солтүстік Қа-

зақстаннан қайтып оралғаннан кейін төсек тартып жатып қалуға тура келді. Шығыс халқы жүректі патшаға, өкпені уәзірге теңейді, сол жүрек патша сыр беріп, екі ай азабын арқалаған жай бар. Әрине, оны әлдилей беруге дәтің жетпейді. Беймаза тірлік қамытын киіп, өмір көшіне қайта ілесіп кете бардық. Тағы да пленум, съезд, конференция...

...Әрине, ұмытылмас күндер, бүкіл халықтық тойлар аз болған жоқ. Ол дарақылықтан, даңғазалықтан емес. Еңбегін емген елдің еңсесін көтеру, өзі жасаған істің игілігін көріп, қуаныш ету. Ел алдында есеп беріп, ертеңгі күнге меже белгілеу. Республика мен Қазақстан Компартиясының елу жылдығын тойлау қазақ жерінің ғана емес, бүкіл елдің, Одақтың ұлан-асыр қуанышына ұласты. Мәскеуден Л. И. Брежнев арнайы келді. 1970 жылы тамыздың 28-і күні Алматыдағы В. И. Ленин сарайында сөз сөйлеп, артынан республикаға Қазан революциясы орденін тапсырды. Бұл республикаға берілген ең үлкен екінші сый, екінші орден еді. Сол тұста Қазақстан өнеркәсіп өнімдерін шығару жөнінен еліміз бойынша үшінші орынға көтерілген-ді. Араға үш жыл салып Леонид Ильич Алматыға және келіп қайтты. Бү жолы КСРО-ның 50 жылдығына орай Қазақстанға берілген Халықтар Достығы орденін құрметпен тапсырған-ды.

1974 жылы ақпан айында тың және тыңайған жерді игергенімізге 20 жыл толды. Сайып келгенде, бұл кеңес халқының жасампаз еңбегінің, мұратты істерінің үлкен тарихындағы жарқын беттер. Ол кезде өз бетімізбен білек сыбанып, мұндай айтулы күндерді атап өте алмайтын «жалтақ» кезіміз. Ұсыныс біздің тарапымыздан жасалса да, Орталық кесімді сөзін айтады. Ал, олардан нұсқау болса, сөз жоқ, екі етілмейді. Жиырма жылдықты бүкілодақтық шара ретінде өткізуге әмір алдық. Салтанатты мәжіліске қазақстандықтардан өзге Батыс Сібір, Урал, Орта Еділ бойының ірі-ірі астықты облыстарының, Орта Азия республикаларының, Татар және Башқұрт автономия республикаларының басшыларын шақырдық. КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерінің үлкен тобына, КСРО Министрлер Кеңесінің ауыл шаруашылығымен тікелей айналысатын азаматтарына арнайы шақыру жіберілді.

Салтанатты мәжіліске санаулы күндер қалғанда Кулаков

телефон соқты. Кейін қалай қайтыс болғаны жұмбақ күйінде қалған Федор Давыдович ол кезде КОКП Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшысы еді.

Ол әңгімені әріден бастады.

— Елімізде ауыл шаруашылығын өндірістік негізге көшіріп жатқаны бәрімізге белгілі. Өнімділігі әлде қайда жоғары техникалармен жарақтандыру ісі кең қанат жайып отыр. Жерді суландыру да ойдағыдай өрістеуде. Өкінішке орай, өтсмін қайтару қарқыны төмен.

Хатшының кімнің бағына тас лақтырғалы алыстан орағыта сөйлеп отырғанын түсіне алмадым. Бірақ аяғына дейін асықпай тындап, әліптің артын күттім.

— Біз жоғары өнімді еңбекті ұйымдастыруды ксңінен енгізу негізінде жоспарды қамтамасыз етіп қана қоймай, — деп хатшы ақыл айта бастады, — еліміздің совхоздары мен колхоздарында ауыл және мал шаруашылығының өнімін едәуір көбейтуді қамтамасыз етуге тиіспіз. КОКП Орталық Комитеті мәжіліске қатысушылардың назарын, міне, осы мәселелерге аудартады. Сондықтан оған қатысушылардың қатары көбейсе түспек. Дайындықтарыңыз қалай?

— Жаман болмауға тиіс.

— Жақсылап дайындалыңыздар. Баяндаманы Леонид Ильичтің өзі жасайды.

Наурыздың 13-күні КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерінің үлкен тобын бастап Брежнев ұшып келді. Келесі күні одақтас республикалар мен облыс басшыларын қабылдап, әңгіме өткізді.

Әр тойдың қайталанбас қуанышы, таусылмас қызығы бар. Одан алар әсер, түйер пікір, қанаттанар ой қанша. Жан-жақтан шақырылған қонақтармен бірге кең-байтақ республикамыздың ауыл шаруашылығы өндірісінің озаттары мен мамандары, партия, кеңес, комсомол органдарының жауапты қызметкерлері, қоғамдық ұйымдардың өкілдері 1974 жылы наурыздың 15-і күні Ленин сарайына жиналды. Салтанатты жиынға қатысушылардың жалпы саны 3 мыңнан асып жығылатын. Мәжілісті ашу маған жүктелді. Л. И. Брежнев өзінің баяндамасында тыңгерлердің еңбегін жоғары бағалай келіп, ауыл шаруашылығы өнімдерін одан әрі арттыру жолында ұлан-байтақ еліміз-

дің әрбір аймағы мен облысы алдында тұрған міндетті айқындап берді. Тап осы мәжілісте колхоздар мен совхоздардың ішкі тіршілігіне орынсыз араласып, әкімшілік қысым көрсетуге үзілді-кесілді тыйым салу керектігі, шаруашылықтың тарапынан жасалып жататын бастауларға қолдау көрсетіп отыру мәселесі көтерілді.

Шығыс халықтарында мынадай даналық бар: әрбір істің өзіне лайық мезгілі болады, ал мезгілсіз іс көңілдегідей болып шықпайды.

Бұл сөзге зер салып, мән берген кісі көп сырды ұғар еді. Әсіресе, шаруа жайын көбірек күйттеген жанға соқырға таяқ ұстатқандай сөз.

Уақыт шіркін ұшқыр ғой. Бір жыл бір күнгідей болмай өте шықты. 1974 жылы диқандар үшін қалай оңайға түспесе, биыл да бетімен от басқандай күй кешкен. «Көктемнің бір күні жылға азық» дейтін диқан жаз шығып, күн қызуы жер апшысын қуыра бастаған тұста: «Апыр-ай, қай кезде қапы жіберіп алдық» деп, егін шығымының қарын аштырғандай хал-жайын көріп, бармақ тістегендей болған. Әр облыс, әр аудан, әр ауыл өздері егетін дақылдың бабын біледі, жер сырын әбден ұғынған. Ертеңгі күнді былай қойғанда ендігі жылғы алты ай жазыңның қандай болатынын, ал малсақ жандар таңертең қойдың қорада құлағын қағуы мен қойдың өруінен, иттің танауын желге төсеуінен, жылқының дамылсыз пысқыруынан немесе жер тарауынан ауа райын бағдарлап, алақанға салғандай айтып отыратын қазақты қапы қалдырған жыл еді, бұл. Атырау мен Алтай мына жағы Қостанайдың салған төсектей жалпақ даласына дейін құрғақшылық бой жаздырмады. Бір смес, қатарынан екі-үш жылға созылған табиғаттың рақымсыздығынан астық өндіру өткен бесжылдықтың деңгейінде қалып қойды. Сол жылдары қыс та қырын келді. Семіздің майын, арықтың қанын сорамын дейтін көдуілгі шүнақ аяз шыдап бақ дегендей, сақылдап тұрып алды. Обалы нешік, ата кәсіптің қыр-сырына қанық малшы қауымның арқасында, қытымыр қыстан түйе өркеші құламай, жылқы жалын сұйылтпай, қой бүйрек майын жармай шықты. Өнеркәсіп, күрделі құрылыс саласында, әлеуметтік мәселелерді шешуде республиканың шоқтығы биік тұрды. Қазақстан коммунистерінің XIV съезіне дейінгі бес жылдың белестері

осындай қиындығы мен қызықшылығын, жақсылығы мен «өттеген-айын» алға тартқан-ды.

Съезд 4—6 ақпан аралығында әдеттегідей Ленин сарайында өтті. Қазақстан партия ұйымдарынан сайланған 218 делегат Мәскеуге КОКП XXV съезіне жиналды. Съезде делегаттар атынан мен мінбеге көтерілдім.

XXIV съезде өнеркәсіп өнімін өндіру көлемі Қазақстанда 1940 жылмен салыстырғанда 19 есе ұлғайғанын тілге тиек етсек, осы съезд тұсында бұл көрсеткіш 30 есеге дейін өсті. Бесжылдықта 31 миллиард сомның күрделі қаржысы игеріліп, соны жабдықтармен жарақталған 365 ірі кәсіпорын мен цехіске қосылды. Кеңес Одағындағы көлемі жағынан төртінші көмір ошағы — Екібастұзда көмір өндіру екі есе артты. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің орташа жылдық мөлшері 14 процент ұлғайды. Екі рет миллиард пұт астық жиналды.

Мен өз сөзімде республика еңбеккерлері қол жеткізген осындай нақты істерді тілге тиек ете отырып, шешімін күткен мынадай өзекті мәселелерге жұртшылық назарын аудардым. Оны қайталап айтпасақ, тарих беттерін қайыра ашпасақ болмайтын кезеңде ғұмыр кешіп отырғанда кейінгі ұрпақ қаперіне іліктіре кеткенім жөн шығар. Ең бастысы, біз қала мен ауыл өмірінде алшақтық болмасын, тұрмыстық, әлеуметтік теңдікке қол жеткізейік деп ұрандап келгеніміз рас. Осы мақсат жолында біршама ілгерілеу болғанын жоққа шығару да қиянат. Әйтсе де ауылдағы, әсіресе шалғай аудандардағы ел тұрмысы, тіпті төмен еді. Әсіресе, малшылардың жай-күйі жанға бататын. Сондықтан оны көтерудің төте жолы — жаңа индустриялық-аграрлық комплекстерді өркендету. Бұл өнеркәсіп құрылысы мен село құрылысын жедел дамыту мәселелерін бірінші кезекке шығаратын. Күрделі қаржыны мейлінше тиімді пайдалануға міндеттейтін еді. Екінші бір проблема — Целиноград өндірістік бірлестігі, Павлодар трактор заводы сияқты ауыл шаруашылығы техникаларын және басқа да өнеркәсіп өнімдерін шығаратын өндіріс орындарын салуға жол ашу. Үшінші — мелиорацияны көтеру, тек сол ғана астық пен басқа дақылдардан тұрақты түрде мол өнім алуға кепілдік береді, берік жемшөп базасын жасау мәселесін бүтіндей шешеді. Төртінші — Арал тағдыры, ол сол кезде-ақ арқаға аяздай бататын. Бесінші — жер асты

су қорларын пайдалану, ал осындай қадау-қадау мәселе қай кезде де, қандай жиын болмаса да көкseyден кетпей, көпшілік талқысына түсіп отырды. Бірақ...

...1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан кейін ұрынарға қара таппай, тырнақ астынан кір іздеушілер маған орнатылған бюст пен ол тұрған алаң жайында әр түрлі алып қашты әңгімеге барды. Ол кезде 1979 жылы Зуһра Шәріпқызы скеуміз демалыста жүрген жерімізде екі мәрте Социалистік Еңбек Ері ретінде Алматыда маған жедел түрде (өрт сөндіргендей алашапқын болған деу келіңкірейді) бюст орнатылды деген хабарды естідік. Рас, екі мәрте Еңбек Еріне, Кеңес Одағының Батырына ондай құрмет көрсетілетін тәртіптің бары бар. Бірақ соншалықты асығыстық жасай қоярлықтай не күн туды? Күн ілгері келісін, ақылдасып шешсе болмас па еді деген ойлар мазалады да қойды.

Бақсақ былай болыпты. Кейбір «жанашырлар» біз демалыстан қайтқанда «қайран қалдырып, шексіз қуанышқа бөлемек» екен. Бірақ олар «кетпеннің басын бассаң, сабы маңдайыңа тиеді» деген халық даналығын ойлай қоймаса керек.

Бұл тақырыпқа қайта оралып жатпас үшін мен мынаны айта кетер едім: Қазақстанның игілігі мен абыройы үшін сіңірген азды-көпті еңбегім осыншалықты құрметке лайық деп бағаланса — мен шексіз бақыттымын! Демек, халқыма қажет болғаным, ісімнің пайдалы болғаны.

***

Тоқсанның үшіне келсе де кемеңгерліктен танбаған Бұқар жыраудың Абылайға айтқан арнауында:

Екі қара көзді алар,
Ауыздағы сөзді алар,
Бүтындағы безді алар,
Бетіндегі нұрды алар,
Бойындағы шырды алар,
Аузындағы тісті алар,
Қолындағы істі алар,

Өлмегенде нең қалар, — дегеніндей, 1980 жылы Брежневтің жетпіс бестен асып, сексенге қараған шағы еді. Соған қарамай Қазақстанның 60 жылдық тойына шақыруымызды қуана қарсы алды, республикаға Ленин орденін тапсырды. Әрине,

бұрынғыдай емес еді. Қайраты қайтып, қажыры кеміген. Оның үстіне сырқат мендеп, сыр беріп жүрген тұсы болатын. Сөйтсе де белгіленген бағдарламаны толықтай жүзеге асырды. Ленин ескерткішіне, Даңқ алаңына гүл шоқтарын қойып, өндіріс орындарын аралады. Кәсіпорындарда, құрылыс алаңдарында, тұрмыстық қызмет көрсету саласында болды. Қай жерде болмасын, елмен емел-жақын әңгімелесіп, ой бөлісіп, пікір алмасты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде өткізген кеңесте де сөйлеушілердің ұсыныс-пікірлеріне айрықша ден қойып, оның аяқсыз қалмауына назар аударған-ды. Сол күндердің бірінде үйден дәм татуға шақырдым.

— Бәсе, Зухраның қолынан шай ішпей кетеміз бе, мына Димаш сараң болған ба деп ойлап ем. Қайыра келер күн енді алыстай берер. Қарттық деген құдайы қонақ күндердің күні болғанда бел бүгілтіп өзіңе де жетер, — деді әдеттегі әзіліне басып.

— Сөз сыңайыңызға қарағанда, сіз қарттықты біржола мойындағансыз ба, қалай?

— Уақыт бәрін мойындатады, Димаш!

Салқын ауа, самал желді сая бақта отырып Леонид Ильич Зухра Шәріпқызы дайындаған дәмді сүйсіне жеп, көңіл хошы көтеріңкі отырды. Кешкілік «Қазақфильм» киностудиясы түсірген деректі фильмді көріп тамашалады. Соңынан алғысын айта келіп:

— Туган жеріме келгендей бір жасап қалдым ғой, — деді ризашылықпен.

Бұл Леонид Ильичтің Алматыға соңғы келуі еді. Осы сапар оның қасына Гришин, Романов, Щербицкий, Әлиев, Машеров, Рашидов, Соломенцев, Бодюл, Үсібалиев, Расулов және басқалар еріп жүрді. Олардың арасында Горбачев те бар еді.

...Тағы бір той туралы баяндай кетейін. Біз Мәскеу түбіндегі Барвихада демалып жатқанбыз. Леонид Ильич телефон соқты.

— Қазақтар айтатын бір сөз бар еді. Ту... уһ, табан астында ұмытып...

— Қазақта даналық сөз аз емес. Бәрін жадында ұстау қиын шығар.

— Жок, ол сөздің жөні бөлек.. Е...: енді есіме түсті: «Тоқсан

деген көрейін деген жасым ба еді, талқан жейін деген асым ба еді». Сол айтқандай...

— Тоқсанның әлі аулы алыс емес пе. Леонид Ильич! Жетпіс бестің жөні бөлек шығар.

— Онда соны бірге тойлайық, — деді.

Бұрынғы бұрынғы ма, бұл жолғы дастарқанның жөні бөлек. Ішпей-жемей көзің тояды. Үлде мен бұлдеге оранған бекзат, той, ел иесіне қайтсем қолпаш сөз айтып, назарға ілігем деп айналсоқтап жүрген үлкен-кіші. Сырт қарасаң, оқтау жұтқандай тәкаппар, паң... Үлкен Кремльдер сарайының Георгиев залында өткен тойға еліміздің игі жақсылары түгел қатысыпты. Тойға М. Сулов төрағалық етті. Төраға деуден гөрі асабалық жасады деу жөн шығар. Сөз алған кісілердің көбі «Леонид Ильич» деген есімнен гөрі «ұлы», «дана», тіпті «көсем» дегенді жиі қайталап, қолпаш сөзге комді де тастады. Өкінішке орай, солардың талайы бүгін басқаша сайрап жүр, дүние жалған деген осы.

XXIX

Қай халықты алмаңыз. Өз салты, өз дәстүрі бар. Ал, бір емес, ондаған ұлт пен ұлыс енші бөліспеген ағайынды адамдардай бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, тату-тәтті гүмыр кешіп жатқан жерде, әр халық өзінің ұлттық тіліне, діліне, дініне қамқор бола түскен сайын мереке көп болмақ. Және оған шүбәсіз сенемін. Соның бәрі: мейлі ол саяси, не мемлекеттік, не халықтық, не болмаса діни мерекелер — адамзаттың бірлігіне, келешек ұрпақтың бақытына, ізгілікті тәрбиесіне қызмет етуі керек. Бұл арада дін туралы мерекенің ашығын айту керек, жөні бөлек. Рас, біз оған қырын қарап келдік. Біздер — коммунистер шетімізден атеистер едік, идеялық нанымдарымыз — материалистік көзқарас басқаға бас ұрғызбады. Бүгін мынаны мойындаймын: діни мерекелер — халықты рухани өсірудің, имандылыққа тәрбиелеудің, ізгілік қасиеттерге баулудың игі шаралары бұл.

Жоғарыда арнайы тоқталып өткенімдей, менің Жұмабай атам Меккеге барып қайтқан, қажы болған кісі. Жастайынан діндар, өле-өлгенше құдай жолын ақ жол деп кеткен. Өз әкем Кеңес өкіметінің тірлігіне белсене араласқан: екі тілге — орысшаға да, қазақшаға да жорға болған, бірақ мұсылмандық жолы-

нан жаңылмаған кісі. Шешем де шариат жолын ұстанып, бес уақыт намазын үзбей, жұма намазын қаза жібермей, мешітке барып тұрған-ды. Әйелім Зухра Шәріпқызы ескіше хат танып, әкемнің көрген-білгенін, естігенін қағазға түсіріп, жазғандарын төте жазудан осы күнгі қаріпке көшірумен шұғылданған жан. Коммунистік партияның белді қайраткері дінге қарсы «жорық» бет қаратпай тұрған шақта аузынан алласы түспей, діндар жандармен қалай бір шаңырақтың астында тұрып, бір табақтан ас ішіп жүр деген сұрақ тууы ғажап емес қой. Айтарым: коммунистер дінге қарсы «жорық» ашқан емес, дінді бұрмалаушылармен және дін арқылы өзінің жат пиғылын жүзеге асырушылармен күресіп келді. Ал, күресушілердің асыра сілтеу әрекеттері үшін партияға, оның мүшелеріне күйе жағу келіспейді.

Қазір тұс-тұстан: оң жақтан да, сол жақтан да кеңірдегін кетпендей ғып, өңештері жыртылғанша: «тоқырау» кезінде той-томалақтан көз ашпайтын, не көп дақпырт пен дарақылық көп деп, байбалам салушылар табылды. Иә, ел жұмыс та істейтін, еңбек еткен кісі оның зейнетін де көретін. Бейнеті сіңген рахатын неге сезінбеске? Біздің заманымызда «алтау араз болса ауыздағы кетеді, төртеу тату болса, төбедегі келеді», дегенді берік ұстандық. Қойы қоралас, қазан-ошағы аралас ағайын арасында араздық деген жоқ еді. Таудағы Карабахта да, Бакуде де, Тбилисиде де қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған дәурен еді, жүздеген мың босқын жылы ұясын бұзып, екі қолын төбесіне қойып, беті ауған жаққа лаққан жоқ. Базбіреулер: әкімшіл-әміршіл үкіметтің шырмауынан шыға алмай жылдар бойы ішінен тынып келген зілзала деп өткенге итере салғысы келеді. Мүлдем олай емес. Ел ортақ мақсат, ортақ мүдде үшін — балалары мен қыздарының ертеңгі жарқын болашағы үшін күресті. Ынтымақтасып қана, қол ұстасып, тізе қосып қана сол мақсатқа жете алатынына көздері жеткен-ді. Сондықтан да әрбір мерске, әрбір той халықтардың бірлігіне, татулығына қызмет ету мүддесін қоятын. Және ол өз жемісін бермеді деп кім айта алғандай. Бірі етек, бірі жең болмай ежелден ел бірлігі сақталмаған. Тағы да Бұхарға жүгінелік. Ол:

Адамзаттың баласы,
Атадан алтау тумас па?

Атадан алтау туғанмен,

Оның ішінде біреуі арыстан болмас па!

Осы тұста сәл-пәл шегініс жасауға тура келіп отыр. Соңғы жылдары, айтары жоқ, тамаша мереке — наурыз тойымен қайта табыстық. Бұл — күн мен түннің теңесетін күні, көктен нұрлы шуақ төгіліп, жер-ананың жасанатын тұсы, ақтілеулі адамдардың ілгері күнге үлкен үмітпен қарап, тіршілік жасауға ұмтылатын шағы. Ел бірлігіне сын болғандай мерекеде татулықтың тамаша үлгісі көрініс табатын. Ән-жыр айтылатын, би биленіп, күй төгілетін. Іште шер, көңілде мұң қалмайтын.

Бала күнімізде екі жеті бойы, ұмытпасам, наурыз айының алғашқы он күндігі өтісімен-ақ мәрс-сәре болатынбыз. Көктемнің ерке самалын желпіген қаз-үйрек жарыса ұшса, ашық аспан төсінде тырналар тыраулар еді де, екі күннің бірінде — дақ күндері елдің ошағынан қазан түспейтін, ауыздан дәмі кетпес наурыз көже үлестіретін. Ішкендері алдында, ішпегені артында дегендей, шара-шара көжені өздері ішкенімен қоймай, табақ-табақ қып үйлеріне алып кетіп жататын. Жеті түрлі дәм қосылған, оның үстіне соғымнан арнайы сақталған мүшелері қосылатын жарықтық наурыз көже көзден бұлбұл ұшып барып, бүгін ырыс-берекедей қайта оралды. Діни аңыз бойынша, наурыз айының он бірі Мұхаммед пайгамбардың туған күні. Соған сәйкес 1926 жылдан кейін жаңа жыл есебіндегі ұлыстың ұлы күні атаусыз қалып қойғаны жасырын емес. Енді соны қалай тойлап жүрміз? Алқалы жиында, баспасөзде ара-тұра бұл мәселе көтеріліп қалады. Жалпы, той — қазына десек те, той — тоқтықта скенін ұмытпағанымыз жөн. Оны өткізудің баршамызға ортақ үлгісін ойластыратын мезгіл жетті. Неге скенін білмеймін, тегінде, ұлан-байтақ республиканы жер жағдайына, табиғи ерекшелігіне, яғни көктем бір жерде ерте, бір жерде кеш шығуға байланысты дегенге саяды, әйтеуір наурызды әр облыс, әр аудан, әр ауыл, тіпті әр мекемс әр кезде тойлап жатады. Ал, іргелес қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен ағайындар бүкіл ел боп бір күнде атап өтеді. Дұрысы осы. Оны арсыздың тойы — алты күн дегендей, созбаққа салу жараспас. Ең бастысы, оның тәрбиелік мәніне, рухани тағылымына айрықша зер салса, көне дәстүріміздің болмысы ашыла түсер ме еді.

Мәселен, 1982 жылы Қазақстанның Ресейге қосылғанына

250 жыл толуы қалай тойланғанын еске алайықшы. Әрине, бүгінгі уақыт көзімен қарасақ, бұл пікір кейбіреудің қытығына тиері де хақ. Әңгіме Ресейге біздің өз еркімізбен қосылдық па, жоқ па дегенді таразылау туралы емес. Тіпті оның отарлау саясаты жайында да сөз еткелі отырғаным жоқ. Мәселе мынада: бұқаралық ақпарат құралдары, республиканың барлық идеологиялық активі той өткенге дейін қаншама уақыт жұртшылық арасында орасан зор жұмыстар жүргізді. Жан-жақты түсіндіріп, ол әркімнің асыға күткен мерекесіне айналды. Оның салтанатты жиынына еліміздің түкпір-түкпірінен қаншама делегациялар келді. Әрине, оны санап жату бұл арада артық шығар. Кейінгі жастар болмаса, сол жылдардың ыстық-суығын бастан кешкен ағайындар қуанышына да ортақ болған-ды. Сол кездегі Мәскеу қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі Гришин құттықтау сөз сөйлеп, республикаға берілген Ленин орденін тапсырды. Сосын, мен тарихи оқиғаға байланысты оның сыр-сипатын ашып, 250 жыл бойына еншілес болған екі елдің ежелден қалыптасқан дәстүрін, экономикада, қоғамдық-саяси және мәдени өмірде қол жеткізген ортақ табыстарын жан-жақты ашып көрсетуге ұмтылдым. Екі ел арасындағы достық көпірі (біреулер бұған мүлде басқаша көзбен қарайтыны сонша адамның жаны түршігеді) Киевтік Русь, Дмитрий Донской, Иван Грозный, Бірінші Петр тұсынан салынған адал ниет, кіршіксіз таза көңілмен жасалған дүниенің тамыры тереңге кетеді. Халық пен халық, ұлт пен ұлт, ұлыс пен ұлыс бір-бірінің жақсылығын көре білгенде ғана ынтымағы артады, достық деген сөз шын мәнге ие болады. Пигылы теріс, ниеті бұзық адам ғана қасыңдағысын қарақтайды. «Орыстан жолдасың болса, жаныңда айбалтаң болсын» дегенді тырнақ астынан кір іздеп, өз көлеңкесінен өзі қорқатын адам ғана қағида санайды. Қара басының қамын күйттеген кісі басқаның бақытты болғанын қаламайды. Қайырымы жоқтың қадірі болмайды. Ресейдің иманды, ізгілікті ісін, әсіресе, халқымыздың «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» тұсында көрген азабынан соң оның сенімді қорған, айнымас одақтас екендігіне ешкім шүбә келтірмесе керек еді. Тек Ресей ғана, егер Шоқан сөзімен айтсақ: «нақты көмек көрсетіп, қамқор бола алатын еді». Сыйлағанның құлы бола

білген қазақ орыс халқымен терезесі тең кісідей дәурен кешті, ұстасқан қолдары жүрек жылуымен мәңгі ажыраспасы да анық.

Той қанатын кең жайғаны сонша, егер әсерлеп айтсақ, еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейін қуаныш құшағына бөленді. Әр ауданда, әр ауылда думанға ұласты. Сол жерде қанша ұлттың өкілі тұрса, сонша елдің дастархан мәзірі жасалып, ән-жыры қалықтады, биі биленіп, салт-дәстүрі жарқырап көрінді. Ал, Алматыдағы салтанаттың жөні мүлде бөлек болды десем, сол кездегі осы бір жарқын мерекені тамашалаған үлкенкіші жоққа шығармас деп ойлаймын. Маусым айының 12-сі күні асқар Алатаудың жасыл желек жамылған стегіндегі Медеу стадионына жан-жақтан жиылған 12 мың өнер шеберлері, спорт майталмандары, әуесқой өнерпаздар, сайдың тасындай іріктелген өнер тарландары, таланты таңдай қақтырғандай студенттер мен оқушылар, тіпті тілі бал бүлдіршіндер ғажайып сахнаға айналдырып жіберді. Мұндай ұлан-асыр достық тойы, біріне-бірі ұқсамайтын сән-салтанат басқа да одақтас республикаларда өтті. Соның бірқатарына қатысып, ел ынтымағының куәсі болып, ықыласын арқалап қайтқан жай бар. Грузия, Әзірбайжан, Армения, Украина, Өзбекстан жері, олардың еңбекшіл халқы рухани бірліктің шын мәніндегі жарқын көрінісін танытқандай әсерге бөлеген еді.

...Жетпісінші жылдардағы аса маңызды саяси шаралардың бірі — Азия мен Африка елдері жазушыларының Алматыда өткен 5-ші конференциясы. Ұлттық тәуелсіздік, бейбітшілік, ынтымақ пен прогресс үшін, империализм мен неоколониализмге қарсы күрес — екі құрлық жазушыларының бас қосуы, міне, осындай өміршең де өзекті тақырыптар төңірегінде пікір алмасып, ой толғауды дәстүрге айналдырғанды.

...Ташкентте тұсауын кескен халықаралық мәслихат Каирде, Бейрутте жалғасқан. Халқымыздың таңдаулы қаламгерлері: Ғабит Мүсрепов, Әбділда Тәжібаев, Жұбан Молдағалиев, Зейнолла Қабдолов, Мұхаметжан Қаратаев қатысқан Ташкент жиынына Мұхтар Әуезов бастап барып, сол жолы өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен ағайындардың атынан Мұхаң сөз сөйлеген еді. Оның терең де кесек ойлары, елдік әңгімесі 37 елден келген

бар қонақты қайран қалдырды деп, кейін сүйсіне еске алатын еді сапарлас болған жігіттер.

Міне, сол бір алқалы жиын Алматыда өтіп, оны Египеттің дүние жүзі таныған жазушысы Юсуф Сибай ашты. Ол кісімен мен бұрыннан таныс едім. Каирге барған жерде Египет ұлттық-демократиялық партиясы Орталық Комитеті хатшысының қабылдауында бірге болып, ұзақ әңгімелескенім бар. Ол кезде, ұмытпасам, Египет араб республикасының мәдениет министрі, «Лотос» журналының бас редакторы болатын. Сондай-ақ, 1958 жылы Ташкентте Азия мен Африка елдері жазушыларының ассоциациясы құрылып, халықаралық ынтымақ ұйымының бас хатшысы боп сайланған-ды. Ертеректе жазған «Елестер» әңгімелер жинағы мен «Әзірейілдер мұрагері» деген романын оқығаным бар еді. Соны айттым. Бейбітшіліктің Жолио-Кюри атындағы алтын медалын алған, сонысымен құттықтадым. Ол риза көңілмен қабыл алып, қазақтың тарихы жайында көптеген сауалдар қойды. Мен бүгінгі қазақ деген халықтың тарихы орта ғасырдың сонау ықылым замандарынан — алты жүзінші жылының бірінші жартысынан бастау алатынын, солтүстіктегі Алтай тауы, оңтүстіктегі Гоби шөлі, батысы — Шу, Таластың екі арасы тұрақты атамекені екенін әңгімеледім.

— Демек, 1500 жылдық тарихы бар екен ғой, — деп қайран қалды.

— Мен тарихшы емеспін, бірақ өз халқымның тарихын 1500 жылмен шектегім келмейді. Бұл әлі зерттелмей, зерделенбей жатқан әлем. Бір білетінім: туымыз — «Алтын бөрі бас», ұранымыз — «Көкбөрі». Бұл ту 535 жылы Ергенекінде көтеріліп, «Бөрі басы» деп ұран шақырыппыз. Ол он тоғызыншы ғасырға дейін халықпен бірге жасасты.

Мен Сүйінбай жырын бала жастан жаттап өскен жанмын. Әрине, уақыт өткен сайын ұмытыла бастайды ғой. Содан жадымда қалған екі шумағын созіме демеу жасадым. Аудармашының ілеспе аударма жасай алмағанына қарамастан айтып шықтым.

«Бөрі басы» — ұраным,
Бөрілі менің байрағым!
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.
Бөрілі байрақ астында,

Бөгеліп көрген жан емен
Бөрідей жортып жүргенде
Бөлініп қалған жан емен, —
деп аяқтай бергенде Юсуф-Сибай:

— Сіз ел басшысы ғана емес, үлкен ақын екенсіз ғой, — деп балаша қуанып, қолымды қысты.

— Жоқ, мен ақын емеспін, — дедім ол сабасына түскен сәтте — менің халқым ақын. Шығарған жырын, ән-күйін жадына тоқи білген, тоқығанын ұрпақ бойына сіңіре білген.

Ол сәл-пәл ойланып отырды да:

— Айтыңызшы, қазақтардың араб графикасы — төте жазудан латын қарпіне, сосын, осы күнгі кириллицаға көшуіне не себеп? — деп, тосын сұрақ қойды.

— Юсуф мырза, бір кездесуде бәрін біліп алмақсыз ба, қонаққа да бірдеме қалдырсаңыз қайтеді, — деп әзілге бұрдым.

Рас, бұл сұрақ жауапсыз қалған жоқ. Алматыға келген бетте біз тағы да жүздесіп, ескі таныстарша ұзақ әңгіме-дүкен күрдық.

— Толық жауабын ала алмаған сұрағымды мойныңызға қарыз ету күнә болар, — деді әзілдеп.

— Менің жауабым сізді соншалықты қанағаттандыра қоймасын ескеріп әңгімені кейінге қалдырғаным рас еді. Міне, енді соның реті бүгін келіп отыр. Уақыт тауып оқудың сәті түссе, осы кітаптан біздің халқымыз жайлы мол мәлімет аласыз, — деп мен Юсуфке Ермұхан Бекмахановтың: «Қазақстан 19 ғасырдың 20—40 жылдарында» деген кітабын тарту еттім. Өздеріңізге белгілі, бұл кітап кезінде «қатты сынға ұшырап» содан бері көзден бұлбұл ұшқан. Бір әжетке жарар деп, көзімнің қарашығындай сақтап жүруші ем, қадірлі қаламгерге бұйырған екен.

XXX

Ақын Қадыр Мырзалисев:

— Жұмыс!

Жұмыс!

Тиссе оның шарапаты,

Жазылады жаныңның жарақаты.

Ләззәты болады қалжыраудың,

Шаршаудың да болады рахаты! —

дсп айтқандай, көзін тырнап ашқалы еңбектен қол үзбей, соның ыстық-суығына бірдей төзген адамға жазаның ең үлкені — жұмыссыз қалдыру. Нәйеті бірер жетіге елден ұзап шығып, шет жерге сапарлап кеткен кезде де елдің жайы естен екі елі шықпайды. Жыртығыңды жамайтындай жоғыңды іздестірс, сұрастыра бастайсың. Қыбын тауып, бір әжетіне жарар шаруаны тындырып қайтсам дейсің. Оның орайы кейде келіп, кейде келмей жатады. Тым болмаса үлгі тұтар ісін үйреніп қайтуға ұмтыласың, бір кәдеге асырар жолын іздеп, шарқ ұрасың...

КОКП Орталық Комитетінің, КСРО Жоғарғы Кеңесінің тапсырмасымен жоғарыда аталған елдерден басқа да талай жердің топырағын басып, түз-дәмін татуға тура келді. Соның ішінде Ургвай, Италия, Үндістан, Корея бар.

Жалпы, жер көріп, ел танығанға не жетсін. Жат-жұртты аралау арқылы, салыстыру арқылы өзіңнің бар-жоғыңды білесің, қадір-қасиетіңе жетесің. Кұмарта қарап, қызыға аралап жүріп тойымсыз көз көңілге нәз іздейді. Шаршағаныңа да, шалдыққаныңа да қарамайсың. Үміт ілгері жетелеп, үлкен жортуылға, алыс сапарға алып шығады. Уругвай сапары сондай әсер қалдырып еді. Ургвай Компартиясының съезіне қатысу үшін 1970 жылдың соңына таман жол азабын аз көрмедік. Оңтүстік Американың түстік шығысындағы Монтевидеоға жету қалай қиын болса, қайту одан да ауыр соқты. Оңтүстік шығысын Атлант сияқты алып мұхиттың асау толқындары шаятын суптропикалық ел. Қарауыл төбелер жиі ұшырасады, көз жетпес жазық даласы біздің елдің арқа төсін еске түсіреді. Қысы жазы ұшар басын ақша қар басып жататын Алатауға, қойнауына бір енсең, оңайлықпен шығара қоймас қатпарлы Қаратауға, баурайынан апай төсіне дейін жасыл желекке оранып жатар асқақ Алтайға әбден көзі үйренген қазаққа биіктігі 500 метрден әрең асатын бұл елдің тауы жатаған жоталар сияқты көрінген. Мен бөгде елдің бағын аласартудан аулақпын. Әркімнің өз жері күт. 16—17 ғасырларда осында үдере көшіп, біржола қоныс тепкен испандықтардың ұрпағы — негізгі халқы. Ара-тұра метистер, негрлер мен мулаттар төбе көрсетіп қалады. Сол жылдары олар бүкіл халықтың 10 проценттейі ғана еді.

Осы сапарда ұмытылмас әсер қалдырған киелі орын — Сервантес ескерткіші. Қола мүсін қасында ұлы жазушының өлмес кейіпкерлері Дон Кихот пен Санчо Панса, хирург үйелменінде дүниеге келіп, жоқшылықпен күн кеше жүріп Мадридте оқыған Сервантес нағыз шығармашылық шағында қалам күдіретінен гөрі айлақ жағалап, сауда-саттықпен айналысады. Бір емес, үш рет түрмеге жабылады. Өлемге әйгілі «Дон Кихот» романының бірінші бөлімі осы түрмеде отырғанда жазылады. Испан әдебиетінің жаңа дәуірін ашқан романды мен де тұщына оқыған едім. Ол қазақ тілінде 1952 жылы аударылып, әлденеше рет қайта басылды. Оның өлер алдында ғана жазып біткен «Персилес пен Сигизмунданың жиһангездігі» деген шығармасы да бас алмай оқитын дүние.

Әлбетте, Колумбтың ескерткіші мен дүние жүзіне түгел танымал Мадрид көркем галереясы жайлы айтпай кету қиянат. Олар оқырманға соншама таныс. Генуялық әйгілі теңізші бір емес, төрт рет өлімге бас тігіп, тарихи маңызы бар жаңа географиялық мағлұматтар қалдыру адам ақылы жетпес ерлік сияқты көрінеді. Енді сол бір таңғажайып жанның ескерткішін ұлы саяхатшыға деген құрмет тұрғысынан ғана емес, оны өлмес өнер туындысы дәрежесіне дейін көтеріп, мәңгілік етіп жасауы, ол елдің рухани өскендігінің кепілі сияқты көрінеді. Галереяны аралаған тұста көрермен көкейін әссемдік әлемінің нұры кернеп еді, ел игіліктің, оның рухани қазынасының алтын қорын жасарлық әл-қуат бар ма деген сан адуан сұрақ еріксіз мазалап еді. Мені де Алматының еңсесі биік, оқшау тұсына осындай сәулет сарайын салып, барын бардай ғып ұсынар тым болмаса музей ашсақ деген арман билеп беретін-ді. Ол арманға халқымның қолы жеткеніне де шүкір.

Монтевидеода съезд жұмысын жүргізіп жатқан күндерде Уругвай Компартиясы Орталық Комитетінің Бас хатшысы Родней Арисмендимен, Чили Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Бас хатшысы Володей Тейтельбоиммен жақынырақ таныстым. Съезде сөйлеген сөзімді делегаттар жылы қабыл алды. Шын мәнісінде, партияның XX съезі Уругвай тарихындағы аса маңызды оқиғалардың бірі болды. Өзінің негізін 1920 жылы VIII съезде қалаған Компартия 1955 жылдан партия жұмысын қайта құруды қолға алғалы бергі ілгері істердің

қорытындысын шығарып, халық бірлігі майданын құру қажет деген шешімге келді. Бұл келесі жылы ақпан айында жүзеге асырылды.

Сонымен қайтар жол оңайға түспеді. Уругвай астанасынан Рио-Де-Жонейроға, одан Лас Пальмаска (Канар аралы) жеттік. Сосын Мадридте іш көгергендей ұзақ аялдап, Парижге табан іліктірдік. Аргы жағында Мәскеудің төбесі көрініп тұрғандай, көңілді бір демдедік.

...Мен бұған дейін Кеңес Одағы партия-үкімет делегациясының құрамында Үндістанда болғанымды шет жағалап айтқанмын. Ал, 1972 жылғы бұл сапарда КОКП делегациясын басқарып, Компартия съезіне қатысуыма тура келді. Бос уақытта біздер Агро қаласына барып, екі шақырым жердегі, Жамна өзенінің жағасындағы үнді мұсылмандарының сәулет өнерінің ғажайып үлгісі — Тәж-Махалды тамашаладық. Ол Қожа Ахмет Яссауи мавзолейін еріксіз еске түсіреді. Бір қалыптан шыққан деуден аулақпын. Бірақ өрнектерінде, архитектуралық құрылымында ұқсастық байқалғандай. Тәж-Махал — парсы шебері Исаның жобасымен жасалыпты. Мұны 20 мың жұмысшы 22 жыл бойы салған екен. Шіркін қандай күш, қаншалықты төзім. Өнер ақыл-ойды, шеберлікті ғана қажет етпейді, ол адам баласы ғана шыдас берерлік төзімділік пен қайраттылықтың жемісімен мәңгілікке қалмақ. Ұлы Монғолдар әулетінің билеушісі Шаһ-Жахан 38 жасында дүниеден озған жары Мұмтаз-Махалдың өсиетін осылай орындап, өшпестей белгі соққан. Бес күмбезден тұратын, төрт мұнаралы, биіктігі 75 метр келетін мазар төрт ғасырдан бері осы елдің аялы алақанымен қаз қалпын сақтағаны қайран қалдырады. Біз жоқты армандап, барды талқандап жатқанда өткенге құрметпен қарай білетін елдің елдігі осынысымен де танылады екен-ау деген оймен аттанған едім.

Ат баспаймын деген жерін екі рет басады. Бір қалыпты өмір жоқ. Дүниенің түске дейін киіз, түстен кейін мүйіз болуы әп-сәтте. Үнді жеріне қайыра келемін деген үш ұйықтаса түске кірмеген жай. Түз-дәм тартты. Міне, Араб теңізінің жағалауына қоныс тепкен Кочин қаласын бетке алып келе жатқалы қанша сағат. Бангопорадан айлақты қала Кочинге дейін 500 шақырым. Үндістанның оңтүстігіндегі айнадай жолдың апшысын қуыра жүйткіген жеңіл машинада тәулік бойы тоқтау жоқ.

Тамылжыған табиғат, тарихи орындар еріксіз баурап, еріксіз еліттіреді. Ішке сұғынған сайын ынтық дүние ықылас аударта түседі. Соның бірі барып маңдай тірейтін қаламыздан қозы көш жердегі атақты саяхатшы Васко да Гама зираты. 1497—1498 жылдары үш кемеден құралған флотилиямен Европадан ит арқасы қияндағы Оңтүстік Африканы айналып өтіп Үндістанға баратын теңіз жолын ашқан португалиялық саяхатшыға (1502—03 жылдары екінші рет саяхат жасаған) тәуәп ету оны тек тарихтан ғана білетін қазақ үшін бір міндет еді. Әурақ риза болмай тірі байымас дейтін қазақтың жолы солай.

Съезде жиырма екі коммунистік және жұмысшы партиялардың өкілі сөз алып, өздерінің үнді коммунистерімен ынтымақтастығын білдірді. Екі ел компартияларының айнымас белгісі ретінде біздің делегация В. И. Лениннің портретін сыйға тартты. Үнді коммунистерінің үлкен форумының соңғы күнінде Кочинде съезд делегаттарының қатысуымен 300 мың кісілік митинг болып өтті. Артынша Гоа аралын аралап, брахманизм мен индуизмнің теңдесі жоқ үш төңірісінің бірі Шиваға соғылған алып храмды көрудің сәті түсті. Содан Гоа аралынан Бомбейге ұшып, сол жерде сапарды аяқтап, Мәскеуге оралдық.

...Италия сапарының жөні бөлек. 1971 жылы осы елдің коммунистік партиясы өзінің 50 жылдың мүшесі тойын тойлайтын болды да, мен КОКП делегациясын басқарып бардым.

Қазақта: «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» деген бар. Сол айтқандай: ұлылықты, жердің кендігімен, таудың биіктігімен, теңіздің тереңдігімен өлшемеу керек. Тіпті ел байлығы да, жер асты қазынасы да таразы басын тарта алмайды. Елдің елдігін танытатын да, тарихын жасайтын да, артына өшпес із, өлмес мұра қалдырған ұлы перзенттері. Ұлылықтың теңдесі жоқ өлшемі де осы. Дүние жүзіндегі прогресшіл адамзат баласы үшін ортақ есімге айналған: католик шіркеуіне қарсылық көрсетті деп отқа өртелген ұлы философ Дж. Бруноны, еркін ойлы Дж. Ваниниді, ұзақ жылдар бойы абақтыда азап шеккен, «Күн қаласының» авторы Томмазо Кампанелланы, ұлы ғалым Галилео Галилейді, Лаура деген қызды бір-ақ рет көріп, ғұмыр бойы гашық болған, соны ғана жырлап өткен ақын Ф. Петрарканы, әлі күнге дейін қолдан қолға тимей жүрген «Спартак» романын дүниеге әкелген Р. Джованьолиді, қайта

өркендеу дәуірінің өкілдері Микеланджелоны, Леонардо да Винчиді, Рафаэльді, Тицианды, операның тұңғыш классигі, 17 ғасырдағы Венеция опера мектебінің негізін салушы К. Монтовердиді, ұлы скрипкашы Н. Паганиниді, ұлы композиторлар Дж. Россини мен Дж. Вердиді, сахна шебері Э. Дузени берген итальян халқын қалай ұлы халық демеске! Бір Римнің өзі сәулет өнерінің таусылмас дастаны, жазылып бітпеген жыры емес пе!

Сол әсемдік әлемінің кіндігіне айналған Римнің 20 мыңнан астам адам жиналған Спорт сарайында өткен салтанатты мәжілісте сөз сөйлеу құрметіне ие болдым. Италия Коммунистік партиясының төрағасы Луиджи Лонго қала сыртындағы саяжайына алып барып, арнайы қонақ етті. Әрине, жетпістен асқан, өмірдің ауыртпалығын аз арқаламаған, бүкіл саналы ғұмырын Италияның еңбекші халқының бақыты жолындағы күреске бағыштаған халықаралық коммунистік қозғалыстың қайраткерімен екеуден-ексеу отырып, ашық сырласу әрі қызық, әрі пайдалы еді. Көргені де, көңілге түйгені де мол жан Владимир Ильич Ленинмен қалай кездескенін соншалықты ықыласпен сүйсіне әңгімелейді. Испанияда интернационалдық бригадада бас инспектор, 1943—45 жылдары Италиядағы қозғалыс кезінде партизан отрядын басқарған тұстағы ерліктерін естубір ганибет еді.

Мұндай сұхбат партия ардагерлерімен, жас коммунистермен, кәсіподақ белсенділерімен өтті. Шыны керек, олармен шынайы әңгімелер болды, тіпті пікір таластырған тұстарымыз да жоқ емес. Қай жерде, қандай деңгейде сөйлеспейік, зілсіз әзіл, бүкпесіз ой бөлісумен ұзақ отырып қалатынбыз. Әсіресе Италия Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бас хатшысы Энрико Берлингуэрмен жүздесудің орны бөлек еді. Жаңа тұрпаттағы саяси қайраткер Италияның мүддесімен шектеліп қалмай, құлашын кеңге сермеп, халықаралық мәселелер жайында ұзақ ой толғаны бар. Пікірін ашық айтатын, қызу қанды, сонысына орай әділ де турашыл мінезі ұнады.

Европаның оңтүстік бөлігіндегі тағдыры қым-қиғаш, тарихы мол мемлекеттің бар шежіресін игеру де, игергенінді қазқалпында жеткізу де қиын. Жерорта теңізі жағалауында жатқан, теріскейі Ион теңізіне, күнгеі Адрият теңізіне мандай ті-

рейтін мәрттігі мен тәуекелі басым елге деген ықылас Ватикан, Флоренция, Болонье, Лукка, Пиза қалаларын аралаған күндер әсте ұмытылар ма!

...1978 жылдың бас жағында Кореяға (КХДР) партия-үкімет делегациясын басқарып барудың және бір орайы келді. Бізді ел басшысы Ким Ир Сен өз резиденциясында қабылдады. Екеуіміздің арамыздағы сыпайы әңгімеден соң мен оған Ленин орденін тапсырдым. Еліміздің ең жоғары орденімен ол 1972 жылы алпысқа толуына байланысты наградталған-ды. Ештен кеш жақсы деген осы.

Сапарымыздың негізгі бөлігі Кореяның вице-президенті Пак Сен Чермен арадағы келісімге арналды. Жат елде қонақтың жолы жіңішке ғой, арқа-басыңды кеңге сала алмай, ізеттен аттай алмай қысылып-қымтырылатын әдетің. Сосын, әр елдің салты басқа, иті қара қасқа дегендей, көруге, білуге келген қонақ аз отырып, көп сынайтын әдеті. Әдептен озбадық. Пхеньянда Халық Армиясы жауынгерлеріне, Азаттық монументіне гүлдесте қойдық, қаланың тарихи орындарын аралап, Солтүстік Хванхэ провинциясының осы жерге бармасаң болмайды дейтін жерлерін көрумен шектелдік.

Халқымыз: «Малың барда ел таны, атың барда жер таны» дейді. Оған елге аға болғанмен, қара басыңа билігің жүрмейтін түс аз емес. Соған қарамастан ел тануға, жер көруге ұмтылдық. Қайда бармайын қазақ деген халықтың атын арқаланып, соның абыройын асқақ ұстауға ұмтылдық. Ондай халықтың барын білсе, бөркіміз қазандай боп, төбеміз көкке жеткендей қуандық. Жер бетінде ондай ұлттың барын білмей, саған көңіл жықпастықпен қараған тұста салың суға кетіп, жүнің жығылып-ақ қалатын. Ондай сәтте еліңнің ертеңі, болашағы қабырғаңа бата түсер еді, қара басыңның қадір-қасиетінен гөрі халқыңның мәртебесінің биік болар соны жолдарды шарқ ұра іздей түссің...

Елдің үлкен-кішісі болмайды. Халқының азды-көбіне қарап емес, қайталап айтсам, тарихта алар орнымен бағаланса керек. Жүрген жерімде сол елдің дәстүріне, ұлы перзенттері қалдырған өшпес мұраларға, өнеге болар өнеріне, өміршең ізгі мұраттарына зер салдым. Содан гибрат алдым, ол менің жүрек түкпірімде сақталар сыр, оны халқыммен бөлісер күн туса, қоспасыз

түгел айтып берермін деген үміт үстінде жүрмін. Сондықтан ел жақсыларымен жүздесудегі әңгімелерді құдайдың құрғақ сөзін қимайтын сараңдай там-түмдап айтып, атүсті шолып, қысқа баяндап отырмын.

XXXI

1982 жыл, қараша айы. Ұмытпасам, 10-ы.

Алматы күзі — кербез қыздың сыланғанындай ең бір көркем шағы. Көгілдір айдында керіліп жүзген аққудың жалпақ табанындай жапырақтардың мың құлпырып барып, төгілер тұсы. Табиғаттың қайталанбас, қайталанса да қадіріне біріміз жетіп, біріміз жете бермейтін көркем көрінісін қызықтап, қоңыр салқын ауасымен тыныстаудың өзі бір ганибет қой. Оның үстіне бұл күннің қысқарып, түннің ұзарған тұсы. Кешке қарай қала сыртына шығып, сейіл құрып кеткен кезде КОКП Орталық Комитетінің жалпы бөлім бастығы Боголюбов шарқ ұрып іздепті. Көмекшілерімнің бірі:

— Бізге сенсеңіз, шаруаңызды айта беріңіз, — деп жөн сұрайды.

— Шұғыл Мәскеуге жетсін. Саяси Бюроның мәжілісі күтіп отыр, — деп әңгімені келтесінен қайырса керек.

Дүниеде белгісіздік жаман. Әкесі өлтіргенді де естіретін еді, Боголюбовтың мына тосын хабарына қайран қалып, қашан Мәскеуге, Кремльге жеткенше ойым он саққа кетті. Содан не керек, сол күні айтқан уақытта Кремльдің табалдырығынан аттап, мәжіліс алдында Саяси Бюро мүшелері жиналатын жерге келдім. Бәрі бір кісідей бас қосыпты. Тек мені күтіп отыр екен. Дерсу мәжіліс залына кірдік. Жол-жөнекей Шербицкийден:

— Табан астында не боп қалды? — деп сұрадым.

Ол сүп-сүр қалпында:

— Сіз бен біз күткендегіден бетер оқиға боп тұр, — деді.

Мәжілісті Ю. В. Андропов ашып, Леонид Ильичтің қайтыс болғанын хабарлады. Төбеден жай түскендей болды. Саяси Бюро мүшелері ләм-лим деп тіс жаруға жарамады. Бірнеше минут бойына ұшқан шыбынның ызыңы білінерліктей үнсіздік билеп, әркім өз ойымен арпалысып кетіп еді...

Брежневпен жиырма сегіз жыл қызметтес болдым. Бажайлап қараған кісіге бұл аз уақыт емес. Қиын да қызықты күндер өтті. Бірақ тәтті ауыздың дәмін кетіріп, ішәй дескен емеспіз. Пікір қайшылығы кезінде принципті позициямызда тұра білдік. Бір-бірімізді сол үшін де құрметтеп, терезесі тең кісілерше сыйласып өттік. Соңғы рет біз 1982 жылы ақпан айында Кремльде, Саяси Бюроның мәжілісі залында жүздескен едік. Маған үшінші мәрте Социалистік Еңбек Ері атағының берілуіне байланысты Ленин ордені мен Орақ пен Балға Алтын жұлдызын тапсырған-ды.

Құлаққа ұрған танадай тыныштықты Черненконың сөзі бұзған-ды. Ол өзінің әдеттегінше деміге тұрып, қарлығыңқы үнімен:

— Аза тұтып отыра беруге уақыт тар. Біз КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына сайланатын адамның кім болатынын шұғыл шешуіміз керек, — деді. Сосын жан-жағына бұл ұсынысыма қалай қарар едіңіздер дегендей, барлай қарап алды да: — Мен КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына — деп мәлімдеді ол, — Юрий Владимирович Андроповты ұсынамын.

Тіс жарған жан болмады. Бәрі де ұсынысқа үнсіз келісіп, іштей қолдаған-ды.

Қарашаның 12-сі күні КОКП Орталық Комитетінің кезектен тыс Пленумы болып өтті. Андропов Бас хатшылыққа бірауыздан сайланды. Мен ол кісіні 1962 жылдан білетінмін. Хрущевтың Румынияға барған сапарында бірге жүріп, бірге тұрдық. Ол кезде Юрий Владимирович Орталық Комитетте бөлім меңгерушісі тұғын. Артық сөзі, асылық мінезі жоқ, сыпайы адам еді, марқұм. Мемлекеттік қауіпсіздік Комитетінің торағасы, КОКП Орталық Комитетінің хатшысы кезінде де біздің сыйластығымыз артып, шешімін күткен ортақ мәселелердің ауқымы ұлғая түскен-ді. Үзбей байланысып тұрдық. Ашық пікірлесіп отырдық. Бас хатшы қызметіне көтерілген тұста да ол Қазақстанға айрықша ден қойып, республиканың мән-маңызын жете сезінген-ді.

Біз жиі хат жазысып тұрдық. Ол маған жолдаған бір хатында: «Қазақстанның ұлан-асыр астығы — бұл республика еңбекшілерінің ғана емес, сонымен бірге біздің көп ұлтты Отанымыз-

дың барлық халықтарының орынды мақтанышы» деп, атап өткені бар. Ол қазақ жеріне әлденеше келін қайтпақ боп оқталған-ды. Қолы тимей, қап, келесі жолы болмаса деп жүретін. Оған түз-дәм тартпаса қиын екен. Қауіпсіздік Комитетінің төрағасы қызметінде жүрген кезеңде самолетке мініп тұрып, траптан кері қайтқан да уақыты болды.

Бас хатшы боп сайланған күннен біздің арамыздан қыл өтпестей жақындық өріс алды. Алдын ала келіскеніміздей, мен айына екі рет республикадағы бар жағдайды баяндап отырдым. Әлбетте, сыйлас сырлас жандардың жеке кездескен тұстарын, Саяси Бюродағы пікір алмасуларды бұл арада айтып жату артық шығар. Қызметтің өз заңы, өз тәртібі бар. Оны бұра тартуға ешкімнің хақысы жоқ.

Юрий Владимирович бүгін шешілетін мәселені ешқашан ертеңге қалдырмайтын, жеті өлшеп барып, бір-ақ кесуге, шүбыртпа сөзі жоқ, қысқа да нұсқа сөйлер еді.

Оның осындай табандылығының арқасында Қазақстанда ғылымды дамытуға қатысты бірқатар жобаны шешудің және ірі-ірі кәсіпорындардың біразын соны техникалармен жабдықтаудың сәті түсті. Ол кезде өнеркәсіп орындары мен ғылыми мекемелер үшін осы заманғы техникаларды сатып алуға валюта табу — көктегі айға үмітсіз қол созумен бірдей еді. Соған қарамастан Андропов менің мәселімді қайтармай, Алматыда Батыс елдердің аты шулы фирмаларының біздің елімізде өңіміз түгілі үш ұйықтасақ түсімізге кірмейтін озық үлгідегі су жаңа техникаларының көрмесі өтіп жатқан, соны түгел алып қалуға қыруар валюта бергізді.

Желтоқсан айында КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Онда 1984 жылға халық шаруашылығының жоспары қаралды. Юрий Владимирович Пленумда халық шаруашылығының барлық саласы бойынша еңбек өнімділігін жоспардан тыс бір процентке көтеріп, өнімнің өзіндік құнын жарты процентке азайту міндетін қойды. Бұл, шын мәнінде, уақыт талабынан туындаған іргелі ұсыныс еді. Оны Пленум бір ауыздан қалай мақұлдаса, жергілікті партия ұйымдары, күллі еңбекші халық солай қолдап, жұмыла іске кірісті.

Андропов, айтары жоқ, аса ірі мемлекет қайраткері еді. Оның басшылығымен біздің еліміз барлық бағытта экономика-

лық және әлеуметтік жағынан сеніммен алға басты. Ел аяғын тартып басып, стек-жеңін жинақтай бастаған. Оны қаталды деуден гөрі, талапты күшейте түсу еді деп білген жөн. Өкінішкө орай, жарық дүниеден татар талқаны таусылған екен, ажал арамыздан тым ерте алып кетті. Ол бар-жоғы екі жылдай ғана уақыт КОКП Орталық Комитетін басқарды, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы болды. Қысқа мерзім ішінде Саяси Бюроның жұмысын жандандырып, жаңа арнаға салып кетті. Онда қандай мәселе қаралмасын, бәрі баспасөзде жарияланатын жағдайға жетті. Шын демократиялық леп басталып жариялылықтың алғашқы беттері ашылған-ды.

Ол жоғары буындағы кадр мәселесіне жаңа көзбен қарап едәуір өзгерістер жасады. Гайдар Әлиевті Әзірбайжаннан алып келіп, Саяси Бюро мүшелігіне сайлады, КСРО Министрлер Кеңесі Төрағасының бірінші орынбасарлығына тағайындады. Соломенцов Саяси Бюро мүшелігіне өтіп, КОКП Орталық Комитеті жанындағы партиялық бақылау комитетінің төрағалығына ауысты. Воротников РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болып тағайындалды және Саяси Бюро мүшелігін кандидаттыққа, ал Лигачев пен Рыжков Орталық Комитеттің хатшылығына сайланды. Медведев КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімінің меңгерушілігіне бекітілді.

«Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ». Андроповтың қоғамдық қызметін әділдік тезіне салсақ, оның жұмысындағы «өттеген-айларды», атап айтқанда, кемшіліктер мен қателіктерді айналып өтуге болмайды. Мәселен, уақыт деген қата төреші кімнің кім екенің анықтап берді. Айдай әлем құлағдай болғанындай, 1956 жылғы Венгрия трагедиясына қатысы барлығына күмән қалмады, ол кезде Юрий Владимирович сол елде елші тұғын. Онан кейін 1968 жылы Чехословакияға, 1979 жылы Ауғанстан жеріне әскер кіргізу жөніндегі шешімнің қабылдауына қатысқан басты тұлғалардың бірі. «Қуырдақтың әкесі түйе сойғанда көрерсің» дегендей, ол ең үлкен қателіктерді Мемлекеттік қауіпсіздік Комитетінің төрағасы боп, айдарынап жел есіп тұрған шағында жіберді. Кісі тағдыры немқұрайдылықты көтермейді. Ол барынша қырағылықты, барынша сергектікті, қажет десеңіз қайырымдылық пен сезімталдықты қажет етеді. Әркімнің құдайдан үміті бар. Үміт сәулесін сөндірмеуге

ұмтылсақ игі. Өкінішке орай, жалған ақпараттарға малданған Андропов біздің зиялы қауымымыздың көптеген адал өкілдерін, мәдениетіміз бен өнеріміздің көрнекті қайраткерлерін орынсыз қудалап, сүргінге салды.

Мәдениет пен өнердің жскелеген қайраткерлерін елден аластау және оларды азаматтық құқынан айыруды Саяси Бюрода оның одақтас республикаларды қызмет істейтін мүшелерінің қатысуынсыз шешіп отырды. Сондықтан талқыланған мәселелер бойынша өз пікірімізді айта алмай, шеттеп қалатынбыз. Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті жүргізген ақылға да, адамгершілікке де сыймайтын әлгі «шаралар» Қазақстан зиялылары арасында абыржу тугызып, керек десеңіз үрейге бой алдырған тұстарынан хабарсыз емеспін.

Бірде Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Ш. Ибрагимовтың былай дегені бар. Ол еліміздің танымал физиктерімен тонның ішкі бауындай араласып тұратын.

— Академик Сахаровты Горькийге жер аудару — ақылға сыймайды. Бұл бір ғана менің пікірім емес.

Артына КСРО Министрлер Кеңесінің сол кездегі төрағасы Косыгиннің қабылдауында болып, барған шаруамды бітірген соң:

— Алексей Николаевич, алды-артына қаратпай туған жерінен, елінен аласталып жатқандарға, «жүйке ауруын емдейтін ауруханаларға» еріксіз жатқызылғандарға, Андроповтың ақпараттарына қалай қарайсыз? — деп сұрадым.

Сөзге сараң А. Н. Косыгин:

— Өзіңіз қалай дейсіз? — деп қарсы сұрақ қойды.

— Сөні түсіне алмадым.

— Онда осының бәрін Бас хатшыға барып айтыңыз.

Леонид Ильичпен болған әңгімеде мен көңілді күпті сткен жайды түгелдей жайып салдым. Брежнев үнсіз тындап, ұзақ уақыт бойы жұмған аузын ашпай, сазарды да отырды. Әрине, құдайдай сенген адамы туралы ойда жоқ жерде одан кем түспейтін сыйластығы бар кісі келіп, тобеден қойып қалғандай гып әңгіме, әңгіме болғанда кімге де болса жайлы тимейтін мәселе төтесінен қойылса, не істегендей еді. Ол өзіне-өзі келді білем, әдеттегі сабырлы қалпын сақтап, айналасына шола қарап алды да:

— Жә, сіздіңше не істеу керек? Андропов қара аспанды төндіріп, несін айтасың, олар тұнық суды лайлап бітті дейді. Бүлдіріп жатыр. Бітеу жара сыздап жарылғалы тұр. Халық толқу үстінде, — деді.

Біздің әңгімеміз осымен тәмамдалды.

Ақпанның 9-ы күні суық хабар естідік. Андропов дүниеден қайтыпты. Сол күні Саяси Бюро жиналды. Тағы да КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына кімді сайлаймыз деген нән сұрақ кесе-көлденсең тұрды. Өмір деген осы, бүгін бар, ертең жоқсың. Сен кетті екен деп өмір-өзен ағысын тоқтатпайды. Тіршіліктің ертеңгі күнгі қамы қара жабылып отырып та шешіледі. Сондықтан өлімге қайғыра да білу керек, сергек те қараған жөн.

Саяси Бюро мүшесі, Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. А. Тихонов сөз алып:

— КОКП Орталық Комитетінің Пленумына Константин Устинович Черненконың кандидатурасын ұсынуды жөн деп білемін. Және бұл ұсыныс сіздердің тараптарыңыздан қолдау табады деген ойдамын, — деді.

Сені еріксіз қол көтеруге мәжбүр ететін кесімді сөз осылай айтылады. Тырп еткізбес, тіл байлап тастар байлам бұл.

Қалай болғанда да Черненконы КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы етіп сайлауымыз бәріміздің ортақ қателігіміз еді. Ол ісіне мығым, не тапсырсаң да тап-тұйнақтай ғып орындайтын, қандай құжат болмасын, оны иненің көзінен өткендей ғып әрлеп, әдемілеп дайындайды, қыз жиган жүктей ғып қаттайды, қажет десең арналы жолға салып жіберіп, оның орындалуын көз жазбай қадағалайды. Қысқасы, тақуа кісі. Бірақ, жер хабар қылмасын, топ бастауға да, топ ішінде сөз бастауға да жок, мынадай ұлы державаның көп ұлтты, алуан салалы алып елдің серке ағасы деуге лайық жарамды кісі емес еді. Соны іштей сезінетін, бірақ партиялық этикет деген кедергіден аттап өте алмай, Саяси Бюро мүшелері іштен тынып, ләм-лим деп тіс жармады. Бәрі қара жамылғандай бастарын жерден көтермеді. Кімнің ішінде қандай ит өліп жатқанын бір құдай білсін, әйтеуір Тихонов ұсынған кісінің болым-бітімі, мәдени және білім деңгейі, парасат-пайымы дүние жүзі сүйсініп те, күйініп те қарайтын мемлекеттің бірінші адамы осындай болу керек деген

талаптан төмен жатқанын бәрі білетін. Бәріміз біліп отырып, білмейтін кісідей үндемедік. Үндемей отырып, қол көтердік. Міне, ең үлкен қателігіміз де осында. Ақтала алмайтын, ақталуға да болмайтын өкініш бұл. Жазғырса жауап таппайтын олқы тұсымыз осы. Гәп Константин Устиновичте қана емес, бар мәселе — елдің тағдыры сеніп тапсырылған азаматтардың әділдіктен айналып өткендігінде болып отыр.

Біреулер: «Черненко тізгінді бос ұстады» деп жүр, одан гөрі: «Ол тізгінді ұстаған жоқ» деу жөнірек секілді. Оның кезінде, шыны керек, елдің не ішкі, не сыртқы жағдайына қатысты бірде бір ірі мәселе қаралмады. Қым-қиғаш саясат дейсіз бе, әлде қоржынның екі басы бірдей бола бермейтін халықаралық жайды айтасыз ба — мұның қай-қайсысында да ілгері басқан аяқ кері кете бастаған-ды. Оның бұған мойны жар бермеді деп қиянатқа барудан аулақпын, құдайдың басқа салғаны шығар, асқынған аурудың азабымен арпалысып жүргенде, іләжсыздан мемлекет шаруасы жайына қалды.

Кімге де болса, қыр-сыры қашаннан жұмбақ боп келе жатқан Орталық Комитеттің билігін Горбачев бірте-бірте қолына ала бастады. Тегінде жан баласына оңайлықпен сыр алдыра қоймайтын Андроповтың тұсында-ақ Михаил Сергеевич өзінің қара жаяу кісі емес екенін аңғартқан-ды. Ал, өз басымен қайғы боп жүрген Черненконың кезінде ол тіпті де айдарынан жел есе бастаған-ды. Оны Кремльдің ішіндегілер ғана емес, былайғы жұрт та анық байқай бастаған еді. Горбачев бірінші болуға асықпады, аптықпады. Ақырын жүріп, анық басты. Әліптің артын күтіп, не істесе де, қалай істесе де салқынқандылықпен, сабырмен істеді. Ол скеуінің де кәрі қойдың жасындай жастары қалғанда кезіккен кеселден ұзаққа бармайтынын, меңдеген дерттің алмай тынбайтынын білетін. Бәріміз де жұмыр басты пендеміз, ол біріншіліктен үмітсіз еді десек, ақылға сыймас та еді. Қалай болғанда да ішкі дайындықсыз емес-ті, үлкен ойлардың жетегінде жүргені анық.

Өмір деген қызық. Тағдырың қыл үстінде тұрып та ертеңге үмітпен қарайсың. Кеудесін өрең сүйретіп, жанына батқан аурудан қайтсем арыламын деп, уайым шегіп жүрсе де Черненко ең биік мансаптан бас тартпады. Сәуір айының 11-і күні өткен КСРО Жоғарғы Кеңесінің бірінші сессиясында ол КСРО Жоғары

Кеңесі Президиумының төрағалығына, бір гажабы, тағы да бірауыздан сайланды. Бірақ тағдыр оның ыстық-суығына төзіп, сүйінішін көруді жазбапты. Көп ұзамай дүние салды...

XXXII

Тыңның күдіретін мойындау үшін бір үзім нанға зар боп, көрінгенге телміріп, алақан жаюдың кересгі жоқ шығар. Тәңірім оның бетін аулақ қылсын. Жоқтық, тапшылық дегеннің өлі де ашы дәмін тата жүрсек те, аштық деген ауыр «індеттің» дертіне бізден көп шалдыққан, соның бізден көп құрбаны болған халық кемде-кем. Қайталап айтайын, ашыққан жұрттың күп боп ісініп, баудай түсіп өліп жатқанын өз көзіммен көріп, аза бойым қаза тұрған, түсіме кірген сұмдықтан жылдар бойы шошып оянып, зардабын шеккен адамның бірімін. Қарын тоқта, көңіл орнында тұрғанда тіл шіркінде сүйек болмайды. Демократияның, жариялылықтың жөні осы екен деп, жолсыздыққа бой алдырып алатын түс аз кездеспейді. Өткенді саралап, салмақтап айтса бір жөн. Қаралау басым. Сөйтіп, жүректі жаралап алып жүрміз. Түспалдап отырғаным жоқ, турасын айтсам: тың көтеру — сондай қасіретке жол бермеудің, қайғыға ұшырамаудың кепілі. Қазақ

«Алтын, күміс, тас екен,

Арпа, бидай ас екен» — деп бекер айтпаған. Соны ұқпай, соның байыбына жетпей желіге сойлегендерге іштен тынасың да қоясың. Тарихқа терең үңілген кісі біледі. В. И. Ленин Ұлы Қазан жеңісінен кейін іле-шала тусырап жатқан ұшан-теңіз жерлер аз емес, ең әуелі соны игеру арқылы аштықтан арып-ашқан елді аман алып қалудың қамына кірісті. 1920 жылы желтоқсан айында Кеңестердің Бүкіл Ресейлік 8 съезінде Урал өзенінен бастап оңтүстікке қарай кең көсіліп жатқан құла дүзді көтеру мәселесін алға тартты. Сол жылдары тыңның алғашқы ақшаңқан шатырлары Есіл бойына, оның Арқа самалынан бурала билеген әкселеулі айдын жеріне тігілді. БК(б)П XV съезінің шешіміне сәйкес 1928 жылы қазіргі Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарының ұшқан құстың қанаты талғандай ұшы-қиырсыз маң даласында ірі-ірі 19 совхоз шаңырақ көтерді. Атақты «Федоров», «Қарабалық», «Қостанай», «Чистов» сияқ-

ты совхоздар тыңның алғашқы қарлығаштары. Әйтсе де, мұның бәрі үлкен «шабуыл» алдындағы байқау іспетті еді.

Қазақстандағы және еліміздің басқа жерлерінде тың игеру ісі КОКП Орталық Комитетінің ақпан-наурыз пленумынан кейін қызу басталды. Шу деп тың көтерген екі жылдың ішінде 360 мыңнан астам механизатор, құрылысшылар, инженерлер, техниктер, ауыл шаруашылығының мамандары келді. Астықты аудандар деп саналған буынды жерлерге қуатты техникалар, ауадай қажетті жабдықтар, құрылыс материалдары шоғырландырылды. Ғалым-агрономдар да қол қусырып, қарап отырған жоқ, ніп жатқан жерге «ен салды». Түреннің түсуі қанша тағатсыздандыра күттірсе де, қанжығаға байлар оңай олжа болмады. Тұңғыш тың игерушілерді балағынан кірген суық жел қойынқонышын аралап, дірдек қақтырып қана қоймай, сақылдаған сары аязда бүрсендетіп, бірде аш-бірде тоқ күндерді, барлықтан гөрі жоқ-жұтаң тірлікті бастан өткеруге мәжбүр етті.

Қиындықсыз іс тынбайды. Оған ердің ері ерлікпен төтеп береді. Ал, ерік-жігері жоқ, рухы төмен, қарақан басының амандығын күйттеген баз біреулер келген ізімен кері қайтып та жатты. Бірін-бірі білмейтін, бауыр баса қоймаған көп ара̄сында адам ойламаған тосын оқиғалар да болмай қалған жоқ. Күріш арқасында күрмек су ішеді дегендей, бейнеткеш, адал еңбегін емген азаматтардың абыройын арамдықпен пайдаланған жатып ішер жалқаулар, жылпостар да төбе көрсетіп қалатын. Жасырып-жабатыны жоқ, тыңға адалдық жібін аттаған алаяқтар, кісі қанын мойнына жүктеген ар-намыс дегеннен ада болған қылмыскерлер, кісінің көз жасын саудаға салып, пайда табуға бейімделген сұм, сұрқиялар аз жиналған жоқ. Десек те, жамандықты жақсылық, қараулықты адалдық, жалғанды шындық жеңген жемісті күндер басталды. Адамдардың достық, жолдастық сезімі, бауырластығы мен ынтымақтастығы үстем болды. Он екіде бір гүлі ашылмаған, өмірге күштар, өнерге әуес, еңбекке ұмтылған жаны таза жас жігіттер мен қыздар тыңның тірегіне айналды.

Мен 17-наурызда Ленин атындағы Сарайға тың және тыңайған жерді игерудің 30 жылдық тойына жиналған жұрт алдында осындай мәселелерді баяндамамның өзегі еткенім бар. Әрине, тың туралы, әлі түгел айтылып біткен жоқ. Ол

таусылмайтын шежіре. Онда ұлы дүбірге үлес қосқан әрбір азаматтың қиын да қызықты тағдыры, маржан боп төгілген маңдай тері жатыр. Сондықтан сол бір күдіретті күшті мынадай деректермен жинақтап, сомдап берсем деймін.

Тың көтерілгелі бергі жылдар ішінде республика тоғыз дүркін мемлекетке миллиард пұттан астам, бес рет 900 миллион пұттан жоғары астық тапсырды. Отыз жылда артық-кемі жоқ 600 миллион тонна астық өндіріліп, оның 348 миллион тоннасы Отан қамбасына құйылды. Тың көтерілгенге дейінгі уақытпен салыстырғанда орташа жылдық астық сату 9 есеге артты. Осынау ұлан-ғайыр іс мал шаруашылығына да игі әсерін тигізбей қалған жоқ. Ірі қараның қандай түрі болмасын, осы кезеңде екі есе, ет және сүт дайындау 5 есе, күс етін сату 50 есе өсті. «Мал өсірсең — қой өсір» дегендей, қой шаруашылығының ірі товарлы өндірісі жасалды, үйір-үйір жылқы, келе-келе түйе өсіру қолға алынды. Талпақ танау — шошқа да шет қалған жоқ.

Күрделі құрылыс кең қанат жайды. Алып заводтар мен фабрикалар бой көтерді. Қағажу қала беретін ауыл құрылысына айырықша мән берілді. Тың көтере бастаған жылдар ішінде бөлінген қаражатқа шаққанда оған жеті есе көп қаржы жұмсалды. Республикада 1940 жылы 194 совхоз болса, 1984 жылы оның саны екі мыңнан асып түсті.

Тың игеру шаш етектен шығын әкелді деп сырттан тон пішушілер бар. Ашып айтайын, бұл жаңсақ пікір. Рас, оған қыруар қаржы жұмсалды. Ал, оның ессіне бұл шығын әлдеқашан және артығымен өтелді. Тың игерудің отыз жылдығы қарсаңында еліміз бір миллиардтан астам таза пайда тапты.

Жер — ана! Орынды айтылған теңеу. Оған алаған қол емес, аялы алақан керек. Баптай білсең одан жомарт, одан мырза не бар! Сондықтан жердің азып-тозуына жол бермеудің барлық шаралары жүзеге асырылды.

Ел қадірлесе — еңбегін сауган ерлерді құрметтесін. Біз мақтан етіп қана қоймай, озат тәжірибесін өнге тұтқан коммунистер ауылдық жерлерде де аз емес. Олар — К. Мендәлиев, А. Ермоленко, С. Галашук, Х. Нұрғалиев, В. Курлов, П. Филиппенко, Г. Барков, Н. Пономарев, Г. Карпюк, В. Довгаль, Б. Климов, Е. Шайкин, К. Тұргымбаев, С. Золотарев, И. Горбенко, Д. Брусник, Б. Жангалов және басқалар. Қазақстан тыңы

өндірістің талай талантты жетекшілерін, істің көзін білетін ұйымдастырушыларды, еңбек тарландарын тәрбиелеп шығарды. Ашқан жаңалықтары өмірден өз орнын тапқан қаншама ғалым халық ықыласына бөленді. Әрине, уақытқа мәңгі ілесіп өту мүмкін емес. Олардың көбісі қазір жоқ, бірақ республиканың ерлік шежіресінде есімдері қалды. Бұдан асқан абырой болмақ емес. Мәселен, А. Довжик, Ж. Демеев, А. Ысқақов, М. Николенко, В. Маркович, В. Шубин, З. Тамшыбаева, С. Ергалиев, К. Тоқбаев, В. Чамчиян, Н. Құрапов, И. Жангөзов, Д. Бурбах, Н. Әшімбаев, Кан Де Хан, И. Миллер, Б. Нұртазин, Н. Әлімпиев, К. Әбдіғұлов, А. Нахманович, Н. Гөлік, А. Ример, К. Дөненбаева, Б. Кітапбаев сынды азаматтар тұңғыш тың игеріп, ауыл экономикасының өрге басуына ондаған жылдар бойы үлес қосқан, өмірден көргені де, көкейге түйгендері де мол ардагерлер.

Қазақ: «Көп түкірсе — көл» дейді. «Жұмыла көтерген — жүк жеңіл» деген және бір нақыл бар. Тың сөз болған жерде, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін осы екі мақалға сыйғызар едім. Бұған Асан қайғы айтқан мына сөзді: «Бақыт қайда барасың? Ынтымағы жарасқан елге барам» дегенді қос. Жаңғырта түссем, тынды түлету, ауыл экономикасын көтеру сол бірліктің жемісі. Халық шаруашылығының басқа саласындағыдай, тың төсінде тілі де, діні де бөлек ондаған ұлттың өкілі бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара жүріп еңбек етті. Ұлт пен ұлт, ұлыс пен ұлыс боп бөлінуден алауыз, алақоз болған облыс, аудан түгілі шағын ауылды көргенім жоқ. Қайта жаны мен жаны ұғысқан, жүрек қалауын тапқан жастар семья құрып, шаңырақ көтеріп жатты. Өйткені, олардың мақсаты бір, міндеттері ортақ еді. Колхоздар мен совхоздарды, шағын фермалар мен бөлімшелерді басқарған азаматтар да, олар басқарған шаруашылықтардағы адамдар да алуан ұлттан тұратын. Жұмыс нәтижелері де жаман болған емес.

Талдықорған облысының Панфилов ауданындағы «Октябрьдің 40 жылдығы» колхозын бір емес, бірнеше ондаған жылдар бойы екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Н. Н. Головацкий басқарып келеді. Оның ұлты — поляк. Сан қырлы шаруашылықтың адам таңғалғандай тірліктерін айтып тауысу қиын. Сырт естіген кісіге тек ертегілерде ғана кездесетін гажайыптар-

дай көрінуі мүмкін. Сондықтан оны көзбен көру керек. Өзіміз армандайтын жұмақ десек, бұл да оны көз алдыңызға толық елестетпес еді. Міне, адамдардың қолынан, татулық деген қызыр қонған жерде осындай кереметтер жасалады. Колхозда қазақтардан басқа орыс та бар, ұйғыр да бар. Білек сыбанып, маңдай терін төккен еңбеккерлер арасынан украиндарды, татарларды, немістерді, дүнгандарды, әзірбайжандарды, корейлерді көптеп көресіз. Табыс та соларда, байлық та соларда. Жер асты және жер үсті су көздерін тиімді пайдаланудың арқасында, жоғары агротехникалық және жолға қойылған зооветеринарлық қызметтің негізінде бау-бақша, мал өнімдерін өндіруде көл-көсір пайда тауып отыр.

Осы колхоздан түп-тура он екі шақырым жерде С. М. Киров атындағы колхоз мекен тепкен. Колхоздың төрағасы — есімі республикаға танымал Ибрагимжан Қожахметов. Табиғаты таза, көпшіл, үлкенмен де, кішімен де тіл табыса біледі. Көпұлтты колхозшылардың оған деген ықыласы бөлск. Міне, осындай ұйымшыл үлкен ауыл жүгері өндіруден, мал шаруашылығы өнімдерін дайындаудан биік межелерге құлаш сермеп келеді.

Павлодар облысындағы «Қазақстанның 30 жылдығы» колхозы еңбеккерлерінің игілікті істері жайында айтпай кетуге болмайды. Шаруашылыққа білікті мамандар, ісмер жандар ғана жиналмаған. Соларды арналы істерге дұрыс бағыттап, ұйыстыра білетін басшы да қажет еді. Неміс жігіті Я. Геринг, міне, сондай жігіт боп шыққан еді. Ол елді көтерді, ел оны көтерді. Ол Социалистік Еңбек Ері атағын алды. Не істесе де жеті өлшеп барып, бір-ақ рет кесуге, өзін шешем деп, өктемдік көрсетпей, қоғамдасып, ақылға салып батыл қадамдар жасайтын жақсы қасиетін жұрт әлі де айтып отырады. Ол шаруашылық ісін ғылыми негіздей білді. Республикаға белгілі ғалымдармен қоян қолтық араласты. Әсіресе, ғылым докторы С. Мұхамеджановтың кеңесімен жер асты суларын орнымен пайдаланып, колхозды аса ірі шаруашылыққа айналдырған-ды.

Мұндай сүбелі табыстарға қол жеткізген көп ұлтты ұжымдардың бірі — колхоз құрылысының ардагері И. П. Цой басқарған күс өсіретін Көкшетау өндірістік бірлестігі. Бұлар астық шығымдылығын жақсартып, одан түсетін өнімнің жоға-

ры болуы жөнінен, күс етін мол өндіруден үлгі көрсетті. Ал, Көкше жерінде курорттар аз емесі өздеріңізге аян. Соған бал татыған қымызды қалай дайындайтынын әңгіме студия өзі бір ганибет.

Қостанайдың шалғай түкпірінде жатқан «Буревестник» совхозын ұзақ жылдар бойы Козлов басқарды. Облыс орталығына дейін 286 шақырымға сымдай тартылып жатқан асфальт жол, ауыл шаруашылығын машиналарын жөндейтін механикаландырылған шеберхана, электр станциясын, астық қабылдау пунктін салдырды. Қалаға бергісіз селода тұрмыс қажетін өтейтін комбинат, орта мектеп, кітапхана, Мәдениет үйі, балалар бақшасы — адамдардың өмір сүруіне бар жағдай жасалған. Тұрмысы түзелген кісінің көңілі жай. Еңбекке деген құлшынысының жөні бөлек болады. Отан қамбасына 5 миллион пұт астық құйып, бір жылдары күллі республиканы қайран қалдырғаны бар. Достық деген биік шаңырақтың өскен-өнген ұрпақтары онан кейін де абыройын аласартып көрген емес. Мал шаруашылығындағы табысын облыс түгел мақтан тұтады. Совхоз қазір сол бір тамаша азамат есімімен аталады.

Жоғарыда аты аталған ауыл-селоардың бәрін өз аяғыммен аралап, өз көзіммен көрген жерлер. Сол шаруашылықты басқарған ауыл ағаларын ғана емес, оның көптеген еңбек озаттарымен талай жүздесіп, бүкпесіз әңгіме-дүкен құрған күндер өткен. Және бұл есімдердің қатарын жүздеген кісілердің аты-жөнімен толықтырар едім. Оған көңілім жеткенмен кітап көлемі көтере бермейді ғой. Сондықтан олар біз назардан тыс қалып, қойыппыз деп, ренжімессек. Көптен үлкен емеспін, мың қайтара кешірім өтінемін.

Сонда да болса, төрт еңбек ардагеріне айрықша тоқтала кеткенді мақұл көріп отырмын. Олар — Нұрмолда Алдабергенов, Ыбырай Жақаев, Жазылбек Қуанышбаев, Смағұл Шабдарбаев. Шынымды айтайын, бұл төрт кісіні халқымыздың төрт бәйтерегіндей көремін, ол кісілердің елінің шетіне аяқ іліктірсем, соқпай өтпейтінмін, сөлем бермей кетпейтінмін. Қай-қайсысымен әңгімелесу — жан есіміңді, рухынды биіктете түсетін. Бір-біріне ұқсамайтын тұлғалар, бірақ бірін-бірі толықтырып тұратын, қазақ деген халықтың ақсақалдары қандай болды

дегенде, осы төртеуін атар едім. Қарапайым, бірақ кісілігі жоғары, мінезге бай еді. «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» деген нақылды мойынсұнсақ, өмірден түйген тәжірибесі мол, аңғарымпаздығы, адалдығы мен әділдігі туа біткен осы кісілерге арқа сүйеуге болатын еді. Даналықты сырттан емес, іштен іздей бермейтін, жаттың таңсығына тамсанып, өзіміздің асылымыздан айырылып қалатын әдеттен арыла алмай жүргеніміз жасырын емес. Сол асылдың сынығы да, еңбек деген ұлы мектептің төрт арысы да осылар.

Нұрмолда жастайынан өмірдің бар тауқыметін көрген адам. Ес біліп, стек жапқаннан жалшылықпен күні өткен. Кісі есігінде жүріп, оқи алмаған. Бірақ жаратылысы бөлек ол екі қолына жалынып оседі. 1927—30 жылдары Түркістан — Сібір темір жолының құрылысына қатысады, сосын «Жаңа талап» деген колхозға кіреді. Сонда әуелі бригадир, артынша — бір жылдан соң торағалығына сайланады.

Ол кісі от кешкен адам. Ұлы Отан соғысына бастан-аяқ қатысады. Әңгіме арасында: «Колхоз бастықтарына брон бар емес пе еді?» десең, жарықтық: «ой, тәйірі, барға телміртіп, жоқпен бірге жылатқан кеңес өкіметіне жан пида демей, елден нем артық еді» деп отыратын. Соғыстан оралған бетте бұрын өзі басқарған шаруашылықты қолға алды. Еңістен салса, төске озған тұлпар еді гой. Бұрынғы Сталин атындағы колхозды, кейін «XX партсъезд» деп аталған колхозды да дүркіретіп, төрткүл әлемге түгел танытты. Артта қалған Карл Маркс атындағы колхоздың тізгінін ұстаған тұста да өзінің іскер басшы екенін дәлелдеп берген еді. Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері жайында Сәбит Мұқановтың «Алдаберген туралы аңыз» деген өлеңмен жазылған әңгімесін оқыған адам көп сырға қанығады. Ал колхоз құрылысының гажайып тіршілігі жайында оның өзі де «Сталин атындағы колхоз» (1958 ж.) деген кітап жазған кісі.

...Нүркеңнің ауылына барған сайын ағасы бардың жағасы бар деген сөздің қадір-қасиетіне жетіп қайтушы едім. Қызмет бабымен емес, ағалы-інідей сырласып, көңілдегіні ортаға салар едік. Өкінішке орай, тәтті тірлік, тату өмірді ажал айырып, арманда қалдыратын әдеті. Нүркең туган жерінің алтын қақпасы — Талдықорған облысының Мұқыр ауылына кірер жолдағы

биік алаңға жерленді. Қазір де осы жолмен арлы-берлі өтуіме тура келеді. Барарда да, қайтарда да осынау аяулы жанға тағзым етіп, онымен өткізген тамаша күндерімді еске түсіремін.

Ыбырай екі өмірді көрген — Қазан революциясына дейінгі жоқ-жітікті де, одан кейінгі қиындығы мен қызығы араласып, алмасып келген дәуірді де бастан өткерген ардагер. Жақсы көріп, жақын тұтқан азаматым. Әлденеше рет отының басында болып, дастарханынан дәм таттым, өзімен оңаша сұхбат құрдым. 1964 жылы «Жас ұрпаққа сәлем хат» жолдағаннан кейін оның жолын қуып, игі бастамасын ілгері апарған жақаевшылармен кездесіп, Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы республикалық Жақаев мектебінің жұмысымен танысқаным бар.

Задында, Қадыр ақын:

«Бір үзім нан — қолда кетпен ойнатқан,

Бір үзім нан — шымға соқа бойлатқан, — деп жырлағандай, Ыбырай ақсақал жер мен нан қадірін адам мен ар қасиетін жанымен ұққан, бастан кешкеніне бақылмын деп бас имеген, қайта өмірдің нәрін, тіршіліктің тынысын еңбектен, тек адал еңбектен іздеген адам. «Қызыл Ту» колхозының ол басқарған звеносы 20 гектар егістің әр гектарынан (бір жыл емес, жиырма бес жыл бойы!) 80—90 центнер, ал 5 гектарлық тәжірибе учаскесінің әр гектарынан 171 центнерден күріш алып, бүкіл елді таң қалдырған-ды. Бұл жерін, елін сүйген ердің гана қолынан келетін іс! Елі де оның еңбегін жоғары бағалады, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Екінші тың саналған қой шаруашылығы — ата кәсібіміз деп ардақ тұтсақ та, оның әлі де шешілмеген мәселесі көп. Алты ай жаз аңызақ жел, аптап ыстық өтінде жүрсе де Абай атамыз айтатын: «Ақ киімді, денелі, ақ сақалды... көрі құдаң қыс келіп, әлек салса да» жапан түзде жалғыз үй отырса да төзімді жолдас еткен шопандардың жөні болек. Жазекен бірде:

— Үкімет бізден төл сұрайды — береміз, ет сұрайды — алады, жүн сұрайды — жоқ демеуіміз, қаракол елтірісін сұрайды — мақұл дейміз. Ертеректе сүт, май, бринзе, сұраушы еді, әл-әзір оны қойып тұр, оған да шүкір. Сонда сен маған мынаны түсіндірші, осы үкіметтің бізді жарылқайтын күні бола ма? Алаған қолым береген демеуші ме еді? — деді.

Бұған уәж айту қиын еді. Бірақ жанға батып жүрген, ойды

он саққа алып қашып жүрген, толғағы жеткен мәселе тұғын. Сол тұста қарттарды алмастырар, олардың ақ таяғын аманатқа алар кім бар бізде деген сауал да кесе-көлденең тұрған. Шұбартаулықтардың бастамасы кең канат жаюына, қой шаруашылығын өндірістік негізге көшіруге осындай ойлар түрткі болғанды. Игі істерді іліп әкетушілер табылғанымен осы күндер қолдау көрсетіп, жағдай жасаушылар азайып кеткен жоқ па?!

Жазакең мыңғыртып мал өсірген шопан ғана емес, өз саласының ой-шұқырын көре білетін, елінің, жұртының жоқ-жітігін бүтіндеп, бар-жоғын түгендей жүретін кісі еді. Ауылда туып-өскенмен, бес-алты жылдай кірпіш зауытында жұмыс істеп, көп ішінде ысылған жағдайы бар. Жамбыл облысының Мойынқұм ауданында (бұрынғы Көктерек ауданы) әуелі Көктеректе, кейін Айдарлы совхозында аға шопан болып істеді. 1947 жылы әр жүз саулықтан орта есеппен 130 қозы, 86 процент бірінші сорт қаракөл елтірісін алғаны үшін омырауына Алтын Жұлдыз тақса, 1958 жылы екінші рет Социалистік Еңбек Ері атанды. 1967 жылы дербес зейнеткерлікке шықса да, ата кәсіптен шеттеп кетпей, Жазылбек мектебінің өмірімен біте қайнасып, қатардан қалмай жүрді. Талай тарлан еңбеккерді тәрбиеледі.

Мен ол кісімен жиі жүздесіп жүрдім. Қойшыбайы мен Тойшыбайының шілдеханасына да, тұсау кесеріне де шақырды. Жазекең: «Димашжан, енді сүндет тойына келіп, кейін оқуға түсуіне ақ батанды берсең, қартайғанда көрген күл шашар егізім есейгенде аузынан тастамай айта жүрер, мен де бұ жалғаннан армансызбын деп кетермін, — дегені бар. Сөйткен, қайран Жазкемнің екі ұлын ертіп Алматыға арнайы келіпті. Тілегі орындалды. Тіпті олардың жайлы пәтер алуына да жәрдемім тиді.

Елі үшін жарты ғасырдан астам бел шешпей, мандай терін төккен қарапайым, бірақ қадірлі қарттан бір нәрсе аяп қалуға кімнің дәті жеткендей. Жақсымызды қадір тұтпай жаманнан арыла алмаймыз.

Мен социалистік шаруашылықты ұйымдастырушылардың, халықты ұжымдық еңбекке жұмылдырушылардың бірі Смағұл Шабдарбаевтың есімін құрметпен еске алып отырамын. Ол көнсенің көзі, бірақ көкірек көзі ояу кісі еді. Ертеңге ерекше

үмітпен қарайтын. Дәулетті де сәулетті тұрмыс үшін күрессе білді, елді соған үндей алатын. Көптің тілін ғана емес, мұқтажын түсінетін. Алматы облысының Молотов атындағы, кейін «Жетісу» колхозын қалыптастырып қана қоймай, іргелі шаруашылыққа айналдырды. Ол колхоз құрылысының ардагері ғана емес, үлкен инженерлік құрылыстың ұйымдастырушысы. Алматы облысының түстік аудандары мен ауылдарын электр қуатымен қамтамасыз етуде зор еңбек сіңірді. «Әке көрген оқ жонар» дегендей, оның ұлы Аманкелді Шабдарбаев алғыр, елгезек, іскер жігіт боп өсті.

XXXIII

...Казан айының орта тұсына қарай КСРО Жоғарғы Кеңесі Одақ кеңесінің төрағасы Л. Н. Толкунов телефон соғып:

— Жапонияға еліміздің парламенттік делегациясының барып қайтатын жөні келіп тұр. Оны сіздің бастап барғаныңызды қалап отырмыз. Соған ықылас берсеңіз. 21-қазаннан кешікпей Мәскеуде болсаңыз, — деді. Мен келісімімді беріп, Зуһра Шәріпқызы екеуміз айтқан уақытында астанада болдық.

Делегация құрамына — Латвия КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы П. Страутманис, КОКП Орталық Комитеті Бас хатшысының көмекшісі А. Александров, Молдавияның атақты опера әншісі М. Биешу, Бүкілодақтық машина жасау ғылыми зерттеу институтының ғылым және техника жөніндегі комиссиясының төрағасы И. Глебов, СОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкері В. Загладин, Сахалин облысынан комплексті докерлер бригадасының бригадирі П. Костюченко, КСРО Жоғарғы Кеңесінің транспорт және байланыс жөніндегі комиссиясының мүшесі В. Пастернак енді. Өзі туган інімдей болған және қолы шипалы дәрігер Ахат Әминұлы Мулюков пен менің көмекшілерім бізбен бірге болды.

Әлемге «Таң шапағы елі» деген атпен мәшһүр болған Жапонияны бір көріп қайту кімге де қол жетпес арман. Тынық мұхиттың батыс бөлігіндегі торт мыңға жуық аралды алып жатқан ел ғой. Нәйсіті жарты ғасырға толар-толмас уақыт ішінде өзінің экономикасымен дүниені аузына қаратып отырса, қалай қайран қалмасыз. Бұл елмен бір нықтасса Америка Құрама Штаттары нықтасар. Ішкі тұтыну көлемі жағынан жан басына шаққанда АҚШ-тан көш ілгері кетті. Әлемдік өндірістің 12 процентке жуығы Жапонияның үлесіне тисе, мұның өзі

оның қандай деңгейге көтерілгенінің куәсі. Кеме, автомобиль, трактор, металл өңдеу жабдықтарын, тұрмыстық электротехникаларды, роботтар шығару жөнінен дүние жүзінде бірінші орын алады. Балық аулаудан да алдына түсер ел жоқ.

Жапониядан көріп қайтарымыз да, үйреніп қайтарымыз да аз емес еді. Қазанның 24-і күні таңертең Хабаровскіге келіп тоқтадық. Өлкелік партия комитетінің хатшысы, А. Черный қарсы алып, Амур өзенінің оң жағалауына орналасқан қаланың көрікті жерлерін аралатып, ірі өндіріс орындарымен таныстырды. Ертеңіне сағат 11-де Жапонияның халықаралық аэропорты Ханэдаға келіп түстік. Жоғары заң шығарушы органы — екі палаталы парламент, соның процедуралық комиссияларының төрағалары — өкілдер палатасынан Итиро Одзава, Кеңесшілер палатасынан Канама Эндо, жапон-кеңес достығының парламенттік ассоциациясының төрағасы Иосио Сакараути, Жапония Сыртқы істер министрлігінің өкілдері, КСРО-ның сондағы елшісі А. Я.Павлов күтіп алды. Келесі күні түстен кейін Жапония парламентінің Кеңесшілер палатасының төрағасы Мицуо Кимура, үшінші күні сыртқы істер министрі С. Абэ қабылдаған тұста біздің әңгімеміздің өзекті тақырыбы — кеңес-жапон қарым-қатынасын нығайту туралы боп отырды. С. Абэ әйелі екеуі біздің құрметімізге жайған дастархан басында сөз алмасып, тілек білдірістік. Премьер-министр Ясухиро Накасонэмен арадағы әңгіме де өзара түсіністік жағдайда өтті. Ол өз сөзінің түйінді тұсында КСРО-ға территориялық даудың шетін шығарды. Біз оған екі елді жауластыруға емес, достастыруға келгенімізді, «солтүстік территория» туралы әңгімеден гөрі, ендігі жерде алыс-берісті, қарым-қатынасты күшейте түсуге ұмтылып отырғанымызды айттық. Соның белгісі ретінде Накасонэге қазақтың шапанын жаптым. Ол бізден ондай сый күтпесе керек. Менің: «Қазақ халқы шапанды ең сыйлы, қадір тұтқан адамының иығына іледі» деген сөзіме риза болып, шапан қатты ұнаса керек, екі күннен кейін мен одан алғыс хат, сыйға фотоаппарат алдым.

Жапонияда алты бірдей саяси партия бар. Соның ішінде жұмысшы табының кейбір топтарынан, шаруалар мен интеллигенциядан құралаған, 1945 жылы ірге қалаған Социалистік партияның ықпалы едәуір. Ол парламенттегі депутаттарының

саны жағынан алдыңғы орындарда, оның бағдарламасы Жапонияны бейтарап ел ету, дүние жүзінде бейбітшілікті нығайту сияқты демократиялық талаптармен негізделген. Коммунистік партиямен елдегі демократиялық қозғалысты басқарады. КСРО мен Жапония арасындағы ынтымақтастық үшін күресіп жүрген партия және сол бағытта жұмысты күшейту міндеті тұрған-ды. А. М. Александров, В. В. Загладин үшеуіміздің Жапония социалистік партиясы Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Масацуги Исибаси бастаған жетекшілерімен әңгімеміз осы орайда өрбіді.

11 миллион 700 мың адам тұратын Токиодан соң, Жапонияның ежелгі астанасы — Киотода, сонымен бірге Осака, Нагоя қалаларын тамашаладық. Дзамэ қаласында болған кезімізде осы күндері дүние жүзіне «Ниссан» фирмасы шығарған жеңіл машинасы тарамаған жер кемде кем және Жапонияның негізі автомобиль құрастыратын бес ірі заводтарының бірін өз көзімізбен көріп, сүйсініп қайттық. 30-қазанда Токиоға қайта оралып, КСРО Жоғары Кеңесінің делегациясы құрметіне біздің елшілік қонақасы берді, оған екі палатаның да төрағалары — К. Фукунага мен М. Кимура, сыртқы істер министрі С. Абэ, сондай-ақ парламент депутаттары, іскер және мәдени ортаның беделді кісілері қатысты.

Жеті күндік сапар туралы жергілікті газеттер жарыса жазды. «Киодо Цусин» телеграф агенттігі менен интервью алып, осы ресми сапар туралы, екі ел арасындағы қарым-қатынасты өрістету мәселелері төңірегінде пікірімді білді. Мәскеуге қайтып оралысымен КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросына, оның Бас хатшысы К. Черненкоға түгел баяндап бердім. Сапар кезіндегі жемісті жұмысымыз толық мақұлданды.

Осылай соңғы рет шет елдік сапардан оралдым. Жапония — мен үшін он жетінші ел еді. Қайталап, айтайын, қай елде болмайын, соның бәрінде де Қазақстан туралы, халқымның мінезі, табиғаты, асыл қасиеттері мен адамгершілік рухы туралы, салт-санасы, әдет-тәртібі туралы, өскелең мәдениеті мен ғылымы жайлы айтудан жалықпаушы едім. Менімен кездескен саяси қайрағкерлер, жазушылар, ғалымдар, әртүрлі мамандық иелері, әсіресе мұсылман елдерінде Қазақстан туралы білуге құштар еді. Мұхтар Әуезовтің, Ғабит Мүсреповтың, Сәбит

Мұқановтың, Ғабиден Мұстафиннің, Әбдіжәміл Нұрпейісовтың, Олжас Сүлейменовтың шығармалары арқылы біздің халқымыз бен жеріміз туралы бұрыннан хабардар жұртшылыққа Қазақстан жайлы айта бастасам, айырықша ықыласпен ден қоя тындайтын.

Бұған мен төбем көкке жеткендей қуанатынмын.

XXXIV

1985 жылы наурыз айында К. У. Черненко дүниеден қайты.

Бас хатшы сайлаудың рәсімі айна қатесіз қайталанды. Біз үнжырғамыз түсіп, Саяси Бюро залына өттетін қабылдау бөлмесіне жиналды. Үн жоқ, түн жоқ. Бас изесіп қана ишара жасаймыз. Бір-бірімізбен амандасқанымыз да сол, «қабырғамыз қайысып» көңіл айтқанымыз да сол. Төрт көзіміз түгел жиналды-ау дегенде, үйреншікті орнымызға барып жайғастық. А. А. Громыко ыргалып барып, орнынан тұрды. Әдеттегісінше тамағын кенеп алды. Маңғаз қалпы. Бәрімізге бір-бір көз тоқтатып алып, КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына М. С. Горбачевті ұсынды.

Бұл жолы мәжіліс залынан үнсіз қалған тірі пендені көрмедім. Бәрі бірауыздан мақұлдап сөйледі. Мен де қалысқан жоқпын, Горбачевтің кандидатурасын қолдадым. Сол жерде шешім қабылданды. Саяси Бюроның атынан Андрей Андреевич КОКП Орталық Комитетінің Пленумына ұсыныс жасайтын болды. Наурыздың 11-і күні Орталық Комитеттің пленумында М. С. Горбачев бірауыздан Бас хатшы боп сайланды. Жапырыла кеп құттықтадық. Жайнаң қағып аса бір кішіпейілдікпен қабыл алды. Содан сәуір айында КОКП Орталық Комитетінің кезекті пленумына жиналды. Горбачевтің өз аузынан біздің қоғамдық өміріміздің бар саласы бойынша еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдетудің сапалық жаңа міндеттері туралы бағыт-бағдар болғандай сөзін естідік. Ол — қайта құру деп аталды. Сөйтіп, қайткен күнде де біздің өмірімізді сол бір ұмытылмас сәуір күндерінен бастайтын болдық. Сол Пленумда екі адам срекше қуанышқа кенелді. Е. К. Лигачев пен Н. И. Рыжков Саяси Бюро мүшелігіне сайланды.

Бір сілкінсек, шындап сілкінетін кез келген-ді. Желпіне-желпіне жеткен жерімізді шамалағанбыз. Қайта құру — барды жоққа шығару емес, жоқты жасау, жаңару. Жоқты жасау үшін

де, жаңару үшін де бұрынғыдан да жақсы жұмыс істеу керек. Мамырда іле-шала Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумын өткізіп, елді осыған үндедік және Қазақстан коммунистерінің кезекті XVI съезін шақыруға пәтуа жасадық. Республикада аудандық, қалалық, облыстық партия ұйымдарының есеп беру сайлау конференциялары жаппай өте бастады. Мен Лениногорга келдім. Съезд алдындағы еңбекшілердің көңіл күйін, жұмысқа деген ынта-ықыласына барлау жасадым. Әрине, сәуір самалының әсері болмай қалған жоқ еді. Ел еңсесі көтеріңкі тұғын. Қалалық конференцияда сөз сөйледім, өзекті мәселелер төңірегінде ой қозғап, алда тұрған міндеттерге назар аударттым.

***

Өздеріңізге белгілі, Қазақстан Компартиясының XVI съезі мен үшін ең соңғы съезд болды. Орталық Комитеттің есепті баяндамасын жасағалы мінбеге көтеріліп бара жатқан тұста съезд делегаттары республиканың 800 мың коммунистерінің атынан Қазақстанның табыстарын зор абыроймен және асқан мақтаныш сезіммен қабыл алатынына күмәнім болған жоқ. Сонымен бірге олар өздерінің қайта құру ісін барлық жерде бірдей батыл әрі мақсаткерлікпен жүзеге асыруға дайын екендіктерін білдіретініне сенімді едім. Мен бұған дейін жіберген, біздің қателіктерімізбен, олқылықтарымызбен және шалағайлықтарымызбен қазақстандықтардың ымырасыз күресетініне кәміл пейіл едім. Мінбеге көтеріліп бара жатқан тұста коммунистердің белгілі бір бөлігі баяндамаға біржақты қарамайтынын білдім. Мінбеге көтеріліп бара жатып барынша қанат жайған, экономикалық жағынан қуатты, сән-салтанаты келіскен, мәдениеті өскен, дәстүрі қалыптасқан ұлан-байтақ республиканы ойыма елестеттім және де Қазақстанның миллиондаған адал ниетті еңбеккерлері осынау игі өзгерістерге айқын көз жеткізіп отырғанын, менің қазіргі толқу үстінде тұрған шын көңіліме ортақ болады деген үміт үстінде едім. Мен мінбеге көтеріліп тұрып та ой жетегінде болдым: біздер, еңбек және партия ардагерлері талай-талай қуаныш пен қиындықты бастан кештік, бірақ жастар — сендерге қуатты да гүлденген республиканы қалдырып барамыз; оны көздеріңнің қарашығындай сақтаңыздар, сендердің құрыш білек, сом жүректеріңнің күдіретімен

бұрынғыдан да жайнай түссін, құлпырып, қуатты бола түссін...

Есепті баяндаманы түгелдей мазмұндап шығу міндетті болмас, бірақ кейбір мәселелер жөніндегі дерсктерді келтіре кетсем, соның өзі-ақ республика еңбекшілерінің бес жылғы жұмысынан хабардар етеді деп білемін. Экономикалық және әлеуметтік дамуымыздың жарқын көрінісі — он бірінші бесжылдықта 400-ден астам кәсіпорындар мен өндіріс ошақтары салынды. Еліміз үшін Павлодар — Екібастұз, Қаратау — Жамбыл, Маңғыстау территориялық-өндірістік кешендердің ролі мен маңызы бұрынғыдан да арта түсті. Бесжылдық сөреге жетер тұста еңбек өнімділігі ерекше қарқынмен артты. Ғылыми-техникалық прогресс мәселесі бойынша сақтық қорын үнемдеу проблемасына баса көңіл болінді. Сақтық қорының технологиясын қолданудың, қалдықтарды зая жібермеудің арқасында өнімнің жалпы көлемінің 13 проценті өндірілді. Мәселен бесінші, алтыншы, жетінші және сегізінші бесжылдықтарды қоса есептегенде қанша өнім шығарылса, он бірінші бесжылдықта шамамен соншама өнім шығарылды. Республика экономикасын өркендетуге 50 миллиард сомдай күрделі қаржы жұмсалыпты, бұл оныншы бесжылдыққа қарағанда 15 процент көп. Негізгі қор үштен бір есе көбейді. Бір бесжылдықта республика экономикасы мен мәдениетінің материалдық-техникалық базасының тап осылай өсуі бұрын-сонды болған емес. 32 миллион шаршы метр тұрғын үй салынды, яғни бұл Қазақстан халқының бестен бірі қоныс тойын жасады деген сөз.

Рас, үлкен істерде үлкен қателіктер болмай тұрмайды. Оны мойындау арқылы ғана ісің ілгері жылжиды. Шық жуытпау — шын жанашырлық емес, жұмыс істемеген адамда ғана мін болмайды, ол сынды да көтере алмайды. Сондықтан «өттеген-айларымыз» аяққа оралғы болмай қалған жоқ. Халық шаруашылығының бірқатар саласы негізгі қорды нашар игерді. Жскелеген кәсіпорындарда техникалық-экономикалық көрсеткіштер мен шығарған өнімдерінің сапасы томен еді. Республика бірсыпыра ауыл шаруашылығы өнімдерін, әсіресе, астық өндіру және дайындау жөніндегі тапсырмаларды қамтамасыз ете алмады. Бұған ауа райының қолайсыздығы ғана емес, сонымен бірге экономикамыздың аграрлық секторындағы біздің шалағайлықтарымыз да себеп боп жатты. Соған қарамастан он

бірінші бесжылдықта 63 миллион тонна астық тапсырылды, дайындалған дәннің 83 проценті қатты әрі күшті, бағалы сорттарынан тұратын еді.

Екінші мәселе бойынша баяндама жасаған Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. Назарбаев республика Ғылым академиясын және оның басшылығын, сондай-ақ қала үшін зор мәні бар Алматыдағы бірқатар құрылыс объектілерін жөнсіз сынады. Ол тарихи музейді және басқа да әлеуметтік-тұрмыс объектілері қала үшін қажеті жоқ, мол қаржы босқа шашылды дегенді айтты. Осыған орай мен мына бір жайды атап айтар едім. Кетпеннің басын баспа, бассаң сабы өзіңе тиесілі дегендей, оның тарапынан айтылған сын-ескертпелердің көбісі Назарбаевтың тікелей өз қызметіне бағыштауға болар еді. Өйткені, ол 1978 жылдан Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшесі, бес жыл бойына Орталық Комитеттің өнеркәсіп жөніндегі хатшысы, ал кейінгі екі жыл — Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болды. Әрине, егер білместікпен, қызбалықпен сынаса, онда бір басқа, ал Назарбаев үкімет басшысы ғой? Өзінен өзі: Министрлер Кеңесі қайда қарап отырған деген орынды сұрақ тұмай ма? Ол неге бұл мәселені бұрын көтермеген? Мұндай көзқарасты түсіне қою қиын еді.

Орталық Комитеттің есепті баяндамасында республика Ғылым академиясының қызметіне оң баға берілген-ді. Академияның жұмысында, сөз жоқ, кемшіліктер мен шалалықтар бар, әйтсе де оның қызметін тұтастай алып қарап, әділ бағаласақ, Қазақ КСР Ғылым академиясы біздің еліміздегі ірі Ғылыми орталықтардың біріне айналды және Кеңес ғылымының өркендеуіне елеулі үлес қосты деп айтуға болады. Академия ғалымдары бірқатар перспективалық күрделі және қолданбалы зерттеулерді дамыту, олардың тиімділігі мен сапасын арттыру, өндіріспен творчестволық байланыстарды нығайту жөнінде сдәуір жұмыс жүргізді. Республиканың минералды шикізат қорларын кешенді түрде пайдалану бағытындағы зерттеулері кең қанат жайды. Зерттеліп бітіп, халық шаруашылығына енгізілген еңбектердің саны жағынан және олардың экономикалық тиімділігі өткен бесжылдыққа қарағанда 2,1 есе асып түсті. Тұңғыш рет Қазақ КСР Ғылым академиясының ғылыми мекемелері талдап жасағандары шет елдерге шығарыла бастады, олардың лицен-

зиялары, шарттары коммерциялық жолмен жүзеге асырылды. Ол жұмыстардың сапасының жоғары екендігі соншалық, әлемдік деңгейге сай деп бағаланып отыр.

Қарагандыда академияның Орталық Қазақстан бөлімшесі құрылды. Батыс Қазақстан бөлімшесін ашуға нақтылы дайындық жұмыстары жүргізілді. Болашақта Шығыс және Оңтүстік Қазақстанда осындай бөлімшелер шаңырақ көтермек. Сейсмология, география, молекулярлы биология және биохимия, ұйғыртану және басқа да жаңа институттар ашылды. Қазақстан ғалымдарының еңбектері жоғары бағаланды, — біреуі Лениндік, алтауы Мемлекеттік сыйлық алса, 24-і Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығына, екеуі КСРО Министрлер Кеңесінің сыйлығына ие болды. Академия құрамы 19 академикпен және 51 корреспондент-мүшесімен толықты. Міне, осының барлығы Қазақ КСР Ғылым академиясы ғалымдарының оныншы және он бірінші бесжылдық көлемінде атқарған жұмыстары бұрынғы жылдармен салыстырғанда әлдеқайда ауқымды, әлдеқайда сүбелі болды деген тұжырым жасатады.

Орталық Комитеттің есебі — ұжымдық еңбек, сондықтан оған қандай баға берілсе де бұл бірінші хатшыға ғана қатысты емес, Орталық Комитеттің мүшелеріне түгел ортақ. Сөз сөйлеген делегаттар баяндамаға: «мәні терең, принципті және өзара сынға құрылған» деп баға берді. Әлбетте, ел ішінде алабөтен ойы бар кісілер де жоқ емес еді. Сын семсерін (Әуелбековтің сөзін айтып отырмын) түп-тура менің төбемде «жаландатқан» да болды. Шөптің басы жел түрмаса қимылдамайды, бәлкім, оның сөзінде жан жоқ демеймін. Тек мені секем алдыратыны: осы Әуелбеков Қазақстан Компартиясының өткен XV съезінде, тіпті таяуда ғана, Орталық Комитеттің соңғы пленумдарының бірінде мені жер-көкке сыйғызбай мақтағаны сонша, өзімді қоярға жер таппай қысылғаным бар... Бір рет болса мейлі гой... Енді келіп, былай сөйлейді. Сонда қалай?... Шын мәнісінде, ол өз пікірін жағдайға қарай өзгертіп отырады. Тап күнбағыс секілді, күн қалай ауса, басты солай беретін. Дәлірек айтқанда — мұндай адамдар жел ығын жетік біледі.

Халық дана гой. Айтпайды. Айтса қалып айтады. Бір тұста: халық су алатын қайнарға тас лақтырма, деп ескертеді. Оны көбіміз түсіне бермейміз, түсінсек те мән бермейміз. Орталық

Комитеттің идеология жөніндегі хатшысы Камалиденовтың съезде сөйлеген сөзі соның кесбін келтірді. Ол өзінше «интернационалист» болғысы келіп, жоғары оқу орындарында қай ұлттан қанша бала оқиды дегеннің ессбін шығарып, процентке шақты. Сөйтсе, жергілікті ұлттан студенттер көп екен. Соған «жармасып», университет пен институттардың басшыларын жатып кеп жазғырмасы бар ма. Бірақ, мұнысы өзіне таяқ боп тиді. Қазақстан жұртшылығы оның қайнарға лақтырған қара тасын өзіне қарай атты.

Есімі аталған кісілер, әрине, елдің бетін қайтсем өзіме қаратамын деп, барын салғандағысы. Анығырақ айтқанда, КОКП Орталық Комитетіндегілердің көзіне түсу, қараңыз, біз қандай жүрек жұтқан батырмыз, жалтақтауды, жалтаруды білмейміз, бәрін бетке айтамыз, назарларыңыздан тыс қалып жүрмейік дегендегісі...

Оны іш сезеді. Алты күн аш қалсаң да атанды сыйла дегенді айтқың-ақ келеді. Оған өздері болғандай өзсуреі сөйлеп, ойқастай өтіп, өктем мінез көрсетсе, не амал. Олай еркінсуі жайдан-жай емес. Маған қарсы шабуыл әлдеқашан — съезге дейін-ақ «жоғарыдан» басталған. Орталық партиялық басылымдардың «бас көтеріп», тырнақ астынан кір іздеп, түс-түстан анталай жаза бастағанынан көп сырды айтпай-ақ аңғарғанмын. Мыналардың бір бүйірден қосыла кетуі сол шабуылдың жалғасы. Жел беріп отырса, демімізге пісе қалатын әдетіміз ғой. Бұл «майдан» бір ай, бір жыл емес, табаны күректей он сегіз айға созылды. «Қорыққанға — қос көрінедінің» кері емес пе дерсіз? Жоқ, бұл менің ішкі күдігім емес, соқырға таяқ ұстатқандай ақиқат еді. Тіпті,оны мұхиттың арғы бетіндегі (дәп жат жұрттан сүйеу күткен жоқ едім) американ ғалымы Марта Брилл Олкотт 1987 жылы шыққан «Қазақтар» деп аталатын монографиясында тайға таңба басқандай жазады.

Қалай десек те, Қазақстан коммунистерінің XVI съезі іскер жағдайда өтті және республика өмірінде елеулі кезең болды. Өлгіндегідей беттен алып, төске шапқан әрекеттерге қарамас-тан мен съезде Орталық Комитеттің мүшелігіне, ал бірінші пленумда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына сайландым. 1700 делегаттың тек екеуі ғана «қарсы» дауыс беріпті...

Съезд жұмысы «Правда» газетінде біржақты жазылды. Есеп беріліп отырған кезеңде істелген жұмыс жайлы тым құрыса бір ауыз жылы сөз ырымға табылсайшы, ал теріс жағына келгенде, дәлелсіз сындарды көсілткенде — есіктегіні төрге қарай сыпырыпты. Мен оған таң қалғаным жоқ. Мәскеудегі Ескі алаңда отырғандардың қандай «шындық» күтіп отырғанын өзім де білетінмін. Қазақ ондайда құдайдан тапсын дегеннен басқа не айтқандай.

* * *

Тонды өртеуге болмайды. Елдің бірлігі үшін, жақсы тұрмысы үшін аянбай жұмыс істеу керек. Ертелі-кеш бір кететінің анық. Ақыры кетеді екем деп сүйекке таңба болар іске баруға болмайды. Қанында жоқ қасиетке бой алдырмаған лазым. Талқаны таусылатынын білген кісі дүниеден үмітін үзсе, өмірдің мәні бола ма. Осындай ойлар мені қайраттандырып, қанаттандырып отырар еді. Республика партияның XXVII съезіне дайындық жасап жатты. Соның әрбір қадамын, күнделікті тынысын тамыршыдай тап басып, тізгінді мықтап ұстап отыруға ұмтылдым. Рас, мен съезге делегат болып сайланғанмын. Мен үшін соңғы съезд екеніне іштей бекінгенмін. Алпыс — дер шағың, жетпіс — мәр шағың десек, те, базардан қайтар жасқа келгеніңді мойындамасқа болмайды. Қадірің барда, кішіге қостатып, соларға жол берген де жон.

Мен делегат ретінде осымен қатарынан тоғыз съезге қатысуым еді. Мынадай фактыны еске алудың өзі де бір ганибет. XIX съезге жай делегат ретінде қатыссам, XX съезде мандат комиссиясының құрамына ендім, ал қалған съездерде түгел президиумға және Орталық Комитеттің мүшелігіне сайланыппын. XXVII съезде мен Саяси Бюроның құрамына бесінші рет сайландым.

Съезд — көпшіліктің ақыл-ойы, парасат-пайымы тоғысатын, ол әбден електен өтіп, елге бағыт-бағдар боп жетеді. Кім болмасын, бір кісі атқара салар жиын емес, көптің ісі. Саяси Бюро мүшелері, оған кандидаттар шет елдерден келген қонақтарды қарсы алып, съезд күндері соның қас-қабағына қарап, қайтар кезде шығарып салғанға дейінгі тірлікті мойындарына алған-ды. Менің еншіме Румынияның президенті Н. Чаушеску тиді. Талай күн дәмдес болдық.

Адам — жылқы мінезді. Мінсізбіз деуден аулақпыз. Бірақ құдай сүймес қырсықтан, қыңырлықтан сақтасын. Қонақты әулиедей күтетін қазақтың маңдайындағы нәсібі гой. Оны одан бөле алмайсыз. Сол пейілді Чаушескуге де көрсеттік. Шынымды айтайын, сол күндері ол маған онша ұнай қоймады. Қашан болмасын бірдемеге көңілі толмай отырады, табан астынан кілт етіп, шекесі тырыса қалады. Кіржиіп, кіно тағады, кісімсігенде жер-көкке сыймай, танауын көтеріп, өзін сонша менмен ұстайды. Ертелі-кеш дастархан басына отырып, бірге тамақ ішкен кезде алдына қойған дәмнен шұқып алмайды. Ол үшін арнайы бекітілген румын даяшысы тек өздерінің тағамдарын әкеліп қойғанда барып икемге келеді. Ыдыс-аяғы түгел өздерінікі. Тіпті қара суга дейін Румыниядан арнайы алдырылған. Меніңше, құдайдан қорықпағанның тажалы қасына ілесе жүрседі деген осы... Ол съездің аяқталуына қарамай еліне ерте қайтып кетті.

Съезд алға қойған келелі міндеттердің бірі — Батыс және Оңтүстік Қазақстанда қуатты мұнай-газ кешенін жасап, 1985 жылмен салыстырғанда республикада мұнай мен газ өндіруді екі есе арттыру. Мен партияның XXIII съезінде-ақ Қазақстан мұнай-газ өндірісі жөнінен еліміздегі ең ірі аудандардың бірі болады дегенді айтқанмен, араға әлденеше жыл салып, сол сөзімнің дұрыстығын уақыт дәлелдеп берді. Мұнымен бірге көмір өндіру және энергетика жөнінен тың қуаттарды игеру қажеттілігі туды, жаңа кеніштерді, байыту фабрикаларын, қара және түсті металлургияда, машина жасау, химия өнеркәсібінің маңызды объектілерін пайдалануға беру міндеттері күн тәртібіне қойылды. Соғыстан кейінгі төрт бірдей бесжылдықта қаншама өнеркәсіп ошақтары салынса, 12 бесжылдық ішінде сондай көлемде өндіріс орны қанат жаюға тиіс.

Жөспарланған міндет іспен тиянақталса игі. Сөзбұйдаға салынбай, шұғыл қолға алу олардың материалдық-техникалық негізін жасау — үлкен ұйымдастыру жұмыстарын өзінен өзі сұранып тұрған жайы бар еді. Менің батыс облысқа шұғыл жүріп кетуім, міне, осындай қауырт шаруаға тікелей байланысты болды. Партия қызметкері ең әуелі осы істің басы-қасында жүрген еңбеккер елдің көңіл күйін байқап, олар атқармақ шаруаның маңызын жете түсіндіруге міндетті. Қай жерде не бар, — не жоқ, қолбайлау болатын осал буындар қайсы, бірінші

кезекте неге назар аудару керек, ел тізгінін ұстаған басшы азаматтарды қай арнаға бағыттаған мақұл. Міне, осындай көкейкесті сауалдарға өз көзіңмен көріп барып, жауап алғанда ғана, көңіл орнына түсері анық. Бұл сенімсіздік емес, сергектікке бастау. Осы орайда Теңіз кен көзін бүге-шігесіне дейін таныстым. Оның дүрілдеп тұрған кезі. Кеңес елі түгілі, дүние жүзі кірпік қақпай қадағалай бастаған. Қазақстан геологтары ашқан ірі жаңалыққа, оны игеруге шет елдік фирмалардың көмегі босай бастаған. Ал, біз өзара экономикалық көмек елдерімен істі бастап та кеткенбіз. Венгриядан мадьяр ағайындар тұрғын үй кешенін пайдалануға беріп, бау-шуын жинастырып та үлгергенді. Әрине, қасықтап үлес қосып, шөміштеп сыбаға алғысы келетіндердің санына есеп жетпейтін. Ал, ауыртпалықты теңдей көтеріп тиесілі сыбағасына келгенде сұғанақтық көрсетпей, біздің қалауымызға қалдырған кәсіпорындар мен ұйымдардың өзінің ұзын-ыргасы жүз слуден асатын.

Теңіздің кіндік тамыры Құлсарыда жатыр. Құлсарының бетін бері қаратсақ, Теңіздің ең байлығы емін-еркін игерілді деп есептеуге болады. Гурьев облыстық партия комитетінің бюросында басты назар міне, осыған аударылды. Ең бастысы, қарапайым еңбек адамдарының жағдайын жасамайынша, алда тұрған міндетті мінсіз бітіремін деу бекер. Алдымен басына баспана, әрине, ол жүгін буып-түйіп отырған, бүгін бар, ертең жоқ кісіге емес, осында тұрақтап жұмыс істейтін, тері төгілген жерге болашақ ұрпағымның кіндік қаны тамады, өмірлік меке-ні болады деп, белді бекем байлаған адамға арналған дұрыс жай керек, сосын күнделікті тұрмысқа не керек, бәрін жаса, сосын жұмыс сұра. Міне, жергілікті өкімет органдарынан осы талап етілді. Сосын, Құлсары темір жол жүйесін жетілдіру мәселесіне байланысты құрылыс базасын жасауға бар күш жұмылдырылды.

Гурьевтен тура Қарашағанға ұштық. Мұнда талай шаруаның басы қайырылған. Газ өндіріліп, өндірілген газ Орынбор заводына ішекке су жүгірткендей кең өңеш құбырмен түгел жөнелтіліп жатқан. Облыс басшыларының төрт көзі түгел және мұнайшылары бар, газ өндірушілер бар — бәрінің басын қосып, КОКП Орталық Комитеті мен Министрлер Кеңесінің Қарашағанды жедел игеру жөніндегі қаулысының орындалу бары-

сын талқыладық. Мәжілісте маңайдан сипай қоятындай әңгіме болған жоқ. КСРО газ өнеркәсібі министрінің атына өткір сындар айтылды. Бөрлі станциясындағы еңбекшілердің тұрмыстық жағдайы көрген кісінің ғана емес, естіген жанның аза бойын қаза тұрғызғандай өте нашар еді. Демек, министрлікке құдайдың тегін газы керек те, оны өндіріп жатқан жұмысшылардың өмірі ойлантпайтын болғаны ғой? Сонда осы игіліктің бәрі кім үшін? Не үшін? Мәселені бүйірден қоймайынша, әрине, бізде қозғала қою қиын. Оның үстіне, негізгі жұмыс күші осы жерден, осы өңірден, сондықтан олардың тағдырына біздің немкетті қарауға да хақымыз жоқ. Біз осы жолы министрліктің есебінен мұнайлы аудандарды облыс орталықтарымен байланыстыратын бетондалған асфальт жол құрылысын күшейте түсуді талап еттік. Ал, құрылысын жүргізуді Қазақ КСР автомобиль жолдары министрлігіне жүктелді.

Оралдан кейін біздің жолымыз Целиноградқа түсті. Мұнда жұртшылық көп біле бермейтін, бірақ ерекше мәні бар Шұбаркөл кен көзін игеруді тездету мақсатымен оны Қарағанды көмір бірлестігінің қарамағына беруді шештік. Шіркіннің көмірі бөлек-ау, бөлек! Ондай жоғары сапалы қоңыр көмірді аяқ жетер жерден табу қиын, көп кешікпей Шұбаркөл көмірі ашық әдіспен қазыла бастады.

Алматыға қайтар жолда Жезқазған облысына ат шалдыра кетудің жөні келді. Өте сирек ұшырасатын металл өндірілуге тиісті жаңа кен көзін игеру көптен ойда жүрген-ді. Ол Жоғарғы және Төменгі Қайрақты деп аталатын жер. Бұл жер маған жақсы таныс. Оның қолға түсе бермейтін кенін халық кәдесіне асырудың қажеттілігін өзімнің докторлық диссертациямда кеңінен көрсетіп, ұсынысымды жасағанмын.

Ауыл шаруашылығы саласында сол тұстағы елеулі оқиғалардың бірі — М. С. Горбачевтің қатысуымен Целиноградта өткен партия-шаруашылық активінің кеңесі. Аты жүріп тұрған кісінің айдыны биік болады. Горбачевтің ауыздықпен алысып, түкірігі жерге түспей тұрған шағы. Кісімен жүре сөйлесіп, анау-мынау сөзге құлақ аса қоймай, мінез байқатып қалып жүрген тұсы. Екеуміз ет бауырымыз елжіресіп, шүйіркелесіп әңгімелесе қойғанымыз жоқ, бірақ қабақ тұзу, өзімізді әдеттегі жолдастық сыйластықтың шеңберінде ұстадық білем. Әрине бір ызғар

барын, сырт көз сыншы ғой, жұрт аңғармай қалмапты. Сол жылы Қазақстанның айдыны асып абыройы көтерілді. Мемлекетке бір миллиард пұттан астам астық тапсырып, диқан қауымы тағы бір ерлеген.

Мол астық біздер үшін, тек қазақстандықтарға ғана емес, баршаға — қашанда зор қуаныш, айрықша мақтаныш еді. Отан алдындағы борышың абыроймен орындалғандай, жүзің жарқын, айналаңа қанағаттанған сезіммен қарайтынмын. Сондай көңіл күй үстінде отырып, әуелі Горбачевтен, сосын Лигачевтен сүйінші сұрадым. Екеуінен де бір ауыз жылы сөз естісем, қанс... Мен елдің қуанышын баяндадым, ал, олар біз міндетті тірліктей селқос қабыл алды. Бұған қайран қалмағанда қайтерсіз. Іштен тындық та жылы жауып қойдық. Малақайын аспанға атып, алдыма түсіп алып жүгірмеді деп отырғаным жоқ. Бұған дейін бірде бір рет мал құлағы саңырау болған емес. Әңгіме күн демей, түн демей, не ұйқы, не күлкі көрмей жұмыс істеген дала еңбеккерлеріне, комбайншыларға, басқа республикадан көмекке келген үлкен-кішіге беретін бір жапырақ құттықтауында емес. Оған зәру ешкім жоқ. Бар мәселе: моральдық дем беруде, болмашы қызметіңе алғысын аямай, рақметін жаудыратын ағайындардың, мына бүгінгідей ақ түйенің қарны ақтарылып жатқанда соншама халықтың алты ай жазғы адал еңбегін елеусіз қалдыру ақылға да, адамгершілікке де сыймайды. Тәңірі жарылқасын деген жылы сөзді айту, сайып келгенде, кез-келген басшының тактикасы мен стратегиясы. Кісі еңбегін көре білмегеннен әділдікті күтуге де болмайды.

Сөз реті келіп отырған соң айтайын, 1987—90 жылдары республика даласы егінге бітіп қалды. Соны жинап ала алмай, рәсуә қылды. Мұндай жағдайды біздер, ендігі жерде бұрынғы басшылар көз алдымызға елестете алмадық. Бұл жылдары ел күйзелтіп, қол байлардай не кездейсоқ бақытсыздық, не сұмдық апат бола қойған жоқ! Сонда қалай? Бұны неге сайғандаймыз? Зады, мұндай жағдайды әскери тілде: «әскер тізгінінен айырылу» дейді. Меніңше, дәнді басын көтере алмай жатып қалған астықты жылдары, әсіресе ең астықты 1990 жылы дәп осылай «тізгіннен айырылды».

Аудандық, облыстық, партия комитеттері, Орталық Комитет астық жинаудан іс жүзінде шеттетілді, ал Кеңес органдары

демократиялық ұран тастаудан өзге, ауыл-селоға инсенін жасуындай болса да көмек көрсете алмады.

Мен өткенді дәріптеп, бүгінгіге топырақ шашудан аулақпын. Ал, орнымен, уақтылы жасалмаған тірлікті көргенде, бейғамдық пен берекесіздік стекке оралғы боп отырғанын білгенде, соның бәрі арқаңа аяздай батады. Қанша айтқанмен, осы елдің, осы жердің перзентіміз деп, бүкіл саналы өміріңді халық ісіне арнап, ыстық-суығына бірдей төзген соң, ойланбай отыра алмайды екенсің, Сол 1986 жылы несімен есте қалды дегенде, бесжылдықтың бірінші жылында жоспар тек күрделі құрылыстың артта қалып қойғанын ескермегенде, барлық негізгі көрсеткіштер бойынша орындалды.

XXXV

Уақыт ілгері озған сайын, өткен өмір соқпақтары алыстай түсіп, бірте-бірте ұмытыла бастайды екен. Артыңа бұрылып, стекке көз салсаң, өзгерген өңірді, жасарған даланы, жаңарған қаланы көресің. Көрген сайын көңілге көп сұрақтар ұялайды: «Япыр-ай, баяғыда мына жерде не бар еді?» — деп, есіңе әлденелерді түсіруге ұмтыласың. Көрдіңіз бе, уақыттан да құдыретті күш бар, ол — адамдардың жасампаз еңбегі.

Заман тыныш болса, адам мұраты — өсіп-өну. Көссеген көгеріп, көрпең ұлғайсын деген ақ батаның мәні де осында. Сондықтан оған күнбе-күн мәдени тұрмыстық жағдай тугызбай болмайды. Ең өзекті проблема да осыдан туындап, осыдан өрбиді. Колхоздар мен совхоздардың, аудандар мен облыс орталықтарын, тоқсан жолдың торабы — астанамызды заман талабына сай көркейту міндеті тұрды. Оны ойдағыдай жүзеге асыра алдық білем. Кез-келген одақтас республикамен салыстырып көріңіз, бір сүйем болса да бұл жағынан биік тұрмыз. Қайталап айтайын, шалғай ауылдар, аудандардың бұл саладағы өкпесі болса, ол орынды, бір «өттеген-айымыз» болса, содан кетті ме деген ой мазалайды. Сонда да болса назардан тыс қалдырмауға тырыстық. Оған Ырғыз, Қорғалжын, Балқаш, Абай, күрті және басқа да аудан орталықтарының келбеті куә. Облыс орталықтары түбірімен өзгерді.

Республика астанасы — Алматы бұрын қалай еді, қазір ше, дегенді менен гөрі осы қаланың байырғы тұрғындарынан иә елуінші жылдардан кейін сексенінші жылдардың жуан ортасында келіп көрген кісіден сұраған жөн шығар. Десе де, бұған дейін айтқанымдай, астана Қызылордадан көшірілген тұста Алматыда 48 (кейбір деректер бойынша 45) мыңның үстінде адам тұрыпты. Бірлі-жарым екі қабатты үйлер болмаса, дені жер үйлер екен. Патшалық Ресей үшін жер сілкініп тұратын (сейсмикалық) аудан ретінде ғана мәлім болған. Сөйтіп, көзден таса, көңілден жырақ қалған. Шынында да 1887 және 1910 жылғы екі апат алып келген қасіретті бастан кешірген кісі түгілі, естіген жанның аза бойы қаза тұрады. Табиғат дүлейі дүрліктіріп қана қоймай, қаланы жермен жексен етіпті. Соңғысында 600 үй, 120-дан астам оқу, сауда орындарын, қоғамдық ғимараттарды түгел қиратыпты. Тек ағаш үйлер ғана шыдас беріпті. Жалпы, Алматыда шамалы дүмпулер жиі болып тұрады, шамамен жылына 200 рет жер сілкінеді екен. Оған етіміз үйреніп кеткені сонша, жер сілкінеді-ау дегенді елең қыла бермейміз. Оның бер жағында ертеректе Кіші және Үлкен Алматы озенінің арнасымен төмен қарай топан су жиі ағып, елдің апшысын қуыратын қатер және бар еді. Мәселен, 1887, 1921 (бұл жайында шет жағалап жоғарыда жазылды), 1956 және 1963 жылдары осындай тасқындар халықты қатты састырған. Бұл қауіп-қатерден алматылықтар Медеу шатқалында жасалған тосқауыл бөгеттен кейін барып құтылды. Ол жайында кеңірек тоқталатын түс келеді.

Қырық жыл қырғын болса да ажалды өлер дегендей, соншама тілсіз жаулардан аман қалған бірқатар ғимараттар бар. Соның бірі талантты архитектор А. П. Зенковтың көзі — көп күмбезді собор, оның биіктігі 54 метр. Қалада бес мешіт бар еді, олар — ұйғыр, дүңған, өзбек, қазақ және шала қазақ, бесеуі бес түрлі, біріне-бірі ұқсамайтын, архитектуралық ерекшеліктерімен оқшауланып тұратын. Содан осы күнгі мешіт қана қалды. Құдай қаласа, жаңадан үлкен мешіт салынғалы талап жасалып жатыр. Дін мүсылман баласының зият тұтар қасиетті ғибадатханасының ел рухын көтеруге зор үлесі болары анық.

Алматыда Кафедральды собордан басқа Покров, Никольск, Троицк, София және Архиерей шіркеулерінің, осы күнгі Фур-

манов көшесінің бойына орналасқан шағын шіркеудің қоңыраулары жарыса соғылған кезде айнала түгел күңіреніп тұрғандай, тұла бойың тітіркенетін.

Кіші Алматы өзенінің екі жақ жағалауы, Бас арықтан жоғарырақ қалың арасы түгел қаланың ығай мен сығайларының саяжайы еді. Түкті төбеге қарсы бетте, өзеннің оң жақ бетінде генерал-губернатор Колпаковскийдің о шеті мен бұ шеті ат шаптырым келетін саяжайын көрген кісі тандай қақпай өтпейтін. Жер сілкінісі кезінде құр орны ғана қалды. Кейін оған елдің тілін, жердің бабын тапқан, жаналыққа жаны құштар, барды ұқсата білген Медеу Пұсырмановтың жаз жайлауына айналды. Қазір бұл жерде әлемге әйгілі «Медеу» мұз айдыны — спорт кешені мен мұндалайды. Одан төменірек — осы күнгі қалалық кеңестің демалыс үйлері тұрған жерде сол кезде де қала басшылары мен би-манаптарының игілігінде болатын.

1854 жылы негізін қалаған қалада кейінірек байланыс бөлімшесі ашылды, ал 1868 жылдан Жетісу губерниясының облыстық басқармасы мен басқа да әкімшілік мекемелері жайғаса бастады. 1921 жылы қалаға өзінің Алматы деген байырғы аты қайтып берілді. Қызылордадан республика астанасының көшірілуіне орай қалада тұрғын үй және тұрмыс қажетін өтеу объектілерін, оқу орындарының ғимараттарын, аурухана, онеркәсіп кәсіпорындарын, әкімшілік үйлерін салу кең қанат жайды. Осы күнгі Үкімет үйі мен Орталық телеграф тұрған жер Әскери алаң деп аталатын, қақ ортасында Әскери собор бар еді.

Жасырып жабары жоқ, біздің қоғамдық құрылыстың әуелгі тұсында жақсы мен жаманды айыра алмай, әр қилы асыра сілтеулерге ұрынып, көп білместіктерді жіберіп алдық қой. Әсіресе, атенстер мен жоғары шенді басшылар көненің көзін, жақсының сөзін, тіпті өздерін түп-тамырымен жойып жіберуден шімірікпеді. Ата-баба онегесіне тосқауыл қойды. Салт-санамызды, әдет-ғұрпымызды, қастерлі дәстүрімізді ескінің сарқынағыз деп, тамырына балта шапты. Ұлттық киім, ою-өрнек, ісмерлік, кәсіптік қолөнерге тыйым салынды. Ең қасиетті орын — мешіттер қиратылды. Дін адамдары қудаланды. Соның салдарынан кейін ұйғыр театрына берілген татар мешітінен басқасы түгелдей, оның ішінде Пішпек және Гостинодворский кошелеріндегі еврейлердің гиадатханасы қас пен қоздің

арасында тып-типыл болды. Сөйтіп ел кәдесіне әлі де аса беретін әдемі ғимараттар яғни сәулет өнерінің тамаша үлгілері көзден бұл-бұл ұшты. Кафедральды соборды, Никольск және Троицк шіркеулеріне көз алартып, күл-талқанын шығарғысы кеп кижінгендер аз болмаса керек.

Алматы шаһарында не көп — жайма базар көп еді, олар бұрыш сайын кезігетін. Бірінде жоғың скіншісінен табылатын, елит арқасы қияннан сабылып жүрмейтін, өздеріне үйреншікті жерден іздегенін тауып, қалағанын алатын. Оны да құдай қос көрмеді, түгелге жуық жаптырып тастады, Ал, бүткіл бір көше демейін, бірақ көше сайын көзге оқшау көрінетін, еңсесі биік, стек-жеңі кең дербес үйлері, қала көркіне сән, ажарына әр беретін көпестердің талай кірсе шыққысыз дүкендерін төбетөбе үйіндіге айналдырып жіберді. Әрине, кезіндегі келте саясаттың кесірінен кейін талай рет бармақ тістеп, санымызды соқтық кой. Соны ендігі ұрпақ қайталамаса, откеннің өкініштерінен сабақ ала жүрсе, одан ұтылмас, сірә.

Қазақстанның 20 жылдығына Алматыда Мәдениет үйі пайдалануға берілді. Торқалы тойға арналған салтанатты жиналысты жұртшылық Пролетар көшесіндегі осынау әсем ғимаратта өткізді, осылай жаңа өмірдің жақсы нышандары елді қуанышқа бөлей бастады. Соғыс өрті әлемді шарпып, жанымызды шүберекке түйіп отырған жылдары біз Алматыға біржолала көшіп келген едік. Араға қаншама уақыт салып оралған адамға қандай өзгеріс болмасын, бірден көзге түседі. Сәулетші Простаковтың жобасы бойынша салынған опера және балет театры пайдалануға беріліпті. Ф. Э. Дзержинский атындағы клубта эвакуациямен келген Мәскеу кеңесінің театры орналасыпты, А. Корнейчуктың «Майдан» спектаклі тұңғыш рет осында қойылды. Мәдениет үйінде «Мосфильм» мен «Ленфильмнің» біріккен киностудиясы «Иван Грозный» (1-сериясы), «Котовский», «Біздің қаланың жігіті», «Шапқыншылар», «Аутком хатшысы», «Актриса», «Күт мені», «Ол Отанын қорғайды» көркем ленталарын көрсете бастаған-ды. «Ленфильмде» 1938 жылы «Аманкелді», 1940 жылы «Райхан» фильмдері қойылып, оған қазақтың тамаша өнер шеберлері Қанабек Байсейітов, Құрманбек Жандарбеков, Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Қапан Бадыров қатысты. Қызмет бабымен соғыс жылдарында

Алматыда талай сәбектенген Кеңес мәдениетінің белгілі қайраткерлері Завадский, Мордвинов, Марецкая, Черкасов, Блинов, Андреев және киностудия директоры Кивомен жиі кездесіп, сұхбаттасудың талай сәті түсіп еді. Соғыстан кейінгі жылдары да арамыздағы сыйластық үзілген емес.

***

Ақын ойынан шымыр, ақын толғанысынан терең не бар, мен жырын құмартып оқитын шайыр бір өлеңінде:

«О бастан-ақ анам — Дала, әкем менің — Күн екен, Осы мені ата-анамнан бөліп алған кім екен? — деп, туған жердің қасиетін бойына дарытып өскенін қалай ардақ тұтса, менің де мақтан етіп, жырға қосар жерім кіндік қаным тамған Алматы. Ол сондай ыстық, сондай қымбат! Туған жерден аянбасқа әркім-ақ бар. Мен екі есе, керек десеңіз неше мәрте болса да міндеттімін. Ол менің туып-өскен жерім ғана емес, барша қазақтың, осы елді Отаным деп білетін әрбір азаматтың астанасы. Сондықтан да мен оның гүлденуіне, өсіп-өркендеуіне жан-тәніммен кірістім. Сәулет өнерінің соны мүмкіндіктері мен ажары ашылып, айшықты келбеті танылғандай гажайып ансамбльдер халқымыздың ең-таңбасы, паспорты еді. Ең бар дегенде бірде бар, бірде жоқ малыңның санын, дәніңнің салмағын айта алғандайсың ба? Халқымның рухын танытар, болмыс-бітімін көрсетер, бір белгі осы ма деп ойлап едім. Ол ойым орындалды ма, жоқ па, оған озің көу, оқырманым.

Іргелі жұмысты қала ортасынан бастадық. Тамыры семіп, бұтақтары құраған ағаштарды қырқып, саз кірпіштен салынған ескі үйлерді бұздық. Олардың орнына көп пәтерлі бірнеше қабатты үйлер, «Қазақстан», «Алматы», «Жетісу», «Алатау», «Отрар», «Достық» сияқты қонақ үйлері, «Астаналық», «Береке», «Меркелік», Орталық әмбебап, «Россия», «Москва», «Қазақстан» сияқты дүкендерін, М. Әуезов атындағы қазақ академиялық драма театры, балалар мен жасөспірімдер, Ю. Лермонтов атындағы орыс драма театры, Ленин атындағы сарайы, Октябрьдің 50 жылдығы атындағы спорт сарайы, Сақина сарайы, Цирк үйі, «Целинный», «Арман», «Байқоңыр», «Қазақстан», «Алатау», «Сарыарқа» кинотеатрлары, «Есік», «Алматы», «Жетісу» сияқты ресторандары, Қазақ КСР Орталық музейі, Т. Шевченко атындағы өнер музейі, Орталық

Комитеттің үйі мен Ленин атындағы, Республика алаңы салынды. Бұған С. Пушкин, А. Чехов атындағы көпшілік кітапханалары мен ондаған кітап дүкендерін, теле және радио үйін, Баспа үйін, газеттер мен журналдар үйін, баспаханаларды, Қазақ университеті қалашығын және басқа да мәдени ошақтарын қосыңыз.

1961 жылы Алматыға Н. С. Хрущев келген кезде жалынып-жалпайып жүріп тұрғын үйлерге қаражат сұрады. Ол: «Қаражат берейік, бірақ жергілікті материалдары пайдаланыңыздар, дербес үйлер мен үш-төрт пәтерлі екі қабатты үйлер салыңдар» деген нұсқауын алға тартты. Жоғарыда аталған ғимараттардың біразы содан жырымдап жүріп салынған еді, ондай шектеулер бергі кезеңде де болмай қалған жоқ. Бірақ, барды базарлауға, елдің ертеңгі күні үялмай көрсетер, ұрпақтан-ұрпаққа мақтан етіп айта жүрер сәулет орындарын халық көдесіне асыруға ұмтылды. Бір күнгі күйкі тірліктің алданышынан мың жылдық ұлттық белгі артық-ау деген ой жеңе беруші еді. Онымды айыптаған күндерге де шыдас бердік, сауаты бар, салауаты мол ұрпақ соны түсінсе, үміттің ақталғаны. Тек оны аялай білер, сызат түсірмей келешекке аманат ете білер алақан керек.

Бұл жерде 1955—1985 жылдар аралығында пайда болған оқтай түзу әрі жасыл желек жамылған кең көшелерді, проспектілерді, гүлзарлар мен саябақтарды, аландарды санап жату артық болар. Көпшілік жиі бас қосып, әңгіме-дүкен құрып отыратын әсем аландарға орнатылған көсеміміз В. И. Ленинге, ұлы ақын Абайға, ойшыл ғалым Шоқанға, батыр Аманкелдіге, комиссар Әліби Жангелдинге, революция сарбаздарына, бүкіл-одақтық ақсақал М. И. Калининге, жыр алыбы Жамбылға, ұлы суреткер М. Әуезовке, революционер Тоқаш Бокинге, қолбасшы В. И. Панфиловке және өзге де халық қадірлеген аяулы азаматтарға орнатылған ескерткіштер қаншама.

1960 жылдан бастап өнеркәсіп, әлеуметтік-мәдени және тұрмыстық, әкімшілік, тұрғын үйлер бірінен соң бірі бой көтерді. Ал, осынау өзекті мәселелерді шешуге қалалық аутком төрағалары Е. Дүйсенов, К. Аухадиев, З. Нұрқаділов, инженерлер — В. Л. Лебедихин, Ш. Х. Бекболатов, қазақ транспорт құрылысының бастығы М. Т. Қазыбексов, тәжірибелі құрылысшылар Краснянский, Бейсенов, И. Л. Кузякин, Крашков, Алматы үй

құрылысы комбинатының ұзақ жылдар бойы бас директоры болған Л. Новак өз әл-қадірлерінше үлес қосты. Қала құрылысының өркендеуіне белгілі сәулетшілер мен инженерлер құрылысшылар — Ю. Г. Ротушный, Л. Ухобытов, Т. Басенов, Р. А. Сейдалин, М. Мендіқұлов, А. С. Кепперов, В. З. Кацев, Хван, Ким До Сен, А. А. Лепик, И. О. Белоцерковский, А. Қапанов, К. Ш. Монтасев, О. Ж. Баймұрзаев, Ергалиев сынды азаматтардың еңбегі өлшеусіз. Олардың шығармашылық ізденістерінің нәтижесінде бүкіл елдің мақтанышы — «Медсу» мұз айдыны, 800 орынды концерт залы бар Пионерлер сарайы, сәулетші З. Мұстафинаның жобасымен салынған Алматы мақтамата комбинатының Мәдениет үйі, Достық үйі, «Арасан» моншасы, Орта Азия мен Қазақстандағы ең бір үздік үлгіде салынған Орталық кок базар, бірінші Алматының теміржол вокзалы, аэропорт, екі бірдей еңселі автовокзал елдің ерекше ден қоятын көрікті жерлері.

Қазан революциясының 50 жылдығы қарсаңында «Даңқ мемориалы» ашылды. 28 гвардияшыл-панфиловшылар саябағында мәңгі алау жағылды. Тамаша монументтің авторлары скульптор А. Артамович пен Б. Андрищенко еді. Осындай талантты жастарымыз «Самал», «Ақсай», «Алмагүл», «Айнабұлақ», «Орбита» кіші аудандарының өзіндік келбетін жасағанын орынды мақтан етуге болады.

Осылардың қай-қайсын алмаңыз, тым мақтанып кеткендей көрінсем де, айтпасқа амалым жоқ, менің белгілі мөлшерде, тіпті сынық сүйем болса да үлесім бар еді. Олардың жобалануынан бастап, құрылысы жүріп жатқан тұста, ең ақыр аяғы біткенге дейін назардан тыс қалдырмай, үнемі қадағалап отырудан жалықпаушы едім. Өкінішке орай, сәулет өнерінде өзіндік бет-бейнесі боларлықтай В. И. Ленин музейі (Фурманов атындағы көше бойында), үш залды Спорт сарайы (Ленин атындағы проспектіде), қаланың батыс бөлігіндегі мың кісілік аурухана құрылысын аяқтатудың орайы келмеді. Мен зейнетті демалысқа шығып кеттім.

Алматы — егеменді Қазақстан Республикасының астанасы. Қазір кез-келген деңгейдегі мемлекеттік қайраткерлерді қысылмай-қымтырылмай қабылдап, үялмай көрсетер жайы жетеді. Сондай-ақ мәдениет және ғылым саласында қанша

адам қатыспасын, халықаралық жиындар өткізуге базасы, шүкір, толық жетеді. Оның орналасқан жері де бөлек. Ақ басты Алатау, оның мәңгі жасыл шыршалары, көкпен таласқан қарағайлы сілемдері, ақ қайынды беткейлері қандай! Көркіне көз тоймайды, тау іші толы — жеміс-жидек, аң-құс. Жазы жайма шуақ, қысы әрі қысқа, әрі жайлы. Көктемі көкорай, көңіл шуағын көкке көтергендей әдемі. Күзі сары ала жапыраққа оранып, алтын шапақ астына алады. Өттең, желсіз — тымырсық күндер аз болмайды. Көктөбе сияқты «жер ортасынан» көз тастаған кісі қала үстін зілдей басып жатқан қап-қара ысты көріп, көңілі секем алатыны жасырын емес...

***

Міне, осындай сымбатты қала, келбеті келіскен таулы аймақ, әрдайым тілсіз жаудың «тырнағына» ілініп тұрды. 1921 жылы бар-жоғы алты сағат ішінде үйдей-үйдей тастар мен жентек-жентек құм аралас 7 миллион текше метр су құлдилап ағыпты. Бұдан кейінгі селдердің сипаты мүлде бөлек. Бір тас, бір мұз боп біткен шындар шілденің аптап ыстығымен бусанып, еріген қар етекке қарай өңмендей жөнеледі. Оған шелектеп жауған жаңбыр суы қосылады. Содан табандағы толқып жатқан көл көтеріліп, арнасынан асады. Жол жөнекей таудан құлап, сарқырап ағып жататын шағын өзендер буырқана, долдана түседі. Осылай асау апат ауыздық бермей, шамамен секундына он метр шапшандықпен ағады. Жол-жөнекей нән ағаштарды түбірімен қопарып, қой тастарды допша домалатып, жарды бұзып, жағалауды сыпырып-сиырып, айналасын ақ шандақ етеді. Бұған не шыдас бергендей еді.

Республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары кезімде қызмет бабымен осы бір аса маңызды проблемамен тікелей айналысуыма тура келді. Бөгет құрылысының әлденеше жобасы жасалды. Ақыры тауды қопару арқылы асау арнаны бекітуге бел байладық. Оны селден қорғау жөніндегі қазақ бас басқармасы жасады. Қопарғыш салмағының өзі 5291 тонна еді. Жер сілкіңтер осындай қуатты күш биіктігі 60 метрден 100 метрге дейінгі бөгетті тұрғызбақ. Жоба бекітілді. КСРО Ғылым академиясының Президиумының шешімі мақұлданды. Өйтсе де күмәнданып, көлеңкесінен үркіп жүргендер аз емес еді. Олардың да сөзінде жан бар тұғын. Адам айтқысыз мол заряд-

пен тап қала іргесінен қопарылыс жасау дүние жүзінде бұрын-соңды болмаған құбылыс, оның қалаға зардабы тиюі гажап емес дегенді бетке ұстайды. Сондықтан екі дай пікір болмас үшін, соңғы сөзді республика үкіметі айтуға тиіс. Бірақ мұндада ортақ ойға тоқтам жасай алмай, екі жарылды. Қопарылыс жұмыстары жөнінен жинақтаған тәжірибем бар, топшылауымыздан да кеміс жоқ, демек «тау қопаруда» зәредей де залал шекпесімізге сенімді едім. Оны жобалау және сапалы аяқтауға академик М. Лаврентьев айырықша атсалысты. Біз скеуміз бастан-аяқ тағы да қарап шығып, сол болса да ауытқу жіберіп алмаудың бар кепілдігін жасадық. Күндіз-түні отырып есептедік, «егер сайтан түртіп, былай болса ше» деген күдікті түгел сараладық.

Қопарылыс мінсіз өтеді — біз осындай берік байламға келдік. Орта машина жасау министрі Е. П. Славскийге телефон соғып ем, ол пышақ кесті пікірін айтты:

— Ешкімді тындама, егер қажет десең, мен саған кепілдік берейін. Кешеуілдетпей қопарылыс жасау керек, — деді.

М. А. Лаврентьев пен Е. П. Славский арқаландырып қана қойған жоқ, нық шешім жасатуға зор сенім де ұялатып еді. Батыл кірістім. Үкімет комиссиясының екі ойлы боп жүрген мүшелерін бұлтартпас дәлелдермен бетін бері қараттым. Еліміздің әйгілі ғалымдары М. А. Лаврентьев, Н. А. Садовский, Н. В. Мельников, С. А. Христианович және жоба авторлары түгел маған қолдау көрсетіп, бір тоқтамға — қопарылысты жасауға келістік. Қопарылысты жасаушылардың басшыларымен, үкімет комиссиясының мүшелерімен төрт көзіміз түгел зарядтардың орналасуына дейін мұқият қарап шықтық. Қазан айының 21-і күні күндізгі сағат 11-де Алатаудың көкірегі — «қарса айырылып» бір шөкім қара бұлт бүрк етіп көкке ойнап шыға келді. Дәл сол кезде мен Үкімет үйінде отыр едім.

Екі қайтара соққан жер дүмпуі сезілді. Қопарылыс болған жерден 1200 метрге дейінгі қашықтықтағы тұрған үйлердің сылағы түскені болмаса, ешбір залал шеккен жоқ. Екі шақырымнан аргы жерде әуе толқыны мүлде байқалмады.

1967 жылы сәуірдің 14-і күні қопарылыс және қайтalandы. Бұл жолы сол жақ бүйірдегі көк тіреген шың қолмен қойғандай бөгет үстінде жатты. Осылай көңілді алаң еткен сел қаупінен арылды.

Бөгет бір емес, екі рет ауыр сынға төтеп берді. 1973 жылы шілденің 15-і мен 16-сы күндері Алатаудың ішкі қойнауынан дүниені күңіретіп, асау сел лап берді. Ол теңіз деңгейінен 3300 метр биіктікте жатқан Түйықсу өзенінен құлаған екпіні қатты тасты судың көлемі 3,5—4 миллион текше метр еді. Бөгет оған міз бақпады. Біз 1975 жылы басталып, 1980 жылы аяқталған Үлкен Алматы өзеніне бөгет орнату арқылы астананың батыс бөлігін қатер-қауіптен құтқардық... Бұдан шығатын қорытынды: республика кез-келген істі орындай алатын білікті және техникалық мамандардан кенде емес, тек оларды орнымен пайдалана білсек игі.

XXXVI

Халқымыздың өнеріне тамсанып, тандай қақпаған адам кемде-кем. Қазақтар жөнінде Ресейде алғашқы монографиялық еңбек жазған, орыс географиялық қоғамының негізін қалаушылардың бірі Алексей Иракльевич Левшин: «Қазақ халқының... бойынан біз поэзия мен музыканың бұлағын көреміз... Қазақ қауымы адамның ақын және музыкант боп туатындығының жаңа бір дәлелі болып отыр» деп жазған екен. Сол айтқандай, мен бала жастан ауыз әдебиетінің үлгілеріне, ән мен жырға құлақ түріп өстім. «Кобыланды», «Алпамыс», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырларын таңға дейін тындаудан жалықпаушы едік. Қазақта аты аңызға айналған әрісі Сыпыра жыраумен берісі Сүйінбай, Жамбылға дейінгі ұлы көшке құлақ құрышын қандыруға тырыстық. Асан Қайғы, Шалкиіз, Қазтуған, Бұқар, Мәйкөт, Базар былай деген екен дегенді жиі еститінбіз, естіген сайын: «Уа, шіркін, айтқан-ақ екен» деп тамсанған қариялардың қайталап айтқанын іштей қалап отыратынбыз. Жамбылдың окшесін басқан Шашубай, Нартай, Кенен, Үмбетәлі, секілді халық ақындарын көзіміз корді, кестелі сөзін, кемел ойын құлағымыз естіді.

VIII—IX ғасырда өмір сүрген Қорқыт бабадан кейінгі мың жыл қыл қобыз тілін тістеп қалды, содан XIX ғасырда Ықылас қайта тірілтті немесе «Ақсақ құланды» сөйлеткен Кетбұғыдан кейін араға сан жылдарды салып Құрманғазы келді деген

пікірді ара-тұра естіп қалам. Музыка зерттеушілерімен пікір таластырудан аулақпын, Қорқыт пен Ықылас, Кетбұғы мен Құрманғазы арасы бізге жұмбақ болса, жұмбақ шығар, зерттелмей, зерделенбей жатса жатқан шығар, бірақ өнер көші үзілмек емес. Өмір бар жерде, халық ғұмыр кешкен елде өнер де өмір сүреді, халықпен бірге жасайды. Біз Құрманғазының екі жүздей күйін, Тәттімбеттің бармағына қырық түрлі күй ілінсе, соны түгел тындадық дей алман. Беріде — ат жалын тартып мінген шақта Дәулеткерей, Дина, Байжігіт, Сүгір, Тоқа, Сейтек күйлеріне, Ақан серінің, Біржан салдың, Жаяу Мұса, Абай, Кененнің өндеріне ықылас қойдық. Нәр алдық. Менің бақытым — исі қазақтың игі жақсылары бас түйістірген Алматыда туып өскенім. Одан кейін Мәскеу барып оқып, ән мен күйдің шұрайлы төсі Қоңыратқа келіп жұмыс істегенім. Көзімді тырнап ашқалы іргемде кітапхана, үй алдында театр болды. Музей аралап, ашылған көрме болса, оны құр жібермедім. Қолымнан кітап түспеді. Осы күнгі екінші Алматы вокзалынан әрі қарай Баум бағына дейін ит түмсығы батпас ну болатын. Сиырды өріске айдап салып, аз ғана уақ малды сонда жаятынбыз. Қойдың кезегі жоқ. Бірақ әр тұстан қозы, лағын, бұзауын айдап келген балалардың бір мезгіл бас қосатын жері осы. Солардың әңгімесі көбіне бәйгіден кімнің аты келді, Қажымұқан кіммен белдесті, қай ақын кіммен айтысты дегенді пысықтап жатар еді. Ол кезде Алматыға астананың қоныс аударып, театр деген таңсық дүниеге қызыға құмартып, қуана көретін кезіміз. Өнерге деген іңқор көңіл осылай оянып, осылай өрбіген-ді. Содан бері неше жыл біздің халқымыздың арасынан талай талант қанаттанып шықпады, мен солардың қай-қайсымен де әлденеше рет жүздесіп, сұхбат құрған адаммын. Сыйлас қана емес, сырлас болғаным бар. Өмір болса, ол бір өз алдына бір кітап-ау деп ойларымды соған жұптап жүрген жайым бар. Сондықтан бүгінгі сөз оның беташары деп есептеп, қысқа қайыра кеткелі отырмын.

1936 жылы қыркүйектің 6-ында Кеңес Одағының бір топ өнер шеберлеріне КСРО халық артисі деген ең жоғары атақ берілді. Атағы жер жарып тұрған В. И. Немирович-Данченко, Б. В. Шукин, Е. П. Корзачина-Александровская, А. В. Неждановалардың сапында біздің Гүлбаһрам Байсейітова да жарқ етіп, жұлдызы жанды. Күләш екеуміз де бір жылдың төліміз, бір

қаланың тай-құлындай тебісіп өскен перзентіміз. Әкесі Жасын деген кісі де әнші болған, қиссаларды таңға айтатын. Күләш Бейісова (қыз күніндегі фамилиясы) сол қаннан дарыған өнердің ұшпағына шыққан дарын. Жеті жылдық мектепті таусып, қазақ педагогикалық институтында оқыды.

Оқыды дегеннен гөрі ән қанатында жүрді. Шіркін, Күләштің әнін тындап, үніне құлақ қойған жанда не арман дейтін уақыт, отызыншы жылдар еді ғой. Тұңғыш ашылған драма театр труппасынан 1933 жылы музыкалық студияға ауысқан тұста ол бар қырынан танылды. М. Әуезовтің «Айман-Шолпан» музыкалық комедиясында Айманның, Е. Брусиковскийдің «Қыз Жібек» операсында Жібек, «Ер Тарғында» Ақжүніс, М. Төлебаевтың «Біржан-Сарасында» Сара боп ойнағанын көріп, мың құбылған үнін тындаған күндер, сірә, ұмытылар ма! А. В. Нежданова айтса айтқандай, «чудо!» еді ғой!

Бұл сөзге Ғабит ақсақал қазақша балама таппағандықтан емес, орысша теңеуге соншама мән-мағына сыйып тұрғандықтан қаз-қалпында алса керек. Мен сондай сиқырлы өнер иесі деп Шара — Шын аты Гүлшара Жиенқұлованы айтар едім. Ол да Алматының қызы, түйдесі құрдас едік. Ондай мың бұралған биші енді туар, бірақ бұған дейін кездестірген емеспін.

Шара башқұртша да билейтін, грузинше де билейтін. Ол билемеген би жоқ. Арабша, үндіше, қытайша, өзбекше билесе де сол елдің нақышын тап басып, ішкі жан сұлулығын аша білетін. Кейде оны татар, бірде моңғол, тіпті украин ба деп шатастырып алғандай едік. Сойтсек, би құдіретін жетік меңгерген Шарамыз чуваш та, индонезиялық та боп кете береді екен. Бұл дарының ғана қолынан келеді. Шара сол дарын қыздарымыздың бірі еді.

Мен Шәкен Аймановпен етінен ет кесіп беруге бар дос едім. Жарқылдап кеп табысып, қимай айырылысатынбыз. Әзіл-қалжыңын алдына салып, ән-жырын қанжығасына байлап жүретін, баяғының не серісіне, не салына ұқсамайтын, үлкенге де, кішіге де сүйкімі мол, бір туар дара тұлға еді. Ол актерлік өнерінің табаны күрсктей жиырма жылын М. Әуезов атындағы мемлекеттік академиялық драма театрында өткізді. Қазақ сахнасы Шәкендей шеберлердің арқасында рухани алтын қорымызға айналған талай қойылымды көрсетті. Маған соның ішінде «Асауға

тұсау» қатты ұнап еді, ондағы Айманов ойнаған Петруччио ең сүйікті кейіпкеріме айналып еді. Ол кино өнерінде де өзінің өшпес ізін қалдырды. «Қазақфильм» енді соның атымен аталады. Айтуға ауыр сөз. Қимағандықтан емес, сағынышы мол күндердің алыстап бара жатқаны жан ауыртады. Шәкен скеуміз соңғы рет Мәскеуде «Қазақстан» қонақ үйінде кездестік. Кешкі дәмді бірге іштік. Ол маған шығармашылық ойларымен ортақтастырып, алда істейтін жоспарымен таныстырып еді. Бізбен А. Михалков-Кончаловский бірге отырып, дәм-тұздас болды. Қазақстан өкілеттігінің кино залынан ең соңғы, бірақ шоқтығы биік «Атаманның ақыры» фильмін көріп, бір жасап қалып едік. Сөйтсек... Сұңқардың соңғы шырқауы екен. Мандайға сыймай кетті ғой.

Таланттар көші кімдерден басталды дегенде, сахна өнерінің саңлақтары — Қалыбек Қуанышбаев, Елубай Әмірзақов, Күрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов, Серке Қожамқұлов, Камал Қармысов, Капан Бадыров, Шолпан Жандарбекова, Нұрмұхан Жантөрин, Ыдырыс Ноғайбаев, Хадиша Бөкеева, Сәбира Майқанова, Фарид Шәріпова, Валентина Харламова, Евгений Диордиев, Бикен Римова, Асанәлі Әшімов, Әнуарбек Молдабесковтардың есімі аталды. Бұл санатты опералық сахна шеберлері Бибігүл Төлегенованың, Ермек Серкебаевтың, ағайынды Ришат пен Мүсілім Абдуллиндердің, Роза Жамановалар толықтыра түседі. Бибігүл салған «Гауһарта» пен «Бұлбұлдың» жөні бөлек. Роза Бағланованың күмістей сыңғырлаған үні естіген құлақтың құрышын қандырап еді.

Бұлардың окшесін басып және бір үркердей топ шықты. Олар — Х. Қалиламбекова, Р. Жұбатырова, Н. Қаражігітов, Х. Есімов, Н. Нүсіпжанов, С. Тыныштығұлова, қазақ опера және симфониялық музыкасының өсуіне Ахмет Жұбановтың, Евгений Брусиловскийдің, Латиф Хамидидің, Газиза Жұбанованың, Еркеғали Рахмадиевтің, сондай-ақ ұлттық хореографиямыздың қалыптасуына Болат Аюхановтың қосқан үлесі қоммақты.

Көркемөнер ішінен өз басым сәулет және бейнелеу өнеріне ерекше ықылас қоямын. Қыл қаламның тылсым құдіретін мойындатқан Әбілхан Қастеев ақсақалды, оның өмір мектебін, шығармашылық жолын жоғары бағалау орынды ғой деймін. Ол

қазақ кеңес бейнелесу өнерінің негізін салушылардың бірі. Кешегі жалшы бала өнердің дара бозына айналды. Мыңнан астам көркем туынды қалдырды. Мен К. Телжановтың, С. Мәмбеевтің, М. Кенбасевтың, Г. Исмайлованың, А. Ғалымбаеваның, мүсіншілер Х. Наурызбасевтың, Т. Досмағамбетовтың, Е. Мергеновтың шығармаларымен ғана емес, олардың өздерімен талай пікір алмасып, ой бөліскен кездерім болды.

Қазақ жазушыларының көбімен көзбе-көз сөйлесіп, олардың еңбектеріне ден қойып отыру бала күннен бойға сіңген әдет еді. Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсрепов, Ғабиден Мұстафин, Сәбит Мұқанов мен үшін бір төбе. Әбділда Тәжібаев, Жұбан Молдағалиев, Хамит Ергалиев, Халижан Бекхожин, Әбу Сәрсенбаев, Мұқағали Мақатаев, Ғафу Қайырбексов, Қадыр Мырзалиев, Фариза Оңғарсынова, Мәриям Хакімжанова, Тұрсынхан Әбдірахманова жазған жырлар халықтың рухани қазынасына айналды, олардың поэзиясын сүйіп оқитын оқырмандар саны, мен айтар едім, уақыт өткен сайын көбейе түспек. Ол санатқа орыс жазушылары И. Шуховтың, Дм. Снегиннің, И. Шеголихиннің, М. Симашконың шығармаларын қосуға лайық. Мен І. Есенберлинді, Т. Ахтановты, бөле-жара айтсам, кезінде олардың заманымыздың өткір де көкейтесті проблемаларын көрсеткен шығармаларымен, тарихи тақырыптағы толғамдарымен танысқаным бар. Ілиястың «Алмас қылыш», «Алтын құс», «Жанталас» романдарын, Тахауидың «Боран» повесін, атып өтуге болады.

Есенберлин кеуіміздің арамызда аса бір достық пейіл ертеден қалыптасқан еді. Оны Орталық Комитетте нұсқаушы бол істеп жүрген кезінен білетінмін. Артық сөзі жоқ, жібектей мінезі бар кісі еді. Шығармашылықпен айналыса жүріп, опера театрының, кейін Жамбыл атындағы филармонияның директорлығын атқарды. Жазықсыз жалаға ұрынып, біраз уақыт істі болды. Түрмеден шыққан бойда ешқайда бұрылмастан, тіпті үйіне де соқпастан, салып отырып маған келіпті. Ол кезде Министрлер Кеңесіндемін. Бар мұңын шағып, жайын айтты. Басқа басқа, дөп қаламгерден қиянат, жазушыдан жалғандық шығады деп ойламаймын. Рухы биік адамның жаны да таза, ділі де таза. Иманын жолдас ете білгендер ғана халық көкейіндегі

ойды айтады, соған лайық туынды береді. Мен оның өтініштерін ескі еткенім жоқ. Қолдан келгеннің бәрін жасауға тырыстым. Жабырқап қайтқан көңілдің қоз түрткі болмас жағын ойладым. Оның қаламынан қандай туындылар шыққанын менен де жақсы білесіздер. Обалы нешік, жаңа шыққан кітабының сүйінші данасын (бәрі сөйтуге тырысатын еді, қазір ғой солардың көбісі үй айналып өтетін) әкеліп тұрды. Мен жазуға қайраттандырсам да, атақ алуына араласым болған емес, оған халық іздеп жүрген тарихи туындылары даңғыл жол ашып берді. Бәлкім, көркемдік сапасы «па, шіркін-ай» дегізбес, бірақ біздің халқымыздың арғы-бергі тарихын бүгінгі ұрпаққа жинақтап, жүйелеп беруде маңызы зор болғандығына ешкім дау айта қоймас деймін.

Ол қайтыс боларынан біраз жыл бұрын маған «Мұхитты жарып өткен қайық» («Лодка, переплывшая океан») деген романының қолжазбасын әкеліп берді. Мүқият оқып шықтым. Оқырман ретінде өз пікірімді білдіріп, бірқатар сын-ескертпе де айттым. Бірақ:

— Ілесе, сізге шығармашылық табыс тілеп, тілектес көңілде жүрген оқырманыңызбын. Менің мына ұсыныстарыма тек сол тұрғыдан ғана қараңыз, — деп ескерткенім бар. Есенберлин құп алып:

— Қайта қараған сайын шығарма ширай түседі. Мына пікірлеріңіз соған қамшы болғалы тұр, — деген еді. Ал сол шығармасы Есенберлиннің не тірі кезінде, не дүниеден қайтқан соң көзіме түспеді. Соған не себеп болды екен деген ой жиі мазалайды. Елге ауадай қажет роман еді...

Мен үшін Олжас пен Мұхтардың (Шахановты айтамын) орны бөлек. Халқы да солай қадірлейді. Ақындығын азаматтығы, азаматтығын ақындығы көтерген, елдің сөзін сөйлеп, жоғын жоқтаған, дауласуға бар, бірақ жауласуға жоқ, осындай ұлдары бар, осындай ақындары бар халықта не арман бар!

Музыка — адамзаттың әмбебап тілі ғой. Ол біздің жан дүниемізді байытып, рухымызды көтеретін, асыл сезімдерге тәрбиелейтін, әсіресе, ұлттық сана-салтымызға баулитын сиқырлы күш. Мен Нүргиса Тілендиевтің шығармаларын тындаған сайын осындай ойға қалам. Оған бірінен-бірі бөліп қарауға болмайтын, бірін-бірі толықтырып, байыта түсетін үш бірдей

өнер қонған. Ол — әуелі композитор, дүниеге қазақтың көзімен қарап, қазақша ойлайтын және сол үнде жазатын композитор. Екіншіден, ол — дәулескер күйші. Оның қолдары буынсыз бишідей, домбыра пернелерін қуалап, қос ішегін ілген сайын жүректің нәзік қылдары мың сан сезімге оранады. Өз шығармасына қалай талгаммен қараса, өзгенің күйлеріне сондай сергек қарайды. Алалау жоқ. Өнерге адал. Үшіншіден, ол — асқан дирижер. Осы өнері үшін де ол КСРО халық артисі атағын алды. Таланттың қашанда алды жарық, жолы тар. Нұргисаға қай кезде де атақ алу оңайға түспеген. Бү жолы да солай болды. Мәскеуден КСРО Композиторлар одағының қырық жылдан бергі бірінші хатшысы Т. Н. Хренниковтың, жолы түсіп, Алматыға келіпті. Екі үш күн астана өмірімен, оның музыка әлемімен танысып, кімнің кім екеніне көзі жеткен ол жерден жеті қоян тапқандай қуанып:

— Мен әлі өз көзіме өзім сенбей келіп отырмын. Ол тұнып тұрған музыка, это — явление! — деді.

Мен әңгіменің кім туралы болып отырғанын ішім сезіп отыр. Маған таңдана қарап:

— Сіз, сірә оны білетін шығарсыз. Ондай тума талантты танымауыңыз мүмкін емес, — деп және бір қойды.

— Тихон Николаевич, қазақ таланттардан кенде емес екеніне көзіңіз әбден жеткенін білем. Бірақ, соған қарамастан, оларға өзіне лайықты бағасын беруге келгенде тым сараң емессіздер ме? — дедім.

— Жоқ, мен Тілендиев үшін қайда, кімге бару керек болса, одан тайынбаймын! Оның құрған этнографиялық «Отырар сазы» оркестрі қазақ музыкасын халықпен жалғастыратын алтын көпір.

— Ондай болса келістік. Жолдан қайтып жүрген біздің ұсынысымызды өзіңіз аяғына жеткізерсіз деп ойлаймын.

— Оған дау бар ма?

Сол жылы 1 Май қарсаңында Нұргиса көптен күткен қуанышын тойлады.

Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар деген осы. Халқы оны еркелете білсе, ол халқын ән-күймен тербетсе, тебіренге біледі. Шынында да, құбылыс! Маған Кенжебек Күмісбеков жазған күйлер ұнайды. Оның да музыкасынан ұлттық бояу, әсем ырғақ

таңғы самалдай еседі. Кешегі Сыдық Мұхамеджановтың саздары жүрекке жылы, жанға жайлы естілетін. Шәмші Қалдаяқов, Ескендір Хасанғалиев, Әсет Бейсеуов — үшеуі де ел ішіндегі асылдың сынықтары. Кейінгі толқын ішінен Төлеген Мұхамеджанов пен Жоламан Тұрсынбаевтың шығармашылығы назар аудартады. Хормейстер Анатолий Молодовтың өзіміз өгейсітіп жүрген хор өнерін өркендетуге аз еңбек сіңірген жоқ. Жалпы, бір жердің дәм-тұзы елдің бірлігін сақтап қана қоймайды, бірін-бірі рухани байытады, біріне бірі қарап өседі; шығармашылық ішкі бәсеке тудыруының өзі де баяны бар іс. Осы жылдар ішінде Қазақстанда тұратын ұйғыр, өзбек, татар ағайындардың, корей, неміс, дүңган, шешен, ингуш халықтарының мәдениеті өркен жайды. Оған композиторлар — КСРО қалық артисі, ұйғыр Қ. Қожамиров пен дүңган Б. Баяхуновтың шығармашылығы дәлел.

«Көргені жақсы — көш бастар» дейді халық. Үлкен мән бар. Өнерге, білімге, ізгілікке ұмтылсақ қана көсеге көгеріп, көрпе ұлғаймақ. Сонда ғана өзге жұртпен тең сөйлесіп, терезе теңестіреміз. Құр мақтан, босқа мал шашпақтан құтыламыз. Бұл орайда Әлібек Дінішевтің есімін бөле жарып айту мақұл. Оның үні мұхиттың арғы-бергі бетіне түгел таныс. Роза Рымбаева қаршадайынан топты жарып шығып еді. Сол сүйкімді қалпы. Жәния Әубәкірова еуропалық үлгідегі өнер — күй сандықтан төрткүл жұртты түгел тамсандырды. Олардың тобын осылай тарата айтып, тамсана сөйлей беруге болады. Әншілер М. Жүнісова, Н. Үсенбаева, скрипкашылар А. Мұсаходжаева мен С. Бисенғалиева, пионистка Г. Қадырбекова, балетмейстер Р. Бапов, «Гүлдер» эстрадалық ансамблінің алғашқы коркемдік жетекшісі және ұйымдастырушысы Г. Ғалиева және басқа да шығармашылық жастардың өкілдері жылы лебізге әбден лайық. Олар Еуропа, Азия және Африка қалаларын шарлап, қазақ деген елді танытқан, соның гажайып өнерін насихаттап, ел құрметіне бөленіп жүргендер.

Бармасаң, келмесең жат боларсың деген бар. Өнер үйішінің ғана ләззаты емес, жалпақ жұртқа ортақ қазына ғой. Майкөт ақынның есімі ісі қазақ баласына жақсы таныс. От ауызды, орақ тілді ақын Құлмамбетпен айтысып қайтқан соң, Қаратаудың теріскей етегіндегі ел ағасы Сапақ биге сәлем бере

барып, Жетісуды түгел аралап қайтқанын, елі де, жері де бай екенін, үлкен-кішісі түгел өнерлі болатынын айтады.

— Ел-жұртымның кедейлігі бетке шіркеу болды. Құлмамбет елінің байлығына, мен жерімнің байлығына сүйендім, — деп Қаратауды мақтап ала жөнеледі. Ұзақ тебіреніп барып тоқтаған тұста Сапақ:

— Мына жырыңды естіген жұрт ішпей-жемей тойғандай екен. Бірақ, дүниенің бар қызығы байлықта емес. Бақыт — қолға қонған құс, ұшады да кетеді. Байлық — қолға ұстаған тұз, еридi де бітеді. Дүниенің қызығы — сіз бен біз, — деген екен. Сол айтқандай, басқа жұртпен араласу татулықтың ғана белгісі емес, салт-санасын, дәстүрін бірін-бірі танытудың, барына сүйініп, жоғына сүйеніш болудың жолы. Одақтас республикаларға барып, олардың бізге келіп, бауырлас халықтардың әдебиеті мен өнерінің онкүндіктерін өткізу дәстүрі соған дәнекер еді. Мәскеу мен Ленинградтың: КСРО Үлкен театры, Кіші театры, Г. Товстоногов басқарған Үлкен драма театр, Сатира театры, «Современник», Москеңестің театры, Г. Вахтангов атындағы театр, Таганкадағы театр, Мәскеу көркем академиялық театры сияқты өнер ордаларының Алматыда гастрольде болуы, ал біздің өнер шеберлеріміз бен қаламгерлеріміздің, композиторлар мен суретшілеріміздің, сәулетшілер мен мүсіншілердің одақ көлеміндегі үлкен-кіші республикаларды аралауы қандай ғанибет, ойына ой қосып, шабытпен оралатын.

Мен өткенге көз жіберсем, өнер саласында елеулі-елеулі іс тындырылыпты. Тек соңғы жылдарда Арқалықта, Жезқазғанда, Шевченкода, Теміртауда, Талдықорғанда, Көкшетауда театрлар ашылып, филармониялар жұмыс істей бастаған екен. Қазақ КСР Мемлекеттік өнер музейінің, Суретшілер одағының көрме залының кең сарайлары салынып, пайдалануға берілді. Шымкентте суретшілер үйі, Алматыда Баспа үйі салынып, «Жалын», «Өнер» баспалары ашылды. Қазақ Кеңес энциклопедиясының Бас редакциясы құрылып, он скі томдық «Қазақ совет энциклопедиясын» және көптеген басылымдарды шығарды. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптар музейін ұйымдастыру, оған бұрынғы офицерлер үйінен жай беру, ол республика жұртшылығының сүйікті орны ғана емес, шет елдерден күн құрғатпай келіп-кетіп жататын қонақтардың арнайы ат басын

тірер орталығына айналды. Әрине, бітірер іс көп еді, оған бәрі ойлағандай бола ма. Алматыда неміс, ұйғыр және корей театрларының құрылыстарын бітіре алмай кеттім.

Осыны айтпаса болмайды дейтін мәселе аз емес. Соның бірі — ортамызға қайта оралған Шәкәрім Құдайбердиевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың және Жүсіпбек Аймауытовтың артында қалдырған мол мұрасы. Сөз жоқ, олар бірегей таланттар, ұлы қайраткерлер, қазақ әдебиетінің көш басшылары. Бұл мәселені бұдан әлдеқайда ертерек шешуге болмайтын ба еді деген орынды сұрақ туады. Әбден мүмкін еді. Егер Қазақстан жұртшылығы директивалық органдардың аддына мұны батылырақ және табанды түрде қойған болса, шынында да, тап осылай кешеуілдемес еді. Әйтсе де, ештен кеш жақсы. Осының өзінде қаншалықты күшке түскені, іс дұрыс шешімін тапқанға дейін мүлде қарама-қайшы баға беріліп, елеулі түрде қарсылықтар жасалып келгені белгілі.

XXXVII

Бүгінгі таңда экологияға байланысты мәселе өте орынды көтеріліп отыр. Республикада Арал теңізі мен Балқаш көлін сақтау жөнінде штаб жұмыс істейді. Ал «Невада-Семей» қозғалысы Семей полигонында ядролық жарылыстар жасауға тыйым салуда зор жұмыстар жүргізді. Орталықтың өктемдігіне тоқтау жасалды. Зардап шеккен аудандардың халқына материалдық өтемдер төлеу көзделуде. Оны қазақтың белгілі ақыны Олжас Сүлейменов басқарды.

Ағайын, жалпақ жұрт жапа шеккен, шырт ұйқысынан оятқан ең бір өзекті мәселеден зейнетті демалыста жүр екенмін деп шет қалуым, сірә да келіспес. Маған жауап берсең де бересің, бермесең де бересің деп жатқан ешкім жоқ. Бұл арада ар-ождан мазалайды, пәленбай жыл осы елді басқарған адамың, сенің де қатысың бар, жалт беруге қақың жоқ дейді. Бұл қазақстандықтарды ғана емес, осы республикамен шектес елдерді түгел толғандырып отырған жай. Олар менен:

— Қазақстанның қақ ортасынан етіңнен ет кесіп алғандай

жерінді әскери полигонға айналдырып жатқанда сіз не істедіңіз? Азамат ретінде ішкі айғай атой салу керек еді ғой, не ойладыңыз? Орталық қалай ғана КСРО Министрлер Кеңесінің не Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросының алдынан өтіп, рұқсат сұрамады? — деп көңілдегі жүрген сұрақтарының басын ашып алғысы келеді. Байқауымда, бүгінгі ұрпақ күдікпен қарап қоймайды, көп жайға тандана қарайды...

Мен ол күндерді ұмыта қойғаным жоқ. Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары едім. Істің жай-жапсарын алақанға салғандай түп-түгел білемін дей алмаймын, бірақ хабарсыз емеспін. Менің білетінім: қандай тапсырма болмасын, бәрі жоғарыдан — Мәскеуден беріледі. Түлкі бұлаң жоқ. Мына аудандағы пәлен деген жер, көлемі сонша метр, мынадай мерзімге дейін түгеннің қарамағына бөлінсін дейді. Ол талқыланбайды, тап-тұйнақтай орындалады. Біздің қолымыздан келетіні: ол өңірдегі ауылды, қыстақты, шопандар күздеуі мен қыстауын айтқан уақытына дейін түп-түгел көшіріп, жерді босаттырып береміз. Оған қайран қалуга болмайды. Қазақ жерін әскери мақсат үшін алу туралы қаулыға тікелей Сталиннің өзі қол қойса, мұнысы қалай деуге ол кездес кімнің батылы жеткендей еді. Мұндайда жан баласы, кім болса ол болсын, жұмған аузын ашуга құқы жоқ. Оған дейін де солай болды, одан кейін — біраз жылға дейін сол тәртіп қатаң сақталды. Қылышынан қан тамып тұрған заманда сен өйтпедің деу — қақаған аязда жылы үйде отырып күннің күйіп тұрғаны-ай деп, жейдесін шешкен кісінің тірлігімен бірдей іс. Семей полигонының жайы осылай. Орал мен өзге өңірдегі полигондар да онымен тағдырлас. Рас, бірінен соң бірін жарып жатқан тұста полигон басшылары біздің конференцияларымызға қатысып, тіпті Орталық Комитеттің өзіне келіп, істің барысы жайлы баяндап беретін. Төбе шашың тік тұратындай хабар айтылмайтын, қайта онан келетін пайда болмаса, кесір жоқ деп иландыратын. Жалған айтты деп ойламаймын. Меніңше, сол кездегі мамандардың өресі де сол шама болар, қазақ жерінде адам айтқысыз «әскери ойын» бастауын бастап, ойын түбінен от шығарып алатындарына көздері анық жетпеді-ау, сірә.

Семей полигоны аяғынан тік тұрған кезде тұңғыш сынақ Лаврентий Берияның тікелей басшылығымен өткені енді ғана

аян болып отыр. Ол атүсті полигонға соғып тұрған, бірақ онымен республиканың бірде-бір басшысы жүздеспегені анық.

Республика жұртшылығын мазалайтын ендігі бір мәселе — атомнан кем түспес қатер — оның қалдықтары. Асқан жауапкершілікпен мәлімдеймін: мен республика территориясында атом қалдықтарын көму туралы бірде бір актыға қол қойған емеспін. Онда Қазақстан ондай қауіп-қатерден дін аман болғаны ғой? Мен үзілді-кесілді байлам жасаудан аулақпын. Әскери ведомство, әсіресе, соңғы жылдары көп мәселені сырт көзден жасырып, өз ішінде ғана шешіп отырды, қай территорияға өктемдігі жүреді, сол жерде олар ешкіммен санаспайтын. Айтпақшы, бүкіл елде атом электр станцияларын салу кең өріс алған тұста Орта машина жасау министрлігінің тарапынан мені біраз қыспаққа алғаны бар. Олар осы орайдағы станциялардың бірқатарын Қазақстан жеріне, оның ішінде Жамбыл облысына қалайда орналастыру керек деп отырып алды. Онсыз да химия заводының қолқанды атқан пісі мен ысы талай дауасыз дертті ушықтырып жатқанда, бұл бір жағынан қосылса ел не күйде қалмақ? Пәледен машайық қашып құтылыпты-мыс, мен де алған беттен қайтпадым. Ақыры, атом станциясынан іргемізді аулақ салдық.

х х х

Арал — бір бүгін ғана әңгіме болып отырған жоқ. Оның тағдырына араша сұрап, шырылдағалы қай заман! Теңіз тартылды деген сөз, оның айналасындағы ел-жұрттың ғана емес — бүткіл елдің, қажет десе күллі қасіретінің басталғаны. Тың төсін түгелдей түз басады, астық шықпайды. Ал, нан жоқ жерде өмір бар дегенге тірі жанды иландырып көріңіз...

Арал мен шұғылдаған ең өзекті және ең күрделі проблемалардың бірі тұғын. Қайталап айтамын, онымен жиырма жыл бойына шұғылдандым. Әуелде қайда бармайын, кімге бармайын тауым шағылып жүрді. Бірақ бастаған шаруаны орта жолда қалдыру әдетімде жоқ еді.

«... Арал проблемасын, оған құятын өзендер суын молайту проблемасын да қарайтын мезгіл жетті» деп мәлімдедім. Сең бұзылғандай көрінді. Әуелі Өзбекстан мен КСРО Су шаруашылығы министрлігінің басшылары қолдау байқатты. Бірақ нақты шешім жасалмады. Партияның XXVI съезінде Арал теңізі бір-

жола құрып біткелі түр деп, дабыл қақтым. Сосын барып, одақ басшылары бұл мәселеге сергек қарай бастады. Теңіз деңгейін сақтап қалу үшін Сібір өзендерінің екі процент суын бөлуге шешім қабылдады. Мұның өзі Қостанай, Ақтөбе және Қызылорда облыстарының территориясында бау-бақша және мал өнімдерін өндіруге мол мүмкіндік ашатын еді. Алайда, сөз аяғы құрдымға кетті. Қайта құрудың «қаһармандары» Сібір суынан бір тамшы татырмаймыз деп байбалам салды. Ақыры, Орталық не Қазақстанмен, не Орта Азия республикаларымен ақылдаспай-ақ қабылдаған шешімді тас қаптырды.

Соңғы жылдары журналистер Аралдың тартылуының салдарынан залал шеккен экологиялық апаттар жайында жарғақ құлағы жастыққа тимей жазып жатыр. Оны сақтап қалу жөнінде Комитет құрылды. Осы проблемаға арналған әр деңгейдегі конференциялар, симпозиумдар, мәжілістер өткізілді. Әйтсе де ықпалды іс жоқ. Пора-пора сөз күйінде қалып қойып отыр. Алдағы кезде одан және бірдеме шыға қояр деу қиын. Рас, келісіп пішкен тон келте болмайды. Ауру ортақ, бірге емдемесе, асқындырып алатыны да анық. Бірақ, емнің ең үлкені және барынша тиімдісі — Сібірдің екі өзенінен ішнәра су бөлу туралы жобаға қайта оралу. Меніңше, соған күш салмайынша, көзіміз ашылмайды. Оған имандай сеніңіз.

Балқаш туралы қабылданған шешімнің дұрыстығында дау жоқ. Қапшағай теңізінің суы 13—13,5 миллиард текше метр көлемінде сақталуға тиіс. Балқаш қауіптен арылды, тек соңғы 1,5 жыл көлемінде оның суы бір метр көтерілді. Ал, оны осы қалпында ұстап, суының тазалығын сақтау үшін айналасындағы өнеркәсіп орындарына қалдықты тастауға тыйым салу керек, сондай-ақ суды үнемдеп пайдалану қажет.

Ал, Үлкен Алматы тоғаны жайында не айтуға болады? Оны сан-саққа жүгіртудің қажеті ендігі жерде ешкімге тиімді бола қоймас. Ол іс жүзінде экономикалық тиімділігі мол және берері алда екенін дәлелдеді ғой деп ойлаймын. Тоған құрылысын жобалық тапсырма бойынша аяғына дейін жеткізу керек. Оның маңдай тірейтін жеріне көкөніс өсіретін бірнеше совхоздар ұйымдастырған жөн. Алматыны азық-түлікпен қамтамасыз етуге, сөз жоқ, пайдасы тиеді.

Қазір өзің құрметпен қарайтын кісіге арнап жылы сөз айтуды да артық санайтын заман, соған қарамастан, мен мынаны атап өткім келеді: халық шаруашылығының барша саласын өркендетуде, халықтың мәдениеті мен тұрмысын өсіруде біз КОКП Орталық Комитетінен, Кеңес үкіметінен, барлық туысқан республикалардан, сондай-ақ, әрине, еліміздің бірінші басшысынан баға жетпес көмек алып отырдық.

Брежнев, қайталап айтайын, республикаға айрықша көңіл бөлді. Партияның XX съезінде КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелігіне кандидат және Орталық Комитеттің хатшылығына сайланғаннан кейін де Брежнев республикамен байланысын үзбеді. Мәскеуде қызмет істеп жүрген тұста Қазақстанға сегіз рет келіп қайтты. Келген сайын партия активімен, халық шаруашылығының әр түрлі саласындағы еңбеккерлермен кездесіп, қай жерде болмасын істің мән-жайымен жете танысып отырды, маңызды міндеттерді шешуде республикаға ақыл-кеңесімен де, пайдалы ісімен де көмектесті. 1980 жылы соңғы рет келген кезде Леонид Ильич менің өтінішіме орай Алматыға метро салуға келісімін беріп, оны жобалауға және құрылысын салуға тапсырма берді. Онымен маршал А. А. Гречко бірге жүретін, біз Андрей Антоновичпен «Байқоңырда» Шарль де Голлды, Жорж Помпидуды қарсы алғанымыз бар. Бір жолы Брежнев Саяси Бюро мүшелерімен, мүшелікке кандидаттармен бірге Байқоңырға келген социалистік елдердің басшыларымен бас қосты.

Ғарыш сұңқарларының біздің жерден аттанып, біздің байтақ даламыздың төсінде қарсы алатынымызды орынды мақтан еттік. Қыран баптап ұшырған күсбегі алғанына емес, салғанына мәз болса біз атымыздың әлемге жайылғанына риза едік. Бірақ, «Байқоңыр» космодромының бар шығыны одақтас республикаларға ортақ еді, жұмыла көтергеннің арқасында ғылым мен техниканың бұрын-сонды адамзат баласы естіп көрмеген жаңалықтарына әлем куә болды. Космос бағдарламаларын жүзеге асыру, «Байқоңырдан» космос корабльдерін ұшыру ғылым зерттеу ісінде, космонавтиканы өркендетуде және еліміздің, республикамыздың халық шаруашылығының көптеген саласына байланысты мәселелерде орасан зор пайдасы болды және бола бермек.

Әңгіме Брежнев туралы болып отыр ғой, ол Қазақстанның өндіргіш күшін көтеруде қомақты үлес қосқаны еш талас тудырмайды. Ашық айтайын, оның атына айтылған сын ескертпелердің бәрі бірдей орынды, бәрі бірдей әділ емес. Сөзім дәлелді болу үшін оған кеңірек тоқтала кетейін.

Леонид Ильич сөзді орнымен, тауып айтқанды жақсы көретін. Отырған жері әзіл-қалжыңсыз болмайтын. Айнала-сындағылармен емін-еркін отырып, ашық-жарқын сөйлесетін. Соған қарамастан өте сақ адам еді, көмекшілеріне, қызмет бабымен жиірек араласатын кісілерге сыр алдырмайтын, не алыстатып, не тым жақындатып жібермейтін. Өлдекім онымен тонның ішкі бауындай араласып жүріп, біржола қолтығының астына кіріп алуға ұмтылғандай болса, ондайлар тез-ақ сырттап қалатын. Бірде, ұмытпасам, 1965 жылдың басында Ескі алаңдағы Орталық Комитетке келіп, Леонид Ильичке сәлем беруге кірдім. Оның қабағы қатулы екен. Бас изесіп амандасты да, телефонмен әңгімесін жалғастыра берді. Өлдекімге ашуланып, ауырлау сөздер айтып тастады. Мен естімеген адамдай отыра бердім. Ол әңгімесін келте қайырып; телефон тұтқасын сылқ сткізіп тастай салды. Мен сыпайылық сақтап:

— «Бастық бажылдап ұрысса — көрінгенге таба болар, ал, үндемей түнерсе — үрей алар» деген көне мәтел есіңізде шығар. Зады, кең болсаңыз кем болмайсыз, — дедім.

Сабасына түсті білем, сңссін көтеріңкіреп, әлгі әңгіменің мәнісін айтты.

— Сабырға шақырғаныңа рақмет! Өмір бірқалыпты болама, — деді ол ауыр күрсініп. — Айналаңда инсіннің көзінен өтетін жағымпаз, арзан тірлік үшін ардан безген немесс көктен түскендей көкірегің көтеріп, өзін кемегер санайтын, бірақ қуыс кеуде адамдар қаптап жүрсе, қалай ғана қарап отыра аласың. Дәп қазір Суловқа сондай пасықтың бірін алды-артына қаратпай қуып жіберуді ұсындым. Сіз оны білмейсіз, ондайларды білмегеніңіз де жақсы. Бір кезде Хрущевтің қарамағында болған. Сол енді, мен несін айтасың, Хрущевтің бар баяндамасын жазып беріп, ылғи ақылымды айтып отыратынмын, елді басқаруына септігім тиді деп, жар сала мақтанатын көрінеді. Қайдағы бір Буллацкий деген...

Іле басқа әңгімеге көшіп кетті. Және мен де әлгі әсімге

пәлендей мән бере қойғаным жоқ. Брежнев өзінің күнбе-күнгі қызметінде және ол жасырын емес — мәскеулік ат төбеліндей адамдарға арқа сүйеп, соларға әбден сеніп кеткен-ді. Оның көптеген кемшіліктерінің, ағат істерінің, олқылықтарының басым бөлігін солардың арына жүктеу керек. Брежневтің сол уақыттағы абырой-беделінің асып тұрғанын ескерген олар оны басқа біреумен алмастыру керек-ау дегенді ойлағысы да келмеді. Ол қай жағынан болса да әлгі ат төбеліндей адамдардың ойынан шығатын еді.

Леонид Ильич өмірінің соңғы жылдарында ауруы асқынып, өз міндетін толық атқаруға мүлде шамасы жоқ тұғын. Міне, сондықтан да жоғарыдағы топқа имандай сенді. Олардың еліміздің ішкі өміріне де, халықаралық сыртқы істерге де қатысты дайындаған ұсыныстары мен шараларын сөзге келмей мақұлдап отырды.

Орталық Комитеттің бөлім бастықтары мен салалық хатшыларының үлесіне аз жауапкершілік жүктелмеуге тиіс деп есептеймін. Сонда да болса, және оны мойындау керек, Саяси Бюроның және Бас хатшының берген нұсқауларында мін жоқ еді. Өкінішке орай, Орталық Комитеттің тарапынан бақылаудың (әсіресе, соңғы жылдары) нашарлағанынан Орталық Комитет пен Министрлер Кеңесінің көптеген жақсы да әбден негізделген қаулылары орындалмай, аяқсыз қалды. Мәселен, «Қара топырақты аймақ туралы» қаулы дәп сондай күй кешті. Бұл қаулыда бәрі қолмен қойғандай көрсетілген-ді, тек ал да орындай бер. Оған амал не, құ шөппен ауыз сұртумен тындырды. Сөйтін отырып, бар кінәны Брежневке итере салды. Ал, Орталық Комитеттің тікелей ауыл шаруашылығымен айналысқан бөлімдері мен хатшылары, сондай-ақ РКФСР-дің басшылары сүттен ақ, судан таза боп шыға келді.

Брежнев пен Хрущевтің қызметіндегі ең елеулі кемшілік — кадрлар іріктеу мен орналастыруда, әсіресе, мемлекеттік және партия жұмысының жоғары деңгейіндегі қызметке тағайындау мен босатуда деп білем. Республикаға, облыстарға, басшы қызметке жергілікті жердің экономикасынан, халқының мәдениеті мен дәстүрінен мүлде бейхабар адамдарды жіберу тіпті орынсыз еді. Негізінен бұл мәселелер ықтиятсыз шешіліп отырды, тізеге салу дегеніңіз түп-тура КОКП Орталық Комите-

тінің аппаратында тамыр жайды. Мысалы, маған Шелепинді не үшін жұмыстан алып, сосын зейнетті демалысқа жібергенін түсінсем бұйырмасын. Біз оны еліміздің комсомолецтері мен жастарының ел таныған жетекшісі ретінде білетінбіз. Ол студент-жастардың құрылыс отрядтарын құрудың инициаторы, сондай отрядтар тек біздің республикамыздың өзінде ғана тың совхоздарын салу жөнінде көп іс тындырды. Шелепиннің өзі республикаға жиі келіп, Қазақстан комсомолының жұмысына белсене араласты. Сонымен бірге КСРО қауіпсіздік комитетінің төрағасы ретінде ел игілігі үшін аз еңбек сіңірген жоқ. Әлі есімде, ол КОКП Орталық Комитетінде істеп жүргенде әрқашан өз ісіне ықтиятты қарап, мәселені жедел және дұрыс шешетін. Жауапкершіліктен қашпайтын. Оны біресе кәсіподақ жұмысына, біресе еңбек ресурстары жөніндегі комитет төрағасының орынбасарлығына жіберуі, сосын зейнетті демалысқа «шығуына» байланысты... орнынан алынуы маған әлі күнге дейін жұмбақ. Жел сөзге дауа жоқ.

Өсек-аяң қашанда алдыңды орағытып жүретін әдеті. Алайда Шелепиннің білек сыбанып, жұмыс істейтін шағында қоғамдық еңбектен не үшін тайдырып жіберу себебін тірі жан түсіндіре алмайды. Қызық!

Менің ойымша, Саяси Бюро мүшесі, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары Д. С. Полянскийдің қызметтен кетуі қалай түсініксіз болса, солай жөнсіз еді. Ол жергілікті жердегі басшылардың көбімен қоян-қолтық араласып жұмыс істеді, бұл менің ғана пікірім емес — өз міндетін ойдағыдай атқарды. Кім екенін ашып айта алмаймын және біреудің араласуынсыз істелді дегенге илану қиын, Полянскийден құтылмай болмайды деп, әйтеуір біреу Брежневке сыбырлап, Полянскийді жылыстатып жібергені анық.

Енді мәселеге екінші қырынан келейік. Бұл Орталық Комитеттің «жолдамасымен» республика Орталық Комитеттерінің, өлкелік және облыстық партия комитеттерінің хатшылығына келгендер туралы. Ашығын айту керек, журналист ағайындар айтып жүргендей, «келімсектер» ең жоғары лауазымда отырып алып шөп басын сындырмайтыны қайран қалдырады. Сосын, өзі жіберген адамын Орталық Комитеттің өзі қызметтен босаттырып, Мәскеуге қайта шақырттырып алды-

рады. Атышулы Соломенцевпен, Родионовпен, Соколовпен, Коломийцпен және басқа да «нығайтуға жіберілгендермен» жағдай тап осылай болды.

Брежнев дүниеден қайтқан соң, әсіресе, қайта құру қалай басталды, солай құлағын шулатты-ай кеп. Соның ішінде оны әдебиет пен өнердің кейбір қайраткерлерін жазықсыз елден аластап, шет жерге қуылды деп жазғырады. Мен бұл жайлы жоғарыда шетпұшпақтап айттым. Соны түйіндей кетейін. Әділеттен аттауға болмайды, олардың қыр соңынан қалмай, құдалауға ұшыратқан басты айыпкер, әлбетте, Брежнев емес. Ол анық. Бұл арада даудың басын Қауіпсіздік комитетінен іздеген жөн. Оның басшылары құлаш-құлаш ақпар жазады, аяғы жеткен жерге ауызекі де айтады. Жай жазбайды. Түңілдіріп жазады. Айтса — төндіріп айтады. «Біздің еліміз үшін олардың қызметінен келетін залал» бастан асатынын дәлелдейді. Және бұлтартпастай етіп дәлелдейді. Ақыр аяғы, аластасамаса болмайтын етіп шығарады. Брежнев чекистерге құдайдай сенеді, сенгендіктен жарлыққа қол қояды. Оның бар қателігі де осында. Сенгіштігінен таяқтың бір ұшы өзіне келіп тиіп отыр.

Қазір жариялылықтың заманы. Брежневті жер табанда тып жамандап жатыр. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. Әруақ еді деп құдайдан қорқып, ұятын ойлап жатқан тірі пендені көрмедім. 1968 жылы Чехословакияға, сосын 1979 жылы Ауганстанға әскер кіргізуге неге келісімін берді деп сөгеді. Рас, ол келісімін беруін берді, бірақ осындай шешім қабылдауға итермелеп, керек десеңіз, мәжбүр еткен күш, құдіретті күш болғанын неге ұмытамыз. Ол күш — бесенеден белгілі — мәскеулік топ, және баспасөзде олардың аты-жөні түгел тайға таңба басқандай жазылды.

Иә, кезінде жан баласы естімеген құпия шаралар Брежневтің сүйегіне таңба салғандай әсер қалдырады. Алайда, оның халықаралық қызметін тек колеңке жағынан көру тым орынсыз болар еді. Бүкіл әлем халықаралық шиеленісті сауықтыру процесін ілгері апарудағы Брежневтің ролін бөле жарып көрсетеді. Шынында да, Хельсинкидегі тарихи келісімді алыңыз, болмаса стратегиялық шабуыл қаруларын шектеу туралы АҚШпен келісім шарт ше? Санай берсек, бұл тізімді жалғастыра бергендей-ақпыз.

Мен Брежневтің қызметіне баға беру барысында біздің республикаға деген оның көзқарасын негізге алдым. Ал, ол жағынан таразыласақ, айырықша ықыласы мен қатаң талабы тең түсіп жататын. Мен оның мемлекеттік тұрғыдан келетін парасаттылығын осыдан-ақ танығандай едім.

Оқырман алдында ағымыздан жарылған екенбіз, ішектің қырындысына дейін айтайын. Біз астанадан тым шалғай жерде жүріп жаттық, сөйтіп Мәскеуде болып жатқан көптеген оқиғалардан, ең алдымен халықаралық мәселелерге байланысты жайлардан хабарсыз қалып жүрдік, бұл біздің бұрынғы Саяси Бюро мүшелерінің кінәсі емес, дәлірек айтқанда, соры еді...»

Бас хатшының тікелей басшылығымен қабылданған КОКП XXIII—XXVI съездерінің шешімдерінде ешқандай ши болған жоқ. Партия да, халық та толық мақұлдады. Халықаралық жұртшылық үшін де ерекше мәні бар еді. Бүкіл ел жатпайтұрмай жұмыс істеді. Қол жеткізген табыстар да аз емес. Еңбек елеусіз қалған жоқ, ел алғыс та алды, кеуделеріне ордендер де тақты. Әрине, елдің бәріне бірдей жағу қиын. Базбіреулер үкімет наградаларын Брежнев онды-солды шашып, қадірін кетіріп жіберді деп кінәлайды. Өз омырауын да ұмытқан жоқ дейді. Онысы рас. Бірақ, бас ізеп, құлдық ұра беруде келіспес. Леонид Ильич оларды сұрап алмағаны, өзін-өзі наградтамағаны бесненден белгілі. Бөленің бәрі айналасындағылардан. Қайтсек жағынамыз деп құрдай жорғалап, осал жерін іздейтін. Жоқ жерден желеу тауып, награда ұсынатын. Өзге емес, соны топ іргесіндегі елдің тізгінін ұстап отырған Саяси Бюро мүшелері, басқаша айтқанда, мәскеулік топ билеп-төстеп, ойына келгенін істейтін. Оған Леонид Ильич ләм демейді, тіпті не бергелі жатырсындар деп сұрамайды, қанша берсең де, қандайын берсең де қарсылық жасамады. Оның қателігі де осында. Бір ғажабы, Брежнев мына «жұлдыздар» халық алдында сіңірген еңбегім үшін берет деп, өзіне өзі иланатын. Алданғаннан малданған жаман.

Брежнев қайтыс болды, әйтсе де наградтау, бірін-бірі хан көтеру жалғасып жатты. Саяси Бюроның талай мүшесі сыбағасынан құр қалған жоқ. К. У. Черненкоын омырауына Алтын жұлдыздың қалай қадалғаны әлі есімде. Ойламаған жерден М. С. Горбачев телефон соғып:

— Константин Устинович жоғарғы наградаға лайық деп Саяси Бюро мүшелері бір кісідей қолдап отыр. Сіз қалай қарайсыз? — деп сұрады.

— Егер елдің бәрі екі қолын бірдей көтеріп жатса, мен неге қарсы болмақпын?!

— Біздің пікіріміздің бір жерден шығатынына күмәнім жоқ еді. Рақмет!

Михаил Сергеевичтің неге елдің алдына түсіп, елпектеп жүргенін сонда-ақ түсінгендей едік.

Леонид Ильич біздің республиканың кадрларына қалай қамқор көзбен қараса, солай қатаң талап қоя білді. Ол осында істеп жүрген кезде-ақ Орталық Комитеттің пленумдарында, бюрода жұмысындағы кемшілігі үшін басшыларды «қуырып жейтін», бірақ біржола есептен шығарып тастамайтын. Шектен шыққан ілуде біреу болмаса, қызметтен алып тастауға келісімін бере бермейтін. Бірде республикалық активте Брежнев Қарағанды облысындағы (бұрынғы шекара бойынша) Қоңырат аудандық партия комитетінің хатшысын, өсіріңкіреп айтсақ, тас-талқан гып сынады. Ертеңіне облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Яковлев келіп:

— Леонид Ильич, Қоңырат аукомының хатшысы бәрімізді ұятқа қалдырды. Оны орнынан алып, басқа біреуді сайласақ деген ұсынысым бар еді, — дейді.

— Не үшін аласыз? — деп аң-таң болады Брежнев.

— Кеше өлтірс сынадыңыз ғой...

— Соған бола ма?

— Иә!

— Онда былай, қарап жүрген адам қателік жібермейді. Оның кемшілігін тауып сынаған екенбіз, демек ол жұмыс істейтін адам. Ал, бүгін сынаған кісіні ертең орнынан лақтырып тастай берсек, кім бізге жақсысын береді. Одан да айтылған сыннан қорытынды шығарсын, олқылықтарының орнын толтырсын. Уақыт берейік. Өзін неге қабілетті скенін көрсетсін. Ал, болмай жатса, жөн басқа. Онда өз обалы өзіне, — деп Яковлевті ұялтқанын өз көзімізбен көріп, құлағымызбен естіген едік. Мұндай мысал жетіп артылады.

Брежневтің жұмыс стиліне сипаттама бере отырып, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюроның мәжілістерін өткізу тәрті-

бін баяндап берсем деймін. Саяси Бюро мәжілістері бейсенбі күндері өтетін. Әдетте түстен кейін, кейде таңертеңгі сағат 10-да басталатын. Мәжіліс басталар алдында Саяси Бюро мүшелері түгел «қабылдау» бөлмесіне жиналар еді, сосын, Бас хатшы бастаған бөріміз қаздай тізіліп, үлкен залға беттейміз. Бұл кезде мәжіліске шақырылғандар, оның ішінде Саяси Бюро мүшелігіне кандидаттар төрт көзі түгел іште отырады. Мәжілісті ашарда Саяси Бюро мүшелерінен:

— Күн тәртібі бойынша кімде қандай ұсыныс, ескертпе бар?— деп сұрар еді Леонид Ильич.

Талқылауға ілуде біреу болмаса, қосымша мәселе өте сирек енгізілетін. Келелі проблемалар, әсіресе, халық шаруашылығы жоспарына, қаржыға қатысты мәселелер республика оқілдерінің қатысуымен Министрлер Кеңесінде, Жоспарлау Комитетінде егжей-тегжей талданып, зерттелгеніне қарамастан кейде екі күн бойы қаралатын. Ондайда мәжіліске қатысушылар тегіс сөйлейтін. Уақытқа шектеу болмайтын, бірақ әркім өз ойын тұжырымдап жеткізуге тырысатын. Жекелеген мәселелер бойынша, әсіресе, талас тудырған, даулы пікір айтылған жағдайда қайта қарап, зерттеуге жіберетін немесе арнайы комиссия құратын. Қаралған мәселелерді төрағалық еткен Бас хатшы қорытындылайтын. Республикалардан сайланған Саяси Бюро мүшелері мен мүшелікке кандидаттар барлық мәжіліске бірдей шақырыла бермейтін, бірақ халық шаруашылығы, жоспары, қаржы мәселесі қаралған кезде міндетті түрде қатысатын. Ал, халықаралық мәселелер, әскери проблемалар, мәселен, 1968 жылғы Чехословакиядағы оқиғалар туралы немесе Ауганстанға әскер енгізу жөнінде, соңымен бірге Саяси Бюро мүшелері мен кандидаттарын, Орталық органдардың басшыларын наградтау сияқты әңгімеден біз зәуінде бір — орайы келгенде қатыспасак, көбіне шет қалатын едік. Артынан қабылданған шешім хабардар етілетін, тіпті құлағдар етпейтін кезі жиірек болатын.

Мәжілісте, жоғарыда атап өткенімдей, пікір алмасу еркін өтетін. Саяси Бюроньң әрбір мүшесі белгілі бір бағыт үшін өз қарауындағы міндеттердің орындалуына жауап беретін. Саяси Бюро мүшесі ретінде, менің тікелей қатысым болса да, республикадағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға және халық шаруашылығы жоспарының орындалуына жауапты едім. Мем-

лекеттік жоспарлау Комитеті, Министрлер Кеңесі, Орталық Комитеттің бөлімдері әбден ойластырып, тап-түйнақтай ғып дайындаған және алдын ала Саяси Бюро мүшелерінің келісімі алынған кадр мәселесі тоқтаусыз, яки тәртіп бойынше, талқылаусыз шешілетін. Мәжіліс үстінде не сүзбе, не ірімшік, не шұжық қосқан нан мен шай әкелін береді, ал мәжіліс тым созылып кеткен жағдайда үзіліс жарияланатын да, бәріміз бірге барып іргедегі бөлмеден тамақтанатынбыз.

Брежневтің тұсында Саяси Бюро мәжілістерін өткізу тәртібі қалай болса, Андропов пен Черненконың кезінде солай сақталды. Тек Горбачев бірлі-жарым өзгеріс енгізді. Ол мәжіліс басталар алдында сүт пісірім уақыттай ұзақ сөз сөйлеп, талқыланатын мәселелер жөнінде өзінің пікірін алдын ала айтып алатын. Мұның өзі аяқ-қолыңды «байлап» тастағанмен бірдей әрекет еді. Бас хатшы қалай қарай жүрсем, сен бүйректен сирақ шығармай, ноқтаулы бұзаудай солай қарай жүр деген емеурін. Қысқасы, еркін пікір алмастырудың бір айла-шарғысы. Оның ұсынысы мүлтіксіз орындалуға тиіс. Горбачевтің және бір «жаңалығы» — сөйлеп тұрған кісіге киіп-жарып, жарыса сөйлейді, болмаса тоқтатып қойып, ұзақ көсіліп кетеді. Ал, оның сөзінің қаншалықты дәмі барлығына өздеріңіздің де көздеріңіз жеткен шығар.

Өмір қызық қой. Өз түзетулерін қалай енгізгенін байқамай да қаласыз. Мен білетін Горбачев Бас хатшы Горбачевке мүлде ұқсамайтын. Ставрополь өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы кезінде аса кішіпейіл, елгезек, үлкенге инабатпен, кішіге құрметпен қарайтын сияқты еді. Мен Қырымға барып дем алған сайын ерінбестен Минералсуларына келіп, құшақ жая қарсы алатын, ерінбестен Минералсуларына келіп, қимай шығарып салатын.

Дүние кезек деген осы.

***

Брежнев қайтыс болғалы табаны күректей тоғыз жыл өтіпті. Аз уақыт емес. Осы жылдар ішінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы боп үшінші адам істеді. Партия, кеңес және шаруашылық органдарының қызметі ойдағыдай ұйымдастырылса, Брежнев заманында орын алған олқылықтар мен кемшіліктерді жолға қойып, жаңа табыстарға қол жеткізгендей уақыт қой бұл.

Өкінішке орай, мұның ауылы алыс-ау.

Қазір ел басқарған «бұрынғылардың» көбісі естелік жазып жүр. Соның бәрі міндетті түрде Брежневтің қызметіне «өз бағасын» беріп кетеді. Саяси Бюроның бұрынғы мүшелерінің бірі аузы-басы қисаймай Леонид Ильичті жігерсіз, қорқақ деуден тайынбапты. Бұған не дерсіз? Егер Брежнев батыл шешімдерге бармайтын тартыншақ, көлеңкесінен үрейленіп жүретін қорқақ болса, онда қалай Хрущевті орнына алуды ың-шыңсыз ұйымдастырып, қолмен қойғандай ғып басқаруы мүмкін? Өздеріңіз білесіз, айдыны асып, айбары тасып тұрған Хрущевтің құдыреті мен беделі бір ғана біздің елде емес, айдай әлемге жүріп тұрған шақ. 1964 жылы қазан айында өткен пленумда М. Суслов сөз сөйлеп тұрған кезде әлдекім залдан:

— Сідер бұрын қайда қалғансыздар?— деп дауыс көтерді.

Брежнев бұрылып тұрып Хрущевке қарады да:

— Бұған әруақтармен айқасу әлдеқайда жеңіл болды, — деді нығырлап. Никита Сергеевич тілін тістеген күйі қыпқызыл боп отырып қалды.

Әлі арыстаннан тірі тышқан артықтың кебі ме, әйтеуір ұлы кош ұзап кеткен соң, аяқтары көкпен салбырап түскендей, көссемсіп сөйлейтін шешенсымақтар қаптап кетті. Көрмей, білмей жазған кісі ақ сөйлеп, әділдігін айта алады дегенге күмәнім бар. Сондай естелікті «Огонек» журналына Егорычев жазыпты. КОКП Орталық Комитетінде сөйлеген сөзі туралы айтады. Дәл сол пленумда мен де қатысқанмын. Егорычевтің не айтып, не қойғаны тайга таңба басқандай әлі күнге дейін жадымда. Ол Мәскеу қорғанысы қанағаттандырмайды, онымен тірі жан айналысып жүрген жоқ деп мәлімдеді. Ал онан кейін шығып сөйлеген жолдастар: астана қорғанысын тап іргесінен емес, Қиыр Шығыстан, Қиыр Солтүстіктен, еліміздің оңтүстік және батыс шекараларынан бастау керек дегенді шегелеп тұрып айтты. Бірақ Егорычев бұл сөздердің мәнісін түсінбеді. Брежнев оның сөзінің бұрыстығын атап өте отырып, Мәскеу қалалық партия комитетінің хатшысы округ Әскери кеңесінің мүшесі бөла тұрып, қанша шақырса да әскери кеңестің мәжілісіне бірде-бір рет қатыспағанын хабарлады. Сол пленумда елдің бәрі Егорычевтің тым қызбалыққа салынып, қызыл сөздің жетегінде кетіп қалғанын сынаған еді. Ол мына мақаласында мен

орынсыз сөйлеп, жоңсіз пікірлер айттым демейді. Өзін күнодан пәк адамдай сезінсді, онысын өзгелерге аударып салып, өзі сытылып шыққан. Мен Брежневті барлық уақытта қолдап келгенімді («Огонектегі» мақалада осындай «айып» тағады) жоққа шығармаймын, бірақ Егорычев Брежневтің шашбауын көтеру жөнінен алдына жан салмаған және астанадағы ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеген мақтауын жеткізетін адам болғанын қалай ұмытып қалғанына таңым бар.

Біреудің мінінің бір слі артығы бар деген осы шығар, сірә.

XXXVIII

Бүған дейінгі тарауларда Брежневтің айналасындағы Саяси Бюро мүшелерінің бірлі-жарымына мінездеме беріп кеттім. Енді «тоқырау» заманында да, сонымен бірге Андропов пен Горбачевтің түсында да қызмет істеген Саяси Бюро мүшелері туралы тоқталсам деп едім. Соның бірі М. А. Сулов, Ол ұзақ жылдар бойы және үздіксіз еліміздің идеология мәсселесімен шұғылданды. Қазір баспасөз шімірікпестен: «сүр кардинал» деп жүр. Біздің бар әдебиетіміз бен өнеріміз, қоғамдық ғылым мен мерзімді баспасөз соның ашса алақанында, жұмса жұдырығында еді.

Сулов маған мүлгуді білмейтін қырағы сарбаздай әсер қалдыратын. Ресми идеологияға қайшы келеді-ау дейтін көркем шығарма не ғылыми еңбек жарияланбайтын, кинофильм немесе спектакль көрсетілмейтін; еңбекші бұқараның санасына салқыны тимес үшін қия бастыртпайтын. Одақтас республикалардағы жергілікті баспаларға дейін сол кісінің құзырында болатын. М. Суловтың тістеген жерінен тастай қататын көзқарасының арқасында Олжас Сүлейменовты көзге шыққан сүйелден бетер қыла жаздадық. «Жазушы» баспасынан оның «Аз и Я» кітабы шықты. Ел талап алып, таласа оқыды. Өресі жеткен де риза, жетпеген де мәз. Бұрын Олжасты дауылпаз ақын деп таныған жұрт, енді ойшыл-ғалым деп ұқты. Бәрі дұрыс. Жөні де солай еді. Өкінішке орай, Мәскеу жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты деп, дүрлігіп сала берді. Көптеген белгілі орыс оқымыстылары мен ғалымдары ақ-қарасын айырып жатпастан кітапты ұлтшылдық сарындағы еңбек деп жариялап жіберді. «Москва», «Молодая гвардия», «Звезда», «Русская литература» және өзге де басылымдар Олжас Сүлейменовты

жерден алып, жерге салды. Ел құлағы — елу. Кремль хабардар, біз де құлагдармыз. Сын айтылған сайын, мін тағылған сайын оны қорғаушылардан гөрі қызықтаушы, құмартушы көп болатын әдеті. Кітапты шарқ ұрып іздеушілер саны күн өткен сайын мыңдап өсе түсті. Мен де оқыдым, оқыған сайын сусыным қанғандай, жоғым табылғандай әсерде отырдым. Іштей сүйсініп қана қоймай, талантқа тамсанып, тәнті болдым. Сосын ойлады: Олжасты үрсып-үрсып қояр, бүрқылдап қайнап сабасына түсер дедім. Әдәбиеттің айналасында қызыл кенірдектесу бұл бір емес, болған және бола берер деп, слей қоймадым.

Бір жолы Қазақстанда жаңа баспа ашу жөнінде алдынан өтейін деп, Сусловқа келдім. Байқаймын, қабағы салыңқы, менің әңгімемді құлағына да қыстыратын түрі жоқ, мен не деймін, домбырам не дейдінің кері, ақыры шыдамады білем, сөзімді бөліп:

— Димаш Ахметұлы,—деді түнере түсіп (жер хабар қылмасын, түнжырап отыратын еді гөй) — сіздің республикада ашықтан-ашық орыстарға қарсы және ұлтшылдық бағытта Сүлейменов дегеннің кітабы шығыпты.

— Иә, шықты, мен оны оқып, дән ри...

— Сөзге қонақ беріңіз... — Суслов менің айтпағымды алдынан орағытып кетті. — Кітапта тарихи деректер бүрмаланған, автор «Игорь полкі туралы сөз» — ұлы ескерткішті тәжікеге салады. Қорғаныс министрлігі барлық әскери кітапханалардан ол кітапты алып тастады. Және өте дұрыс істеді деп ойлаймын. Кітапты қарап, авторды тәртіпке шақырыңыз және кінәлі адамдарға тиісті жазасын беріңіз! Екіншілей дөңдемейтін болсын.

Мен мән-жайды түсіндіріп, өз пікірімді айтуға оқтала беріп едім, Суслов бет бақтырмады.

— Орталық Комитеттің анықтамасы мынау, — деп алдында жатқан жуан папканы сүк саусағыммен шұқып тұрып көрсетті. — Ғалымдардың хаттары, рецензиялар...

Одан әрі сөз жарыстырып жатудан пайда шамалы. Суловтан шығып, Брежнев отырған кабинетке бет алдым. Біз ұзақ отырып сөйлестік. Әлбетте, республика жағдайын, оның өзекті проблемаларын тігісін жатқыза айтып барып, әңгіме аяғын «Аз и Я» кітабына әкеліп тіредім.

— Өзіңізге қолқа сала келдім. Көп өтінішімнің бірі демес-

сіз. Азаматтың, ақынның тағдыры шешілгелі түр. Сүлейменовтың мына кітабын оқып шығып, пікіріңізді білдірсеңіз деп келдім.

Брежнев бас изеп:

— Қалдырып кет, қол тисе оқырмын,— деді.

Мен Мәскеуден арқаны пірге сүйеп аттандым.

Сулов қарап жататын ба еді. Қолы ұзын. Отты қалай көссеймін десе, өз еркі. Бар каналды қосып, айғайға сүрең салдырыпты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы С. Н. Имашев:

— Сүлейменовтың кітабын КОКП Орталық Комитетінің үш бірдей (насихат және үгіт, мәдениет және ғылым, жоғары оқу орындары) бөлімі қатысатын кеңесте талқылау жоспарланып отыр,— деп баяндады.

Әрине, бұл кеңестің арты немен тынатыны бәсеңден белгілі. Сондықтан, қапыда қалмау керек. Қалайда қазақтың құдайы берген ақын ұлы — Олжас үшін күреспесе болмайды. Әйтпесе, басынан сырық, желкесінен тоқпақ кетпейді. Мен осыған бел байладым. Тәуекел деп отырғанда қабылдауыма Сүлейменовтың өзі келді.

— Димеке,— деді ол. — Мен сізге «Ашық хат» әкелдім. Оны Орталық Комитеттің барлық бюро мүшелеріне көбейттіріп беруіңізді өтінемін.

Мен хатпен мұқият танысып шықтым. Олжас ақталмапты, азаматша қорғаныпты. Сол жерде Леонид Ильичке телефон соғып:

— Өткен жолғы өтінішім бойынша хабарласып отырмын. Сүлейменовтың кітабын оқудың орайы келді ме екен?— деп сұрадым.

— Оқығанда қандай! — деді Брежнев. — Ұзынынан да, көлденеңінен де оқыдым. Көз әйнек салып та оқыдым. Бірақ иненің жасуындай ұлтшылдықты көрмедім, тіпті иісін сезбедім. Кім өзі түймедейді түйедей ғып жүрген?

— Ал, Михаил Андреевич болса...

— Бұл арада Михаил Андреевичтің не қатысы бар? Өздерің-ақ тындыратын шаруа ғой.

— Мың да бір рақмет, сізге, Леонид Ильич! — дедім қуанышым қойныма сыймай.

Одан әрі әрине, қайдан құлақ шығарса да, қазаншының өз еркі гой... Біз Орталық Комитеттің бюросын шақырдық. Әлде кімдерді сілкілеп алдық, кейбіреулерін төмпештеп те жібердік. Ал Олжас Сүлейменовке:

— Біз сенен жаңа жырлар, жақсы поэмалар күтеміз. Жолың болсын! — деп, ақ батамды бердім.

Арада жарты жыл өтті. Олжас Омарұлы Қазақстан Компартиясының XV съезінде Орталық Комитеттің мүшесі болып сайланды. Бірқыдыру уақыттан кейін ол:

— Шынымен-ақ менің басыма шырмау салғысы келіп еді, — деп мойындады.

***

Жақсының артынан сөз сөреді. А. Я. Пельше құрметпен еске алуға лайық адам еді. 1915 жылдан партия мүшесі. РСДЖП жергілікті комитеттерінің тапсырмаларымен революциялық үгіт және насихат жұмысын жүргізіп, 1917 жылғы ақпан революциясына қатысып, Қазан революциясын әзірлеуге және оны жүзеге асыруға белсене араласқан. Тарихшы. Латвия КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі. 1933—1937 жылдары Қазақстанда жұмыс істеді. Қара Ертіс совхоздарында саяси бөлімдер бастығы қызметтерінде болды. Арвид Яновичтің осы тұстағы өмірінен деректер беретін құжаттар Қазақстан архивтерінде сақтаулы екеніне күмән келтірмеймін. Ол қазақ халқын, оның қонақжайлылығын, кісіге деген мейірбандығын жиі еске алып, республика өмірінен хабардар болып отыратын.

А. Я. Пельше 1966 жылдың сәуір айынан бастап КОКП Орталық Комитетінің жанындағы партиялық бақылау комитетінің төрағасы. Ол басқарған тұстарда Комитет еліміздің партия өміріне қатысты көп мәселелерді әділ шешіп отырды. Адалдық, принциптілік, кісілік және білімділік Арвид Яновичке тән қасиеттер еді. Оның бітім-болмысы, бар табиғаты істеп жүрген қызметіне сай тұғын. Біз оған зор құрметпен қарайтынбыз. Өмірде бірқалыпты боп жүру әркімнің мандайына жаза бермеген қасиет қой.

***

Лигачев пен Соломенцев туралы бірдеме деудің өзі батпақ жүк көтергеннен ауыр. Егор Кузьмич КОКП Орталық Комитетінің партиялық-ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі боп тағай-

ыңдалғаннан кейін таныстым. Онымен республикадағы кадр мәселесі, атап айтқанда, Н. Назарбаевты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындау кезінде бірлесіп шештік. Ол өз төңірегіне кіл жақсылығы қара басынан аспайтын, көптеген кадр мәселесі шешуге келгенде әділдіктен айналып өте беретін адамдарды жинады. Ол — Могильниченко, Мищенко және басқалар. Ал, Лигачев Орталық Комитеттің хатшылығына және Саяси Бюроның мүшелігіне сайланғаннан кейін күрт өзгерді. Қазақтың «жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» деген мәтелін еріксіз еске түсіретін. Жеңімен сәлем беретінді шығарды. Оған кірудің өзі ақырет болды, қашан көрсең жау шапқандай қапылып жүретін, қашан барма, мұрнынан шаншылып отыратын.

«Жаманның жамандығын айт — құты қашсын» дегелі отырғаным жоқ. Жұрт анығын, ақиқатын біле жүрсін деген ой. Әйтпесе, ұзында кеткен ошiм, қысқада кеткен кегiм жоқ. Тек, оның өзінен басқаны көзіне ілмейтін кеудемсоқтығы мен шамашарқына қарамай көрінген «кеменің» құйрығынан ұстайтын ұрыншақтығын көргенде айдалада жүріп біз ұялатынбыз. Лигачев Орталық Комитеттің хатшысы ретінде кадр саясатымен айналысты. Бірді бірге соқты. Сосын идеология мәселесі жүктелді. Бұны да ұшпаққа шығара алмады. Ең ақыры ауыл шаруашылығы өндірісімен шұғылданды. Бірін қудалап, бірін қуартқаннан басқа не тындырғаны өздеріңізге белгілі, қысқасы, Лигачев қай саламен айналыспасын сол жерде жұмыс ақсап жатты. Яғни басы жетпес орынға аяғын салды. Оған мысалды алыстан іздемей-ақ қойыңыз. Лигачев білек сыбанып кіріскен ішімдікке қарсы күрестің немен тынғанын еске алсақ та жетеді. Күллі әл шаш стектен шығынға батты. Самогон қайнату, нашақорлық, иіске улану сияқты анайы тірліктер жайлап кетті.

Лигачев естелік жазып, онда К. Черненко қайтыс болғаннан кейін Гришин Орталық Комитеттің Бас хатшысы болуға жанталасып, өкіметті қалайда басып алудың қамын жасады деген айып тағады. Шығармасына орынсыз «шытырман сюжет» қосуын түсінбедім. Мен Саяси Бюроның мүшесі ретінде Гришин партияның бірінші басшысы болғысы келіп, сол үшін төңірегіне «сыбайластарын» жинапты-мыс деген хабарды естіген емеспін.

Лигачевтің бір ернімен жер тіреп, бір ернімен көк тіреп жүргендей көрінуі көрер көзге ғана. Оның әліптің артын күтпейтін сабырсыздығы мен асығыстығынан көп мәселе атүсті шешіліп, арты дауга айналып жататын. Лигачев пен оның қарамағындағылардың жұмыс стилі мен әдісі, меніңше, сын көтермейтін және уақыт талабына сай келмейтін. Қырына алған адамдар туралы түскен «домалақ» арыздарға көктен іздегендері жерден табылғандай жата жармасып, індетте тексеретін. Қалайда «абырөйін аяқ асты етіп, беделден жұрдай қылатын материалдарды» жіпке тізіп отыратын. Тырнақ астынан кір іздеп, аш арыстандай ыңыранып отыратын. Егор Кузьмитін бір іні ішінде екенін, тіпті мінесінің бір ұрттығын өз басымнан кешпесем, айтпаған да болар едім. Қай шырағына көлеңке болғанымды білмеймін, қараптан қарап жүріп аузын айға білеі бастады. Ол қайта құруды бет перде етті. Тәртіп орнатып жатқандай қара борандатты, елдің бәрінсін көрін төкті. Тура айтқанда астынан ит жүгіртіп, үстінен күс ұшырды. Ал шын мәнінде мұның астарында бұлаң күйрық тірлік жатыр еді. Ол бар жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін қоймаған, қара басының қамы үшін кімді де болса құрбандыққа шала салатын ұздансыздарды қанатының астына алып, қорған болды. Мысалы, Османходжасвты аузы-басы қисаймай: «Ол нағыз коммунист, Өзбекстан партия ұйымындағы ел таныған басшы. Қайта құрудың бірден-бір қаһарманы» деп жер-көкке сыйғызбай мақтағанын өз құлагыммен естіген едім. Сөйтіп, шық жуытпай жүрген «қаһарманы» істі болып, басына бұлт үйірілген түсті. Лигачев жалт беріп, басқаша сайрай бастады. Осыдан-ақ оны кім екенін топшылай беріңіз.

М. Соломенцев туралы оңгіме айтыла бастаса, жерге түкірмейтін қазақ кемде-кем. Халық арасында: «Жақсыны жақсы деген мақтау емес, жаманды жаман десең, болмайды өсек деген бар. Мені оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын. Қартайғанда сөз қуалаған жақсы емес және ешкімде алынбай жүрген кек, тимей жүрген есем жоқ. Бар жайды біле жүрсін деген ғана».

Зады, әділетке шолдеген халықпыз ғой. Кезінде айта алмай, тілімізді тістегеніміз рас. Бірақ Соломенцев жайында пікірімде бүкпе болған емес. Оны өзі де біледі. Ол — 1959—196

жылдары Қарағанды облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, сосын, 1964 жылғы дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы. Онан кейін Қазақстаннан қалай ел бетіне қарағысыз боп кеткенін бұған дейінгі тараулардың бірінде айтқанмын. Республикада жоғары дәрежелі қызметте жүріп, жасыратыны жоқ, бетін жел қағып, маңдайын күн шалса, қане?! Елдің экономикасын, мәдениетін көтеруге, әсіресе, ұлттық кадрларды тәрбиелеп, өсіруге келгенде ауыз тұшырлық еш нәрсе тындырмай кетті. Өзекті проблемаларды зерттеп, зерделеуді былай қойғанда, бір нәрсеге қолы тиіп кетсе болды, содан секем алып, ұлтшылдықтың сарынын сезгендей үрке қашып жүретін. Оны Горбачевтің арнайы тапсырмасымен Алматыға келгенде, ақыры бір бүйіріне құлта сақтап жүргенін дәлелдеп берді. Қанды көбік жұтқызған 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын сабасына түсіргелі келдім деп, саптыаяқтың сабынан қарап, ушықтырып, қара бауырлығын көрсетті. Қанын торсыққа байлап келгені сонша, бүкіл бір халықты ұлтшыл деген айып таққан КОКП Орталық Комитетінің атышулы қаулысының ең басты авторының бірі болды. Ақыры асқақтаған амалшыдан аяндаған адалдық озды. М. Соломенцев қара жермен тең болды.

Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр дейсің. Бірақ кімнің қайда, не істеп жүргені алақанға салғандай көрінеді ғой. Менің байқауымда ол РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы боп талай жыл көңілі көкте жүрді. Бірақ бұрау басын сындырды дегенге сенбеймін. Оған Ресей қара топырақты аймағын игеру ісі куә. Аймақты игеруге қисапсыз қаражат бөлінді. Ол жердің жарығын бітегендей қопайып жүргені болмаса, ертеңінен үміт күткен жерді исіз қалдырды. Қаңырап бос қалған орыс деревнялары азып-тозғаннан басқа еш пайда көрмеді.

***

... Жақсылығы баршаның бөріне бірдей болған Первухиннің, Славскийдің, Ломаконың, Тевосьянның есімдерін ықыласпен еске алар едім. Олар республика экономикасының өркендеуіне қолдау жасап, зор көмек көрсетті. Қай-қайсысымен болса да сыйлас та сырлас болдым. Первухин КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары ретінде Қарағанды фосфоритінің базасы негізінде Қазақстанның оңтүстігінен ірі хи-

мия өнеркәсібін салуға барынша ат салысты. Ол көмір қазу, мұнай өндіру мен өңдеу ісіне, жылу және су электр станцияларының салынуына әрдайым қол ұшын берін отырды. Ал, Шевченко, Степногорск, Өскемен қалаларында орта машина жасау ісіне Славскийдің, түсті металлургия саласындағы көптеген заводтардың, байыту фабрикаларының іске қосылуына және қайта жабдықталуына Ломаконьң зор үлесі бар. Республика қара металлургияның қалыптасуына Тевосянның көмегі аз болған жоқ. Ақтөбе ферросплав заводының, Жезқазған маргнец кенішінің, Соколов-Сарыбай кен-байыту комбинатының, құрылысынан бастап, оның іске қосылуына дейін жанашыр, Қараганды металлургиялық комбинатының жобаланып, құрылысы басталуына, Ақтау кенішінің игерілуіне дейін баскөз болған азамат. Ол осы өндіріс орындарына жиі келетін, бағалы ұсыныстарын, орынды сын-ескертпелерін ортаға салып отыратын. Бірде ол:

— Завод салынып жатқан жер неге Самарқант деп аталады? Басқаша атауға болмай ма? — деп сұрады.

Тевосянның тілегін Оңдасыновқа айттым. Ол кісі «Күлақ асқандай ұсыныс екен» деді. Артынша ол Теміртау деп аталды.

1955 жылдың екінші жартысында Мәскеуге барған бетте Кремльде Тевосянға бардым. Ол КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары еді. 1950—1953 жылдары қара металлургия халық комиссарлығын қоса атқарған-ды. 1918 жылдан КОКП мүшесі, азамат соғысына қатысып, бүкіл ғұмырын социалистік құрылысқа бағыштаған Иван Федорович:

— Менің Жапонияға елші боп баруымды қалап отыр. Жас жер ортасына жеткенде үйренген тірлікті өзгертіп, басқа салада жұмыс істеу, әрине, оңайға түспес. Амал не, партия айтты, орындауға міндеттіміз,— деп сөзін сабақтаған-ды. — Бір-бірімізді көптен білеміз, қадірімізге де жеттік. Егер мүмкін боп жатса, қол ұшын бергеніңізді қалар едім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Левон Мирзоян, иә, қазақтар оны Мырзажан деп кеткен еді. Ол кісі 1938 жылы жазықсыз қудаланып, қайтыс болғанын өзіңіз де білесіз. Сол кісінің әйелі менің туған әпкем тұғын. Балалары менің қолымда тәрбиеленді. Ендігі бір арман — сол балалардың анасы жатқан жерді табу. Соған қол ұшын берсеңіз.

Мен келе іздеу салдым. Мирзоян ұсталысымен тәртіп «сақшылары» әйелін де апарып абақтыға жабады. Кейін қатты ауырып, Қызылорда облысында жүрген жерінде қайтыс болады. Қайда жерленген, өкінішке орай, онысы беймәлім күйінде қалды. Мен Иван Федоровичке хабарласып, мән-жайды айттым. Ол кісі ауыр күресініп: «Жазылмас жара жалғыз біздің басымызда емес. Белгісіз мүрделерді іздегендер мыңдап саналады» деді.

Республика халық шаруашылығы мен материалдық-техникалық жабдықтауды өркендетуде КСРО Мемлекеттік Жоспарлау комитетінің төрағасы Н. К. Байбаковтың, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары В. Э. Дымшицтің және КСРО Қаржы министрі В. Ф. Гарбузовтың елеулі роль атқарғанын айтпай кетуге болмайды.

***

Ширек ғасыр! Аз уақыт емес. Осынша жыл бірінші хатшы боп істеген кезде Орталық Комитеттің бюро мүшелерімен бірге республикамыздың әлеуметтік-экономикалық өсіп-өркендеуіне байланысты көптеген күрделі проблемаларды шештік. Кадрлар қатарының нығаюына күш салдық. Саяси шыңдалу мектебінен өткен, ұйымдастыру қабілеті мол талай жастар жоғарылатылды. Партия, кеңес, ғылыми және шаруашылық жұмыстарына мыңдаған коммунистер жіберілді. Олардың көбісі әлі күнге дейін жемісті еңбек етуде. Қазір республикада кезкелген жауапты жұмысты орындауға қабілетті ондаған, керек десеңіз, жүздеген осындай басшы азаматтар бар. Біздің тірегіміз және үлкен істердің ұйтқысы солар. Осы жылдар ішінде менімен қоян-қолтық араласып, қай істе де өзінің көмегі мен қолдауын көрсеткен Орталық Комитеттің мүшелері мен бюро мүшелерін алғыс сезіммен еске аламын. Олар — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы және басқа да жауапты қызметтер атқарған. В. Титов, В. Месяц, А. Коркин.

Байкен Әшімұлы ұзақ жылдар бойы Қазақ КСР Министрлер Кеңесін басқарды. Өмірдің ыстық-суығын бірдей бастан өткерген азамат партия және кеңес жұмысында жауапты қызметтер атқарды. 1961—1970 жылдарда Қарағанды облаткомының төрағасы, сосын Қарағанды, Талдықорған облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшысы болды. Ол қандай

қызметте істемесін, өз әл-қадірінше міндетін адал атқарды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығынан зейнетті демалысқа шықты.

Мен Саттар Нұрмашұлы Имашевқа идеолог ретінде құрметпен қарайтынмын. Ол облыстық партия комитетінің нұсқаушылығынан өлкелік партия комитетінің хатшысына дейінгі тамаша мектептен өтті. Өмір адамға аз сын тоспайды. Саттар соның бәрінен мүдірмей, парасатты да байсалды азамат ретінде танылды. 1965 жылдан 1979 жылға дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы болды. Оның сан қырлы жұмысы білімді, іскерлікті ғана емес, сонымен бірге үлкен ұйымдастырушылық қабілетті қажет ететін. Ол бұл жағынан да абыройлы еді. Қазақ халқының, сондай-ақ республикада тұратын өзге де ұлттар мен ұлыстардың мәдениетін одан әрі қотеруде талай ойлы ұсыныстар енгізін, соны батыл жүзеге асыруға ұмтылып отырды. Имашев Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығы қызметіне аса бір құлшыныспен кірісіп, жаңа қырынан таныла бастаған тұста дүниеден қайтты.

Жоғарыда атап өткенімдей, аса жауапты партия және кеңес жұмыстарындағы басшылық орындарға жүздеген азаматтар жоғарылатылды. Солардың бірі Н. Назарбаев.

1968 жылы Қарағанды облыстық партия комитетінің хатшысы Н. Банников Иркутскіге қызметке ауысты да, оның орнына Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ұсынысы бойынша бірінші хатшылыққа В. Акулинцев сайланды. Кейін салалық хатшылыққа жергілікті ұлттан сайлауға ұйғарым жасалды. Орталық Комитеттің партия органдары бөліміне тиісті нұсқау бердім. Көп кешікпей бұл орынға Теміртау қалалық партия комитетінде, сосын Қарағанды металлургиялық комбинатында партком хатшысы боп істеген Н. Назарбаевтың кандидатурасы ұсынылды. Оның анкетасында Қарағанды металлургиялық заводының жанындағы жоғары техникалық оқу орнын және КОКП Орталық Комитетінің жанындағы жоғары партия мектебін бітіргендігі көрсетіліпті. Дербес партия және шаруашылық жұмыстарда болмапты. Оған қалалық партия комитеті дұрыс мінездеме беріпті.

Мен жас коммунистің бұдан былайғы тағдырына қамқор

болуды ойлап, Орталық Комитеттің бюросында оның кандидатурасын қолдадым. Қарағандыға келген бір сапарымда Акулинцевпен, Досмұхамедовпен және Назарбаевпен бірге Қарқаралыға бардым. Сол жолы мен Н. Назарбаевпен жақынырақ таныстым. Мойындауым керек, ол маған ұнады. Ал, уақыты келді-ау деген тұста, оны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің өнеркәсіп жөніндегі хатшылығына ұсындым.

Әрине, Орталық Комитеттің хатшысы болып істеу оған жеңіл тимеді. Әуелгі кезде ол өзінің алдында тұрған міндеттерді айқын елестете қойған жоқ еді. Ал, ауыл шаруашылығынан мүлде бейхабар тұғын. Сондықтан күнделікті көмекке зәру еді, мен оған қолұшын беріп тұрдым. Содан бірте-бірте халық шаруашылығын жоспарлау, қаржыландыру, өнеркәсіп және ауылшаруашылығы өндірісі саласында республиканың алдында тұрған бюджет пен міндеттерді жасау сияқты өмір университетінен өте бастады. Назарбаевтың ең басты артықшылығы оның қылшылдаған жастығы, алғырлығы мен лапылдаған қайрат-жігері еді. Өзіміздің орнымызды басатындардың қамын біз ойламасақ, кім ойлауға тиіс. Сондықтан да Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Б. Әшімұлы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығына сайланған кезде мен Назарбаевты үкімет басшылығына ұсындым. Орталық Комитеттің бюро мүшелерінің бәрі бірдей оның кандидатурасын қолдай қоймады, әйтсе де мен өз дегенімді орындатпай қоймадым.

Республика Министрлер Кеңесіндегі жұмыс оған барлық уақытта майдан қыл суырғандай болған жоқ. Бұл жерде де көмектігін түзетіп, жол көрсетуге тура келді. Ол оның өзі үшін де, Министрлер Кеңесінің жұмысын жақсарту үшін де істелетін. Бұны айту арқылы болмайтын жерден бағамды арттырып, өткенді қазбалағым келіп отырған жоқ. Тап бүгінгідей ай сайын күрт төмендеп бара жатқан халықтың мүшкіл жағдайында, экономиканың құлдырап, Кеңес Одағының ыдырау қаупі төніп тұрған тұста мен адал көңілмен Назарбаевқа қызметінде табыс тілегім келеді. Сонымен бірге Қазақстанның Президенті міндетінде ол қиындықтарды жеңеді және ауыр дағдарыстан тезірек шығудың жолын табады деп сенемін.

Біздің республиканың игілігі жолында жемісті еңбек еткен адамдардың есімін атап өту — тек ол азаматтарға ғана емес,

сондай-ақ олармен бірге істеген көпшілікке деген құрмет деп білемін. Атап айтқанда, кезінде облыстық партия ұйымдарын басқарған хатшылар: Морозов, Кручина, Демиденко, Әуелбеков, Құсайынов, Неклюдов, Милкин, Рамазанов, Аухадиев, Жақыпов, Сағдиев және басқалар. Солардың бірқатарына дербес, бірақ қысқаша тоқтала кеткенді мақұл көріп отырмын.

Бектұрғанов Хасан Шаяхметұлы — Ұлы Отан соғысының отты жылдарын бастан кешіп, партия, кеңес қызметінде жауапты жұмыстар атқарды. Ақтөбе, Қызылорда және Жамбыл облыстық партия ұйымдарын басқарды. Ол тың көтеруде белсенді ұйымдастырушылардың бірі болды.

Протозанов Александр Константинович — 1969 жылдан бастап қатарынан он төрт жыл Шығыс Қазақстан обкомының бірінші хатшысы, облыс өндіргіш күшін өркендетуге зор үлес қосты.

Асқаров Асанбай — 1944 жылдан КОКП мүшесі, 1942 жылдан Ұлы Отан соғысына қатысып, туган жеріне жеңіспен оралған майдангер. Әуелі Фрунзе педагогика училищесін, кейін КОКП Орталық Комитетінің жанындағы партия мектебін бітіріп, комсомол қызметінде шыңдалған азамат. Сонан кейінгі бүкіл саналы өмірін кеңес жұмысына, партия өміріне арнаған Жамбыл, Алматы және Шымкент облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшысы боп істеген жылдарда ол өзінің ұйымдастырушылық талантын танытты. Шымкент облысының экономикалық өркендеуіне, мәдени өмірінің көтерілуіне елеулі үлес қосты.

Ливенцов Василий Андреевичтің мамандығы агроном еді. Көпшілікпен тіл табыса білетін және жергілікті халықтың ұлттық кадрларын тәрбиелеуге барынша атсалысты. 1935 жылы Қазақ ауыл шаруашылығы институтын бітірген соң, жиырма жылдай партия және кеңес органдарында қызмет істеп, үлкен өмір мектебінен өтті. Шымкент, Ақтөбе облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшысы ретінде аталмыш облыстардың халық шаруашылығының өрге басуына ықпалы болды.

Ықсанов Мұстахым Біләлұлы — инженер-гидротехник. Қызылорда облыстық партия комитетін басқарған жылдары ауыл шаруашылығын суландыру және күріш сияқты дақылдан мол өнім алу ісінде айрықша іскерлік танытты. 1966—1970

жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, 1971—75 жылдары Орталық Комитеттің өнеркәсіп жөніндегі хатшылығы сияқты жауапты қызметтерде істеп, зейнетті демалысқа шыққанға дейін Орал облыстық партия ұйымын басқарды.

Әлбетте, бұл тізімді соза беруге болар еді. Олардың осынау өмірбаяндық деректерінің өзі көп сырды аңғартса керек. Қысқа мағлұматта сол азаматтардың халық үшін төккен маңдай терлері, мазасыз күндері сайрап жатқандай көрінеді. Бір ғана Қостанай облысында табаны күректей жиырма жыл істеген А. Бородин, ұзақ жылдар бойы Ақжайық бойындағы алуан салалы шаруашылығы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы бар Орал облысын басқарған Ш. Қоспанов туралы айтылатын жылы лебіздер де осыған саяды.

Мол тәжірибе жинақтаған, көпті көрген алдыңғы буын мен қажыр-қайраты, ақыл ойы, өмірге деген құштарлығы, халқына деген қалтқысыз көңілі бар жас толқынның сабақтастығын сақтау — қоғамдық өміріміздің белгілі бір дәстүрінің қалыптасып, өзінің табиғи жолымен дамуының, яки игі істеріміздің жаңа қарқынмен өркендеп, ізгі жаңалықтарымен толыса түсуінің кепілі. Облыстық, қалалық партия комитеттерінің хатшылары халық депутаттары кеңестерінің төрағаларымен толықтырып отырдық. Сондай-ақ ірі шаруашылықтарға, өндіріс орындарына алға қойған міндеттерді дұрыс әрі мінсіз орындайтын, еңбекте ысылған, өмір тәжірибесі бар жастарды жіберу дәстүрі өзінің баянды жемісін берді. Солардың ішінен облатком төрағалары — Үкібаев, Никулин, Қайырбаев, Болатбаев, Досмағамбетов, Қашағанов, Тәукенов, Жұмабеков және басқаларды, ал аудандық партия комитетінің хатшылары — Әкімжанов, Синельников, Парий, Асанов, Минасов, Федякин, Брагин, Пивоваров, Шевченко, Гноева, Арзиев, Бижанов, Шабатов, Назарбеков, Төлебеков, Ысқақов, Батталханов және көптеген азаматтар ауызға оралады. Республика халық шаруашылығын өркендетуде, астық жинау науқанында, жастарға әскери-патриоттық тәрбие беруде Орта Азия әскери округтарының қолбасшылары болған Лушев пен Лобов, Кеңес Одағының Батыры С. Нұрмағамбетов, генерал Ганеев көмектерін аямаушы еді. Есімі аталған жолдастар айғай-шусыз-ақ, абыр-сабырсыз-ақ тамаша же-

тістіктерге қол жеткізін, жұмыс істеуге қалыпты жағдай туғыза білетін. Біз өзара түсіністік жағдайында, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып жұмыс істедік. Ұлтаралық қатынастарға байланысты ешқашан проблема туып көрген емес. Өйткені интернационализм рухында өмір сүруге, кім қай ұлттың болмасын, ол ең алдымен өзге ұлттың өкіліне құрметпен қарауға тәрбиеленіп өскен-ді. Біздің жұмысымыздың өзегі де осында еді. Және оны ешқашан күн тәртібінен түсіріп көрген емеспіз.

Әрбір минөт ауадай қажет боп жататын шақ аз болмайды. Республиканың ұлан-байтақ жерді алып жатқаны былай тұрсын, жұдырықтай жүректен тарайтын мындаған қан тамырларын көз алдыңызға елестетіп көріңізші, сондай қым-қиғаш тамырларды тап басып, оның күнделікті тынысын қадағалап қана қоймай, бағыттап отыру оңай болмаса керек. Сондықтан Орталық Комитеттің бөлім бастықтарынан күн сайын аса қажет ақпарат хабарлар, жедел ақпарат алып, ізін суытпай танысып отыратынмын. Оларға арқа сүйемей, кәміл істі ілгері жүргізу мүмкін де емес. Осы орайда мен екі адамды бола-жарып айтар едім. Оның бірі — Х. Әбдірашитов, бұрынғы комсомол қызметкері, ұзақ жылдар бойы менің көмекшім боп істеді, ал кейін Орталық Комитеттің жалпы бөлімін басқарды. Осы жерден зейнетті демалысқа шықты. Ол өте адал және тәртіптің адамы еді. Екіншісі — жиырма екі жыл көмекшім болған Д. Бекежанов. Екі айтқызбайтын. Ол өз ісін жетік білетін, әсіресе ауыл шаруашылығы өндірісін бақайшығына дейін шағатын. Оның бұл саладан көмегі көп еді. Қанша жыл бірге істедік, бірақ Дүйсетайдың ала жіпті аттаған жерін көрген емеспін. Кейін оны беймәлім «былықтары» үшін айыптап, «жазаға кесті». Дәлелденбеген «қылмысы» үшін жапа шегіп оралған ол өзінің адалдығына елдің көзін жеткізді, бірақ сұм ажал оны қармағына мезгілсіз ілді.

Орталық Комитеттің аппаратында бірге істеген қызметкерлерден ұйымдық-партия бөлімінің меңгерушісі Қ. Сұлтановты, ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі — Бурлаковты, әкімшілік органдар бөлімінің меңгерушісі — Шаловты, сондай-ақ Рыбниковты, Климовты ерекше атап өткім келеді. Бұлардың бәрі кейін де одан да жаупты жұмыстарға жоғарылатылды. Ал, Ким, Байсейітов, Бутин, Елубаев, Қарынбаев, Кур-

ганов, Ибрагимов, Жиенбаев, Едігенов, Царев, Иванов сынды министрлер, сондай-ақ азаматтық авиация мен теміржол транспортының басшылары Жұмағали Омаров, Рымбек Тұрғанбаев, Нигмет Есенгарин, тұрмыс қажетін өтеу саласында Конопенко, Чернышева, Кисановтар мақсаткерлікпен және баянды жұмыстар істеді.

Мен бұл топтан үш адамның есімін іркіп қалдым. Олар — Ілияс Омаров, Төлеген Тәжібаев, Леонид Гончаров. Біріне бірі ұқсамайтын үш тұлға. Халық айырықша құрметтейтін, ісімен де, сөзімен де өнеге болған аяулы азаматтар.

Ілияс екеуміз түйдей құрдас едік. Оны 1942 жылдан бері білетінмін. Ол кезде Қазақ КСР Сауда халкомының орынбасары тұғын. Табиғаты бөлек адам еді, өнерді сүйетін, ақынжанды, ашық-жарқын кісі. Ертеректе, сол отызыншы жылдары Орта Азия жоспарлау-экономика институтын тауысып, Қызылордада сауда техникумын басқарған. Өзі бұл салаға біздің халқымыз әлі де болса түмсық батыра алмай, шеттеп жүр ғой. Тегінде, Ілекенді сауда саласының алғашқы ұйымдастырушыларының бірі десек, артық байлам болмас. Ол өзінің ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында, ел басына күн туып тұрған жылдары республиканың Сауда халық комиссары қызметін атқарып, артынша Қазақ КСР Халкомкеңесі төрағасының орынбасарлығына көтерілді, кейін партия қызметіне ауысып, Шығыс Қазақстан облыстық партия ұйымына жетекшілік етті. Оның республика Мәдениет министрі ретіндегі еңбегі өз алдына бір белес. Жаны таза, рухы биік зиялыларымыздың бірі, қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің тарихы мен келелі проблемалары туралы жазған публицистикалық, әдеби-сын еңбектері біздің мәдени өміріміздің алтын қорына енетіні еш күмән келтірмейді.

Төлеген Тәжібаев қазақтың белгілі ғалымы, үлкен қоғам қайраткері еді. Ол кісімен Халық комиссарлар кеңесіне қызметке ауысып келген тұста таныстым. Бірден бауыр басып кеттік. Ол кезде Халық ағарту комиссары еді. Кейін қызметтес болдық. Соғыстың күйіп тұрған уақыты, мұрнымыздан шаншылып жатамыз. Соған қарамастан ел тағдыры, халқымыздың болашағы, оның ертеңгі ұрпағы жайындағы ортақ әңгімеміз таусылмас еді. Төкең қазақтан тұңғыш шаққан дипломат, республиканың алғашқы сыртқы істер министрі, ол ұзақ жылдар бойы

қазақ мемлекеттік университетін басқарып, оның қалыптасып, қанат жаюына зор үлес қосты. Мен Ғылым академиясында істеп жүрген кезде, ұмытпасам, 1954 жылы қазақ КСР Ғылым академиясының академигі болып сайланды. Тәжібаев қоғамдық, мемлекеттік қызметті зор ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ұштастыра білген оқымысты. Психология саласындағы зерттеулері қазақ топырағында осы ілімнің дамуына, оның дұрыс қалыптасуына игі ықпалы тиді.

Леонид Борисович Гончаров мұқалмас жігердің адамы еді. Қазақстан автомобиль жолдарының ұзындығы жағынан Одақта үшінші орын алса, онда осы азаматтың сіңірген еңбегі аз емес. Ол республика Автомобиль жолдары құрылыс министрі ретінде іскерлік, үлкен ұйымдастырушылық қабілет танытып еді.

Қазақстан — жастар республикасы. Мұнда тұратын халықтың жартысынан көбі 35 жасқа дейінгілер. Республика экономикасының, ғылымы мен мәдениетінің күллі қалыптасу тарихы комсомолдар мен жастардың даңқты істерімен тікелей байланысты. Оны осы жолдардың авторы өз тәжірибесінен дәлел келтіре алады. Сол дәстүрді жалғастыра отырып Қазақстан лениншіл коммунистік жастар одағының Орталық Комитеті ұлан-ғайыр жұмыстар жүргізді. Республика жастарының жалынды жетекшілері Қуаныш Сұлтанов, Серік Әбдірахмановтың іскер басшылығын замандастары орынды мақтан етеді. Қазақтан жастарына, сондай-ақ кадр мәселелеріне қатысты аса маңызды талай проблемаларды шешуге белсене араласып, құнды ұсыныстар жасап отырды. Қазақстан әйелдерінің тамаша істерін қашанда ілтипатпен еске алып отырамын. Әуслі ауданда, кейін Орал обкомында хатшы боп істеген, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы төрағасының орынбасары, сосын ұзақ жылдар бойы республика Әлеуметтік қамсыздандыру министрі болған инженер З. С. Омарованың елге сіңірген еңбектері аз емес.

Ірі өндіріс ошақтарында өздерінің білімін, іскерлігін көрсеткен, яғни сыннан өткен өндіріс қолбасшылары — Мәуленқұлов, Қүленов, Қобдабергенов, Избасханов, Ақбиев, Жақсыбаев, Садықов, Тәкежанов, Ұрымов, Ешпанов, Немешев, Симанов, Вартамян, Гребенюк және басқалардың ісі кейінгі жастарға үлкен өнеге. Республика мұнай өнеркәсібін өркендетуге

инженер С. Өтебасвтың, Қарағанды көмір бассейнінің қанат жаюына инженер Сергазиннің, жас кадрларды тәрбиелеу ісінде Қарағанды политехникалық институтының ректоры болған Қазақ КСР ҒА академигі А. Сағыновтың қосқан үлестері қомақты.

Әлбетте, уақыт озған сайын ел таныған бар азаматтың есімін жадында сақтау мүмкін емес екен. Сондықтан мен неге ұмыт қалдым екен деген өкпе болса, ағайын, алдын ала гафу өтінемін. Мен бір өзі күллі ел мақтан етіп оқыр дастанға лайық, азаматтармен істес болдым. Олардың азаматтық келбеті, ұмытылмас істері өмірмен, халықпен бірге жасайды. Халыққа жасаған қалтқысыз еңбектің бір кереметі де осында.

Күріш арқасында күрмек су ішеді деген рас. Жауапты жұмыстарға тағайындау барысында қателік болмай қалған жоқ. Республикалық және облыстық партия, кеңес органдарының басшылары арасында аузы епті болғаныммен, бұтынан борсық өткізген қулар, қара басының қамын жеп, бүйенін майлагандар, мансаптың буына пісіп, елдің қамын, шаруа жайын ұмытқандар болды. Біздің өмірімізде нартәуекелге бел байлап, батыл шешімдер жасайтын, қажет десеңіз, аса күрделі әрі жауапты істерге бас тігуге баратын тұстар аз кездеспейді. Сондай кездерде әлгі адамдар аузына құм құйылғандай, шықпа жаным шықпа деп үнсіз отырып, әліптің артын күтсіді, ең әрісі бөгелектеген аттай бас изеп, не айтсаң да «лөппай» деуден тайынбайтын. Кеш те болса қоз жетті, ол адамдар жан ауыртып жұмыс істеуге, бас қатырып ұзақ ойлауға жоқ. Бітеу жара сияқты. Оларды үя бөріктеу жандар еді деп, сыпайылап айтқаннан гөрі, қалбырға салған сынаптай еді деу лайық. Үстатпайды. Тасбақаның аузынан шөп алады. Өз пікірі жоқ, өзгенің ойын малданудан тайынбайды. Өзінен жоғарыға бетсегеден биік, жусаннан аласа. Ал төмендегілердің табанын тіліп, түз құюға бар. Және ондайлардың аузы салулы келеді. Жоғары дәрежелі қызметте жүріп, сыпыраның ішінде отырады. Шен алып, шекпен киюден кенде қалмайды. Сондай адамдардың жұлдызы жанған өкілдері О. С. Мирошхин мен С. Мұқашев.

Кадрларды басшылық жұмыстарға ұсынарда олардың іскерлік және адамгершілік қасиеттері барынша сараланып, жете зерделене бермеді. Соның біразы Орталық Комитеттің бюросында менімен ұзақ уақыт қызметтес болды. Былайша айтқан-

да, кемдегінің жаны бір дегендей, жұмыс істедік. Соған қарамастан мен қалай зейнетті демалысқа шықтым, солай олар өткен күндерден іргесін аулақ салып, аттанға ұран қосты. Бұрынғы атаулыны қосыла қаралады. Олар екі таудың шүйгінін аңсаған киіктің аш қалатынын білмеді. Бәрінен де халық су алған қайнарға тас лақтырды, одан әрі де талай ұрпақ сусындайтынын түсінбеді. Өз мақсаттарына жетуі үшін аққа қара жағудан тайынбады, бұған дейін істелгендерді түгелдей жоққа шығаруға тырысып, сыңаржақ бағалауға дейін барды, кем-кедікке келгенде түймедейді түйедей етіп көрсетуге ұмтылды. Менің халық алдындағы азды-көпті қызметімді сынаған кезде ол адамдар мені өңі түгілі түсінде көрмеген кісідей сыңай байқатты. «Қоғамдық пікір» тудыру үшін өткенді додаға салып, бөрі тиген қойдай қылды, өткеннің арбасы алысқа бармайды деп ұқты, бірақ сол арбаның кешегі иелерінің бірі өздері скендерін естен шығарып алған еді. Ондай адамдар туралы Лев Толстой: «Барлық уақытта сүттен ақ, судан таза болғысы келетін пенделер — ең қорқынышты адамдар. Олар өздерін күнәдан пәк қып көрсету үшін жазықсыз жандарды, әулие-әмбиені, тіпті құдайдың өзін жазғырудан тайынбайды» деген екен. Шынтуайтына келгенде, олар обал, сауап дегенді білмейді.

Солардың бірі З. Камалиденов еді. Сөзіне қарауыл қоятын жігіт. Айтқаны ісіне сәйкес келмейді. Қазақ: «Атқа отырса атасын да танымайды» деп осындайларды айтқан. Олардың алған беттен қайтпас табандылығы, кемшілікке ымырасыздығы көрер көзге ғана. Камалиденов Орталық Комитеттің хатшысы ретінде республикада идеологиялық және тәрбие жұмыстарын жақсартуға қатысты бірде-бір ұсыныс жасамай-ақ кетті. Оның айналып келіп айта беретін бар шаруасы — біреуді орнынан алып, орнына қоюмен шектелетін. Және оның көбісі біздің зиялыларымыздың бетке шығар қаймақтары болатын. Жасыратыны жоқ, мен оның талаптарын қолдаған емеспін. Мен зейнетті демалысқа қалай кеттім, Камалиденов солай өз дегенін түгелге жуық жүзеге асырды. Ол жайында кейін кеңірек тоқталамын.

Камалиденовтың ұртын алып, мұртына жалғап жүргенін жұртшылық бірден білді, ол «денсаулығына байланысты» жү-

мыстан босатылып, 52 жасында «зейнетті» демалысқа шығарылды.

М. Мендібаевты жауапты қызметке жоғарылатуымыз, оны толық мойындаймын, Орталық Комитет бюросының өрескел қате шешімі болды. Ол біраз уақыт Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы боп істеді, алайда облыстық және астананың экономикалық өркендеуіне іс жүзінде ешқандай үлес қосқан жоқ. Қайта керісінше боп шықты. Облыс бұрынғы қол жеткізген көрсеткіштерінен көре көзге айырыла бастады. Экономикасы күрт төмендеп кетті. Ол, негізінен кадрларды бүйе тигендей қылды. Қырына алғандарын шетінен қызметтен қуып, көбісінің үстінен қылмысты іс қозғатты. Сойтіп, талай адал коммунистер әпербақан хатшының «сойылына жығылды». Жалпы, жаралау оңай, ал жараны жазу қиын. Жөн-жосықсыз жапа шеккендердің азаматтық құқы қайтарылды. Бірақ азаматтардың сағы сынды, рухы түсті. Мысқалдап жинаған абыройын айрандай төкті. Ел-жұрт алдында жерге қаратты, бала-шағасының алдында беделін түсірді. Сол жүрек сыздатқан жылдардың өтуінен немен қайтарғандаймыз. Асығыс шешім, ағат қадам адамдарға қанша қиянат, қандай қасірет әкелді. Ұрандап бастап, ұрда-жық шешімдерден ел зардап шегіп жатады, соны ойлай бермейміз. Мендібаев басшылық жасаған кезенді жұрт «кіші 37—і» деуі, сірә, тегін емес. Ал, оны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы етіп сайлау одан да сорақы қателік болды. Ол, әрине, мен зейнетті демалысқа кеткеннен кейінгі «жаңалық» екенін еске сала кеткім келеді. Орталық Комитеттің бюросы Мендібаевтың шілдеде мұз қатыратын мінезін, жауапты партиялық міндетті алып жүруге қабілетсіз екенін тез түсініп, екінші хатшылықтан босатты.

Танауын көтерген тасқа соғылар деген осы болар, сірә.

XXXIX

Партия жұмысында жоғары да жауапты қызметте жүріп, оны оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын, ешқашан осыншалықты ұлан-байтақ жері бар, байлығы бастан асатын және таңқы жер жарып тұрған Қазақстанды, оның көп ұлтты халқын

жалғыз билейін дегенді ойлап та көрген емеспін және ондай жеңіл ойға өзімді жіберген де емеспін. Шүкір, шыққан тауым биік болды. Омырауға таққаным да бір басыма жетерлік еді. Атақ та алысқа кетті. Ел ішіндегі абыройым да баршылық тұғын. Соған қарамастан, табыстан бас айналған жоқ. Тұла бойымдағы бар қасиетті сақтап қалуға тырыстым. Күнделікті өмірде де, жұмыста да сол үш қасиетке арқа сүйедім. Олар — қарапайымдылық, адалдық, табандылық. Екі нәрсені, «Ақылдан сабыр артық, тендесі жоқ байлық — қанағат» деген шығыс даналығын жадымда ұстадым. Қандай жағдай болмасын, сабыр сақтап, мейлінше қайырымды болуға ұмтылдым. Ал, шектен тыс жұмсақтық пен ақ жүректік талай басыма таяқ боп тиді.

Партия мен халықтың маған зор жауапкершілік жүктеп отырғанын және Қазақстанның өндіргіш күшін көтеруде, халықтың тұрмысын жақсартуда тиісті ұйымдастырушылық, орындаушылық қарымтасы болады деп, сеніммен күтетінін мен әрдайым терең сезінетін едім. Бұл міндеттерді ойдағыдай шешу үшін партия маған: билік, құқ және міндет берді. Осы үшеуі батыл қадамдар жасауға, өз борышымды адал да абыройлы атқаруға бекем бел байлатты. Бұған дейін де айтқанмын және әлі де қайталап айтамын: мен үшін партия сенімінен, халқымының сенімінен асқан бақыт жоқ. Қандай қиындықтар кезікпесін, қайыспауға, мойымауға тырысып, ел сенімін ақтауға міндетті болдым.

Менің алға қойған ең басты мақсатым — адамдарға жанышыр болу, қол ұшын беру. Мен бірде-бір адамның, мейлі ол кім болсын, қай ұлттан болмасын, меселін қайтарып көрген емеспін. Үміттің аяқ асты болғанынан артық қорлық жоқ. Жердің үстімен келіп, астымен қайтқаннан асқан азап болмайды. Жақсылығынды адамға жаса, сол үшін елдің сенген тізгінін ұстап отырсың. Күнде жұмысқа келе жатқанда осы ой жетелеп кеп табалдырықтан аттаттыратын. Әлбетте, әрбір жеке істі өзім қарап, ұңғыл-шұңғылына барушы едім десем, адам алдында да, күдай алдында да күнәһар боламын. Ондай өтініш, шағым, талап-тілек жүздеп саналатын, бір қолды екі етсең де түгел танысып шығу мүмкін емес. Мен аппараттағы адамдарға көміл сенетінмін, шектен тыс сол сенімді басқаша қабылдап алатындар да төбе көрсетіп қалатын. Олар күдік тудырмастай ақпарат

хабарлар мен құжаттарды алдына әкеліп қойғанда сенбеске іләжің қалмайтын. Бұл — бір. Сосын көптеген арызшағымдар бойынша Орталық Комитеттің бюросы, хатшылар алқасы, партиялық комиссия, сөз жоқ, дұрыс та әділ шешімдер қабылдап жатады. Маған келіп түскен хаттарға қарағанда, ол адамдар әлі күнге дейін оны ұмыта қоймапты.

Алып-қашпа сөзде ауыздық болмайды. Сондықтан көрпестынан ши жүгіртіп отыратын өсекшілер мен асыңды ішіп, көрпенді тіліп кететін арызқойларды суқаным сүймейді. Арқасынан аяз өткен кісілер түсінеді. Ондайларға кешіріммен қарауға болмайтын.

Су төгілмес жорға да сүрінеді гой. Мінсіз едім демеймін. Мен де ет пен сүйектен жаралғам. Бірақ барлық мәселеге әділ төреші болуға, таразы басын тең ұстауға тырыстым. Жан баласына «сен» деп жекіріп иә дауыс көтеріп көрген емеспін. Үлкенге ізетпен, кішіге құрметпен қарадым. Аз сөйлеп, көп тындау әдетім. Әсіресе, алдына мұң-мұқтажын айтуға келген жанды түгел тындап алып, істің байыбына барып, әңгімені шиыратын едім. Және осыған сабақтас бір мәселе — аса ірі әрі күрделі мәселелерді шешуге келгенде асықпайтынмын. Көмекшілеріме: «Мына қағаз жата тұрсын. Ертең бұдан да ақылдырақ болады» дейтінмін. Оған дейін өзің де он ойланып, мың толғанасың. Асықпай, ақылға салып шешкен іс баянды болмақ.

Даналық халықта. Олардың ортасында жиі болып, айтар тілегіне, қоятын талабына құлақ ассаң, өзінді өмір мектебінен дәріс алып қайтқандай сезінесің. Жұмысшылармен, ғылыми қызметкерлермен, өнер мен әдебиет қайраткерлерімен, сонымен бірге партия, кеңес қызметкерлерімен әрбір жүздесуім осындай ой қоржынын арқалатып қайтаратын.

Бұған дейін шет жағалап айтып өттім. Жыл сайын Қазақстанның барлық облыстарын аралаған сапарда өнеркәсіп кәсіпорындарының, құрылыс ұйымдарының, совхоздардың, ғылыми мекемелердің ұжымдарымен кездескен сайын, олардың тұрмысымен танысқан сайын, біз қайда кетіп бара жатырмыз, олжамыз қайсы, олқылықтарымыз неде дегенді саралауға, сабақты түйіндер жасауға мүмкіндік алатынмын. Сол сапарларда медициналық мекемелерде, ғылыми-зерттеу институттарында, оқу орындарында болуды естен шығарған емен. Дүкендерге

соқпай, базарларды араламай кетпейтін едім. Республиканың бірінші басшысы келе жатқанда ондағылар өздерінің жерге қарап қалмас қамын мықтап ойлай білетін және дүкендерге самсатып қоюға ұмтылатын. Оны білмейді емессің, көзің де көріп тұр, көңілің де жетіп тұр. Ақиқатын адамдардан сұрайсың. Бұлтаққа салмайды. Тура айтады. Сөйтін кемшілік сырын іздейсің. Өзің қай жерден кемшілік жібергеніңді білесің. Ойлана жүресің. Сол арқылы республика тынысын танысың.

Қай шаруаны қолға алмайын, аяғына дейін жеткізу және айтқан уақытында орындау бала жастан сүйекке сіңген әдет еді. Мемлекеттік деңгейдегі маңызды шаралар қай күнге, қай сағатқа белгіленсе, сол уақытта өткізетінмін. Бүгін істелетін жұмыс ешқашан ертеңге қалып қорғен емес.

Шаруашылық, ғылым, мемлекеттік және партиялық жұмыста мол тәжірибе жинақтаған маған біздің еліміздің көрнекті партия және мемлекет қайраткерлерімен бірге қызметтес болу, жүздесіп, сұхбат құру әрі жеңіл, әрі қызықты еді. Өзіндегі барды өзгемен бөлісудің, өзгеден өзіңнің үйрене жүргенің қандай ганибет. Білсем деген талап қай жастағы, қандай дәрежедегі адамға таптырмас қасиет. Өткен жылдар менің өмірімде ұмытылмас іздер қалдырды. Ол республика экономикасын, ғылымы мен мәдениетін өркендетуде саналуан әрі күрделі мәселелерді шешкен қиын да қызықты жылдар еді. Қазақстанды Одақтан боліп қараған емеспіз, бүкіл ел мүддесі тұрғысынан, біртұтас ортақ жоспар бойынша қанат жайды. Барлық республикалармен шаруашылық байланыста өркендеу халықтар арасындағы достықты одан әрі нығайта түсуге мүмкіндік берді. Ұлттық саясатты дұрыс жүзеге асыру Қазақстан экономикасының, оның ғылымы мен мәдениетінің бірқалыпты дамуы үшін бар жағдайды туғызды.

Менің қызметім — партия ұйымын Скворцов, Борков, Шаяхметов, Пономаренко, Брежнев, Яковлев, Беляев, Юсупов басқарған жылдармен тұспа-тұс келді. Бұлардың қай-қайсысы да белгілі бір іздер қалдырды. Олардың қызметінде «па, шіркін-ай!» дейтін де, «қап, әттеген-ай!» дейтін де сәттер болды. Мен өзімнің осындай ауыр да абыройлы жолдардан өткенім үшін де тағдырға ризамын.

1986 жылы жиын-терін бітісімен Зухра Шәріпқызы екеуміз Кисловодскіге демалуға кеттік.

Біз демалып жатқан кезде Саяси Бюро еліміздің 1987 жылғы халық шаруашылығына өркендету жоспарын қарады. Мұндай жағдайда, әдетте, Саяси Бюро мүшелері түгел қатысатын. Тіпті олар демалыста болмаса жол сапарда жүрсе де жоспар талқылауға міндетті түрде шақырылатын. Маған, осылай дегенім дұрысырақ шығар, белгісіз себептермен бұл мәжіліске қатысудың сәті түспеді.

Мәскеуде өткен салтанатты жиында баяндамашы Лигачев Қазақстанның өндірісте және астық дайындаудағы табыстары туралы тіс жармайды. Республика диқандары көптен күткен миллиард пұт астық бермегендей оны айналып өтіпті. Тек Қостанай мен Көкшетау облыстары жоспарын орындағанын ғана ауызға алған. Онда да бұл табысқа олар М. Горбачев болып қайтқаннан кейін қол жеткізіп отыр деген смеурін білдіреді.

Орталық басылымдар көпе-көренеу үнсіз қалды. Өшейінде ауыз жаппайтын, тойда өлең таппайтынның кебі келді. Экономикадағы, мәдениетіміздегі көптеген игі істеріміз туралы, республика еңбекшілерінің әл-ауқатының өсуі жөнінде, халық шаруашылығы жоспарының қалай орындалып жатқаны жайында иманды ауыздары сылп етсе қане. Әлбетте, мұның бәрі тегіннен-тегін емес еді. «Үнсіз іштен шалуда» үлкен мән жатқан. Алтын жағаның сөгілгенін айтпай-ақ түсінгенмін. Мұның өзі бұған дейін де зейнетті демалысқа кетуге кезенін жүрген ойымды біржола нықтап берді. Оның үстіне, жас болса келді. Жетпіс — мәр шағың, одан өтіп, 75-ке толғанмын. Оның 42 жылын Министрлер Кеңесі мен Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде істеген екенмін. Білген кісіге шүкіршілік жасағандай тіршілік еді.

Қараша айының екінші жартысында КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы өтіп, соған қатыстым. Горбачевпен кездесіп, екеуміз ұзақ отырып әңгімелестік. Қалай бастап, не айтуды өмір үйретті ғой. Барымызды асырмай, жоғымызды жасырмай алдына жайдым. Шешімін күткен проблемалар да жетіп артылатын. Оның да көбесін сөктім. Ал, айран сұрай келген кісі, сірә, шелегін жасырмаса керек. Өкпемді де айттым. Горбачев-

тен шыққан кезде зейнетті демалысқа кетуге біржола бел байладым. Кейінгі бір сөйлескенімде өз шешімімді айтып ем: «Әзір тұра тұрсаңызшы. Тым болмаса Үндістанға барып қайтайын. Сосын шеше жатармыз» деп жылы жауып қойды. Ол қайтып оралған бойда мен Мәскеуге ұштым. Одан арғы жағы өздеріңізге аян. Ал, ол екеуміздің арамыз қалай болғанын бұған дейінгі тарауларда таратып айттым ғой деймін. Тек оған қосарым: Горбачев маған әрдайым жақсы әсер қалдыратын. КОКП Орталық Комитетінің хатшылығына, Саяси Бюро мүшелігіне сайланғанда да арамыз майлы қасықтай болатын. Мен 70-ке толғанда 1982 жылы Саяси Бюро мүшелерінің құттықтауының сыртында өз атынан мынадай телеграмма жолдағаны бар:

«Қымбатты Дінмұхамед Ахметұлы!

Зор құрметті сезіммен және шын жүректен Сізді жетпіс жасқа толуыңызбен және Отанымыздың жаңа тамаша награда-сымен құттықтаймын!

Бүгін Сізге асқан ұйымдастырушы және басшы екеніңізді, біздің партиямыз бен халқымыздың мүддесі жолында адал да шексіз беріліп қызмет студің үлгісін көрсетіп отырғаныңызды әділетті түрде және бар дауыспен жар сала айтқым келеді. Қазақстан экономикасы мен мәдениетінің зор жетістіктері және гүлдене түсуі соның дәлелі. Қазақстанның миллиард пұт астығы республика жағдайында КОКП-ның аграрлық саясатының, Леонид Ильичтің ақыл-кеңестері мен нұсқауларының қалай көзін тауып, табандылықпен және шығармашылықпен жүзеге асырылып жатқандығының жарқын көрінісі.

Сізге, қымбатты Дінмұхамед Ахметұлы, шын жүректен жақсы денсаулық пен бақыт, КОКП XXVI съезінің шешімдерін орындауда жаңа шығармашылық күш-қайрат және зор табыс тілеймін.

Қолыңызды қатты қысып, құшақтап сүйемін.

М. Горбачев».

Ісің оңалғанша, итіңе қол арта түр деген осы. Әйтпесе, арамыздан ала мысық өтіп кете қоярлықтай үш-төрт жылдың көлемінде ешнәрсе бола қойған жоқ. Қараптан-қарап жүріп нілдей бұзылды. Сірә, Мәскеуге Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «екіжүзді» бюро мүшелерінің тарапынан «хан»

сыртынан жұдырық көрсетулер болмай қалмаса керек. Бір кебісті бір кебіске сұқпаса, қазақ қарап отыра ала ма?

Горбачевке кісі өкпелеп болмайды. Неге дейсіз ғой?

КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы кезінде Н. И Рыжков ол не айтса, соны бұлжытпай орындап отырды. Әсіресе экономикалық саясатта Горбачев тізгінді қалай бұрғысы келсе, божы ұстаған Николай Иванович солай тартты. Яғни үкімет не істесе де президентпен келісіп барып, соның шешімімен іске асыруға тырысты. Алайда, елдегі жағдай күрт өзгеріп, жалпақ жұртқа жария етілген жоспар жарамсыз боп шықты. Бұған кім жауап беруге тиіс? Қалай болғанда да біреу халық алдында «алша мойным талша» деу керек қой. Ол кім? Жеме-жемге келгенде, бар кінәні Н. Рыжковтың мойнына итере салды. Онысызда ері мойнына кетіп отырған ел аясын ба, түс-түстан келіп, түте-түтесін шығарды. Айтылмаған сөз, таңылмаған кінә қалмады. Сөйтіп, айран ішкен құтылып, шелек жалаған тұтылды. Президент не көрсе де премьер-министрмен бірге көріп, жауапкершілікті тең көтеру керек еді. Бірақ Михаил Сергеевич беделден айырылғанша, бел омыртқам қайырылсын деп, қайқайып шыға келді. Үкіметті жерден алып, жерге салып жатқанда да ол ләм-мим демеді. Осының өзі-ақ М. Горбачевтің жатып атары мен принципсіздігін көрсетеді.

Горбачев командасын түгел жаңартты. Қайта құру ісін бірге бастаған өзінің бар жақтастарын біртіндеп-біртіндеп жылыстатып жіберді. Жөн-жосықсыз басшылық құрамды тазарту, өмірдің өзі көрсеткендей, бүкіл елді ұлттық апатқа апарып соқтырды. Горбачевтің ең жақын серіктері — Шевернадзе, Яковлев, Шаталин, Петраков және басқалары әр түрлі себептермен іргесін аулақ салды. Біздің ойымызша, олардың сырт айналуының басты себебі — Михаил Сергеевичтің ішкі саясатты жүргізудегі принципсіздігі, тайганақтығы яки табанының бүрі жоқтығы, қысқа күнде қырық құбылатын жаңсақ байламдары.

Ол өзінің партиялас жолдастарының көбімен әрі тез, әрі өкінішсіз-ақ қоштасты. Қатарынан бірнеше жыл жұп жазбай, ескегін бірге есіскен Е. Лигачев қайықтан қалай түсіп қалғанын білмей де қалды. Оны көптеген газеттер, радио мен теледидар сан-саққа жүгіртіп, асауға құрық салғандай шыңғыртты. Тіпті өлі жараның бетін тырнап, былық-шылыққа шатыстырып бақ-

са да Горбачев шүйдесін көрсеткен күйі безеріп отырып алды. Бұл күл болмасаң, бұл бол дегеннің белгісі еді.

Горбачевтің тарапынан дәп осындай ішмерездікті мен де бастан кештім. Жалған арызды желеу етіп, КОКП Орталық Комитетінің құрамынан шығарды. Еңбегінді бұлдамайсың ғой. Бірақ адамгершілік жолдан жығылмаған жөн еді. Ұзақ жылғы қызметімді біле тұрып (тым болмаса жоғарыда келтірілген телеграмманы еске түсірелік), Горбачев менің атыма бір ауыз жылы сөз айтуға жарамады. Керісінше, кетер қызды керіп қал дегендей, зейнетті демалысқа шыққан бойда көрінгенге аузына келгенді құсуға жол ашып берді. Балақтағы бит басқа шықты. «Тас түссе талайынан» деген, көңіл жүдеп, жаным жадап мен қалдым. Қазір соның бәрі сап тиылды. Өтіріктің өрісі тар деген осы. Лағып сөйлегендердің айтқандары далада қалды. Халық ақтың қайсы, қараның қайсы екенін ажыратып, орын-орнына қойды. Шындық женді! Сол үшін де, айналайын халқыма ризамын. Су ішсем де, суан ішсем де халқыммен бірге болғаным бақыттым!

1986 жылы желтоқсанның 11-і күнгі Саяси Бюроның мәжілісінде зейнетті демалысқа шығуыма байланысты мені қызметтен босату туралы шешім қабылдады. Ал, желтоқсанның он алтысында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы болды. Оны өзім ашып, КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Г. Разумовскийге сөз бердім. Ол менің зейнетті демалысқа шығуыма байланысты Саяси Бюроның шешімін оқып беріп, маған тілегін айтып, ыстық ықыласын білдірді. Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына Г. Колбинді сайлады. Пленум жұмысының соңына қарай мен оған қатысушыларға бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып істеген жұмыстары үшін, өз алғыс-сезімді жеткізіп, табыс тіледім. Орталық Комитеттің мүшелері құрмет көрсетіп, мені ду қол шапалақтау үстінде шығарып салды. Разумовский Пионерлер сарайын, В. И. Ленин атындағы сарайды, халық шаруашылығы жетістіктері көрмесін аралады. Уақыттың тапшылығына байланысты көрменің бас павильонын көруге ғана мүршасы келді. Сағат бірде Мәскеуге ұшып кетті. Орталық Комитеттің хатшысы кеткен соң, Разумовскийді шығарып салуға аэропортқа келген Орталық Комитеттің бюро мүшелерімен түгел қоштасып, үйге қайттым.

Желтоқсанның он жетісі күні сағат 11-де маған Қазақстан

Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы О. С. Мирошхин телефон соқты. Орталық Комитетке келуімді өтінді.

— Жайшылық па? Мен зейнетті демалыстамын ғой, — деп едім, ол:

— Алаңға бір топ жастар жиналды. Олар кеше өткен Орталық Комитеттің пленумының шешімін дұрыстап түсіндіріп беруді талап етеді. Жиналғандардың алдында сөйлеп, істің мән-жайын түсіндіріп берсеңіз дұрыс болар еді, — деп жауап берді.

— Жақсы, — деп және мынаны сұрадым. — Колбин келісе ме бұған?

Мирошхин телефон тұтқасын Колбинге берді. Ол Орталық Комитетке келіп, жастар алдында сөйлеуімді өтінді. Мен келісімді бердім. Табан астынан жиналып, айтқан жерге бардым. Бірінші хатшының кабинетіне кірсем, Бюро мүшелері түгел жиналып, алаңға жиналғандарға не істеу керектігін ақылдасып отыр екен. Колбин екі адамға: Назарбаев пен Камалиденовке жастар алдында сөйлесуді ұсынды. Маған сіз былай етсеңіз қайтеді деген тапсырма болмады. Колбиннің кабинетінде бақандай екі сағаттай тапжылмай отырдым. Тіпті менің сөз сөйлеуім туралы әңгіме көтерілген жоқ. Сосын Колбин Мәскеумен байланысып, әлде кіммен сөйлесе бастады. Әңгімесіне кедергі болмайық деп, Мирошхиннен басқамыз сыртқа шығып кеттік. Араға аз-кем уақыт салып, Колбин барлық бюро мүшелерін жинап, оларға қосып мені де шақырды. Кірген бойда ол маған:

— Сіз боссыз, дем ала беріңіз. Біз өзіміз-ақ тиісті шара қолданып, тәртіпке келтіреміз, — деді.

Мен шығар алдында Мирошхиннен:

— Не үшін шақыртты, неге сөйлетпедіңіздер? — деп сұрадым.

Ол былай деп жауап берді:

— Ақылдаса келіп, сізге алаңға шығып сөйлеуіңіздің қажеті бола қоймас деп шештік.

1987 жылы маусым айында Мәскеуде өткен КОКП Орталық Комитетінің пленумында маған алаңға шығып, сөз сөйлесуге рұқсат етпегенін Мирошхин тағы да растады.

Күндізгі сағат бір шамасында Орталық Комитеттен оралдым. Дәл сол кезде Горбачев телефон шалып:

— Жастардың бұлай алаңға шығуын немен түсіндіруге болады? — деп сұрады.

— Қазір республика басшылары Орталық Комитетке жиналып, кеңесіп жатыр. — дедім. — Олар сізге баяндайтын болар.

— Бұны кімдер ұйымдастыруы мүмкін?

— Маған ұйымдастырушылар белгісіз.

— Жақсы біз реттеп, шара қолданамыз. Тәртіп орнатамыз.

Горбачевтің соңғы сөзі осы. Ал, белгілі ақын Мұхтар Шахановтың комиссиясының деректері бойынша 1986 жылы 17-желтоқсанда жастарды ұрып-соғу тәулік соңына қарай басталып, ол желтоқсанның 18-і күні де жалғасқан.

Әйтсе де арада біраз уақыт өткен соң Колбин сөз сөйлеген жерінде аузы-басы қисаймай мені алаңға жиналғандар алдында сойлеуден үзілді-кесілді бас тартты деп, айыптаумен болды. Сөз жоқ, шыбығы шырпылмай, қылауына қыл түспей тұрған адам бет-аузы бұлк етпестен өтірік айтады деп кім ойласын, ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің барлық мүшелерін, күллі коммунистерді және республика еңбекшілерін түгел иландыруға ұмтылды. Сөйтіп, оның мені жамандаған жалған сөзі ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті. Ел алдындағы менің беделімді түсіру арқылы өз ұпайын түгендеуге ұмтылды. Қара қылды қақ жарған әділ болып көрінудің адам айтқысыз қитұрқыларына барды. Ең бастысы, аңқау елге арамза молдандан бетер жұртшылықты адастырып бақты. Бірақ, уақыт кімнің кім екенін көрсетіп берді. Кейін анық көз жеткізгеніміздей, Алматыдағы желтоқсан оқиғасы ешкімнің арандатуынсыз болған және одан ұлтшылдық ауылы алыс жатыр еді. Мен имандай сенетін бір жай — жастар Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына республикада жан баласына белгісіз және беделі шамалы біреудің сайлануына қарсы шықты, одан басқа зөредей бөтен ой болған жоқ оларда.

Менің естуімше, республиканың бірде-бір басшысы алаңға шыққан жастарға пленумның мән-жайын дұрыстап түсіндіріп бермеген. Оның орнына олар «мұздай қаруланған» милицияны, әскерді қарсы қойып, жиналғандарды аяусыз жазалаған. Қаншама студенттер мен жұмысшылар жазықсыз жапа шекті. Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің мәліметіне қарағ-

анда, оқиғаға қатысқаны үшін немесе оларды қолдағаны үшін бірнеше мындаған студенттер оқу орындарынан шығарылған, көбісі оқуды тастап кеткен. Комсомолдар мен коммунистердің қалың тобына жазалау сипатындағы шаралар қолданылған.

Енді бәрі алақанға салғандай жағдайды бақылап, тәртіпке келтіру міндеті жүктелген жауапты адамдардың шалағайлығынан халық қандай қасіретке душар болды. Қыршын жастардың төгілген қаны үшін, он екіде бір гүлі ашылмаған жүздеген қыздар мен жігіттерді жазықсыздан жазықсыз соққыға жығып, тұтқындалғаны үшін кім жауап беруге тиіс? Бұл сұрау белгісін талай адамның тұсына баттитып қоюға болады. Әңгіме мынада: «мұздай қаруланған» милицияны қаптат деген кім, әскерді төк деген кім, қақаған аязды күні су шаш деген кім, адам түгілі арыстанға шапқандай қабаған иттерге талат деген кім, жүзі айбалтадан бетер сапсрлік күректер мен бет-жүзіне қарамай сабандар деген кім?.. Кім осының бәріне әмір берген, кім жоқ жерден ылаң салып, айбарын асырғысы келген? Әрине, төменнен емес, жоғарыдан скені және даусыз. Бірақ ол кім? Гәп осында. Сол «күнаһарларды» Орталық Комитеттің Колбин бастаған басшылары жатпай-тұрмай шырақ алып іздеді, жайдан-жай іздеген жоқ, бар кінәні соған аудара салып, өздері жауапкершіліктен дін аман құтылып кеткісі келді.

Ешқандай қатысым болмағанына қарамастан «Алматы оқиғасын» басты ұйымдастырушылардың бірі деп мені нысанаға алды. Түп етектен шап беріп ұстаудың не бір айла-шарғысы жасалды. Алақанына түкіріп қойып «Әп, бәлем, қолға бір түсерсің» деп, емексігендердің бірі Колбиннің өзі. Оқиғаның өршіп, осыншалықты белең алуына ең басты себеп Қонаевтың алаңға барып, жастар алдында сөйлемейін дегенге иек артумен болды. Жиналыс сайын қайталауының бір сыры осында еді. Тек бұл ғана емес, республика партия ұйымының өмірінде орын алған қандай келеңсіз құбылыс болса, соның бәрін жиып-теріп әкеп, тек менің соқа басыма үйіп-төгуге тырысты. Бір ши шықса, тап осы жерден шығар деп үміттенді.

Жоғарыда айтқанымдай, 11-желтоқсанда Саяси Бюро менің зейнетті демалысқа кетуім туралы шешім қабылдады. Дәл осы күндері мен Алматыда едім. Соған қарамастан Колбин өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай ғып бөспесі бар ма. Оның

айтуына қарағанда, мен Саяси Бюродан Қазақстанға қалайда Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына ұлты орыс адамды ұсынуды және оны тек республикадан тысқары жерден алып баруды сұраппын. Бұл мүлде шындыққа жанаспайды. Колбиннің кезекті өтіріктерінің бірі. Оны Гейдар Әлиев «Комсомольская правда» газетіне берген сұхбатында толық растап берді. 1987 жылдың басында КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Оған мен қатысқаным жоқ, әйтсе де зейнетті демалысқа шығуыма байланысты Саяси Бюро мүшесі міндетінен босату туралы шешім қабылданды. Келесі, маусым айындағы пленумда Горбачевқа түскен біржақты және ақылға қонбайтын жөнсіз айыптаулардан кейін мен КОКП Орталық Комитетінің құрамынан шығарылдым. Ал, бізде қалай болды дейсіз ғой? Колбин бастаған топ барын салды. Шала байлап жібермей көңілдері көншімеді. Пленум шешіміне: Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы боп істеген кезде елеулі кемшіліктері үшін Орталық Комитеттің құрамынан шығарылсын деп көрсетті. Онысына да мақұл. Ұзындағы өшін, қысқадағы кегін қайтарсын-ақ. Бірақ, олар мұнымен де тынбады. КОКП Орталық Комитетінің атышулы: «Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жұмысы туралы» қаулысын бетке ұстап, ілік табар жерге түгел жармасты. Менің қызметімде ішартушылықтың өркен жайғаны, ұжымдық шешімнің болмағаны, сыбайластықтың орныққаны айтылады. Төңірегінә кіл қызмет бабын теріс пайдаланған әлдекімдерді жинап алған деп кінәлады.

Аталмыш қаулы қалай қабылданды? Оның кім дайындағанында емес, тінті қалай әзірленгеніндесмес, әңгіме — қаулыға тайға таңба басқандай ғып жазылған кемшіліктердің орын алғаны рас па, рас болса, себсібі неде дегенді неге сұрамайды? Неге айыпталушыны айналып өтеді? Адам хұқы жөнінде аузымыз көпіріп айтқанда жсдсй ссіп, ешкімге дес бермейміз. Ал, кісі тағдыры таразыға, халық талқысына түскелі жатқанда оны аттап өтіп, ойына не келсе, соны жазады. Басқасын былай қойғанда адамгершілік жолы неге аяқ асты болады? Мен қара басымды арашалағалы айтып отырғаным жоқ, қалың елдің көшін бастаған азамат ретінде «мынау қалай?» дегенді сұрау

жөн емес пе еді. Тіпті мен кінәлі-ақ болайын, бірақ бүкіл халықтың, қазақтың не жазығы бар? Соны түсіне алмай-ақ қойдым. Ары ойлап, бері ойлап шегіне шыға алмадым. Басты тауға да, тасқа да соқтық, бірақ уақыт емшіге төрелігін қалдырып, әліптің артын тостым.

Сайып келгенде, қаулыда бұлтартпайтындай бірде-бір факты, бірде-бір нақты мысал жоқ. Көпке топырақ шашу, жаппай күйе жағу. Сонда менің төңірегімдегілер кімдер? Олар Орталық Комитетінің бюро мүшелері, Министрлер Кеңесінің басшылары емес пе, құдайға шүкір, бөрінің көзі тірі, ал кейбіреулері одан да жауапты жұмыстарға жоғарылатылды.

Орталық Комитеттің пленумында Колбин мені талай жерге апарып тастады. Қанша айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұрса да әділдіктен аттамас болар. Бірақ ол анық-қанығына көз жеткізілмеген, негізсіз деректерді келтіріп, кей тұстары тисе терекке, тимесе бұтаққа дегендей, өтірікті суша сапырды. Байқаймын Орталық Комитеттің мүшелерінің көбі оның көпе-көренеу мені ағаш аттың басына ілгелі тұрғанын іштері сезіп, жақтырмай қарады. Ал, айызы қанып, «бөлем, саған осы керек» деп отырғандар да жоқ емес еді. Олар — Камалидсенов, Мұқашев, Мендібаев. Өт жарылардай-ақ іс. Сілкінсем қайтеді деген бір ой түрткіледі. Ашынған тілді кследі. Айтсам, айтайын дедім. Бірақ оның немен тынатыны өзіме аян. Оның үстіне жағдай басқа. Батылы жетіп біреулер қолдаса, дұрысты дұрыс деп айтса жақсы. Әй, қайдам-ау... Іштей қолдаса қолдар. Бірақ... тар жерде қол созам деп, жеп отырған нанынан ешкім айырылғысы келмес. Тура биде туған жоқ дейтін заман жоқ. Адам басқа. Сондықтан да мен пленумда сөйлеуді артық көрдім.

Менің Қазақстан Компартиясының да, КОКП-ның да Орталық Комитеттерінің құрамынан шығып қалуыма ең басты себеп — 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасы. Осы оқиғаға байланысты КОКП Орталық Комитеті асығыс әрі шикі қаулы қабылдады. Қазақстанда естіген ел күлгендей — ешқандай ұлтшылдық болған жоқ және оған еш негіз де жоқ еді. Сондықтан, республика жұртшылығы, біз ғана емес, біздің халқымыздың табиғатын түсінген барша ел аталмыш қаулыны қабылдамады. Неге десеңіз, Қазақстандағы жағдайды әділетсіз бағалағаны үшін ғана емес, сондай-ақ қазақ халқын қорлағаны

үшін мойындамаған-ды. КОКП Орталық Комитетінің бұл қаулысы жұртшылықтың заңды талап стуімен, дәлірек айтқанда, елдің қысымымен 1990 жылы сәуір айында өз күшін жойды. Орталық Комитеттің идеология бөлімінің меңгерушісі басқарған КОКП Орталық Комитетінің комиссиясы атап көрсеткендей: «Қабылданған қаулыда жекелеген тұжырымдар мен саяси бағалар шын мәнінде қате, және өткен оқиғаға қазақ ұлтшылдығы бола алмайды». КОКП Орталық Комитеті өзінің қателігін ресми түрде мойындап, тұтас бір халықтан әділетсіз айыптауын алып тастады. Ел бетіне шіркеу болған қаулы іс жүзінде Орталық және республикалық газеттердің барлығында жарияланған еді, ал оны жоққа шығарған шешім туралы тек «Известия ЦК КПСС» журналында қысқа хабар берумен шектелді.

Желтоқсан оқиғасы өткеннен кейін үш жыл бойына мені және менің жақындарымды қуғындаумен болды. Ол үшін арұяттан безген журналистсымақтар мен ғалымсымақтарды айдап салып, екі кісі бас қосқан жерде жамандап, сөз сөйледі, газет беттерінде құлаш-құлаш «сын» материалдар жариялады. Қолынан келген қонышынан басадының керін келтірді. Олар шімірікпестен тілдеуге дейін барды. Мені «таптап» өтіп, күллі республика тарихына қара күйс жақты. Шынтуайтына келгенде, республикада тамаша істер мен ерлікке толы жеңістер жетерлік еді.

Ақылға салсақ, барымыз бен жогымызды тек қателіктер, олқылықтар, салдыр-салақтық, шығын төңірегін шиырлап іздегені дұрыс па? Соңғы 20—25 жылдың тарихын тек көлеңке жағынан алып қарау орында ма? Осы уақыт ішінде Қазақстанда кіл қара түнек болды, барлығы тамыр-таныстыққа, пара алып, пара беруге, рушылдыққа, жең ұшынан жалғасушылыққа негізделді деп қарау әділдік пе? Республика енді болмаса құрдымға кеткелі түр еді, мұнда бастықтар үшін ғана тек аңшылар үйі, зәулім жер үйлер салынады; айналаң түгел былық пен шылық, қаптаған әділетсіздік; республикада жібі түзу басшы болған емес, ауыл-село енбеккерлері жинаған миллиард пұт астық — бұл көпірме цифрлар, Қазақстан — бұл тоқырау жайлап, тұқымы түздай құрығалы тұрған өңір деп, бар дүниені бір тарының қауызына сыйғызып жазған мақаладан көз аша алмаған күндер болды. Әрине, желдің қайдан соғып тұрғанын іш сезетін, бірақ

«жоқ олай емес» деуге заман әлдеқалай боп кетеді деп іштен тынатын.

Республикада ауызды қу шөппен сүрткендей тоқырау болған жоқ. Оған Қазақ КСР статистика жөніндегі Мемлекеттік комитетінің деректері дәлел. Мен зейнетті демалысқа шығуға жиналып жатқанда 1955 жылдан 1985 жылға дейінгі аралықта республика экономикасында қандай өзгерістер болғанын сипаттайтын мәліметтері арнайы алдыртқан едім. Сол ресми құжатқа жүгіне кеткенді жөн көріп отырмын.

Осы кезең ішінде республикада өнеркәсіп өндірісінің көлемі 8,9 есе, ауыл шаруашылығында — 6,2 есе, құрылыста — 8 есеге жуық өсіпті. Демек, өзінің экономикалық потенциалы жағынан жеті бірдей Қазақстан, ал өнеркәсіп өндірісінің көлемімен есептегенде сегіз Қазақстан салыныпты. Халық саны 1955 жылмен салыстырғанда екі есе көбейді. 1987 жылы 16 миллион 244 мыңға жетті. Республикада тұратын қазақ 2,2 есе өсіп, 7 миллионға жетті. Ал, 1959 жылы бізде 2 миллион 787 мың қазақ бар еді. Ұлан байтақ даламызда соңғы он жылдың көлемінде мындаған жаңа мекен-жайлар, олардың ішінде 68 жұмысшы поселкасы және 43 қала пайда болды, Шевченко, Арқалық, Екібастұз, Рудный, Никольск, Кентау, Степногор, Қаратау, Жаңатас, Жаңа Өзен сияқты ірі әкімшілік және өндіріс орталықтары бой көтерді. Халық шаруашылығында жұмыс істейтін адамдардың саны үш есе, ғылыми қызметкерлер сегіз есе артты.

Жұмысшы табы сан жағынан да, сапалық тұрғыдан да өсті. Жалпы жұмыс істейтіндердің жалпы санына шаққанда слүінші жылдары 60 процент болса, енді 70 процент. Біздің республикамыздың өнеркәсібінің өркендеу қарқыны 1955—1985 жылдар ішінде одақтас республикалардың арасында маңдай алды екен. Халықтың тұрмысын, оның мәдениетін осы фактіден-ақ аңғару қиын емес.

Қазақстанда тоқырау туралы жарапазан айтқандай жиі қайталайды, тіпті шектен тыс тұқыртып жіберуден тайынбаймыз. Бұл, сірә да, өз кемшілігін, әсіресе, ауыл шаруашылығындағы, күрделі құрылыстағы және халықты азық-түлікпен, өндіріс тауарларымен жабдықтаудағы олқылықтарын халықтан қайтсем жасырып қаламын деген басшылар үшін тиімді. Дәлел үшін

мынадай дерек келтірейін. Отыз жыл ішінде республикада ұлттық табыс 7,4 есе артыпты. Қалалар мен жұмысшы поселкаларындағы тұрғын үй қорының жалпы көлемі 5,5 есеге ұлғайды.

Бүгінгі таңда дүкендерден халық тұтынатын тауарларды шырақ алып іздесең де таппайсың деп, өте орынды айтып жүр. Алды-артын терең ойлай бермейтін басшылар мұны республика халық шаруашылығының жекелеген салалары арасындағы ертеректе қалыптасқан үйлеспеушіліктен деп түсіндіргісі келеді. Жоқ, олай емес. Жеңіл өнеркәсіпті өркендетуге бөлінген орасан зор қаржыны толық игертіп, осы саладағы кәсіпорындарды дер кезінде іске қосқан жағдайда тігін, тоқыма бұйымдары, былғарыдан жасалатын тауарлар мен аяқ киім өндірісі едәуір артқан болар еді, сөйтіп бүгінгі қиыншылықты біршама жеңілдете түсер еді. Халыққа медициналық қызмет көрсетудегі елеулі олқылық — ол денсаулық сақтау объектілерін салуға бөлінген қаржыны игере алмай жүрген жауапсыз басшылардың оралымсыздығы. Осыған козді жұмып қарап отырған Министрлер Кеңесіндегі басшылықтың құлағына алтын сырға.

Арқаға аяздай бататын және бір жай бар. Ол — мектеп құрылысы. Соңғы жылдары биік мінбелерден, газет, журнал беттерінде «тоқырау» жылдары жүздеген қазақ мектептері жабылып қалды деген сындар жиі айтылды. Ауыр айып, бірақ ақылға қонбайды. Жабылмады демеймін, бірақ әбден тозығы жеткен, онсызда құлагалы тұрған, бар-жоғы 100—150 оқушысы бар бастауыш, сегіз жылдық ескі мектептер жабылды. Оның орнына осы заманғалайық, 1000 орынға арналған жаңа мектептер шаңырақ көтерді. Мен бұл арада шопандардың балалары жатып оқитын мектеп интернаттарды есепке алып отырғаным жоқ. Мектептің санын емес, онда оқитын оқушылардың санын есепке алуды естен шығармасақ екен. Көлеңкеден шарбақ тоқығандай, бұрынғы басшыларды жоқ жерден кінәлау кімге пайда, соны да бажайлай жүрсек, қайта өткенді қазбалаудан гөрі бүгінгі кемшіліктен арылудың жолын ойластырсақ еді.

Он екінші бесжылдық Кеңес Одағын қайта құру кезеңімен түспа-түс келді. Алда Қазақстанның өндіргіш күшін одан әрі өркендете түсудің аса күрделі міндеттері тұрған еді. Осы арада мынадай сұрақ туады: осы кезең ішінде республиканы өркендетудің әлеуметтік-экономикалық жоспарын орындауда қайта

құру не берді? Жасыратыны жоқ, қайта құру жылдарында: әсіресе, соңғы төрт жыл ішінде, негізгі бағыттар бойынша экономикалық көрсеткіштер күрт төмендеп кетті. Нарықты экономикалық қатынасқа көшуге байланысты дайындық барысында белгіленген шаралардың тиянақсыздығынан және жете ойластырылмағандығынан, өрескел қателіктер мен жартыкеш шешімдер, бар дүниені жиі өзгерту мен пайдасы жоқ жаңа басқару органдарын құру ақыр аяғы келіп, ұлттық табыс, өнеркәсіп өндірісінің көлемі сияқты маңызды көрсеткіштер бойынша кіріс бұрынғы жылдарға қарағанда едәуір төмендеп кетті. Күрделі қаржы көлемі, тұрғын үй, мектеп, аурухана, әлеуметтік-тұрмыстық объектілерді іске қосудың негізгі қоры қысқартылды. Өнеркәсіп өндірісі қарқынының төмендеуі 1987 жылдың өзінде-ақ айқын аңғарылған, ал 1990 жылы біржола құлдырады. Он екінші бесжылдықта өнеркәсіп өндірісінің өсімі бұған дейінгі жылдарда қол жеткізген көрсеткіштен 2,4 процентке төмен боп шықты.

Ауыл шаруашылығы саласында да шекеміздің қызып тұрғаны шамалы. 1991 жылдың жыл басынан шілденің 1-іне дейін сиыр саны азайды, екі миллионнан астам қой мен ешкі шығыны бар, жылқы, түйе, құс, шошқа өлімі жоғары. Осының бәрі айналып келіп елді мал өнімдерімен қамтамасыз етуге кері әсерін тигізері анық. Жалпы одақтық қорға 1986 жылға қарағанда 1990 жылы 25—30 мың тонна ет кем берілгеніне қарамастан жағдай мәз емес.

Күрделі құрылыстағы істің жағдайы да көңіл көншітпейді. Жоғарыда айтып өткендей, күрделі қаржы көлемі, негізгі қордың іске қосуы күрт қысқарды. Республика басшылары өздерінің ізашарларын соңғы жылдары «Б» тобы бойынша қуаттарды іске қосудан және бөлінген қаржыны игеруден кейін қалып қойды деп, өткір сынга алғаны бар. Алайда, олардың бұл ниеті қағаз жүзінде ғана қалып қойды. Халық тұтынатын тауарларды арттыруға бөлінетін қаржының тым қысқартылуы қайран қалдырады.

Қайта құру кезеңінде жылдар бойы қалыптасқан республикааралық байланыс жете ойланбағандықтан, ашып айту керек, әбден қиюы қашты. Оның үстіне өндіріс және еңбек тәртібі адам айтқысыз жағдайға жетті. Өнімді дер кезінде жеткізіп

түру жөніндегі шарттар бақылаусыз қалды. Сөзде пәтуа болмаған жерде істен береке қашады.

XXXX

Бұрын Батысқа шекесінен қараушы едік, енді олар бізге негінің астынан қарайтынды шығарды. Досқа күлкі, дүшпанға таба болудеген осы. Ел басшысы қалай аттан түседі, солай жер табандатып, абыройдан жүрдай қылады. Соны көріп, көздері алақандай болады. Ашы да болса шындық, амал жоқ Абай айтқандай:

«Өмір — дүние дегенің ағып жатқан су скен,

Жүрген-түрген жұмысың ойлап тұрсаң у екен», — деп, іштен тынасың да, сабырды жолдас қып отырады екенсің.

Колбин ақылы алқымынан аспайтын кісінің тірлігін жасады. Келе сала тебінгіден тер, қабырғадан қар жаудырды. Республиканың 30—40 жыл бұрын не істеп, не қойғанынан мүлде мұрнына исі бармаса да іске алғысыз ғып сынады. Онысын: тұлыпқа мәңіреген сиырдай көріп, күлгендер де табылды. Баспасөзде, теледидарда, пленумдарда алақұйындатып сөйлеген сөздерінде беснен белгілі фактілер бұрмаланып, далаға лағатын.

Алматыдағы желтоқсан оқиғасын Колбин және оның айтқанына көніп, айдауында жүргендер әлдебір ұлтшылдардың айдап салуымен болған «жанжал» деп сипаттады. Ал, КСРО халық депутаты М. Шаханов басқарған беделді комиссия: «...қазақ жастарының бой көтеруінде ешқандай ұлтшылдық жоқ, бұл олардың азаматтық және саяси қозғарасын емін-еркін білдіру хұқы» деп, мүлде басқаша, бірақ әділ қорытынды жасады. Комиссия жүздеген, тіпті мыңдаған жас жігіттермен қыздарды быт-бырақай қуып, өлімші ғып сабап, қамауға алу үшін күш қолдануына бірден-бір кінәлі адамдардың атын атап, түсін түстеп берді. Беделден жүрдай болған бұл адамдарды бұдан былайғы жерде қазіргі отырған қызметінде қалдыру лайықсыз деп тапты. Алайда комиссияның орынды талабы әлі күнге дейін аяғына жеткізілмей, созбұйдаға салынып келеді. Қалай болғанда да комиссия өз міндетін абыроймен орындады, ол желтоқсан

оқиғасының ақ-қарасын ашып, алып қашты сөздер мен өсек-аянды пышақ кесті тиды.

Өздеріңізбен бөлісс кететін және бір жай бар. Зейнетті демалысқа шыққаннан кейінгі алғашқы жылдары төбеден сырық ойнатып, доңқабақ көрсетушілер көбейді. Баяғыда бір байгүс: «Отырсам опак, тұрсам сопақ дейді; қатты жүрсем қу аяқ дейді, ақырын жүрсем шуаяқ дейді; сөйлесем тақ-тақ дейді, сөйлемесем ақымақ дейді; жоғары қарасам шапыраш дейді, төмен қарасам сүзбе көз дейді» деген екен. Сол айтқандай, садақ тартқан оқтай жүрдім бе десем, түс-түстан жала жауып, жағаға ұмтылатындар жоқ емес екен. Жау қайда деме — жар астында, бөрі қайда деме — бөрік астында деген рас екен. Жариялылық, демократия деп жарғақ құлақтары жастыққа тимей жатқанда, әлгі ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермей жүргендерге, «ол олай емес, былай еді» деп, тойтарыс бере алмай қиналдым. Теледидар, радио, газет, журналдардың есігі мен үшін тарс жабылды. Маңыма да жуымады, маңайлатқан да жоқ. Ол ол ма, табалдырығымнан кісі аттатпай қойды. Мен туралы жазылып жатқан неше түрлі материалдарға көзқарасымды біліп, пікір алмасуға келген журналистерді де «ит қосып қуды».

«Вашингтон пост» газетінде мақала жарияланды. Тілші менімен кездесудің оңайға түспегенін жазыпты. Біз, шынында да, қала сыртында жүздестік. Салған жерден ол менен:

— Сіз бас бостандығы бар азамат емессіз бе? — деп сұрады.

Не деп жауап бергендейсіз? Әрине, бас бостандығы бар адаммын, бірақ... Одан әрі жіліктеп беру оңайға түспеді. Әрине, менің дәлелдерімді мұхиттың аргы жағынан ат арытып, тон тоздырып келген журналист түсіне қояр дейсіз бе? Оған: қолында билік барда сенен сыйлы, сенен құрметті жан жоқ, ал қызметтен кеткен күні ертеңінде-ақ батқан күндей ұмтыласың, шырайың шықты дегенде, жаңа ғана «таққа» отырған басшылардың айдап салуымен кейбіреулердің аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып жатыр, оларға ақиқатын айтайын, мүрсат беріңдер десем, өңменімнен «итеріп», жолатар емес, қазір қара жер төсек болып тұр деп, қайтып айтайын. Аузың бара ма, жаманның жағасын жыртқанмен жақсың қайсы. Оған мұңыңды шаққанда, жат ел мандайыңнан сипап, арқаңнан қаға қоя ма. Олар түгелі, өзіміздің ішіміздегі бірлі-жарым өкпе айтсаң көтереді, назың-

ды түсінеді дейтіндерге әшейінде би аға, түйе ауғанда қайда жүрсіндер деп айтып көргенім жоқ. Өмір болған соң, дүние бірде шөл, бірде көл боп жатады ғой. Шапқан аттай желіккен дау өршіп барып өшер. Сәлдесіне шоқ түскен молдадай шоршып түсіп, омыртқамның ішіндегі жұлыным — халқыма сөз келер сөкет тірлікке бармаймын деп, өзіме-өзім тоқтау жасадым. Колбиннің өз табағын өзіне тартар күн туар дедім.

Ай-айдың оты басқа. Колбин қалай кетті, солай қаптаған қара бұлт сөйліліп, шуақты күн нұрын шаша бастады. Адам ажал келмесе, ақпан соқса да, тоқпан соқса да өлмейді екен. Алтын жағаң болса да, жаға менен жең керек, асқан батыр болсаң да ағайын мен ел керек деген де ескіден қалған сөз бар. Елді піртүтып, арқа сүйеп едім, адаспаппын. Жабыққан күндері жаныма желеу, көңіліме демеу болды. Аяғы жеткен күн сайын ағылы келіп сәлем береді, жетпегені хат жазып, хабарымды біледі. Қазақстаннан ғана емес, еліміздің түкпір-түкпірінен, тіпті шет елдерден сәлем айтушылар көп. Шет елдерден келгендер ақбасын бүрмей кетпейді. Тек соңғы жылдың өзінде Түркияда Ауғаныстанда, Иранда, Қытайда, Монголияда, Иорданияда Швецияда, АҚШ-та, Германияда тұратын қазақ ағайындай келіп кетті. Олар әр түрлі кәсіптің иелері: бизнесмендер, оқымыстылар, мұғалімдер, журналистер... Кім болса да, олардың қазақтың үлкенге деген ізеті, елге деген құрметі алып келіп жүздестіретін. Мен олар арқылы шалғай жерлерде өмір кешіп жатқан біртуғандардың тыныс-тіршілігінен хабардар боп, туған жердің ыстық ықыласын жеткізе баруды өтініп отырамын.

Бірде құранды қазақша тәржімалаған белгілі аудармашы Түркияда тұратын Халифа Алтай сәлем бере келді. Ұзақ отырып әңгімелестік. Өмірден көргені де, көңілге түйгені де көп дүниеге сергек көзбен қарайтын зерек кісі екен. Адамгершілі жолын, ізгі қасиеттерді, адамдардың рухын нәсият ететін әңгімелері көкейге қонды. Тәрбиелік мәні бар сөздер. Ел ішінд осындай зиялы азаматтардың болғаны қандай ганибет. Халифа киелі екі нәрсені — қазақ тілінде өзі аударған құран мектебі жайнамаз сыйлады. Мен оларды қастерлеп төріме қойдым.

Маған шығыс халықтары сүйсініп көретін күрес — шама лауымда, мыңнан тұлпар деген осы жігіттей-ақ болар — таэкван-дошы Мұстафа Өзтүрік келген сайын сәлем береді. Әк

көрген оқ жонады, шеше көрген тон пішеді дегендей, ел аралаған ер қадірін біліп, жер қасиетін таниды. Мен Мұстафаға тілекші көңілдегі адаммын. Ертеңі ұрпақтың шыныққан шымыр боп өсуіне үлес қосып, елдің абыройын арттырып жүрген Өзтүріктер көп болса, не арман!

Аз отырып, көп сынайтын қонақтар да бар. Олармен ортақ пікірге келу үшін ұзақ отырып, пікір таластыратын кез болады. Өрелі ойлар, көшелі сөздер айтылады. Адам осылай байып, осылай рухтанса керек. Қонақтардың бірі менен:

— Сіз Қазақстандағы коррупция туралы не айтасыз? Газеттер осы жайында тынбай жазды? — деп сұрағаны бар.

— Қазақта алып алты, жеп жеті болмайды деген бар. Ол ел үстінен ішіп-жеп оңбайсың деген сөз. Ал, жең ұшынан жалғасып, мансабын мал табуға сатып жүргендерді өз басым кездестірген емеспін. Ал, ондайлар болса, онымен заң орындары айналыссын, — дедім.

Әрине, оның нені мегзеп, неге иек артып тұрғанын түсіндім. Бұл тірліктен сіз де сау емессіз, әйтпесе ең жақын көмекшілеріңізді түрмеге жаппас еді ғой, — деген сөзін бар еді.

Жоғарыдан жасалған қысымға республика прокуроры елгезектік танытып, менің көмекшім Д. Бекежановты және басқаларды қамау жөніндегі ордерге қол қойды. Ол туралы жоғарыда шет-жағасы айтылды. Бекежановты тар есік, тар босағаға салды. Жалған айыптаулармен парақор деді. Бірақ өтірік жанға байлау болмайды. Таққан кінәлары далада қалды. Қалайда мойындату үшін тергеу орындары күш көрсетіп, сағын сындырудың бар амалын жасады. Колбиннің бар арманы «түтқындарды» мойындатып, маған құрық салу. Алайда оның арам ойы алысқа бармады. Айыпталушылардың бірі Акуев Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен толық ақталды. Басқалардың да ақ, адал екеніне еш күмән жоқ, оларға да әділет салтанат құратын күн алыс емес.

Одақтық прокуратураның тергеушісі Калининченко республиканың бірқатар жауапты қызметкерлерінің беделіне нұқсан келетін материалдар алу үшін тірі жан төзбес қиянаттарға дейін барды. Халқымыздың аяулы азаматтарының бірі А. Асқаровты ақ жерден қара қылғысы келді. Бішкекте өткен сот процесі кезінде Калининченко және оның шаш алдесе, бас алуға

даяр тобы өз дегендеріне жету үшін сұрақ алу үстінде білгендерін істеген. Қылбұрау салып, соққыға жыққан. Қаны кепсе де су бермей азаптаған. Талайдың қанын мойнына жүктеген баскесерлермен бірге бір камераға салып, адам намысына тиер қорлықтар көрсеткен. Жәбірлеу, ұрып-соғу, тілдеу, алдап-арбау арқылы жалған түсінік алмақ болған. Ақыры тергеушілер ешнәрсе шығара алмайды. Өйткені, олардың ары таза. Оқ иіліп сынбайды. Адал адам жаладан мерт болмайды.

«Литературная газетаның» 1989 жылғы сәуірдің 12-сі күнгі санында жарияланған Ю. Шекочихиннің материалында Калининченко бармағын тістеп, өзінің әріптестері көрші Өзбекстанды қалай қараласа, бұл да Қазақстанды солай күйелемек ниетінен түк шығара алмағанына өкініш білдіреді. «Қазақ ісі» — елді алты бақан алауыз еткісі келген арам ойлы адамдардың әрекеті еді, одан түк шықпады және оның болуы да мүмкін емес. Бір қайран қалдыратын мәселе — адам тағдырын ойыншыққа айналдырған, азамат намысын аяққа таптаған безбүйрек мансапқор, атақ-даңқ үшін арын садақа қылған Калининченко сияқтылардың қара қылды қақ жарады дейтін заң орындарында жауапты қызметте алшаң басып жүретіндігі жанға батады. Адам хұқы, ар-ождан, абырой-намысы ардақталмаған жерде әділдік болмайды. Қылмыс әділетсіздік жайлаған жерді шиырлайды.

Маған кадр мәселесін шешуде рулық принципті басшылыққа алыпты-мыс деген айып-шам тағылды. Бұған не дерсіз? Білместің білеміні көп, жөнсіздің жөні көп деген осы. Ақиқатқа көз жеткіземін деген кісі сол жылдардағы басшы қызметтерде болған азаматтардың тізіміне үңілсін. Ал, өз басым — үзеңгіні тең ұстадым, жүзге емес, ұлтына емес, тек халық алдында ісі адал, иманы бар, ділі таза азаматтар қызметтес болды деп білем. Мен қазақпен де, орыспен де, неміспен де, ұйғырмен де, татар, өзбекпен де, ингуш, шешенмен де, украин, евреймен де, белорус, грекпен де тізе қосып жұмыс істедім. Ала қойды бөлек қырыққан, жүнге жарымайды дегенді атқа мінген әрбір азамат жақсы түсінеді деп ойлаймын.

Қанды көбік жұтқызған сол бір қиын-қыстау күндерде мерзімді баспасөз, әсіресе Орталық басылымдар мені даттаймын деп, күллі халықтың, қарапайым еңбек адамдарының маңдайын күнге күйдіріп, жүзін аязға тоңдырып жасаған ұзақ

жылғы еңбегін бір-ақ күнде жоққа шығара салғанына іштей қынжылдым. Баспасөз партияның оң қолы ғана емес, кезі келсе қолшоқпарына да айнала салатынына көз жетті.

Көңіл қарадай қалып жүрген тұста — 1988 жылы «Прос-тор» журналының 9-санында К. Букетовтың «Менің бауырым» деген мақаласы шықты. Онда келтірілген фактілер еш шындыққа жанаспайды. Автор жалған деректерге бой алдырып алған, соның салдарынан артық-ауыс пікірге барады. Мен Евней Арыстанұлы Букетовты ғалым, ұстаз, аудармашы, әдебиет сыншысы ретінде сырттай жақсы білетінмін. Жүзбе-жүз кездескен емеспін. Қабылдауымда болған кісі емес. Ал, көрмеген, сөйлеспеген кісіні аты-жөні жоқ жек қору, қудалап, ізіне түсуім мүмкін емес қой. Сондықтан автордың Евнеймен арамыздағы «әңгімеге» жүгінуі келіспеген. Ал мәселенің анық-қанығына көз жеткізу үшін айтарым мынау: 1972 жылы ол академиктікке ұсынылғанда Ғылым академиясының президенті Ш. Есенов болатын, тиісті дауыс жинай алмай сайланбаған. Е. Букетов академиктікке 1975 жылы өтті, ал бұл кезде Ғылым академиясының президенті А. Қонаев еді және ол екеуі бірін-бірі зор құрмет тұтатын сыйластығы бар деп естідім. Оның академик болып сайлануына барынша демеу көрсеткен. Сондай-ақ Е. Букетов Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне ешқашан ұсынылмаған, оны ұсынды дегенді осы мақаладан ғана біліп отырмын. Және 1974 жылы президент сайлауы өткен кезде ол кісі әлі академик емес еді, сондықтан да оның бұл қызметке үміткер болуы неғайбыл.

Әйтсе де, орталық газет, журналдардан республика басылымдарының бір ерекшелігі, әсіресе көптеген облыстық, аудандық газеттер ұстамдылық көрсетті. Бұл орайда Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетіне және оның редакторы А. Бекбосыновқа, Шымкент облыстық «Оңтүстік Қазақстан» газетіне, осы облыстарда шығатын аудандық газеттерге, менімен тұңғыш сұхбат ұйымдастырып, халықпен қайта жүздестірген республикалық «Қазақ әдебиеті» мен «Ана тілі» газеттеріне алғыс сезімімді білдіре отырып, халқымыздың рухани айнасы бола беруіне тілектеспін.

Ұрынарға тау, ұрысарға жау таппаған үй айналып шықпайды дегендей, айналып келіп Колбиннің жағасына жармаса

бергені несі демессіз. Ол өзі кеткенмен артына бітпес дау тастап кетті. Осында екі жарым жыл істеді. Республика өміріне қатысты көптеген мәселелерді жеті өлшеп, бірақ рет кеспей, асығыс, білмей шешті. Колбин азық-түлік проблемасын шешу үшін нендей амал тапты деңіз? Оның обал-сауабын ойламағанның өзінде, келетін кесел-кесапатының өзі қанша. Алды-артына қаратпай маң даладан киік, ну тоғайдан жабайы шошқа, өзен-көлден қаз-үйрек аттырып, қызылсыраған елді борсық, суыр етімен қамтамасыз стуге өмір берді. Қалың орман, қоғалы көлдерден жүгірген аң, ұшқан күс сау қалмады. Естімеген елде көп деген осындай-ақ болар. Пайдасын кім көргені бір өзіне аян, ал шығыны шаш етектен болғанын ел енді-енді естіп-біліп жатыр. Республикалық «ЭКОкурьер» газетінің мәліметіне қарағанда, Қызыл кітапқа енген аң-құстың көбі қырылып кеткен. Бұл эколог-мамандарсыз шешілген. Осының өзінен-ақ Колбиннің жұмыс стиліндегі іске деген көзқарасты байқауға болады. Біз жылдар бойы қуынып жүріп әрең ашқан Торғай, Маңқыстау облыстарын, қанша ауданды бірақ күнде жаптырып тастады. Өмір талабы мен халық тірлігі тоғысқан жерде дүние келген екі бірдей облыс жұртшылықтың талап-тілегімен қайта шаңырақ көтерді.

Колбин бет-аузы бұл етпестен бір жылдың ішінде қазақ тілін үйреніп, баяндаманы жергілікті ұлт тілінде жасайтын боламын деп уәде берді. Кейін «Правда» газетінде өткен дөңгелек столда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумдарында баяндаманы қазақша жасап жүрмін деп бөсіп те жіберді. Бірақ екі жарым жыл ішінде қазақша дұрыстап сөлем бере алмай кеткен кісіге имандай сеніп жүрген аңғалдығымызға не дауа. Қазақ ондайларды: «Үялмас бетке талмас жақ береді» деп бір ауыз сөзбен сілесті салған. Бұл арада Қазақстанда тұратын басқа халықтарды былай қойғанда, түпкілікті тұрғындарының тілін айтпағанның өзінде, салт-санасын, әдет-ғұрпын, дәстүрін сөз етпегеннің өзінде, жалпы мәдениетінен, ғылымынан, өнерінен, экономикасынан мүлде бейхабар жан еді және ісі мұрнына бармай-ақ кетті. Соған қарамастан бірқатар қазақ зиялыларын жөнсіз сынап, кейбіреулерінің соңынан шырақ алып түсті. Өз саласындағы аса ірі мамандардан жоғары баға алған ғалым-антрополог О. Ысмағұлов бірінші хатшының бе-

талды айтылған сынынан көп қуғын-сүргін көрді. Орталық Комитет бюросының көптеген қаулылары кезінде асығыс және дәйексіз, електен өтпеген деректерге негізделіп қабылданғандығын уақыт дәлелдеп берді. Ондағы мақсат — жекелеген коммунистерді, ең бастысы қазақ зиялыларының таңдаулы өкілдерін әшкерелеу, кемсіту және негізсіз айыптау. Белгілі оқымысты, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, Қазақ мемлекеттік университетінің бұрынғы ректоры Ө. Жолдасбеков, сондай-ақ ірі химик-ғалым, күрді халқының өкілі, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Н. Надиров осындай орынсыз кінәлаудың «күрбаны» болды. Бірақ, олар өздерінің білімімен, парасатымен, іскерлігімен, азаматтық абыройына кір шалдырмай, уақыт сынына табандылықпен төтеп берді. Ал, осындай ұлттың намысы болғандай азаматтарды жазықсыздан жазықсыз шырылдатып, қуғындауға мұрындық болған кім? Ол — жоғарыда атап өткенімдей, Колбиннің шылауынан шықпай, бас кеңесшісі болған З. Камалиденов. Бір ғажабы, Колбинді Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатқан кезде кейбір тізе бүгіп, қол қусыруға еті оліп кеткен жағымпаздар: «республикада істеген жемісті еңбегі үшін» алғыс жариялауды ұсынудан тайынбағанын қайтерсіз. Әлі де болса, «Ата-анадан мал төтті, алтын үйден жан төтті» дейтіндер арамызда бары қандай өкінішті. Елдің намысын қара басының бір күнгі рахатына айырбастап кетуден асқан сатқындық болмас. Сақтансаң, осындайлардан сақтан, болашақ!

Тың туралы тақырыпқа қайта оралуға мәжбүр болып отырмын. Өйткені, соңғы жылдары ерлік эпопеясын жазғырған мақалалар төбе көрсете бастады. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, жекелеген басшылар мен журналистердің пікірі республика қалайда миллиард пұт астық беру үшін шаруашылықтарға тұқым мен жем қалдырмастан, өндірген өнімін түгел сыпырып алады-мыс дегенге саяды. Бұл барып тұрған сандырақ, Қарапайым есепке жүгінесек, мемлекетке миллиард пұт астық тапсырылған жылдары ең кемі 27—28 миллион тонна, кей жылдары 34,5 миллион тоннаға дейін астық өндірілетін. Жиналған осы астықтан 1 миллиард пұт немесе 16,4 миллион тонна шамасында астық қажет болатын. Міне, осы жерден-ақ республика шаруашылықтарының мұқтажы үшін қанша астық қалатынын оп-оңай шығарып алуға болады.

Баз біреулер тың мал шаруашылығының өркендеуіне тосқауыл болды дегенді айтып жүр. 1916 жылы қазақ жерінде 18 миллион 364 мың қой болған екен. Кейінірек бұл сан күрт төмендеп кетіпті. Тек 1955 жылы ғана осы деңгейге шамалаған жайы бар. Мынаған назар аударғандарыңызды қалар едім: егер 1955 жылы Қазақстанда қой саны 17 миллионнан сәл-пәл ғана асса, 1986 жылы 36 миллионға, ал мүйізді ірі қара 4 миллионға жетер-жетпес болса, 9 миллионнан асты. Есепке кірмейтін шошқаның өзі 3 миллионның үстіне шықты. Құс фабрикаларының іске қосылуы құс пен жұмыртқа өндіруді әлде неше есе арттырды. Республика азық-түліктің бұл түрімен өзін-өзі толық қамтамасыз ететін жағдайға жетті. Мал өнімдерінің барлық түрін өндіру арта түсті. Атап айтқанда: егер 1955 жылы республикада 530 мың тонна ет өндірілсе, 1986 жылы бұл көрсеткіш 1 миллион 300 мың тоннаға жетті. Тың туралы әңгіме болған кезде салынған элеваторларды, жаңадан ұйымдастырылған 2 мыңнан астам совхозды, шаңырақ көтерген Мәдениет үйлерін, клубтарды, мектептерді, бала бақшаларды, интернаттарды, ауруханаларды, тартылған газ, электр энергияларын, су құбырларын, асфальт жолдарды назардан тыс қалдырмағанымыз жөн.

Мына төмендегі мәліметтер мал өнімдерін өндірудің өсу деңгейін тиянақтай береді:

Мал басы (млн. есебімен)	1953 ж.	1986 ж.	Өнді - рудің тірідей салмағы	1953 ж.	1986 ж.
қой мен ешкі	18038	35485	ет	596	1300
Мүйізді ірі қара	4459	9165	сүт	1593	5040
Шошқа	400	2968	жұмыр- тқа жүн	537	4096
				34	104

Сонымен бірге тың игеруде кейбір қателіктер мен олқылықтар жіберілгенін мойындау керек. Көптеген жергілікті жердегі басшылар жерді артық жыртумен шылғи әуестеніп кетті, тіпті мұнан келін-кестер пайда болмаған жерлердің өзі осыған жол беріп алды. Бұған Ақтөбе облысы айқын мысал бола алады. Мұндай жағдайларда кейбір басшылардың шектен тыс өрепкіген көңілін сабасына түсіріп, тәртіпке шықыруға тура келген-ді.

Қазір барлық бұқаралық ақпарат құралдары еліміздің қыл үстінде тұрғанын мазасыздана хабарлайды. Бұл жайында әр түрлі деңгейдегі басшылар өздерінің сөздерінде қинала айтып, баршаны дағдарыстан тезірек шығуға шақырады. Алайда, біз қалай тұйыққа тірелдік? Себебі неде? Қиындықтан құтылудың жолы қайсы? О жағы айтылмайды. Жауап жоқ. Тәуекел, мен өз көзқарасымды айтайын. Біз қайыршылық жағдайға, ашып айту керек, елді жөндеп басқара алмағандықтан душар болып отырмыз. Ел басшылары ұзақ жылдардан бергі шаруашылықты басқарудан қалыптасқан құрылымын бұзып, күл-талқанын шығарды, оны алмастыра қоятын ешнәрсе жасамады. Тіпті керісінше болды: барлығын біржола шатыстырып, экономиканы тұралатып тындырды. Дәп осы кезде түгел айғайға сүрен қосып, «тоқырау» туралы жаппай әңгімені бастады.

Халық шаруашылығын қалай көтеру керектігі жөніндегі еліміздің бай тәжірибесі назардан тыс қалды. Бұл мәселелер соңғы кезеңде қалай шешілгенін ешкім ұмыта қойған жоқ. Жүздеген күйреген қалалар, мындаған селолар, өнеркәсіп орындары қысқа мерзім ішінде қалпына келтірілді, ел жаңа өнеркәсіп өнімдерін шығара бастады. Колхоздар мен совхоздар еңсе көтерді, нанға, етке, майға, қантқа және басқа да азық-түлікке карточка жүйесі жойылды. Ал, ел басшылары болса, өкінішке орай, қайта құру барысында ірі-ірі кемшіліктерге (дүкендердегі бос сөрелер, бағаның өсуі, дәрі-дәрмектің тапшылығы және басқалары) жол беріп алып, соның барлығын тоқырау деп аталатын кезеңге итере салды.

Л. Брежнев қандай кездесу болмасын, әрдайым: «Біз Сталин мен Хрущевтің кемшіліктерін ашып бердік. Олардың қызметтері туралы енді тарихшылар жазсын, ал біз бүгіннен бастап халық алдындағы өзіміздің жауапкершілігімізді түсінуге тиіспіз» деп, атап көрсетуші еді. Меніңше, Брежневтің айтқаны өте орынды. Әттеген-ай, деп сан соқтыратыны сол, қайта құру жылдарында бізде мүлде басқаша ауан байқалды.

Біріншіден, қайта құру қоғамдағы істің жағдайын тез арада жақсартып жіберетіндей сынай байқатты, алайда үміт ақталмады. Ол түсінікті де еді, өйткені қайта құрудың сара жолы айқын-

далмады, ел қайда барып маңдай тірейді — түпкі мақсаты белгісіз болды, қалай бастап, қалай жалғастыру керек дегеннің басы ашылмады, түрі мен әдіс-тәсілі талданып шешілмеді, ол құрғақ сөзбен басталып, даурыға жалғасты. Оның бәрі неге соқты дейсіз ғой? Үнемі бір істің ұшығына шықпай жатып, екіншісіне кірісіп кететін кеселге ұрынды; батыл шешім жасар жерде тартыншықтап, кежегесінен кері кетті. Асығыстықтан ағат шешімдерге ұрынды.

Екіншіден, ел басшыларының мемлекеттік органдарды жоғарыдан төменге дейін дамылсыз қайта ұйымдастырудан қолдары тимеді. Соның салдарынан экономиканы басқару және халықтың өмірлік жағдайын жақсарту тізгінінен айырылып қалды.

Үшіншіден, орталықта және жергілікті жерлерде барлық әкімшілік органдарының сарқылмас күші бұрынғы басшылардың беделін түсіретін материалдарды іздестіруге жұмылдырылды. Артынша кіл пәле-жаладан, өсек-аяңнан тұратын бар материал бұқаралық ақпарат құралдары арқылы айдай әлемге жария бола бастады. Соның бәрі өздерінен бұрынғылардың намысына тиіп, қорлау үшін жасалды; осындай тәсілмен өздерін сүттен ақ, судан таза ғып көрсетуге ұмтылды. Қайта құру барысында жіберген орны толмас олқылықтары мен кешірілмес кінәлары үшін жауапкершіліктен сытылып кетуге жан салды. Жалпы жұртшылық алдында кеш те болса құлашын кең жайған бұл науқанның шын мәнісіндегі себептері ашылары анық. Елдің экономикасының тұралауына, қылмыстың күрт кобеюіне және дүкен сөрелерінің қаңырап, бос қалуына кім кінәлі дегенді түптің түбінде сұрайтын мезгіл келеді.

Төртіншіден, ел басшылары біздің мемлекетіміздің ұлттық саясат саласындағы табан тірейтін негізгі принциптерінен ауа жайылды. Ойланбаған от басады деген осы. Бірнеше ондаған жылдар бойы КСРО-да тұратын халықтар арасындағы достыққа сызат түсті. Көптеген аймақта ұлтаралық негізде қан төгілген қақтығыстар бүрк етіп, талай жазықсыз жандардың опат болуына әкеп соқтыруда. Мұндай жантүршігерлік оқиғалар Бакуде, Ферганада, Ошта, Молдовада, Оңтүстік Осетияда және өзге жерлерде дүрлігіп басылды. Таулы Карабахтағы қақтығыстар әлі күнге дейін саябыр тапқан жоқ. Орталықтың ұлтаралық

мәселелердегі жете ойластырылмаған және дәйексіз саясатынан кейбір республикалар Кеңес Одағынан шығып, іргесін аулақ салуға ұмтылуда. КСРО-ның ыдырау қаупі, өкінішке орай, күннен күнге өрши түсуде. Адам айтса нанғысыз: бәрі де жеке дара өмір сүре алмасын түсінеді, сөйте тұра онсыз да ілініп тұрған байланысты тезірек үзуге өршелене ұмтылады.

Бесіншіден, партия және шаруашылық органдарының басшыларын жаппай ауыстыру, меніңше, Орталық Комитеттің қызметіндегі ең елеулі кемшілік, міне, осында. Менің байқауымда, Одақта бастықтары ауыспаған бірде-бір облыс жоқ. Қайта құруды бетке ұстап, шебер ұйымдастырушыларды, шаруашылықты партия, кеңес жұмыстарын жақсы білетін, алда тұрған міндеттерді біліктілікпен және салауатты шешетін адамдарды босатып жіберді. Оның бер жағында, көптеген жерлерде басшылықты ауыстыру екі, тіпті үш қайтара жүзеге асырылды. Мұны «кадр сүргіні» демеске не шара.

Алтыншыдан, аталған уақыт ішінде көрнекті ғалымдар қанша құдайдың зарын қылса да кеңес ғылымының өркендеуіне тиісті көңіл бөлінбеді. Озық елдер, ең алдымен, бүкіл болашағын осы ғылымнан іздейді, соны алға салады. Ғылымы өскен ел ғана өркен жая алады.

Қайта құру жылдарында еліміздің экономикасында ешбір елеулі ілгерілеу болған жоқ. Барлық жерде қалыптасқан құрылым күйреп жатты. Ол өздігінен быт-шыт болған жоқ. Жоғары қызметтегі адамдардың пәтуасыз және кісіні зеріктіретін сөздерінің салқыны тимей қалған жоқ, олар Қазан революциясынан кейінгі біздің халқымыздың жүріп өткен күллі тарихи жолын жер табандатып жамандаудан жалықпады. Халық шаруашылығының бірде-бір саласында өндіріс технологиясын алмастырғандай немесе жоғары сапалы өнім шығарғандай ауызға алар еш нәрсе істелген жоқ. Шет елдерден сан миллиондаған сомға және долларға сатып алынған жабдықтардың сол қалпында мұрты бұзылмастан шаң басып жатыр. Жүздеген миллион доллардың «шірімегенде» несі қалды. Елдің әр түрлі аймақтары арасындағы шаруашылық байланыстар шағылған шыныдай быт-шыты шықты. Материалдық-техникалық жабдықтар жүйесінің ғұмыры да ұзаққа бармады.

Мұндай қайта құрудан не шықты? Халық шаруашылығы-

ның барлық саласы барынан жүрдай болды. Негізгі көрсеткіштер құлдырап кетті. Экономика тізгінсіз ауа жайылып барады. Былық белең алды. Мамандардың мойындауынша, біржола тақырға отырыппыз, шет елдің берген өнеркәсіп және азық-түлік тауарларына төлейтін шама жоқ. Қысқасы, дағдарыс індеттен бетер жайлап барады.

Мен қайта құруды жақтап, соған алғашқылардың бірі боп үн қосқан адаммын. КОКП XXVII съезінде және Орталық Комитеттің пленумдарында сөйлеген сөздерімде, ол пікірімді қазір де қайталаймын, қайта құру жоспарсыз, жүйесіз жүргізіліп отырғанын айтқанмын. Соның салқыны ақыры берекесіздікке әкеп соқтырды. Мемлекеттік және еңбек тәртібі бетімен кетті. Әркім өз білгенін істеп, сен саларда мен салар тіршілік басталды. Қайта құрудың түпкі мақсаты осы ма еді? Әлде өткеннің бәрін қаралап, халық пен партияның ұлы жеңістерін шімірікпестен елдің өмірбаянынан сызып тастау ма? Сондай-ақ темір етскті теңгедей, темір таяқты тебендей еткенімізді өзімізден көрмей, «тоқырау» кезеңіне ысыра салғаннан кім ұтып, кім ұтылды? Ақыр аяғы қалың елдің, қара халықтың обалына қалып отырған жоқпыз ба? Бұл қорлау, бұл әділетсіздік емес пе? Оны халық депутаттарының 1 съезінде Горбачев: «Экономикадағы жағдай белгілі мөлшерде біздің өзіміздің харакетімізден, қажет десеңіз, қайта құру жылдарындағы дәрменсіздігімізден екені анық» деп, мәлімдеуі тегін емес еді. Бірақ...

Қоғамдық өмірдегі белсенді қызметтен кетсем де тілеуім ел үстінде ғой. Сондықтан жоғарғы партия және кеңес органдарының әсіресе, партияның XXVIII съезінен кейінгі жылдардағы жұмысына зер салмай отыра алмайсың. Байырғы коммунист ретінде менің мынаған көзім жетті: Горбачевтің инициативасы бойынша КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы мен елдің Президенті міндеттерін қатар атқару туралы қабылдаған шешім өзін ақтамады. Оның екі бірдей ең жоғары қызметте отыруы екі кеменің құйрығын ұстағанмен бірдей еді. Оның не жаңа құрылған басқару органы, мәселен, президенттік кеңесте (айтқандай-ақ, қазір бұл жойылды ғой), не КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросында мақсаткерлікпен бар мүмкіндігін салып жұмыс істей алмасы анық. Енді бұрынғыдай аса маңызды шешімдер қабылдауда ұжымдық тәртіп жоқ. Осының

барлығы бұл органдардың онсыз да шатылған жұмыстарын одан сайын ұлғайтып, қиындата түсті. Халық шаруашылығының көптеген салаларында қол жеткізген нәтижелерден көрсер көзге айырыла бастадық. Мұның өзі партия және кеңес органдарының төменгі буындарына кесірі тимей қалған жоқ, бүгінгі таңдағы бетімен кетушілік ертеңгі күнге деген сенімсіздік, жалтақтық соның салқыны.

Бүгіндері халық шаруашылығын басқарудың жылдар бойы қалыптасқан принциптерін біржола жоққа шығарып, түкке алғысыз қылды. Неге? Қай уақыттың болмасын, қай заманның болмасын өз басқару тізгіні бар. Және олар өз деңгейінде жұмыс істеген. Даурықпа сөздерді былай ысырып қойып, мынаны мойындалықшы: қайта құру кезеңіне дейін партия ұйымдары өздерінің шешуші сөздерін айтпаған бірде-бір ең қиын немесе орта қол учаскелері болды ма? Жоқ!

Партия «көзге шұқып» қателіктер мен кемшіліктерді көрсетіп беріп қана қойған жоқ, әрине, оның өзі де маңызды шаруа, ол ең басытысы — мүлт кеткеннің бәрін өз мойнымен көтере білді, жауапкершіліктен қашпады. Кім жақсы жұмыс істесе, оған мырзалық та танытты, ол кім кінәлі болса, одан қатал сұрай да білетін. Тәртіпке шақырып, тәрбиелеуге ұмтылатын. Іскер, қабілетті, ойлы партия мүшелерін бағалай да алатын, өсіріп те отыратын.

Бізде бір-ақ партия болды. Және ол бәріне жауапты еді. Қазір не көп, партия көп. Және олардың бірде біреуі ештеңеге жауап бермейді. Бәлкім, әр бір партия қоғамда өзінің лайықты орнын тауып, ол үшін пайдалы іс істейтін күн келер. Дәлірек айтқанда, ол бүгін-ертең емес, күндердің күнінде болатын үміт дүниесі.

Ал қазір бүкіл елде астан-кестен тірлік. Ешкім ешнәрсені ажыратып болмайды. Бәрін әкімшілдік-әміршілдік жүйеге итеріп салып, бұрынғы басшылардың сілікпесін шығарып сынағаннан ешкімнің мүйізі қарағайдай болған жоқ. Адамдардың оны ести-ести құлағы сарсылды, оқи-оқи жүрегі шайлықты. Сондықтан қайта құру барысында елдің басшылары жіберген ірі-ірі қателіктер мен олқылықтарды таяу уақыттың ішінде жою керек, өйтпейінше, бұдан әрі бассыздық бел алады, ол ел ішінде құлақ естіп, көз көрмеген оқиғаларға апарып соғуы мүмкін. Одақтас

республикалар егемендік жариялануына байланысты өздерінің алдында тұрған міндеттерді кешеуілдетпей шешуге тиіс.

Шаруашылық жүйесін қайта ұйымдастыруда көп өзгерістер жасалды, бірақ оның бәрінсін түптеп келгенде, көк тиын пайда болмады. Дербестік алдық деп, бөркі қазандай болған колхоз, совхоздар және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мемлекет тарапынан нақты көмексіз көрер көзге жағдайы нашарлай бастады, ал ауыл шаруашылығы техникаларының базасын әлденеше есе өсірген кезде біржола сазға отырып қалу қаупі төнді. Мұның өзі егіс далалары мен фермалардың өнімділігіне кері әсерін тигізбей қалмады. Мұның немен тынғаны өздеріңізге белгілі. Өрт сөндіргендей КСРО Мемлекеттік агроөнеркәсібі табан астында таратылды, оның республикалық және жергілікті органдарының көбісі қайта құрылды. Ал проблема сол күйінде шешусіз қалды. Барлық билік халық депутаттары Кеңестерінің қолына шоғырландыру мәселесі қаншалықты мәнді әрі дер шағында көтерілсе де ұран күйінде қалып қойды. Жүзеге асыруға дәйектілік пен табандылық жетпеді. Сондай-ақ барлық деңгейдегі төменнен жоғарыға дейін партия және кеңес органдарының тізгінін бір адамның қолына беру, яғни екі бірдей лауазымды қатар атқару тәртібі мүлде қате екенін өмірдің өзі әлдеқашан дәлелдеп берген-ді. Бірақ, одан әлі күнге қорытынды шығара алмай келеміз.

Принципінде президенттік басқару формасын қолдаймын. Алайда, мынаған назар салыңыз: президенттік басқару тек одақтас республикалардың басым көпшілігінде ғана емес, сонымен бірге жекелеген автономияларда басталды. Сөйтіп, президенттердің саны жағынан әлемнің барлық мемлекеттерін басып озып, бірінші орынға шықтық. Өкініштісі сол, бұл жүйе халықтың әлеуметтік-экономикалық және басқа да өмірлік мәселелері жөнінен ешқандай елеулі өзгерістер әкеле қойған жоқ.

Менің ойымша, президенттердің қолдарына төтенше өкілеттіктерді үлестіру практикасына мүлде жол беруге болмайды, өйткені олар мемлекеттік өкіметтің ең жоғары органдарының толық билік жүргізуіне нұқсан келтіреді. Бұл туралы, дегенмен, КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясында депутаттар өте орынды айтты.

Қайта құру түсында «тың ойлар» көп болды. Соның бәрі ала шапқын, айғай-сүреңмен басталып, арты құмға сіңгендей, немен аяқталғанын жұрт әлі күнге дейін білмейді. Оған мемлекеттік қабылдау, қылмысқа қарсы күрес жөніндегі уақытша комитеттер, бірқатар одақтық-республикалық министрліктерді жалпыодақтық етіп қайта ұйымдастыру, маскүнемдікке қарсы күресетін қоғамдар құру және өзгелері дәлел болса керек. Бұлардың бәрі жүйесіздіктен, жете ойланбағандықтан, негізделмей, ертең қалай, немен тынады деп байыптамаудан туған асығыс шешімдер. Оның бер жағында, мұндай ат-үсті шешім, жалпыхалықтық шаруаға немкеттілікпен қарау елдің жоғары басшылығында отырған, біріншіден, бұл президенттің және оның командасының саяси, практикалық қызметтерінің қай дәрежеде екенін айқындайтын нышандар ғой деп ойлаймын.

Егер қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі ең басты мәселелердің бірі — меншік түрлеріне қатысты көзқарасымды білдіре кетейін. Рас, мемлекеттік меншік бізде дәл қазіргідей қалыптасқан түрінде көңіл көншіте бермейтін. Жоғары еңбек өнімділігіне деген ынта шамалы еді, адамдарда сол тіршіліктің иесі ретіндегі қожалық сезім болмайтын. Біреудің жоғын біреу ысқырып жүріп іздейтін мінез жоқ емес еді, тегі, кісі шаруасын істегендей селқостық, жайбарақаттық басым жататын. Жаны ашымастың қасында басың ауырмасының ксбі кімнің боса да басында бар еді. Істің нәтижесіне ықылассыздау қарайтын. Бірақ, меніңше, бір шектен екінші шекке шығып кетпеу керек, халықтың маңдай терімен жасалғанның бәрін көзсіз талан-таражға салуға болмайды. Қоғамдық, құрылыстың озық үлгілерін қатар дамытудан ұтпасак, ұтылмаймыз.

Қайта құруды жүзеге асырудағы ең басты қателік — оның түғырнамасы — концепциясының айқындалмауында деп есептеймін. Неден бас тартып, неге ұмтылу қажеттігін белгілеп алмай, ұлы көшті ұзақ жолға алып шығуға болмайды. Елдің сол кездегі жағдайы ақыл таразысына салынбай, жақсылығы қайсы, кемшілігі неде дегенге тиянақты талдау жасалмады. Ал, мұнсыз болашақтың саясатын саралау мүмкін емес еді. Осының бәрі біздің экономикамыздың дағдарысқа ұшырауына, қоғамның ала ауыз болуына, алты бірдей одақтас республиканың жаңа одақтық шартқа қол қоюдан бас тартуына әкеліп соқты.

Ақыры кеңес халқының талай ұрпағы от оранып, қан кешіп жүріп көзінің қарашығындай қорғаған, бел шешпей, уақытпен санаспай еңбек етіп орнатқан қуатты ел санаулы жылдың ішінде мүшкіл халге түсіп, көз алдымызда гайып болып бара жатты. Біздің көпұлтты мемлекетіміздің барған сайын іргесі сөгітіліп, шаңырағы шайқала бастады. Жылым тартып бара жатқандай әсер қалдырады. Дау көбейіп, жанжал күшейе түсті. Берекесіздік жайлап, қылмыс асқынды. Адамдарды үрей билеп, қорғансыз күй кешкендей. Алып кемеңі асау толқындар дамылсыз шайқайды. Не ілгері жүре алмайды, не кері кете алмайды. Не оңға, не солға бұрыла алмайды. Дәрменсіз. Тек тұңғық күтіп тұрғандай күй кешіп жатыр.

Мұндай күйге түсуіне, менің ойымша, екі бірдей үлкен себеп бар. Біріншісінің тамыры — тым тереңде, ол сталиндік «автономиялау» заманына алып барады. Дәл сол кезде бүкіл ел әлеуетті қолға — жуан жұдырыққа көшіп, мемлекетті шектен тыс орталықтандырудың бірегей жүйесі жасала бастаған еді. Халық неге мұқтаж, мүддесі не, хұқы қандай? Оны сұраған тірі жан жоқ. Санасқан да, ақылдасқан да ешкім болған жоқ. Тәртіп солай. Тізгінді тартып ұстамаса, айналасын құрсаулап ұстама-са, біртұтас ел болуы екіталай. Еркіндік, бостандық — ұран ғана. Оны басшы органдарда жұмыс істеген тұста анық көз жеткіздім. Көз жеткізіп қоймадым, ұдайы мандайым тасқа тигендей сезінетінмін. Орталықтың өзі ойлап тапқан тәртіптің түкке қажеті жоқтығын, ақылға сыймайтындығын түсінетін едім. Тек ең өзекті, шын мәнісіндегі жалпымемлекеттік істі ғана емес, тіпті көлденең шаруаның өзін, болмашы, ұсақ мәселелердің бәрін Мәскеу шешетін. Уысынан шығарып алмаудың, өз қотырыңды өзіңе қасытпаудың амалы. Аяқ-қолды матап ұстаудың айласы. «Мен», «менің елім», «менің жерім», дегенді айтқызбаудың, тек «біз», «біздің еліміз», «біздің Отан» деп ала өкпе студің жолы. Ойланғысы келген кісіге осы да жетеді. Бұғауды үзудің, құрсауды бұзудың қыбын тап. «Мен» деп айта алатын, «менің елім», «менің жерім» деп мақтаныш сезімге бөленетін ұрпақтың көкірек көзін оятар жол ізде. Құр кеудемсоқтық — өз сорың. Шаңыңды қағуға шама келтірмейді. Ондай пысықтық бастан өтті. Шексіз билікті бір қолға ұстаған кісімен әл-қадірімше жағаласып, республиканың және жергілікті органдардың

дербестігін кеңейтуге күш салып көріп едім, қайтып бас көтертпейтіндей мінез танытты. Тоталитарлық жүйе өз заңымен, өз талап-талғамымен орын-орнына қойды. Енді қайтып еңсе көтеруге шама келсе, қалай ақылдырақ болуды, күресудің тиімді жолын қалай іздеуді жан баласына ашпас жұмбақ сырдай ғып, көкейге түйіп жүрдім. Уақыт зымырап өтіп жатты. Орталықтың үстемдігі өрши түсті. Прогресс мүддесі қайшы келетін жолдан таймады. Қайта үдей берді, үдей берді. Бірақ жаңаратын, жасаратын күнге жақындай түскен еді.

Мен қатарынан неше жыл болды, орталықтан қол үзбей араласқаным. Қызмет бабымен әр түрлі деңгейдегі лауазымды адамдармен істес болдым. Орталықтың сырын алған адам сөйлесе де біледі, сөзін өткізе де біледі. Тым ішке сұғындырып та жібермейді, тым алыстатып та жібермейді. Ретті жерінде ресми түрде, ұстамды қалып сақтайсың. Ашы да айтылар, тәтті де айтылар сәт болмай және қалмайды. Бірақ еліңнің, жеріңнің мүддесі сенің кісілігіңнен де биік. Халқың үшін қажет кезде аласарған тұс та аз болған жоқ. Ал, тұтас алғанда орталықтың республика өмірінде алатын орнын, әрине, біржақты бағалауға болмайды, ол қалыпқа салғандай сипаттауға сыймайды.

Қазақстанның ондаған жылдар бойына халық шаруашылығын өркендету ісінде орталықтан мол көмек алғанын айтпаса, әділдік болмас еді. Алғанымызды орнымен жұмсауға тырыстық. Олар табиғи байлықты игеруге, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының келешегінен көп үміт күттіретін салаларын қаржыландыруға, қалалар мен ауыл-селоны көркейту ісіне, транспорт магистралдарын салуға, әсіресе, кадрларды даярлау ісіне, мәдени орталықтарды жасауға кетті. Бұл тізімді ұзақ жалғастыруға да болады.

Орталықтың пайдасы қайсы дегенде, әрине, ауызды қу шеппен сүрткен жараспас. Бірақ оны қайталағаннан көңіл өсе қоймайтыны және аян. Енді зияны неде дегенге тоқтала кетейін.

Басқарудың берік орныққан жүйесі — бір орталыққа бағыну. Ол бірте-бірте өршіп, шыңтуайтына келгенде, шектен тыс орталықтандырылып жіберілді. Республика өмірінің қай саласын алмаңыз, онсыз аттап баса алмайтын, «әу» деп ауыз аша алмайтын халге жеттік. Әсіресе, қарыштап өсіп, өркендеуімізге

залалы көп тиді. Тіпті, республикааралық қатынас жүйесіне де Орталық өктемдік саясатын жүргізіп отырды. Кейде қысым (дәрекілікке дейін баратын) көрсетіп, жолыңды кесіп отыратын. Оны Хрущевпен арадағы пікір қайшылықтарын баяндаған тарауда түгел айтылғандықтан, қайталап жатпай-ақ қояйын.

Республика мұқтаждарын танауын көкке көтерген жалпы-одақтық министрліктер қырық сылтау айтып, ұдайы елемейтін. Саңырауқұлақтай қаптағаны соншалық, шіркіндердің саны жыл сайын өсетін. Қазақстанда ірі-ірі өнеркәсіп, энергетика, транспорт және де басқа объектілерді салған кезде олар өндірістің мәселесін көбірек күйттейтін де, жергілікті халықтың мұң-мұқтажын жүре тыңдайтын. Тіпті ойлағысы да келмейтін. Тұрғын үйлер, мектеп, бала бақша, аурухана, бөбекхана және әлеуметтік-мәдени объектілерді салудан қашатын. Онда да заржақ қып, өлгеннің күнінен там-тұмдап бірдемелер тұрғызатын еді. Біз өндірісті қалай күшейтуге ұмтылсақ, дәп солай әлеуметтік-мәдени және тұрмыстық саланы ұлғайтуды талап ететінбіз. Оған одақтық министрліктер ғана шалқаймайтын, оған тікелей бағынышты кәсіпорындар мен ұйымдар да біздің сөзімізді қыртына да қыстырмайтын. Олардан сынық шеге сұрап алып, өз жеріңе қада қағу күшке түсетін.

Қаржы мәселесінің қияметін айтып жеткізу мүмкін емес. Республиканың территориялық-әкімшілік жағына бөлуді қайта ұйымдастыру жөніндегі кез-келген шара, шаруашылықты, мәдениетті, мәдени қызмет көрсету саласын және басқаларын өркендетуді қаржыландыру, материалдық-техникалық жабдықтау мәселесі түгелдей Мәскеудің қарамағында болатын. Орталықсыз бірде-бір мәселе шешілмейтін. Республика, керек десеңіз өзінің мұқтаждарына тапқан валютасын қалауынша жаратуға хақысы жоқ тұғын. Қазақстанның бағалы металл өндіру жөнінен едәуір үлес салмағы бола тұрса да және жетерліктей валюта табатынына қарамастан жағдайы әлгіндегідей еді.

Енді енді ғой, бар құпияның беті ашыла бастағаны. Әйтпесе, кім жаман — әлем жаман, бәріне «қолбайлау» болып келген республика басшылары кінәлі саналатын. Идеология саласының орталықтандырылуы Қазақстан үшін қаншалықты қымбатқа түскенін айтып жеткізе алмайсыз. Әсіресе, ұлттық мәде-

ниетті қалыптастыруға, ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын жазуға өлшеусіз кесірі тигенін айрықша атап өткім келеді. Орталық республикада не болып, не қойып жатқанын қалт жібермей, қадағалап отырды және «сара» жолдан сәл-пәл мүлт кетсең болды, сол заматта-ақ байқап қалатын. Сосын жон арқаннан таспа тіле бастар еді. Құлақ етін жейтін ауыр сөзге де мақұл, қызыл билетті бетке ұстап, сөгіс-мөгісін беріп жатса да ризасың. Ең жаманы — апарып ұлтшылдыққа иә басқа да ағымдарға апарып тели салуы түк емес. «Правда» және өзге де орталық газеттерде жарияланған Қазақстандағы «ұлтшылдық сыңар-жақтықтар» туралы мақалалардан кейін сан-саққа жүгірткен науқан басталды да кетті. Әрі мұндай «науқанға» кезінде қалай қырағы келетінін айтсаңыз, өздері «төмпештей» беруге бар, ал таяқ жеп жатқан кісілер «бұның қалай, ағайын» деп ауыз ашуға, ақталуға болмайды, оған мүрсат та бермейді, жолдың бәрі жабық. Оның үстіне, жоғарыда атап өткенімдей, ұзақ жылдар бойы республикадағы идеологияны орталықтың нұсқауын екі сөзге келмей орындауға дайын, қара басым қайтсе аман болады дейтін «ләппайлар» басқарды. Олар өз халқының мүддесінен гөрі «жалпыхалықтық», «бүкілодақтық» мақсатты жоғары қойып, жергілікті ұлттың мұң-мұқтажын елеусіз қалдырып келді. Мұның бәрі ұлттық мәдениеттің өсіп, өркендеуіне қолбайлау болғаны даусыз. Орталықтың «идеологияның, мерзімді баспасөздің» босаған «бұрауын» тастай ғып бұрау, сөйтіп орталықтың ақ дегенін алғыс, қара дегенін қарғыс ету — М. С. Горбачев пен Е. К. Лигачевтің елді басқарған алғашқы жылдарында тіпті күшейе түсті. Және де бұл ұлттық кадрларды Мәскеудің басқа аймақтардан арнайы жіберілген адамдарымен алмастырумен жалғасты. Алайда, олардың шекесінен шертіп жүріп жіберген кісілері республиканың ұлттық ерекшелігі дегеннен мүлде мақұрым еді, олар өздеріне орталық жүктеген міндетті орындай алмай, ел алдында күлкіге ұшырап, кері қайтып жатты.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түііні былай: Орталықтың республика хұқын шектеуі, ұсақ-түйекке дейін уысында ұстауы біздің құлашымызды жаздырмады, үлкен ойларымызды жүзеге асыруға тұсау болды, соның салдарынан белгілі мөлшерде экономика, мәдениет, ғылым, оқу орындары және республика өмірінің басқа да саласы зардап шекті.

Демократия — халықтық билік. Азаматтардың бостандығы мен теңдігі заңмен негізделгенде ғана ол өміршең. Бізде бұның алғышарттары ғана жасалған. Ал, орталықтың шектен тыс өктемдігінен арылу бір күнде тындыра салатын жеңіл-желпі шаруа емес... Ғұмыр бойы темір құрсауға айналған биліктен ешкім оңайлықпен айырыла қоймайды. Сондықтан демократиялық жолдың кешенді бағдарламасын жасай отырып, жан-жақты дайындықпен келу керек еді. Ең әуелі билік иесі болатын біздің халқымыз соған әзір ме, әлеуметтік, психологиялық, тіпті экономикалық жағдай көтере ме — міне, осының бәрін саралап алып, салмақтап барып, міндеттерін айқындап, жолын таңдап барып ұлы мақсатқа үмтылса еді. Сосын жоспарлы түрде жүзеге асырар болар. Ал, біз қалай істедік? Ол немен тынды? Оны баршаға аян нәрсені қайталау — қазымырлық болар.

Екінші ең үлкен себеп — елде ұлтаралық шиеленіс бұрын-соңды болмаған жағдайға жетті. Бұрынғы тәртіптен іргені аулақ салғанмен, ел мойынсұна қоярлықтай жаңа кезеңнің белгілі бір тәртібі болмады. Әркім өз тағдырын өзі шешсін дедік. Ел басшылары оларға сыртынан қарап қойып отыра берді. Ал, ауа жайылған ел білгенін істеп, үлкен қантөгістерге дейін барды. Біріне бірі ата жаудан әрмен боп шыға келді. Ұзында кеткен өшін, қысқада қалған кегін қоздырып жатты. Содан барып ондаған жылдар бойында жолға қойылған өндірістік-экономикалық, жабдықтау-тұрмыстық, сауда және өзге де байланыстар қас пен көздің арасында быт-шыты шықты, жоспарлы түрде жүретін алыс-беріс қайдағы жоқ «айырбасқа» көшті, көптеген ұжымдар бұрынғы шикізат көзінен, материалдар мен іріктеп сайлайтын бұйымдардан құр алақан қалды. Елдің шаруашылық өмірі тобан аяқ күйге түсті. Мен кеңс федерализмінің қазіргі таңда душар болып отырған қиындықтардың түп-тамырын тек өткен уақыттан іздеуге тырысатын саясаткерлермен, идеологтармен және ғалымдармен еш келіспеймін. Біздің көпұлтты мемлекетіміздің осыншалықты дос күйініп, дұшпан күлгендей ауырхалге жетіп, аяғы аспаннан келгендей жағдайға жетуіне М. С. Горбачевтің және оның командасының кінәсі аз емес. Қазіргі басшылықтың олақ, мен айтқан болар едім, дәрменсіз практикасы тек ұлтаралық қатынасты одан сайын шиелендірді.

леністіріп қана қойған жоқ. Сонымен бірге этностар арасындағы қақтығысты қоздырып; тіпті сазғыздай созылған қантөгіске ұласты. Жалтақтық пен екі ойлылық, мәселен, соғыс жылдарында еріксіз жер ауган Қырым татарлары мен кеңес немістерінің автономиясын қалпына келтіру туралы, түрік-месхеттердің, басқа да көптеген ұлттар мен ұлыстардың мүдделерін қанағаттандыру жөніндегі мәселелерге де салқыны тиді. Кейкейде Горбачевтің ұлтаралық проблемаларды шешудегі жалғыз тәсілі — бұл мәселелерді сырт айналып өтіп, көрсе де көрмегендей отыра беретіндігі. Орталықтың арқа басты кеңге салғандай, тізгінді босатып алуы, тіпті қайтіп тұяқ серпуге шамасы келмейтіндей «сал» боп қалуы елдегі «егемендік соғысқа», жалпыодақтық заңдар мен республикалық заңдардың қарамақайшылығына алып келді; әр түрлі мемлекеттік органдардың іс-харакеті — аққу көкке, шортан көлге, шаян шөлге деген жағдайға жетті.

Республикалардың нақты егемендік үшін күресі өте заңды, бірақ ол болмай жатып болдым, толмай жатып толдым демеуге тиіс, ұлттық асқақтаудан, болектенуден сақтанып, тоғышарлық деген дертке жол бермесек игі, ел арасына ғана емес, бір ұлтпен бір ұлттың арасына жік түспес жолды таңдасақ еді, біздің тек көп ұлтты елдердің бірлігі, достығы ғана көсегемізді көгертіп, көрпемізді ұлғайтады. Жалғыз шауып бәйгі алмаймыз.

«Демократиялық реформалар үшін қозғалысқа» мен өз көзқарасымды білдіре кетейін. Алдымен айтарым, бұл — өмір қажеттілігі тудырған қозғалыс. Елдің озық ойлы қоғамдық тобы мен саяси қайраткерлер жариялаған аталмыш қозғалысты құрудың өзі — саяси плюрализмнің жарқын көріністерінің бірі. Плюрализм — пікір әралуандығы әсіресе, көппартиялық жағдайда әрі пайдалы, әрі қажет. Саяси қозғалыстар мен ұйымдардың көп болуы, оның ішінде оппозициялық партиялардың қатар өмір сүруі билеуші партияның қызметін күнделікті көзден таса жібермей қадағалауға, оның тарапынан қиянат, тәртіп бұзушылық, заңсыздық сияқты келеңсіз көріністерді болдырмауға, тіпті алдын алуға, сөз жоқ жол ашады. Әл-әзір билеуші партия дара үкімет ретінде өмір сүріп отыр. Ол өзінің шешімдерінің күні ертең қандай күйде болатынын ойлана

қоймаған жайы бар. Сәтсіздікке ұшырай қалғандай жағдайда объективті иә субъективті себептермен ақталып шығуы мүмкін. Ал, билеуші партияның әрбір қадамын оның оппоненттері қалт жібермей қадағалап отырған кезде ол дүдәмал және біле тұра қателік жасамас бұрын он ойланып, мың толғанады. Сірә да саяси пікір әралуандығы мен көппартиялық жағдайында 1937—1938 жылдары бүкіл елді жайлаған шектен шыққан жүгенсіздік, жаппай қуғын-сүргін, атып-асу болмас еді ғой.

Дәл қазіргі уақытта елдің ішкі жағдайын күрт қиындатып жіберген себептердің бірі — бағаны тым көтеру және күнделікті тұтынатын тауарларға бес проценттік президент салығын енгізу туралы ойланбай жасалған шешім. Еңбекшілердің орынды наразылығын туғызды. Кеншілер экономикалық және саяси талаппен ереуілге шықты. Мемлекет дәл қазіргі жағдайда басқарудан кетті. Соның өзінде де бүгінгі таңда елді дағдарыстан алып шығатын анық та халыққа түсінікті бағдарлама жоқ. Идеологиялық және тәрбие жұмысы біржола далада қалды. Жариялылық пен демократияны бетке ұстап, бүкіл елде жалған мәдениеттің ең үздансыз және түкке алғысыз элементтері жаппай тарап кетті. Партия және кеңес органдары қайда қарап отыр дейсіз ғой? Таусыла айтпасқа амал жоқ. Азаматтардың ең болмағанда қарапайым хұқын қорғарлық тәртіп орнату жөнінде батыл қадамдар жасаудың орнына жоғарыға жалтақтаумен, бітпейтін, бір тиындық пайдасы жоқ шаралармен малданып отыр. Жан баласын селт еткізіп, ойлантпайтын дерменсіз бағдарлама, баянсыз нұсқаулар жасаудан қолдары босамайды. Дағдарыстың себебі қазір соқырға таяқ ұстатқандай баршамызға аян, оның бар сыры — қайта құру саясатын жүргізуде тактикалық іс-қимыл, басқару тәсілі мүлде дұрыс болмады. Біздің партия, өкінішке орай, қайта құруға білек сыбанып, белсене араласа алмады. Басшылықтың кінәсінен бүкіл елде болып жатқан процестен шеттеп қалды, жетім баладай сыртынан күн сала қарап, момақан күй кешті. КОКП Орталық Комитетінің пленумдары мен басқа шаралар өз бетінше жүріп жатты, одан келген пайда да, зиян да жоқ. Партияның арқасында биік мансапқа, атақ-абыройға қолы жеткен көптеген бұрынғы басшылар жағдайға байланысты өздерінің көзқарастарын өзгертіп шыға келді. Онымен қоймай КОКП-ның ыдырауына жантала-

са ықпал етті, партия қатарынан шығып, бір кездері ар-ұжданы санаған билеттерін тастап кете барды.

Бұған кім кінәлі? Сіз де, біз де ойланайықшы... Ал, баз біреулер шімірікпестен, қазіргі бақытсыздық атаулыны, бәлепатырды түгел партиядан көреді, соны айыптайды. Сонда басшылықтың шалағайлығы үшін, тізгінді дұрыс алып жүре алмағаны үшін бар жауапкершілікті қатардағы қарапайым коммунистер көтеру керек пе? Бастауыш ұйымдар партия басшыларынан күдер үзе бастады. Оларға деген сенім мүлде жойылды. Оны елдің көптеген партия комитеттері жазған арыздардан анық аңғаруға болады. Саяси Бюро мүшелерінің бірқатары ашық мойындағанындай, КОКП Орталық Комитетінің Горбачев бастаған Саяси Бюросы мүлде жұмыс істемейтін органға айналды.

Бізге кімді үлгі-өнеге тұтуға болады дегенде коршілес Қытайдың тәжірибесін пайдалану керек сияқты. Қысқа мерзім ішінде экономикалық реформа ойдағыдай жүзеге асты. Осы оң өзгерістердің бәрі коммунистік партияның басшылығымен болды. Бұдан сабақ болар салиқалы ойлар неге түймеске?

Мынаған назар аударма кетер едім: егерде ұлтаралық негіздегі жанжалдар басылмайынша, белшемізден батқан дағдарыстан елді ешқандай жоспар, ешқандай бағдарлама алып шыға алмайды. Мен осы елдің перзенті ретінде және ұзақ жыл қызмет еткен азаматы ретінде айтарым: республикада ұлтаралық қатынасқа әрдайым айырықша көңіл бөліп отырдық. Партия органдары Қазақстанда тұратын көп ұлтты халықтар арасындағы мызғымас бірлікті, жарасымды өмірді баянды ету үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Ел арасына жік салатын, ынтымағына ақау түсіретін болмашы себептерді назардан тыс қалдырмайтын. Қазақтың ұлан-байтақ жерінде мекен еткен халықтар арасындағы достық тамыры тереңде жатыр, ол ғасырлардан ғасырларға алып барады, оның негізін біздің қасиетті бабаларымыз, ақпейіл әкелеріміз қалаған. Оны ешқашан ешкім де, ешнәрсе де бұза алмақ емес!

Мен халқыммен бірге қиын, бірақ қызық жолдардан өттім. Соның қысқаша түйіні мынау:

Бірінші — бұл сталиндік заман, бесжылдықтардың балғасы сөлқылдата соғылған жылдар, индустрияландыру және ауыл шаруашылығын ұжымдандыру. Отан үшін от кешіп, Жеңіс салтанатын тойлаған, жеке басқа табынудың әбден асқынған жылдары.

Екінші — бұл Сталиннің жеке басқа табыну зардаптарын әшкерелеген КОКП XX съезінен кейінгі кезең. Көптеген мемлекеттік органдардың таратылып, Халық шаруашылықтары кеңестерінің ұйымдастырылған және ауыл шаруашылығы органдары құрылымының астан-кестеңі шыққан түс. Адамның ғарышқа тұңғыш рет ұшып, дүниені дүбірге бөлеген жылдар. «Антипартиялық топтың» талқандалып, бар биліктің бір кісінің қолына көшкен, Хрущевтің ұрттап ішіп, шайқап төккен шағы.

Үшінші — бұл 1964 жылы қазанда КОКП Орталық Комитетінің пленумында Хрущевтің субъективизмі мен валюнтаризміне күйрете соққы беріп, оны «тақтан» тайдырған, сөйтіп Брежневтің билігі басталған жылдар, яғни «тоқырау» деп айдар тағылған кезең.

Төртінші — Брежневтің дүниеден өтіп, Андропов, сосын Черненко басқарған жылдар.

Бесінші — бұл қайта құру деп аталған Горбачевтің билік құрған жылдары, жариялылық пен демократия жылымығы ескен, бірақ халқымыздың 70 жыл жүріп өткен тарихи жолы аяусыз сыналып, жөнсіз қараланған уақыты.

Бүгінгі таңда мемлекеттік егемендік және нарықты қатынасқа көшу туралы мәселе принципті жағдайда көтерілді. Иә, Қазақстан өзінің әлеуметтік-экономикалық өсіп-өркендеуі жөнінен белгілі табыс деңгейіне жетті. Егер Қазақстан Одақтас республикалар арасындағы экономикалық байланысты одан әрі нығайта түсу принциптерін басшылыққа алатын болса, онда біздің шыққан тауымыз биіктемесе аласара қоймайды.

Республикалардың нақтылы егемендігі, олардың дербестігін ұлғайту, тұтас кешенді хұқы мен өкілеттігін беру — әлде

қашан пісіп жетілген мәселе. Орталықтың орасан зор билігінің тиісті бөлігі республикаларға қайтарылу қажет. Одақтас республикалар мен жергілікті органдардың арасында тиісті өкілеттілік мейлінше әділ, әрі терезесі тең бөліну керек, республикалардың мемлекетті, шаруашылықты және әлеуметтік-мәдени құрылысты басқарудағы ролін елеулі түрде көтерген жөн. Өйтсе де, Орталықтың ролін біржола төмендетіп, КСР Одағын «шала жансар» халде баянсыз құрылымға айналдыру үшін жанталасу дұрыс болмас еді. Мен елдің «феодалдық бытыраңқылыққа» ұшырауын құптамаймын, өйткені ол: біріншіден, барша кеңес халқының, барлық республикалардың ортақ мүддесіне қатысты мәселелерді шешуді қиындатады; екіншіден, бірқатар республикаларда өктемдік тәртіптің орнығып, нығаюына мүмкіндік береді; үшіншіден, КСР Одағының барлық территориясында тұратын азаматтардың хұқы мен еркіндігінің теңдей сақталуына кейбір қосымша кедергілер тудырады. Мен мынаған анық көз жеткізгендеймін: барынша демократияландыру және елдің ұлттық-мемлекеттік құрылымын жаңарту КСР Одағы мен республикалардың бір-бірінің егемендік уәкілдігіне қайшы келмейтіндей жағдай туғызады, қайта табиғи байланыста болады. Оларды өзара теңгестіре отырып, көптеген тиімді материалдық және праволық кепілдіктермен қамтамасыз етіп, ұйымдық жағынан нығайту қажет.

Мен біздің мемлекетіміздің болашақ құрылымын осы тұрғыдан көргім келеді. Тек осы принциптер негізінде өршіп тұрған дағдарыс кезіндегі өзіне тән ішкі қайшылықтардан арылуға болады немесе ең ақыры саябырсытудың сәті түсер еді. Соны жолға қойғанда ғана Кеңес мемлекеті экономикалық, әлеуметтік және рухани прогресс жолына түседі, калыпты ұлтаралық байланыс пен қарым-қатынысқа көшеді, барлық республикалардың өзара қоян-қолтық араласу үшін алғышарт жасайды. Республикалар өздерінің ортақ мүддесін іске асыратын және олардың әрқайсысына қамқор болатын Орталық ретінде КСР Одағының ойдағыдай өмір сүруіне ықпал етеді. Мұндай құрылымсыз біздің еліміздің осы заманғы әлемде алдыңғы қатарға шығуы екіталай.

***

Астамшылық болмаса, мен сөз аяғын ұлы Абаймен түйіндесем деп едім. Ол кісі:

— Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың, — дейді. Адам болған соң, жақсылыққа ұмтыласың. Бақытты болсам, абырой-атаққа жетсем дейсің. Үміт ілгері жетелейді. Сол жолда оқып, білім алады екенсің. Ел қатарлы еңбек етіп, тер төгесің. Ізденесің. Талпынасың. Таласатын да, тайталасатын да кез келеді. Таусылар шақ, мұңаяр түс аз болмады. Бірақ жасымадым, салымды суға жібермедім. Қуанышың қойныңа сыймай жүрген күн келді. Асып, тасымадым. Жоғарыда айтқандай, шүкіршілік жасадым, сап-сап көңілім деп, өзімді өзім сабырға шақырдым. Биікке көтерілдім, бірақ халықтан аласа екенімді ұмытпадым. Қайтып ашар есігімді қатты жаппадым. Түптің түбінде оралар ортам — ел іші, ағайын ортасы. Басар жерім де, барар жерім де — қара жер. Қастерлей білсем, қадірімнің кетпесін білдім. Панаң да ел, данаң да ел. Соған арқа сүйседім, содан үйрендім. Өздеріңіз оқыған жолдар — бұл мен өткен кешу, мен асқан асу емес, халқымның ұлы көші қалдырған керуен жолы, өшпес ізі, өлмес мұрасы. Ердің қайратынан елдің қайраты асқан заман. Мен соны баяндап қана бердім. Оның артық кеткен тұсы, кем пішілген жері жоқ демеймін. Бәрін айту, түгел айту мүмкін емес. Тегінде, билік оңай да, біліп айту қиын. Көп тірлігінде жүйесін тауып басқара алдым ба, жоқ па — ол өз алдына бір әңгіме. Ал, сол күндерді бүгін тігісін жатқызып, ақ-қарасын айырып, жеткізе алдым ба, жоқ па? Оған да өзің төреші болғай, халқым!

Шілде, 1991 ж. Алматы.

Д. А. Қонаевтың

«ӨТТІ ДӘУРЕН ОСЫЛАЙ» КІТАБЫНА СОҢҒЫ СӨЗ

— Дінмұхамед Ахметұлы, Сіз естелік кітабыңызды аяқтадыңыз. Ол, әрине елдің және республиканың торқалы тойлары кезінде жазған дүниелерден мүлде бөлек. Осы еңбекті жазу барысында қандай қиындықтарға кез болдыңыз?

— Қиындықсыз іс болмайды. Мен соңғы елу жыл ішінде республикада болған орасан зор өзгерістердің куәсі ғана емес, оған тікелей белсене араласқан адамның бірімін. Бұның өзі Қазақстанның қалыптасуынан бастап, өсіп-өркендеуіне дейінгі өмірін, оның өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының, мәдениеті мен ғылымының даму жолын түгел саралап, бағалауға мүмкіндік береді. Бірақ, бұл ұлан-асыр тарих. Халықтың маңдай терімен жасалған игілік. Оны түгел қамту мүмкін емес. Сондықтан сол кезеңнің табиғатын ашатын уақыт тынысын танытатын елеулі оқиғаларды елеп, екшеп алу оңайға түспеді; мен нанымды болу үшін емес, ақиқатын, әділін айту үшін баспасөзде жарияланған материалдарға, статистикалық деректерге, сондай-ақ өзімнің жеке архивіме, есімде қалған фактілерге арқа сүйедім.

— *Өзіңіздің кітабыңыздан оқып, көз жеткізгеніміздей, Сіз жан-тәнімен берілген коммунистсіз. Алайда, уақыт, өкінішке орай өзгерді. Қазақстан Компартиясы қызметін тоқтатты. Ал, ет қызуы басылмаған кейбіреулер КОКП-ны сотқа тарту керек деп, талап студе. Әділетті ме осы?*

— Жоқ. Біз ұлы істерге бірге барып, оны бірге жүзеге асырған партияны асығыс «жерлеп» қойған жоқпыз ба? Жуан белден бір-ақ тартып, біржола өшіре салғанды, анығырақ айтқанда: миллиондаған мүшесі бар партияның қызметін бір-ақ күнде тоқтатқанды және оны Бас хатшысының еркімен істелгенін бұрын-соңды естіп-көріп пе едіңіз? Және де бұл қатардағы коммунистердің пікірімен санаспай, пленум не партия съезі шақырылмай жасалды. Партия басшылығы өздерінің абыройын айрандай төгіп, КОКП-ның беделін түсірді. Солардың кесірінен қазір жаппай антикоммунистік науқан өріс алды, сол үшін миллиондаған қатардағы коммунистер өздерінің көсемсымақтарының сатқындық саясаты үшін бар жауапкершілікті мойнымен көтеруде.

Бізде, Қазақстанда, партияның саудасың «заңды» жолымен бітірді: әуелі пленум, сосын съезд откізді... Бірақ, партияны соттау өз әкесін, анасын, ата-бабасын соттау деген сөз...

1991 жылғы қазан айының 28-індегі «Правда» газетінде жарияланған бір топ РКФСР халық депутаттарының съезге жазған хатында «партияны соттау — бұл 40 миллион адамды қорлау деген сөз, егер олардың достары мен жақындарын ескерсек, онда бұл цифр еліміздің бар халқының жартысына жетеді. Мұндай сұмдық тіпті Берия мен Ежовтың сандырақтаған түсіне де енген емес...» — деп, өте әділ айтылған. Ал, тікелей маған келсек, менің жауабым бір-ақ мағыналы: Мен — коммунистпін және демім таусылғанша коммунист боп қаламын!

— *Сіздің кітабыңызда оқиғалар 1991 жылғы шілде айымен бітеді. Ал, тамыз айында өзіңіз білесіз, төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комитет өзі туралы айдай әлемге жар салды. Артында үні өшті. Егер, үні өшпей... Қысқасы, мынадай сұрақ: 19-тамызда Сіз қалай істеген болар едіңіз?*

— 19-тамыз оқиғасы елдің ең жоғары эшелонындағы бір топ адамдардың жасаған антиконституциялық төңкерісі. Бұл кешегі ұлы державаны апатқа алып келген елдің және партия басшыларының дәйексіз қате саясатының тікелей көрінісі. Қысқа мерзімге билікті басып алған топ: халық ендігі жерде мемлекет басында кім болса, ол болсын, тек елдегі былық пен берекесіздік тиылса болды дейтін халге жетті деп есептеді.

Астыртын әрекетті ұйымдастырушылар мен оған қатысушылардың бәрі мемлекеттегі және партиядағы жоғары орындарға президенттің тілегімен және қоярда-қоймай айтуымен болған адамдар еді. Және олар Горбачевтің төңірегіне топтасқан «ең сенімді» серіктері тұғын. Сатып кеткен де солар болды. Табалау емес, әділі солай. Менің кітабымда айтылғандай, мұның өзі кадр саясатын жүргізуде Горбачевтің қаншалықты қателікке ұрынғандығының бұлтартпас дәлелі.

Сұрақтың екінші бөлігіне келсек: мен не істесем де, біздің мемлекетімізді мұндай сұмдықтардан қорғайтын заңға сәйкес істеген болар едім.

— *1985 жылдың сәуірі қайта құрудың басы есептеледі. Сіздің ең жоғары мінбелерден қызу қолдағаныңыз белгілі. Содан бері алты жылдан астам уақыт өтті. Кейбір қорытындылар жасауға*

болар. Сіздің ойыңызша, осы жылдар ішінде істеген жақсымыз қайсы, «өттеген-айымыз» неде?

— Қайта құру идеясы мен концепциясын бөлісе отырып, қолдайтындығымды, бір емес, әлденеше рет мәлімдеген болатынмын. Партия, біздің экономикамыз елеулі жаңартуларға зәру. Бұрын да солай ойлайтынмын, қазір де солай болу керектігіне сенемін. Ол өзгерістер тек ресми түрде жарияланып қана қоймай, шын мәнісіндегі демократиялық жолмен әбден орталықтандырылып тасталған құрылымның көбесін сөгу қажет. Қанша уақыт өтті, соған қарамастан қазір бар кінәні партияға итеріп салып отыр. Шынтуайтына келгенде коммунистік партия елде демократиялық өзгерістер жасаудың инициаторы болғанын тарс есімізден шығарып алдық.

Қайта құру, тегінде, сөз қолданысымыздан қалып қойса да оның өз жақсы-жаман жақтары бар. Қайталап жату қажет бола қоймас, бұл туралы кітабымда егжей-тегжейлі айтылды. Бірақ, дағдарыс процестерінің біржола стек алғаны, ақша құнсыздығының шектен асқаны, бірқатар аймақтарда анархияның демократияны таптап, көктеп бара жатқаны өтс мазасыздандырады.

Біздің республикада, тіпті өткен жылмен салыстырғанның өзінде, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы өндірісінде, күрделі құрылыстарда бұрынғыдан бетер құлдырау байқалады, әсіресе, тұрғын үйлерді пайдалануға беру 20 проценттей азайған. Аса маңызды азық-түліктің барлық түрін өндіру, сондай-ақ халық тұтынатын тауарлардың көптеген түрлерін шығару қысқарған.

— *Дінмұхамед Ахметұлы, Сіз — үлкен саясаткерсіз. Ол тарихи шындық. Саясаткер болу, демек, көріпкелдік дарынға ие болу деген сөз. Таяу жылдарға болжамыңыз? Және де бірінші кезекте Қазақстанның күні не болмақ?*

— Сәуегейлік — аса қауіпті іс. Қазір жағдай ауыр, бірақ ел басына түскен бұл сын уақытша ғана. Қазақстанда, мәселен, егеменді республикалардың ішінен бірінші боп бұл түйықтан шығуға мүмкіндігі мол. Оған қуатты өнеркәсібі, ауыл шаруашылық потенциалы, кемелденген ғылымы, аса бай қазынасы, кәсіптік шеберлігі мен білігі мол маман кадрлар мен жұмысшылары және басқада факторлар негіз бола алады. Егер осының барлығын жүйесін тауып, іске қосса — табыс тұмсық астында. Табысқа тек барлық республикалар экономикалық тығыз бірлік-

те және өзара күш біріктіріп, жұмыла көтергенде гана қол жететінін есте ұстаған лазым. Жалғыз ағаш орман болмайды.

— *Сіз зейнетті демалысқа шыққаннан бері Саяси Бюроның бұрынғы мүшелерімен, басқа да басшылармен байланыс жасап тұрасыз ба? Немесе бізде, өкінішке орай, жиі кездесетіні сияқты: бүгін қызметтен кеткен кісі, күні ертең ұмытылатындай жағдай болды ма?*

— Бұрынғы Саяси Бюро мүшелерімен кездесу, иә басқалай байланыс болған емес. Бірақ басшы адам қызметтен кетісімен өзінің бұрынғы байланыстарынан қол ұзу керек дегенге өз басым келісе алмаймын. Рас, екі-үш жылдай менің үйімді айналып өтіп, әліптің артын күткен кез болды. Олардың біреуі әлдеқандай жағдай болады деп сақтық жасады, бірі өзінің мансабы үшін мазасызданды, ал кейбір кісілерді, оның ішінде шет ел тілшілерін маған мүлде жібермей қойған уақыты болды.

Қазір жағдай түбірімен өзгерді. Есігін іштен ілуді білмейтін, қашанда дастарханы жаюлы тұратын қазақтарға қонақтар қалай бірі келіп, бірі шығып жатса, менің үйіме де келіп-кетіп жатқандарда есеп жоқ. Мысалы, таяуда маған тұңғыш қазақ ғарышкері Тоқтар Әубәкіров өзінің балаларымен келіп сәлем беріп кетті. Біз ұзақ әңгімелестік. Тоқтар маған космоста болып қайтқан ботаның кішкентай мүсінін сыйға тартты. Өткен күндерді еске алды. «Бұдан бірнеше жыл бұрын, Дінмұхамед Ахметұлы, КСРО Қорғаныс министрі А. Гречкоға космонавтар отрядына қазақ жастарын қабылдау жөнінде хат жазғаныңыз есіңізде ме? Тура сол хаттан кейін отрядқа қабылданатын қазақ жастарын іріктеу жұмысына менің қатысуыма тура келді. Бірақ тағдыр басқаша ауан алды. Ғарышкерлер сапына ұсынылған үшқыш денсаулығына байланысты космонавтар отрядына алынбай, бұрынғы әскери қызметіне қайтып келді. Оның орнына мен қабылдандым, ұшу бақыты менің еншіме тиді» — деді Тоқтар.

— *Дінмұхамед Ахметұлы, Сіз кітабыңызда өмірлік серігіңіз болған Зүһра Шәріпқызын ерекше сезіммен еске алып отырасыз. Ол кісі жайлы толығырақ айтып бермес пе екенсіз?*

— Зүһра Шәріпқызы гажап адам болатын. Ең жақын, ең қимас досым еді. Біз елу жыл, алты ай, екі күн бірге тату-тәтті гүмыр кештік. Есеп қызметкері тұғын, әйтсе де оның өмірге

деген құштарлығы, білімге, білуге деген ынта-ықыласпен ұштасып жататын. Ол орыс, қазақ, шет ел классиктерінің шығармаларын зейін қойып оқитын. Оқығанын қызықтырып айта да білетін. Ағылшын тілін оқып-үйренді, көптеген шет елдерді аралап, оның өнеріне, мәдениетіне ден қоятын. Мұсылманша сауаты бар еді және оған аса құрметпен қарайтын. Үйдегі үлкен кісілерді айт күндері, кейде жұма намазына алып барып, сауабын алып қайттым деп отыратын. Мұсылман елдеріне барған сапарында ең әуелі құранды қолға түсіруге тырысатын. Және киелі кітаптың талай үлгісін жинап, қастерлеп ұстады. Ал, Египеттен бе, әлде Түркиядан алып қайтқан Мұхаммед пайғамбарымның бейнесі мүсінделген тұмарды демі таусылған күнге дейін — 1990 жылдың сәуір айының 20-сына дейін мойнынан тастамай тағып жүрді.

Қазір менімен бірге немере інім Диар жанұясымен тұрады. Осы кітапты орыс тілінде жазуда сенімді көмекшім болды.

— *Республикамыздың қазіргі басшыларымен жүздесіп тұрасыз ба? Олар Сіздің пікіріңізді білуге ықыласты ма? Сіз өз ұсыныстарыңызды ортаға салып отырсыз ба?*

— Кездескен емеспін. Бес жыл ішінде Нұрсұлтан Назарбаев біздің үйде бір-ақ рет болды. Зүһра Шәріпқызы қайтыс болған кезде көңіл айтып шықты. Қаза үстінде шешіліп әңгімелесе алмадық. Мен оған табыс тілеп, тілектестігімді білдірдім.

— *Дінмұхамед Ахметұлы, Сіз қырық жылдан бері академиксіз. Ал, академиктерге өмірлік сыйақша берілетіні аян. Әрине, ұсақ есепшілдік журналистің абыройын көтере қоймайтын әңгіме, бірақ сонда да болса сұрайын: академиктігіңіз үшін берілетін сыйақшаның жинақталған қоры қандайда болсын құнсыздануға төтеп бергендей емес пе?*

— Қазақстан Министрлер Кеңесінің торағалығына тағайындалғаннан кейін академиктігім үшін берілетін сыйақшадан бас тартқан болатынымын. Қазақ КСР Ғылым академиясының Президиумына ол ақшаны: стипендия, көмек, жабдық сияқты зәру тірлікке пайдалануды өтініп, арыз жазып бергенмін. Солай ел кәдесіне жарап жатыр.

— *Онда бұл тақырыпты одан әрі өрбітуге рұқсат етіңіз. Кезінде Г. Колбин Сіз бір полкқа толық жететіндей қаруды сақтап отыр деп мәлімдегені бар. Осы тақылеттес басқа да алып қашты әңгімелер айтқан-ды.*

— Түгел сандырақ. Колбин түймседейді түйедей етуге мәш еді. Ол менің аңшы екенімді, мемлекет және үкімет басшылары, ірі әскери қолбасшылар сапар кезінде ара-тұра мылтық сыйлайтынын білетін. Мен зейнетті демалысқа шыққан бойда өз еркіммен бар қаруды, оның ішінде суық қаруды түгел және біржола Ішкі істер министрлігінің тиісті органдарына тапсырған болатынмын. Сондықтан көрпе астынан ши жүгірткен Колбиннің мұнысы жалған хабар ғана.

Жалпы, мынаны айту керек: мен Колбинмен скі рет жүздестім, және кездескен сайын оның республика басшылығына келген кездейсоқ адам екеніне әбден көзім жетті. Оның біздің республикадай ірі партия ұйымын ойдағыдай басқаруға өресі жетпейтін.

— Қазір аңға шығып тұрасыз ба?

— Екі жыл бұрын Балқашқа барып, бап сынап көргенім бар. Орайы келді. Жанар тайып, қол қалтырар деп, жүрексініп едім. Қапыда қалдырмады.

— Біздің әңгімеміз аяқталып келеді. Сіздің сексен жылдық мерекеңіздің қарсаңында сұхбаттасып отырмыз. Біздің бәріміз — өзіңіздің оқырмандарыңыз, пікірлес, шеттес азаматтар, өзіңізге айырықша құрметпен қарайтындар түгел осынау мүшел тойыңызбен шын жүректен құттықтай отырып, Сізге ұзақ ғұмыр тілейміз. Сөз орайы келгенде сұрай кетейін. Дінмұхамед Ахметұлы, өміріңізде осы күнге дейін «әттеген-ай» дейтін оқиға болды ма? Немесе, дүние қайта айналып келгендей күн туса, басқаша істейтіндей жай бастан өтті ме?

— Ең әуелі, алдағы мүшел тоймен шын ықыласпен құттықтаған ағайын, дос-жар, үлкен-кішіге түгел алғыс сезімімді жеткізсемін. Баршаңызға бақыт тілеймін. Мына жүйке жүқартқандай қиын-қыстау күндерде иінді төмен салмай, еңсе көтертер күш-қайрат, мұқалмас жігер, жақсы табыстар тілеймін. Бәрі бір күнгідей болмайды. Сондықтан арайлап атар әр таңға сеніммен қарайық. Ақжарылқап күндер алдымызда! Мен төңірі сыйға тартқан біраз жасқа келдім. Жақсыны да көрдім, жан ауыртқан күндерді де бастан кештім. Ол менің ғұмырым, бірақ бұл өмірді халықтан бөле-жара қараған емеспін. Бозбала шагымда қара бастың қам-қаракеті болса болған шығар, бірақ ат жалын тартып мінген азамат кезден алдыма қойған бар арман,

бар мақсат елмен еншілес болды, халқым. Саған қалтқысыз қызмет еттім, аманатыңа адал болдым, соңғы демім таусылғанша еліме, жеріме қызмет студен танбаймын. Менің тірі пендеге өкпем жоқ, ал менде кеткен өкпе-наз болса, ақ басымды иіп, мың қайтара кешірім сұраймын. Сондықтан дүние қайта айналып келмей-ақ та қойсын, мен басқаша істейтін едім деп жүлқынбай-ақ қояйын. Әр нәрсе өз уақытында.

— *Дінмұхамед Ахметұлы, ауыр күнді халқыңызбен бірге кешіп, отырсыз. Қазақстандықтарға қандай тілек айтар едіңіз?*

— Біріншіден, үрейден аулақ болайық. Сенім жоғалмасын. Қиыншылық деген қиюы келмейтін іс емес. Жұмыла көтерейік. Екіншіден, тату үйге тақсірет жуымайды. Бірлігіңе ие бол. Үшіншіден, өзіңе жақсылық тілесен, өзгеге жамандық қылма!

Сұрақтарды қойған Геннадий ТОЛМАЧЕВ

К91 Кунаев Д.

Время летит, жизнь продолжается: Эссе — воспоминания. — На казахском языке.

Авторизованный перевод С. Абдраимова. —

Алма-Ата: РГЖИ «Дәуір», МП «Ынтымақ», 1992. — 448 с.

ISBN 5—86228—034—0

К 4702010204—3332 Без объявл. 92

ББК 63.3(2К)

92

ISBN 5—86228—034—0

© Д. Кунаев, 1992.

© С. Абдраимов, перевод, 1992.

КУНАЕВ Динмухамед Ахмедович

ВРЕМЯ ЛЕТИТ, ЖИЗНЬ ПРОДОЛЖАЕТСЯ

(ЭССЕ – ВОСПОМИНАНИЯ)

**(На казахском языке — авторизованный
перевод С. Абдраимова)**